

University of Groningen

Beter dan het origineel

Gaens, Tom

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2019

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Gaens, T. (2019). *Beter dan het origineel: Kartuizeridealen en de vroege Moderne Devotie*. [, Rijksuniversiteit Groningen]. Rijksuniversiteit Groningen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

© Tom Gaens, Groningen, 2019

De teksten die aan de basis van hoofdstukken 1, 3, 4 en 5 liggen, verschenen reeds eerder. De verwijzing naar de originele publicatie is aangegeven aan het begin van elk hoofdstuk. Het materiaal dat aan de basis van hoofdstuk 1 ligt, werd gebruikt met volle toestemming van Koninklijke Brill NV, Leiden. De overige teksten in dit boek zijn het intellectuele eigendom van de auteur.

Omslagillustratie

Gravure met de kartuis St.-Barbara in het stadspanorama van Keulen
door Anton Woensam van Worms (1531)

[overgenomen uit: L. Arntz, *Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz*, dl. 7, vol. 3: *Die kirchlichen Denkmäler der Stadt Köln: S. Ursula, Ursulinenkirche, S. Elisabeth, S. Maria Ablass, Kartause. Deutz und die übrigen Vororte, die Friedhöfe*, Düsseldorf, 1934]

ISBN 978-94-034-1589-5 (gedrukte versie)

ISBN 978-94-034-1588-8 (elektronische versie)

rijksuniversiteit
 groningen

Beter dan het origineel

Kartuizeridealen en de vroege Moderne Devotie

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Rijksuniversiteit Groningen
op gezag van de
rector magnificus prof. dr. E. Sterken
en volgens besluit van het College voor Promoties.

De openbare verdediging zal plaatsvinden op
maandag 3 juni 2019 om 16.15 uur

door

Tom Gaens

geboren op 24 juli 1973
te Hasselt, België

Promotor

Prof. dr. C.G. Santing

Copromotor

Dr. M. van Dijk

Beoordelingscommissie

Prof. dr. H. van den Belt

Prof. dr. S. Corbellini

Prof. dr. K. Goudriaan

Why is one compelled to write? To set oneself apart, cocooned, rapt in solitude, despite the wants of others. Virginia Woolf had her room. Proust his shuttered windows. Marguerite Duras her muted house. Dylan Thomas his modest shed. All seeking an emptiness to imbue with words. The words that will penetrate virgin territory, crack unclaimed combinations, articulate the infinite.

Patti Smith, *Devotion*

voor Iris

Voorwoord

“Beter dan het origineel” is méér dan een knipoog naar het gelijknamige en verder onbenullige muziekprogramma van commerciële TV-zender SBS6. Op een meerlagige manier roept “Beter dan het origineel” bij mij immers interessante vragen op over religieuze vernieuwingsbewegingen in de middeleeuwen, en met name over de vernieuwde innerlijkheid van de latere middeleeuwen. Is de noodzaak van en de oproep tot hervorming het resultaat van de geleidelijke corruptie en teloorgang van een authentiek “origineel” of, eerder omgekeerd, van een graduele bewustwording van het feit dat het “origineel” eigenlijk een slecht begin was? Het “origineel” waarnaar monastieke hervormers zo graag teruggrijpen – of het nu gaat over de idealen van de eerste apostelen, van de woestijnvaders of van de vroegste leden van hun eigen religieuze orde –, heeft dat wel ooit bestaan? Wordt dat “origineel” – of het nu gaat over een Godsbeeld in de vorm van een trinitaire theologie, over een gemeenschapsbeeld in een commentaar op de Paulus-brieven of op een kloosterregel, over een roemrijk verleden waarop een historiografische tekst terugkijkt –, niet met elke nieuwe poging tot hervorming heruitgevonden of herschreven? Vanwaar komt de drang van religieuzen om zich voortdurend af te meten als “beter”, perfecter, devoter dan anderen, “beter” dan medebroeders in een ver of in een recent verleden, “beter” dan andere religieuzen in de eigen tijd, “beter” dan niet-religieuzen, “beter” dan het “origineel”?

Tijdens de voorbereiding van mijn eerste wetenschappelijke publicatie in 2007 over de Zelemse kartuizers en het streven naar insluiting bij Windesheimer regulieren, stelde ik mij al gelijkaardige vragen. Waarom gingen de kartuizers, die zo vaak in academische en andere literatuur beschreven worden met gemeenplaatsen als “nooit afgeweken” van hun “origineel”, “nooit hervormd”, “streng”, “wereldvreemd”, “teruggetrokken”, “afgescheiden van de wereld”, zich in de latere middeleeuwen zo uitgebreid bemoeien met de buitenwereld? Waarom werden de kartuizers, die blijkbaar nooit de behoefte hadden gehad om zichzelf te hervormen, om “beter” te zijn dan hun eigen “origineel”, plots regel en maat voor hervormingsbewegingen als de Moderne Devotie, waarin heel wat devoten in een proces van verkleoosteren almaar “beter” dan hun eigen “origineel” wilden worden? En ook recenter deed mijn ontdekking van de teksten van Hendrik van Coesfeld dergelijke vragen stellen. Waarom vonden vele kartuizers in de latere middeleeuwen het plots noodzakelijk om op korte tijd

meer nieuwe teksten te produceren dan in alle voorbijgaande eeuwen samen? Als de kartuizers zo vasthielden aan hun “origineel”, waarom vond een kartuizer als Hendrik van Coesfeld het dan nodig om én trinitair-theologische bespiegelingen, én een commentaar op de Romeinen van Paulus, én een verhandeling over de kloosterlijke geloften neer te pennen?

Vanaf dat vroege, aarzelende en slordige artikel tot en met recenter en meer gedegen gepubliceerde onderzoeksresultaten, hebben opeenvolgende publicaties zich met dergelijke (schijnbare) tegengesteldheden en afhankelijkheden tussen kartuizers en moderne devoten ingelaten. Voor deze dissertatie kozen mijn promotoren en ik vier publicaties uit, waaraan één nieuwe tekst is toegevoegd. Ze vormen samen de vijf hoofdstukken van dit boek, dat geen uitgebreide geschiedenis van de kartuizerorde in de Lage Landen pretendeert te zijn en dat zeker ook geen boek over de Moderne Devotie is, maar dat zich eerder concentreert op de materiële en spirituele interacties tussen beide.

Voor een doctorandus heb ik – vanaf mijn vroegste stappen in de geschiedschrijving – een parcours afgelegd dat op zijn minst atypisch kan genoemd worden, zoals blijkt uit het beknopte CV achteraan. Daarom vond ik het noodzakelijk om ook “beter” te doen dan het “origineel” en de wat oudere teksten te updaten. Na de publicatie van de bijdrage die het derde hoofdstuk vormt, over de problematiek van de kartuizerdonaten, maakte Koen Goudriaan mij attent op een ontwikkeling in de gewoonten van de broeders en zusters van het gemene leven en de derde-ordebeweging, die mij eerder ontgaan was en die mij overtuigde om in enkele paragrafen kleine correcties aan te brengen. De hoofdlijnen blijven echter onveranderlijk overeind. De tekst die het vierde hoofdstuk uitmaakt, werd ook opgenomen met enkele toevoegingen. Dankzij het werk van Rolf de Weijert, die intussen gepromoveerd is op *memoria* bij de Utrechtse kartuizers, kreeg ik immers bijkomende gegevens in handen. Deze zetten de oorspronkelijke conclusies alleen maar kracht bij. Voor het vijfde hoofdstuk, tenslotte, werd de eerste publicatie waarvan hierboven sprake, vertaald uit het Frans en – naar voortschrijdend inzicht – bijgespijkerd in deze dissertatie opgenomen.

Bij kruisverwijzingen tussen de verschillende onderdelen in voetnoten, verwijs ik naar het hoofdstuknummer en het bijhorende paginanummer in deze dissertatie, waaraan ik de verwijzing naar de oorspronkelijke publicatie tussen rechte haken toevoeg. De originele publicaties die aan de basis van de verschillende hoofdstukken liggen, zijn opgenomen in de bibliografie.

Voor de duidelijkheid vermeld ik nog even dat ik enkele aanhalingstekens gebruik in de hoofdttekst voor citaten uit bronnen, met uitzondering voor Latijnse citaten, die gecursiveerd zijn. Dubbele aanhalingstekens gebruik ik doorgaans voor parafrases of om een enkel woord extra te benadrukken. Gebruikte afkortingen in hoofdttekst en voetnoten worden achteraan in een afzonderlijke lijst verduidelijkt.

Tenslotte wil ik nog een aantal mensen bedanken die mij bijgestaan hebben in het ganse traject dat in dit proefschrift uitmondt.

In de eerste plaats bedank ik mijn promotores Catrien Santing en Mathilde van Dijk voor hun betrokkenheid, inspiratie en vertrouwen. Zij hebben mij vanaf het begin bijgestaan met opbouwende kritiek en mijn “Belgische” voorzichtigheid en wolligheid steevast gecounterd met “Hollandse” directheid en zakelijkheid.

Verder past het nog de volgende mensen te vermelden die mij in de afgelopen jaren op uiteenlopende manieren geholpen en gesteund hebben: José van Aelst, Frances Andrews, Janick Appelmans, John Arblaster, Jos Bernaer, Birgit Dukers, Geert Claassens, Rudolf van Dijk (†), Robin Engels, Sylvain Excoffon, Hildo van Engen, John van Engen, Rob Faesen, Wim François, Suzan Folkerts, Harald Goder, Koen Goudriaan, Frans Gooskens, Jan De Grauwe, Frans Hendrickx, Rijcklof Hofman, James Hogg (†), Emilia Jamroziak, Herman Janssens, Brigitte Meijns, Thom Mertens, Hans Mol, Stephen Molvarec, Meta Niederkorn, Rombout Nijsen, Peter Nissen, Ger van den Oetelaar, Thomas Op de Coul, Krijn Pansters, Paul Peeters, Ernest Persoons, Jens Röhrkasten, Jan Sanders, Kees Schepers, Rombert Stapel, Peter Thissen, Francis Timmermans (†), Petra Vanhoutte, Gerrit Verhoeven, Rolf de Weijert en Coralie Zermatten.

Inhoudstafel

Inleiding	13
Introitus. Kartuizers als monsters van de stilte	15
Het onderzoek naar kartuizers en de Moderne Devotie	22
De master narrative over kartuizers. <i>Numquam deconstructa?</i>	22
Kartuizers en Moderne Devotie. Een probleem van afhankelijkheden en tegengesteldheden	27
Geografische en chronologische afbakening	50
Centrale doelstelling en onderzoeksvragen	55
 Hoofdstuk 1: <i>Sic vivere est devote vivere</i> . Hendrik van Coesfeld als een theoloog van moderne devotie	59
 Hoofdstuk 2: Limieten aan kennis en verlangen. De devotionele concentratie in Hendrik van Coesfelds theologie	77
 Hoofdstuk 3: Religieuze perfectie zonder geloften. Het statuut van de kartuizerdonaat in laatmiddeleeuwse, hervormingsgezinde communauteiten en de Moderne Devotie	107
 Hoofdstuk 4: Van de woestijn naar de stad. Connecties tussen Utrechtse en Amsterdamse kartuizers en stedelijke netwerken van moderne devoten ten tijde van het interne schisma	139
 Hoofdstuk 5: Een ongehoorde en ongeziene zaak. De kartuizers en het streven naar insluiting in Brabant en Luik	187
 Besluit en conclusies	267

Appendix 1: Bronnen voor de studie van Hendrik van Coesfelds werken	291
Appendix 2: Moderne devoten als kartuizers	305
Gebruikte afkortingen	311
Lijst van figuren	313
Geraadpleegde archivalische bronnen	317
Geraadpleegde literaire bronnen	324
Geraadpleegde secundaire literatuur	331
Samenvatting van <i>Beter dan het origineel. Kartuiseridealen en de vroege Moderne Devotie</i>	357
Summary of <i>Beter dan het origineel. Kartuiseridealen en de vroege Moderne Devotie</i> [Better Than the Original. Carthusian Ideals and the Early Modern Devotion]	365

Inleiding

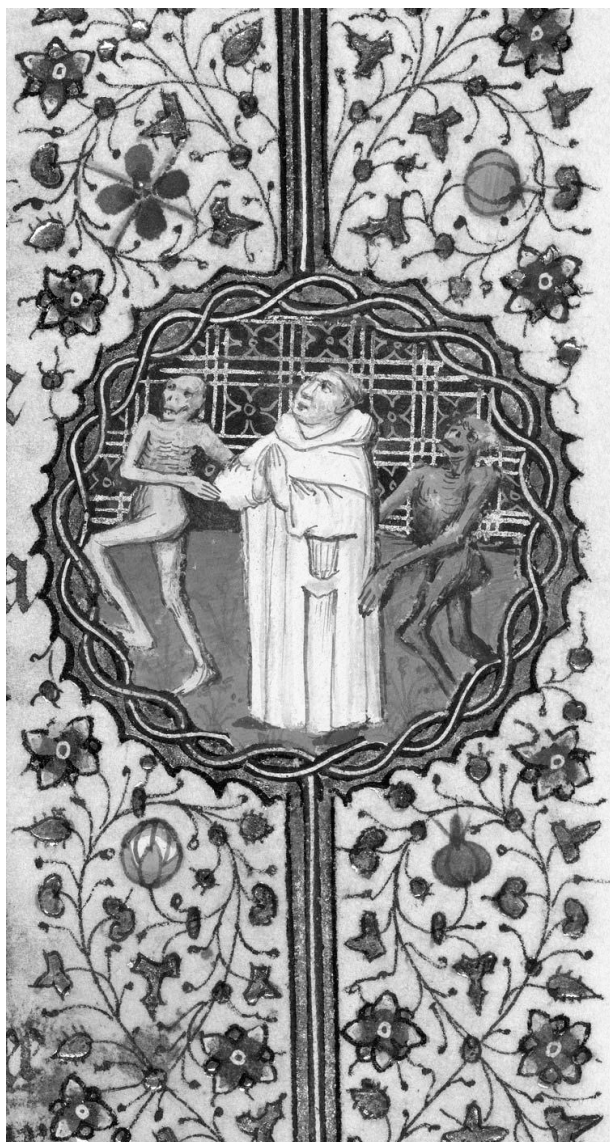

Introitus. Kartuizers als monsters van de stilte

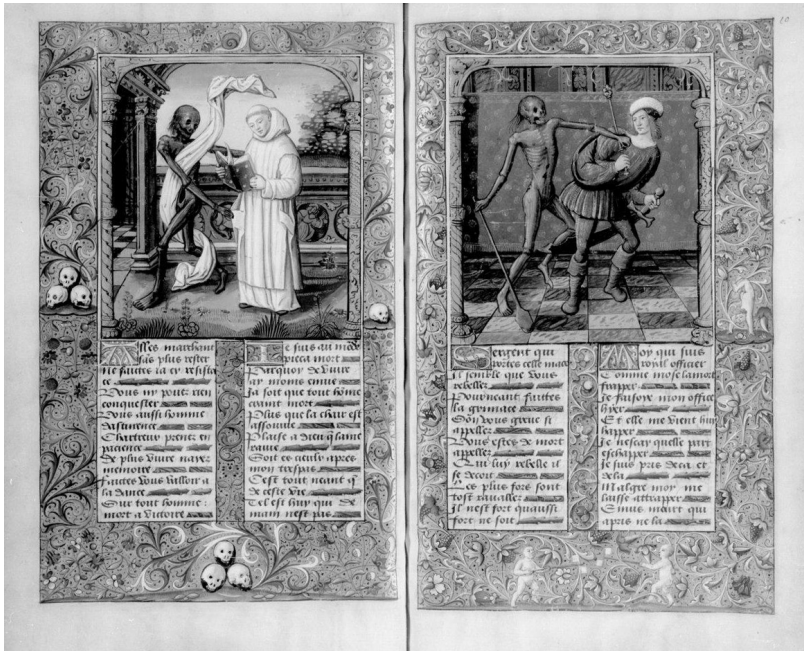
Gevoed door angst en onzekerheid over opeenvolgende pesthaarden, misstanden in het religieuze leven en het Westers Schisma, duiken er aan het einde van de veertiende eeuw en het begin van de vijftiende eeuw in Europese handschriften, reliëfs en muurschilderingen steeds meer macabere motieven op, waaronder de beroemde dodendans. De daarin vervatte didactisch-moralistische boodschap over de menselijke sterfelijkheid en het gemakkelijk aanpasbare karakter ervan maakten deze dodendans erg succesvol. Niet alleen kon het gebruikt worden als devotie-opwekkend beeld, maar ook als politiek-sociale satire, waarmee kritiek kon geuit worden op machtsmisbruik, hebzucht of begeerte. Tussen de levenden van alle rang en stand (Soldaat, Koopman, Kanunnik, Abt, Monnik, etc.) die door de Dood uitgenodigd worden tot de dans, vormt de Kartuizer in heel wat voorstellingen en begeleidende teksten een apart en opvallend “type” (Figuur 1). In een Engelse *Dance of Death* merkt de Dood op dat de Kartuizer dode en bleke wangen (‘chekes dede & pale’) heeft van het waken en het vasten. Het feit dat de Kartuizer als enige figuur door de Dood aangesproken wordt in de eerste persoon, suggereert tevens een intieme relatie tussen beiden. Naar eigen zeggen is de Kartuizer immers reeds geruime tijd geleden gestorven: ‘I was dede longe agon’. Maar tegelijkertijd lijkt de Kartuizer de dans te ontspringen. In tegenstelling tot de meeste figuren die zich kronkelend en draaiend proberen af te weren van de Dood, gaat de Kartuizer in de meeste dodendansen zijn dood zonder angst tegemoet. Rustig lezend in een boek (Figuur 2) of devoot starend naar de hemel (Figuur 1), lijkt de Kartuizer de ‘victorie’ van de Dood bijna om te slaan.¹

Tegenovergestelde interpretaties over de Kartuizer vloeien voort uit de opgeroepen spanning van een figuur tussen twee doden (“entre deux morts”), het domein van zowel het monsterlijke als het sublieme. Aan de ene kant heeft de Kartuizer zich alle geneugten van het leven ontzegd en hebben zijn ontberingen van hem een levende dode gemaakt, een levend begraven monster. Echter, in tegenstelling tot de jammerende Monnik, die veelal als vraatzuchtig en vrekking wordt voorgesteld, roept de heilige stilte van de Kartuizer ook het sublieme op. Na zijn eerste, symbolische dood van de professie, kijkt hij rustig op naar het hiernamaals, wachtend op zijn tweede, biologische dood. Zijn gefixeerde staren naar de hemel lijkt een aanstekelijk effect te hebben op de figuur van de Dood, die de blik van de Kartuizer volgt alsof ook hij ondergeschikt is aan een hogere macht (Figuur 1).

¹ Oosterwijk, ‘*Fro Paris to Ingland*’?, p. 119, 368; Kinch, *Imago Mortis*, p. 3-7, 222.

Figuur 1. – Kartuizer in een dodendans-voorstelling
uit een Parijs getijdenboek van 1430-1435
[New York, The Morgan Library & Museum, MS. M.359, fol. 147r]

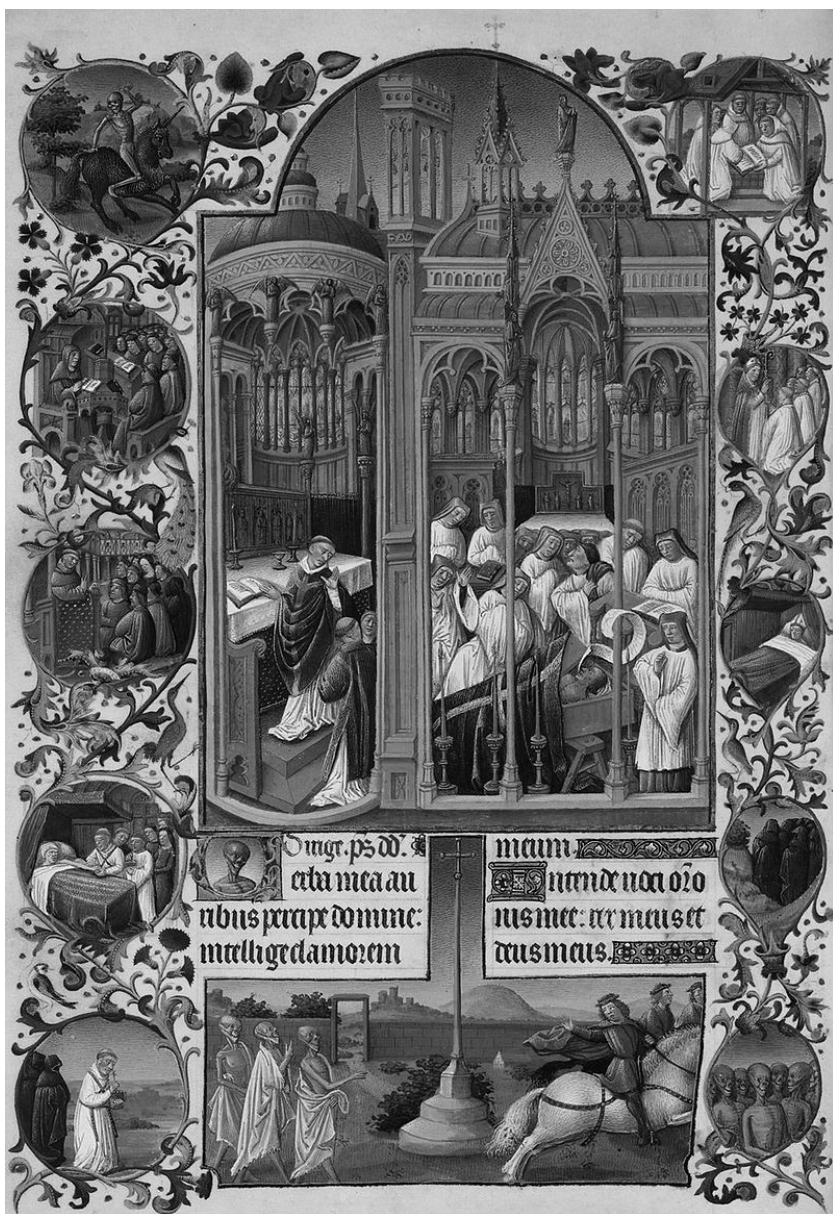
Figuur 2. – Voorstelling van de Kartuizer vs. de Officier in een dodendans
[Paris, Bibliothèque nationale de France, MS. français 995, fol. 9v]

Wellicht is het geen toeval dat in de latere middeleeuwen² de bekering van Bruno van Keulen (†1101), stichter van de Chartreuse, verbonden werd met de macabere legende over een Parijse *magister* die zich tijdens zijn begrafenis drie keer als een on-dode uit zijn kist rechtop keerde om zijn verdoemenis uit te schreeuwen. De uiterlijke schijn van geleerdheid en deugdelijkheid tijdens diens leven bleek een innerlijke, valse devotie verhuld te hebben.³ In de vijftiende eeuw duikt deze monsterachtige *anastasis* steeds vaker op in verluchte getijdenboeken (Figuur 3) en devotio-nale compilaties, waarbij de legende veelal verbonden wordt met elemen-ten van bekering en hervorming.⁴

² Naar John van Engen, gebruik ik de term “latere middeleeuwen” (‘Later Middle Ages’).

³ De legende duikt eerst op in de *Dialogen* van Cesarius van Heisterbach, maar zonder vermelding van Bruno. Pas vanaf het einde van de dertiende eeuw wordt zij met hem in verband gebracht en gaat zij een onderdeel vormen van zijn hagiografie. Ook de naam Raymond Diocrès is een latere toevoeging (Sulpice-Pérard, ‘*Le Tombel de Chartreuse et le Legiloque*’, p. 288).

⁴ Gaens, ‘*Speculum Carthusianum*’. Zie ook Zermatten, ‘La construction de la figure de Bruno’, voor gelijkaardige thema’s in de context van de ‘constructie’ van de figuur van Bruno.

Figuur 3. – De legende van Raymond Diocrès en de bekering van Bruno
in het getijdenboek *Très riches heures du duc de Berry*
[Chantilly, Musée Condé, MS. 65, fol. 86v]

De invloedrijke kartuizer Hendrik van Coesfeld (†1410) raadde novicen en jongeren zonder meer een levende dood in Paulinische zin aan, stervend in deze wereld:

O waarachtige verandering door de rechterhand van de Allerhoogste! [Ps. 76:11] Want het scheepsel is verenigd met de schepper, de mens is God toegezegd, en de lustvolle mens is getransformeerd in een spirituele. Zo, allerliefste, moet je jezelf voornemen om met alle ijver te sterven, voor de wereld en alles wat erin is. Laat de doden hun doden begraven [Mt. 8:22] en wees een levende dode, je leven begraven met Christus in God [Rom. 6:4], zodat, wanneer de doodsslaap komt, je zal beginnen te leven, gered van de tweede dood [i.e., eeuwige verdoemenis].⁵

Hij vond dat – in zijn tijd (*in modernis temporibus*) – velen een “monstrueus” leven leidden, ‘verstrikten in evidente zonden’, waaronder ‘religieuzen die hun prelaten ongehoorzaam waren of privaat bezit hadden, en andere zondige schenners en verachters van hun professie’.⁶ In Coesfelds ogen waren zij ‘spiritueel dood’ (*spiritualiter mortuus*)⁷, ‘vergiftigd door een dodelijk venijn’.⁸ Monsters waren dus niet langer verzonnen, mis-

⁵ Hendrik van Coesfeld, *Epistola de instructione novitiorum et iuvenum*, in: Berlin, Staatsbibliothek – Preussischer Kulturbesitz, MS theol. lat. fol. 705, fol. 2r-25r, i.h.b. fol. 2r-2v: *O vere mutatio dextere excelsi, quoniam creatura creatori iungitur, homo Deo desponsatur, et homo carnalis in spiritualem transformatur. Sic sic charissime omni conamine mori proponens mundo et omnibus que in mundo sunt, dimitte mortuos sepelire mortuos suos, estoque vivens mortuus et vita tua sit cum Christo sepulta in Deo, ut cum somnus tue mortis advenerit, a morte secunda erutus vivere incipias.*

⁶ Hendrik van Coesfeld, *De sacramento eucharistie*, in: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, MS 11811-12, fol. 3r-101v, i.h.b. fol. 95r: *sicut sunt ... religiosi prelati suis inobedientes proprietarii vel alias sacre professionis sue iniqui violatores ac contemptores et si que alia monstra homini sunt manifestis peccatis mortalibus irretitorum, hii nimirum non acquirunt sibi vitam ex hoc fructu vitali sed potius eternam mortem ...* (‘als ... religieuzen die hun oversten niet gehoorzamen, propriëtaristen, of zondige schenders en verachters van hun professie, en andere monsters voor de mens tussen de in evidente hoofdzonden verstrikten; dezen verwerven voor zichzelf ongetwijfeld niet een leven uit de kracht van vruchten, maar eerder de eeuwige dood’).

⁷ Hendrik van Coesfeld, *Sermo in festivitate beate Marie Magdalene*, in: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, MS 1212, fol. 102v-105r, i.h.b. fol. 104r: *Pro huius dubii solutione sciendum quod ex quo ille qui est in peccatis mortalibus est contra gratiam Dei et sine caritate et per consequens spiritualiter mortuus et a Deo per amorem aversus et ad creaturam conversus* (‘Voor een oplossing van deze twijfel is het goed om weten dat hieruit volgt dat hij die in doodzonden is, tegen de genade van God en zonder liefde is, en bijgevolg geestelijk dood, afgekeerd van God en gekeerd naar de wereld’).

⁸ Hendrik van Coesfeld, *De tribus votis monasticis*, in: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, MS 5029-30, fol. 1r-68r, i.h.b. fol. 37r: *O quot ego cognovi in diversis religionibus qui predicto veneno mortifero intoxicati, cum viderent quod non possent proficere, quod moliebantur in horribilia mala inciderunt. Alii facti apostate, alii fugitivi, alii vero diversis aliis vitiis periculis et peccatis, que non expedit quidem dicere, irretiti ac facti obnoxii* (‘O hoevele heb ik in diverse religieuze uitingen gekend die, vergiftigd door voornoemd dodelijk venijn, zich in een verschrikkelijk onheil hebben gestort, toen zij merkten dat zij geen vorderingen konden maken in wat zij nastreefden. Anderen werden apostaten, anderen voortvluchtigen, anderen

vormde wezens die in de marges en miniaturen van handschriften rondwaalden, maar medemensen met een valse devotie, verborgen onder een uiterlijke schijnheiligheid. Zo noemde Coesfelds tijdgenoot Adrianus de Kartuizer (†1411) de schismatische pausen in Avignon en Rome ‘die twee monsters’ (*hec duo monstra*), die de kerk ‘schandaliseren’.⁹

In Coesfelds werk is ook niets terug te vinden van de voorstelling van de pest als een straf van God voor de zonden van de mens, zoals rondtrekkende predikers – vaak mendicanten – dat deden in zijn tijd. Integendeel, zondige begeerte (*concupiscentia*) en de werken van de duivel zijn voor hem de pest, zoals ‘niet alleen de Bijbel en de geschiedenis’ maar ook ‘de dagelijkse ervaring – helaas – zonneklaar leert’.¹⁰ Coesfeld vraagt zich af of niet reeds ‘in alle religieuze uitingen bijna allen dood zijn door de pest van de ontbinding’.¹¹ ‘Tegen de pestilentie van de zondige begeerte’ zijn volgens hem enkel gehoorzaamheid, matigheid en vrijwillige armoede ‘de gezondste medicijnen’.¹²

Een ander *contemptus mundi*-thema uit de late middeleeuwen, het *ubi sunt*-motief, gebruikt Coesfeld niet om te mijmeren over de tijdelijkheid

onderworpen en verstrikten in diverse andere fouten, gevaren en zonden – het past ongetwijfeld niet ze uit te spreken’).

⁹ Zie de paragraaf ‘*Nisi tumor oculos obstrueret luce*. Carthusian Comments on the State of the Church’ in Gaens, ‘*Fons hortorum*’, p. 52-56, i.h.b. p. 54.

¹⁰ Hendrik van Coesfeld, *Sermo in sollemnitate beati Hugonis Lincolnensis*, in: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, MS 1212, fol. 147v-150r, i.h.b. fol. 149r: *Hec nempe est illa pestis antiqua que, postquam ipse iniquus collocare sibi sedem in aquilone voluit et deiectus est, in tantum genus humanum sautiavit, ut ab initio mundi et usque adhuc per eam regna destrueret, civitates everteret, religiones perverteret, turbaretque orbem terrarum, ut surgeret gens contra gentem et regnum adversus regnum, filii in patres et patres in filios, subditi in superiores et superiores in subditos, prout non solum scriptura sancta sed et hystorie gentium quinymmo et cotidiana heu experientia luce clarius edocet* (‘Dit is stellig die oude pest, die, nadat deze vijandige [duivel] voor zichzelf de troon wilde vestigen in het noorden en uit de hemel gevallen is, het menselijk geslacht zodanig verwond heeft, dat zij vanaf het begin van de wereld en tot nu toe nog altijd koninkrijken te gronde richt, steden verwoest, religieuze uitingen perverteert en de hele wereld verstoort, dat zij volkeren tegen elkaar opzet, regering tegen regering, zonen tegen vaders, vaders tegen zonen, ondergeschikten tegen oversten, alsook oversten tegen ondergeschikten, zoals niet alleen de heilige schrift maar ook de geschiedenissen der volkeren, ja zelfs – helaas! – de dagelijkse ervaring hierover zonneklaar bericht’).

¹¹ Hendrik van Coesfeld, *Collatio moralis in purificatione BMV*, in: *Ibidem*, fol. 130v-134r, i.h.b. fol. 133v: *Sed numquid non iam in singulis religionibus omnes pene mortui sunt pestilentia dissolutionis* (‘Maar is het mogelijk dat nog niet in elke religieuze uiting allen bijna ten onder gegaan zijn door de pest van de ontbinding?’).

¹² Hendrik van Coesfeld, *Sermo in epiphania*, in: *Ibidem*, fol. 159v-160v, i.h.b. fol. 160r: *Ecce hec sunt pestium supradictarum medicamenta saluberrima et idcirco Deo inspirante omnium religionum et institutionum monasticorum fundamenta solidissima* (‘Kijk, hier zijn de meest heilzame geneesmiddelen tegen bovenvermelde pesten en daarom – onder de bezieling van God – de meest stevige grondslagen van alle religieuze belevingen en monastieke instellingen.’)

van het leven, maar om een “moreel verleden” te creëren door in te hakken op misstanden, door hem gepercipieerd in zijn tijd, en door te jammeren over het ‘verdonkerde goud’ van het religieuze leven: ‘Waar is de godsdienstigheid van Augustinus, de vastberadenheid van Benedictus, de devote nederigheid van Bernardus?’¹³

Coesfelds verrassende omgang met de laatmiddeleeuwse doodsverachting en zijn haast hysterische kritiek op klooster, kerk en samenleving voert het traumatische van socio-politieke en religieuze problemen dus op als een intern drama, een innerlijk conflict. De analogie in denken met zijn tijdgenoot Geert Grote (†1384), die onder Coesfelds prioraat in de kartuis van Monnikhuizen verbleef, is duidelijk, want ook Grote sprak in zijn briefwisseling over het ‘innerlijk schisma’ van zijn ziel.¹⁴

Maar toch is het niet louter geweeklaag in minder of meer radicale bevoordingen dat van Hendrik van Coesfeld een interessant auteur maakt. Dat kwam immers wel vaker voor in de (latere) middeleeuwen. Integendeel – zo zal blijken –, bouwt hij een theologie van devotie (*devotio*) in zijn eigen tijd (*in modernis temporibus*) op. Daarmee internaliseert zijn werk niet alleen de socio-politieke wanorde, maar drukt het ook een verlangen uit naar vernieuwing in intensievere uitingen van devotie. De spiritualiteit die uit zijn werken spreekt, maakt m.i. van hem een schakelfiguur in het begrijpen van de evolutie van de kartuizerorde in de latere middeleeuwen, alsook van de interactie van deze “monsters van de stilte” met kerk en samenleving, met name met hervormingsbewegingen als de Moderne Devotie.

¹³ Hendrik van Coesfeld, *De tribus votis monasticis*, in: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, MS 5029-30, fol. 1r-68r, i.h.b. fol. 30v: *Quo nam rogo rigor ille patrum olim Thebenensium aut fervor transiit Egyptiorum? Ubi religiositas sancti Augustini, sancta strenuitas Benedicti, devota humilitas Bernardi? [...] Heu omnia transierunt et nos pleni peccatis in miseriis nostris tabescimus, obscuratum heu est aureum, mutatus est color optimus* (‘Waartoe toch is die onbuigzaamheid van de Thebaanse vaders of de hartstocht van de Egyptenaren eertijds gevaaren? Waar is de godsdienstigheid van Augustinus, de heilige vastberadenheid van Benedictus, de devote nederigheid van Bernardus? [...] Helaas, alles is voorbijgegaan, en wij, beladen met zonden, kwijnen weg in onze ellendigheden; helaas, verdonkerd is wat van goud is, veranderd is de mooiste kleur.’).

¹⁴ Weiler, ‘De constructie van het zelf bij Geert Grote’, p. 231; Van Dijk, ‘Spiritualiteit van de innigheid’, p. 267.

Het onderzoek naar kartuizers en Moderne Devotie

De master narrative over kartuizers. *Numquam deconstructa?*

In 1923 werd in Roermond *Een boek over karthuizers* uitgegeven¹⁵, een populariserende uitgave die beoogde ‘het Nederlandsche volk’ warm te maken voor de orde en ook voor haar terugkeer naar Nederland.¹⁶ Het zou ‘een buitenstaander niet gegeven zijn om zulk een innig en getrouw beeld te geven van het ideaal van de zonen van S. Bruno’, vandaar dat het werd geschreven ‘door een Nederlandschen monnik uit de Chartreuse van La Valsainte’. Echter, de ‘nederigheid, den Karthuizer opgelegd en gaarne door hem betracht, zou een hinderpaal zijn geweest voor de uitgave, zoo niet dit geestelijk eigendom eerst aan een derde ware overgedragen’.¹⁷

Die “nederige kartuizer” was Cornelius Lambres (†1974), een bijzonder productieve auteur van teksten over het kartuizerleven, -spiritualiteit en -liturgie, alsook van stichtelijke verhalen voor jongeren, die vooral bekend werden onder de pseudoniemen Benoît du Moustier en P.I.M. (Prins Jesus’ Minstrel).¹⁸ Het boekje werd geïllustreerd met houtsneden van de Roermondse beeldend kunstenaar Joep Nicolas (†1972).¹⁹ De genoemde ‘derde’ betrokkene, die het boekje inleidde en er ‘enkele historische aantekeningen’ over ‘de Nederlandsche chartreusen’ aan toevoegde, betrof Hendrik Scholtens (†1978). Deze jonge meester in de rechten werd later door zijn bio-bibliograaf uitgeroepen tot de ‘rijzige kruisridder onder de kartuizervorschers’, ‘een pionier onder de verzamelaars van bouwstoffen voor een geschiedenis van de kartuizerorde’.²⁰

De tekst van Dom Benoît schetst een wervend en vooral dwingend beeld van de ‘Goddelijke Karthuizer’, die enkel streeft naar ‘de vereeniging der ziel met God ... Daartoe de radicale middelen zijnder afzondering’. Immers, het ‘heilig voorbeeld der eenzame, zwijgende en verbor-

¹⁵ Scholtens, [Lambres] & Nicolas, *Een boek over karthuizers*.

¹⁶ Dat blijkt duidelijk uit de voorrede en enkele andere passages in het boek: *Ibidem*, p. 8-9, 10, 94, 97. Zie over deze mislukte poging, waarin de houding van de kartuizerorde uiteindelijk van veel meer realiteitszin bleek te getuigen dan deze van de initiatiefnemers: Van Schaik, *Het kroost van broeder Joost*.

¹⁷ Scholtens, [Lambres] & Nicolas, *Een boek over karthuizers*, p. 5.

¹⁸ De Grauwe, ‘Dom Benoît Lambres. Bio-bibliografie’; Nissen, ‘Dom Benoît Lambres, a Prolific Carthusian Writer of the 20th Century’; Nissen, ‘Nederlandstalige kartuizerauteurs uit de 19de en 20ste eeuw’, p. 148-150; Nissen, ‘Dom Benoît Lambres en het zielsavontuur van Desmond Bowdry’, p. 309-316.

¹⁹ Slangen, ‘Nicolas, Josephus Antonius Hubertus Franciscus (1897-1972)’.

²⁰ Gruijs & Van Koolwijk, ‘Bio-bibliografie van de 75-jarige kartuizervorser Mr. H.J.J. Scholtens’; Gruijs, ‘Hendrik Jan Joseph Scholtens’.

gen Karthuizers' moeten we zoeken 'in afgelegen oorden, ver van 't roerige leven der groote wereld'. 'Wereldsche invloeden, stromen des tijds' hebben de 'Kartuizerheiligheid' niet of nauwelijks beroerd. 'De geschiedenis van een zoo zorgvuldig van de groote wereldsche stroomingen verwijderd gehouden Orde ... laat zich geheel samenvatten in 't oude adagium *Cartusia numquam reformata, quia numquam deformata*, "de Karthuizers zijn nooit hervormd, omdat ze nooit vervormd zijn". Tot op den huidigen dag bewaarden ze hun observantie en regeltucht ongerept'.

In de voorbije eeuw nam dit soort van literaire beeldvorming over het "witte kartuizerparadijs" haast mythische proporties aan²¹, in een niet aflatende stroom aan filiopiëtistische teksten van katholieke literatoren, van would-be en has-been kartuizers en van stilte-goeroes.²² Maar veel erger is dat ook de geschiedschrijving over de orde er door gedomineerd wordt. Peter Thissen omschreef recent deze master narrative treffend:

Het verhaal over de orde bestaat uit twee verbonden elementen: het extreme van de wereldmijding in het monnikenbestaan en het opvallende gebrek aan verzaking van de observantie na de tijd van de ordestichter Bruno van Keulen. De barheid van de ascese wordt in het verhaal nog eens bevestigd door het historisch constante ervan, net zoals de onveranderlijkheid een bewijs is voor precies de onaardsheid van het kartuizerideaal.²³

Zelfs voor een onderzoeker die 'zich bewust is van het mythische element', 'blijft het een opgave om het kartuizerbestaan als een concrete realiteit te zien en zich bij de interpretatie ervan niet (onbewust) te laten leiden door het woord, het beeld, het bijna bovennatuurlijke ideaal'.²⁴

Deze onveranderlijkheid vindt maar al te vaak uitdrukking in het uiten-treuren opgevoerde aforisme *Cartusia numquam reformata, quia numquam deformata*.²⁵ In tegenstelling tot wat vaak beweerd wordt, zijn deze woorden helemaal niet terug te vinden in de constitutie *Iniunctum nobis* waarmee paus Innocentius XI de vernieuwde kartuizerstatuten in 1688 beves-

²¹ Rieder, 'Der Mythos der Kartäuser'; Thissen, *Cel en wereld*, p. 18-29.

²² Thissen, *Cel en wereld*, p. 21, n. 16 geeft slechts enkele, recente voorbeelden: 'Bv. Pot, *Naar het hart van mijn ziel* (van een gewezen moniale van de sterk op de kartuizerorde geënte Monastieke Familie van Bethlehem); niet zozeer autobiografisch gekleurd, maar wel een weinig kritische, van lange citaten aan elkaar gesmede bevestiging van het stereotype beeld is Peeters, *Gods eenzame zwijgers*; Reinders, *Reis in stilte*, is ook in dit genre onbeduidend'.

²³ *Ibidem*, p. 18.

²⁴ *Ibidem*, p. 18.

²⁵ Peter Thissen vraagt zich terecht af of het wetenschappelijk verantwoord is om uit de 'context van het obligate kerklatijn uit de barokke pausenbureaucratie' gerukte woorden te blijven gebruiken 'met de al dan niet impliciete bedoeling van bewijs dan zuiver als retorische illusie' (*Ibidem*, p. 19).

tigde.²⁶ Hierin valt wel te lezen dat de orde sinds haar ontstaan *absque ulla reformationis necessitate perseveraverit*²⁷, waarmee bedoeld wordt dat er gedurende zes eeuwen van kartuizerbestaan (*usque septimum a fundatione sua seculum*) geen noodzaak aan een grote observantiebeweging geweest was, zoals in andere religieuze ordes. M.b.t. de in 1681 gedrukte statuten met bijgevoegde glossen (*interpretationes*)²⁸ zegt de apostolische constitutie echter ook dat zij *ad veteris Instituti conservationem, et abusu-um ex humana infirmitate erumpentium extirpationem, necnon ad precavendas relaxationes conducere vise fuerunt*.²⁹ Dat laatste suggereert toch dat men met de nieuwe statuten ook beoogde misbruiken tegen te gaan en een afglijden van de observantie te voorkomen.

Het is niet zo eenvoudig om te bepalen in hoeverre dergelijke wijzigingen ingegrepen hebben op het kartuizerleven, aangezien een kritische editie van alle middeleeuwse en latere statuten én een gedetailleerde analyse van de evolutie ervan vooralsnog ontbreekt.³⁰ En de orde heeft wel wat opeenvolgende statutaire correcties gekend. Zo werd de originele regel – in zoverre de *Consuetudines* van Guigo (†1136) als een regel dan wel ‘règle par défaut’ moeten beschouwd worden – na een ‘opmerkelijke reeks’ van vroege aanvullingen en wijzigingen vervangen door de *Statuta antiqua* (1271), later aangevuld met de *Statuta nova* (1368), waarin de *Consuetudines* telkens minder doorschemeren.³¹ Uiteraard had de gewoontenbrief van Guigo daarmee niet afgedaan, want ook de vervangende statuten schreven voor dat de tekst ieder schrikkeljaar diende voorgelezen te worden.³² Na een *Tertia compilatio* (1509), een *Nova collectio* (1582) met aanpassingen ten gevolge van het Concilie van Trente, het reeds vermelde corpus van 1681 dat onder prior-generaal Innocent Le Masson (†1703) tot stand kwam, en na aanpassingen aan het canoniek recht (1924), knoopten de kartuizers pas met de grondig herwerkte *Statuta renovata* (vanaf 1971),

²⁶ *Ibidem*, p. 18-19, n. 5-7.

²⁷ Pauselijke bul *Iniunctum nobis* van Innocentius XI (1688), ed. *Bullarium Romanum*, p. 448.

²⁸ *Nova collectio statutorum ordinis Cartusiensis*.

²⁹ Pauselijke bul *Iniunctum nobis* van Innocentius XI (1688), ed. *Bullarium Romanum*, p. 448.

³⁰ In tegenstelling tot wat de titel *The Evolution of the Carthusian Statutes from the Consuetudines Guigonis to the Tertia Compilatio* van de verschillende delen uitgegeven in de reeks *Analecta Cartusiana* onder volgnummer 99 laat vermoeden.

³¹ Deze ‘série remarquable’ bestaat uit de *Supplementa ad Consuetudines Guigonis* (ca. 1140), de *Consuetudines Antelmi* (ca. 1141-1151), de *Consuetudines Basilii* (1170), de *Supplementa ad Consuetudines Basilii* (ca. 1170-1222), de *Statuta Jancelini* (1222) en de statuten *De reformatione* (1248). Het was vooral deze laatste aanpassing die bedoeld was om beginnende misbruiken in de orde te elimineren. Zie: Cygler, ‘*Cartusia numquam reformata?*’ en ‘*Les Consuetudines et Statuta des chartreux au Moyen Âge*’.

³² De Meyer & De Smet, *Guigo’s Consuetudines van de eerste kartuizers*, p. 22-23.

ten gevolge van het Tweede Vaticaanse Concilie, opnieuw dichterbij bij Guigo's *Consuetudines*.³³ Daarmee heeft de orde misschien ongewild bijgedragen tot het idee dat er nooit iets veranderd zou geweest zijn.

Het is wellicht geen toeval dat in de jaren van de totstandkoming van de *Statuta renovata* leden van de orde zich met de vroegste geschiedenis van de kartuizers en de *Consuetudines* hebben beziggehouden.³⁴ Zo werkte de kartuizer Maurice Laporte (†1990) op dat moment aan het onuitgegeven doch wijdverspreide *Aux sources de la vie cartusienne* (5 dln. in 10 vols., 1960-1971).³⁵ Dit “anonieme” werk lokte in 1968 – nog voor het goed en wel klaar was – een harde kritiek uit van de benedictijn en historicus Jacques Dubois (†1991), die drukte op het oude zeer van het projecteren van idealen en het gebrek aan onderkennen van evoluties:

Pour qu'une histoire du monachisme soit sérieuse, elle doit être capable de suivre les évolutions et de distinguer ce qui doit l'être suivant les temps, les lieux et les époques. [...] Il est de fort mauvaise méthode de projeter dans le passé des conceptions modernes, qui peuvent elles-mêmes n'être que des vues de l'esprit et ne correspondre à la réalité d'aucune époque, pas même de l'époque actuelle.³⁶

Men zou verwachten dat het beeld van onveranderlijkheid en regelvastigheid bijgesteld is in de stroom aan publicaties die sinds 1970 verschenen zijn in de reeks *Analecta Cartusiana*³⁷ – door Julian Luxford een ‘useful

³³ Sanders, *Waterland als woestijn*, p. 28-29; Gaens & De Grauwe, *De kracht van de stilte*, p. 13.

³⁴ Opmerkelijk is dat er een historiografisch werk het levenslicht ziet na elke grote statutenwijziging van de late middeleeuwen. Na de invoering van de *Statuta antiqua* is dat de “kroniek” van Willem van Yporegia. In de nasleep van de *Statuta nova* schreef Hendrik Egger van Kalkar zijn *Ortus et decursus ordinis Cartusiensis*. Over deze werken, zie Gaens, ‘*Speculum Carthusianum*’, en daar voor meer referenties.

³⁵ Dit werk was een eerste poging tot geschiedschrijving, nadat de orde zich in de negentiende en twintigste eeuw vooral had beziggehouden met de druk van zeventiende-eeuws historiografisch werk: Le Masson, *Annales ordinis cartusiensis*; Bohic, *Chronica ordinis Cartusien-sis*; Molin, *Historia Cartusiana*; Le Vasseur, *Ephemerides Ordinis Cartusien-sis*; Le Cou-teulx, *Annales ordinis Cartusien-sis*. Zie hierover: J. Hogg, ‘Dom Charles Le Couteulx’.

³⁶ Dubois, ‘Quelques problèmes de l’histoire de l’ordre des chartreux à propos de livres récents’, p. 38-39. Latere polemiek spitte zich vooral toe op Dubois’ interpretatie van de vermelding van de benedictijnse regel in enkele oude bronnen, maar grote delen van zijn kritiek (bv. het slechte omgaan met al dan niet gefalsifieerde bronnen en met legendes, het ontbreken van een kritische editie van de oudste regelgeving, het willen bewijzen van een onveranderlijkheid) blijven nog steeds overeind. Zie hierover: Martin, *Carthusian Spirituality*, p. 255, n. 10.

³⁷ Deze bonte reeks van analecten, een manhaftig privé-initiatief van James Hogg (†2018), telt ondertussen honderden volumes, in een wonderlijke wirwar van formaten en met een bizarre nummering. De serie bevat dissertaties, geschiedkundige, letterkundige en kunsthistorische monografieën, archeologie- en architectuurstudies, prosopografische en biografische studies, kritische (en vooral minder kritische) edities en vertalingen van kartuizerbronnen en andere teksten, facsimile uitgaves van drukken en handschriften en vele meertalige congresakten. De bijdragen, die nu eens van een gedegen wetenschappelijke en dan weer van amateuristische en zelfs persoonlijk-spirituele of apologetische aard zijn, werden bijeengeschreven door zo-

gallimaufry' genoemd.³⁸ Toch stelde recent Krijn Pansters – Luxford citerend – nog steeds het tegendeel vast in heel wat literatuur:

Another problem is the suggestion in a lot of the earlier literature – often the product of an 'indigenous' and a 'confessional' monastic approach –, of the overarching unity of the subject: all aspects of the internal culture are shared and the monks' values, interest, and loyalties are all similar. Furthermore, the conventional historical perspective in the extensive homiletic and devotional literature that 'invokes the view of an unblemished pedigree and practice' lacks scholarly credentials, and its spiritual bias is 'questionable by current academic standards'. Finally, 'cohesion and contextualization are particular desiderata' in a discourse that still focuses on 'the extraordinary aspects' and that is still 'uncritically receptive of stereotypes'.³⁹

Luxford gaat zelfs zo ver om het dertig jaar oude punt van Albert Gruijs, dat de geschiedenis van de kartuizerorde een 'eerder onontgonnen onderzoeksveld' is, anno 2008 nog steeds te maken. Hij pleit onder meer voor een beter begrip van de verschillende aspecten van het kartuizerbestaan in relatie met de wijdere omgeving.⁴⁰

Het lijkt mij overdreven om het gehele voorafgaande onderzoek af te schrijven, zeker als dat gebeurt in een retorische poging om het vernieuwende of baanbrekende van eigen werk in de verf te zetten. Toch valt het niet te betwijfelen dat de master narrative over de kartuizerorde een beter begrip van evoluties in de kartuizerorde en haar rol in laatmiddeleeuwse hervormingen in de weg gestaan heeft – en nog steeds in de weg staat.

Hoe deze master narrative over de kartuizers specifiek interageert met de geschiedschrijving over de Moderne Devotie, vormt het onderwerp van de volgende paragraaf.

wel professionele academici en archivariissen als een mengeling van onderwijzers-op-rust, predikanten en andere *amatores* van wisselend allooi, dit alles samengebracht zonder de minste collegiale toetsing en met minimaal redigeerwerk. Voor een overzicht tot en met 2008 en 2014, zie resp.: [Hogg], 'Analecta Cartusiana 1970-2008' en 'Catalogue of the *Analecta Cartusiana* 1970-2014'.

³⁸ Luxford, '[Book Review of:] *The Carthusians in the Low Countries*', p. 232.

³⁹ Pansters, 'The Carthusians in the Low Countries. Introduction', p. 15.

⁴⁰ Luxford, 'Introduction', p. 2-3.

Kartuizers en Moderne Devotie.

Een probleem van afhankelijkheden en tegengesteldheden

In de quasi-verhalende openingszin van zijn boek over de Moderne Devotie valt John van Engen gelijk met de deur in huis:

Beginning in the 1380s, in market towns along the IJssel River [...] and in the county of Holland, groups of women and men formed households organized as communes and a lifestyle centered on devotion.⁴¹

De Moderne Devotie wordt hier geschetst in tijd ('1380s') en ruimte ('market towns'), in levenswijze ('lifestyle'), in het materiële ('households') en in het spirituele ('devotion'). Gegeven het feit dat de relatie tussen de kartuizers en de Moderne Devotie gezien wordt als een probleem van afhankelijkheden⁴², stelt zich dus de vraag hoe het onveranderlijke te rijmen valt met het tijdelijke, de woestijn met de stad, afgezonderdheid met engagement, klooster met congregatie, contemplatie met devotie. Dit zijn problemen van historiografie en van theologie.

In modernis temporibus. Eeuwigheid en tijdelijkheid

Volgens Bruno Rieder is de heersende 'Mythos' over de kartuizers het gevolg van een ervaring van ondoordringbaarheid van de kartuizerwilderis, waar bezoekers en toeristen aan de kloosterpoort gestopt worden, en van het radicale anders-zijn ('Fremdheit') van de kartuizers. Vanaf de middeleeuwen is daardoor het beeld gecreëerd dat de kartuizers geen interesse hebben in de veranderende wereld en dat zij daardoor aan de geschiedenis en de tijd onttrokken lijken ('geschichts- und zeitentrückt'). Buitenstaanders projecteren hun verlangens op de kartuis en kennen er heiligheid of eeuwigheid aan toe.⁴³ De master narrative over de kartuizers maakt in deze context vaak gebruik van de gemeenplaats *Stat crux dum volvitur orbis, et mundo inconcussa supersto* ('Het kruis staat overeind terwijl de aardbol draait, en ik sta onverzettelijk tegenover de wereld') – een uitdrukking die pas vanaf de zeventiende eeuw ontstond als weergave van het zegelwapen van de Chartreuse, en die vanaf de negentiende eeuw (incorrect) ingang vond als een soort van devies voor de hele orde, hoewel het generaal kapittel het nooit op deze manier heeft aangenomen.⁴⁴ Volgens John van Engen bewoonden de moderne devoten daarentegen 'a

⁴¹ Van Engen, *Sisters and Brothers of the Common Life*, p. 1. Het is opvallend dat de naam Geert Grote in de hele introductie niet valt, uitgezonderd één aarzelende vermelding (p. 6).

⁴² Lourdaux, 'Kartuizers – Moderne Devoten. Een probleem van afhankelijkheid'.

⁴³ Rieder, 'Der Mythos der Kartäuser', p. 195.

⁴⁴ Un chartreux, *La Grande Chartreuse*, p. 208-209.

distinct moment in time', maar hebben historiografen en historici 'trouble finding ways to fit them in'.⁴⁵ Waar de kartuizerhistoriografie dus de neiging heeft om de kartuizers in de onveranderlijke eeuwigheid te duwen, worstelt het onderzoek over de Moderne Devotie met narratieven die de devoten een plaats in de tijdelijkheid willen geven.

Dat historici ook vandaag nog moeite hebben met het plaatsen van de kartuizers in de bekering van Geert Grote en in de beweging die in diens kielzog ontstond, heeft zeker te maken met het feit dat het onderzoek naar de Moderne Devotie in een traditie staat van protestantse vorsers uit de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw. Zij lieten de Moderne Devotie als een anti-monastieke, anti-intellectuele en zelfs anti-mystieke lekenbeweging de Reformatie prefigureren en hadden daardoor moeite met het plaatsen van een traditioneel-monastieke orde in hun narratief. Als er al naar kartuizers verwezen werd, dan gebeurde dat met het weergeven van kartuizerkritiek op misbruiken in de kerk, het verval van het monastieke leven en het pausendom. Een bekend voorbeeld daarvan is *Die Reformatoren vor der Reformation* van Karl Ullman (†1865), waarin het werk van Jacob van Paradis (†1465), 'dem reiner gebliebenen Karthäuser-Orden angehörig', opgevoerd werd, met name diens kritiek op religieuze ordes en diens fulmineren tegen privaatbezit. Ullmans poging om de teksten van de kartuizer in hetzelfde vakje te duwen als die van hervormingspredikers als Johan Geiler van Kaisersberg (†1510) werd in de daaropvolgende eeuw het voorwerp van een polemië over het vermeende pre-reformatorische karakter ervan.⁴⁶ Latere vorsers als Wilhelm Maurenbrecher (†1892) zagen het observantisme en de hervormingen van de vijftiende eeuw dan weer als een prefiguratie van een zestiende-eeuwse 'katholieke Reformatie'. Zo trok Maurenbrecher de pre-humanistische kaart voor Geert Grote en zijn vroege volgelingen, die de grondslag zouden vormen voor zestiende-eeuwse katholieke hervormingen met Erasmus als pionier. Ook hij voerde de kartuizer Jacob van Paradis op als kritikaster van de 'ontaarding en verwereldlijking' en het verval van het monnikendom, maar hij vermeldde ook 'humanistische' kartuizers als Werner Rolevinck (†1502) en Gregor Reisch (†1515) omdat zij in dit grotere narratief pasten.⁴⁷

⁴⁵ Van Engen, *Sisters and Brothers of the Common Life*, p. 4-5. Cf. Post, *The Modern Devotion*, p. X: 'Given the fact that the Modern Devotion was a distinctive movement and was so referred to by its supporters in that period, it must be possible to define its boundaries both in time and place'.

⁴⁶ Mertens, *Jacobus Carthusiensis*, p. 163-166.

⁴⁷ Maurenbrecher, *Geschichte der katholischen Reformation*, p. 67, 75.

Scherp agerend tegen dergelijke ‘grote verklaringen’, weekte de katholieke kerkhistoricus Reinier Post (†1968) de Moderne Devotie resoluut los uit grotere verbanden met humanisme en protestantisme.⁴⁸ Hoewel John van Engen zich lijkt af te vragen of deze reactie ‘to disconnect the Devout from all larger claims’ niet al te reductionistisch was, noemt hij niettemin Post ‘the standard point of departure’.⁴⁹ Latere correcties op Post hebben dit beeld ook niet substantieel bijgesteld.⁵⁰ Integendeel, het gedijt m.i. goed in een postmodern, relativistisch historicisme zonder grote narratieven en bovendien past het netjes naast de master narrative over de kartuizers. In de literatuur over de Moderne Devotie van de laatste decennia treden de kartuizers dan ook steeds meer op als “verdwijnende bemiddelaars”. Hun rol in de bekering van Geert Grote en het ontstaan van de Moderne Devotie wordt vooral geschilderd als een eenrichtings-verkeer van passieve beïnvloeding, terwijl zij in beschrijvingen van de verdere ontwikkeling van de Moderne Devotie volledig verdwijnen.⁵¹

Woestijn en stad

Een ander punt waarop de master narrative over de kartuizers botst met de historiografie van de Moderne Devotie betreft het *topos* van de “woestijn”. Vanaf het begin kenmerkte de kartuizerorde zich door het opzoeken van de eenzaamheid in “wildernissen”, met sterke referenties naar de woestijnvaders, en door een afscheiding van de wereld, hoewel deze woestijn reeds vroeg bij de kartuizers – zoals bij de cisterciënzers – meer en meer een retorische woestijn werd dan wel een topografische.⁵² Het heersende narratief projecteert zonder meer de idealen van de eerste kar-

⁴⁸ Post, *The Modern Devotion*, p. 1-49.

⁴⁹ Van Engen, *Sisters and Brothers of the Common Life*, 2008, p. 3-4.

⁵⁰ Zo bv., Goudriaan, ‘De derde orde als onderdeel van de Moderne Devotie’, p. 9-10, die wijst op Posts miskenning van de tertianen en tertiarissen. Van Engen, *Sisters and Brothers of the Common Life*, p. 4-5, geeft een overzicht van pogingen om alternatieven te bedenken (Weiler, Mertens, Staubach, Van Dijk, Scheepsma), maar deze zijn eerder aanvullend geweest dan dat zij de heersende opvatting indringend bijgesteld hebben.

⁵¹ Van Engen, *Sisters and Brothers of the Common Life*, p. 125 & 180 spreekt over het leven van de devoten als ‘a life of prayer and work, or work and prayer, modeled at a distance on Carthusians’ en over hun statuten ‘with elements borrowed in part from religious orders (especially Carthusians)’. Vgl. met Gerrits, *Inter timorem et spem*, p. 32: ‘the Brethren movement [...] modelled its spirituality and way of life after that of the Carthusians to a considerable degree’. Het lijkt misschien wat flauw om te wijzen op Van Engens spelling van de benaming van twee kartuizen (‘Gertrudesberg’ voor Geertruidenberg, op p. 47, en ‘Monnikdam’ voor Monnikhuizen, op p. 68 en 215), maar deze schoonheidsfoutjes zijn m.i. tekenend voor het gebrek aan affiniteit met bronnen en literatuur over de kartuizers, ook bij andere auteurs waarneembaar.

⁵² Knibbe, ‘De eenzaamheid van de woestijn’. Over de cisterciënzers, zie: Birkedal Bruun & Jamrozak, ‘Introduction. Withdrawal and engagement’.

tuizers op de hele geschiedenis van de orde. Daarbij wordt stevast teruggegrepen naar teksten van de eerste kartuizers, waarbij volgens mij bovendien nagelaten wordt te bekijken hoe kartuizerauteurs uit de late(re) middeleeuwen de woestijn thematiseerden.⁵³ Nadat de orde gedecimeerd was ten gevolge van de Reformatie en de Verlichting en in grote mate was teruggeplooid op de oudere stichtingen in rurale en Alpijnse gebieden, werd dat beeld in de negentiende eeuw opnieuw versterkt. Het contrast met de negentiende-eeuwse historiografie van de Moderne Devotie als proto-protestantse lekenbeweging in de stad was dan ook zeer groot.

Naast het urbane karakter ervan, lag het zwaartepunt van de Moderne Devotie geografisch in de bisdommen Utrecht, Luik, Keulen en Münster, waarbij er nauwelijks penetratie was in het Franse taalgebied (behoudens enkele schuchtere pogingen aan het einde van de vijftiende eeuw). Negentiende-eeuwse historici grepen dat aan om de Reformatie en de prefiguratie daarvan in de Moderne Devotie als typisch “Germaans”⁵⁴ of “Nederlands”⁵⁵ te beschouwen. Hoewel de creatie van dergelijke “lieux de mémoire” vanuit nationalistisch perspectief intussen door recenter historisch onderzoek is achterhaald⁵⁶, kan toch aan het regionalisme in de ‘multiple and sometimes contradictory options’ van hervormingsbewegingen uit de latere middeleeuwen niet voorbij gegaan worden, zoals ook John van Engen terecht heeft opgemerkt.⁵⁷

Het is vooral de verdienste van de Duitse wetenschapper Heinrich Rüthing (†2017) geweest om te wijzen op een veranderende evolutie in

⁵³ Het vers Openbaring 12:14 (‘Maar de vrouw kreeg twee vleugels van de grote adelaar om naar haar plaats in de woestijn te vliegen’) is bv. de aanleiding voor Hendrik van Coesfeld, *Sermo de Maria Magdalena de tribus desertis*, in: Innsbruck, ULBT, MS 434, fol. 76v-77r, om te spreken over de woestijn van het actieve leven (de woestijn van Iudea), van het contemplatieve leven (de woestijn van Sinai) en van het eeuwige leven (de woestijn van Cades).

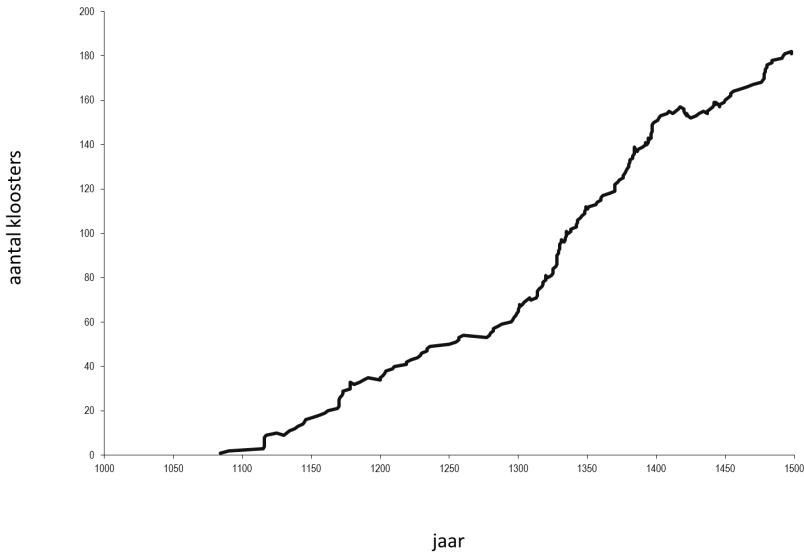
⁵⁴ Vooral in Duitsland werd er in oudere literatuur gesproken over een ‘nationaal-Germaanse’ grondfactor in de laatmiddeleeuwse kerk en over de ‘Duitse mystiek’ als een voorbode van een ‘nieuwe tijd’, waaruit de Moderne Devotie zou voortgekomen zijn. Zie bv.: Ehrhard, *Das Mittelalter und seine kirchliche Entwicklung*, p. 310.

⁵⁵ Zie hierover: Van Dijk, ‘The Devotio Moderna, the Emotions and the Search for “Dutchness”’, p. 21-23.

⁵⁶ Ook vandaag nog wordt de Moderne Devotie hardnekkig als prototypisch “Nederlands” opgevoerd, in discussies over culturele “identiteit” of in socio-economische context. Zie bv. Semih Akçomak, Webbink & Ter Weel, ‘Why Did the Netherlands Develop So Early? The Legacy of the Brethren of the Common Life’, dat wil aantonen dat de ‘Broeders van het Gemene Leven’ hebben bijgedragen aan de ‘vroege economische ontwikkeling’, de ‘hoge graad van geletterdheid’, het ‘hoge niveau van boekproductie’ én tot de ‘stedelijke groei’ in ‘Nederland’. De bijdrage hanteert een nogal fluïde definitie van ‘broeders van het gemene leven’, die al dan niet Windesheimse regulierenkloosters omvat en tegelijk derde-ordelingen (en andere gemeenschappen) uitsluit – schijnbaar naargelang het de statistische analyse uitkomt.

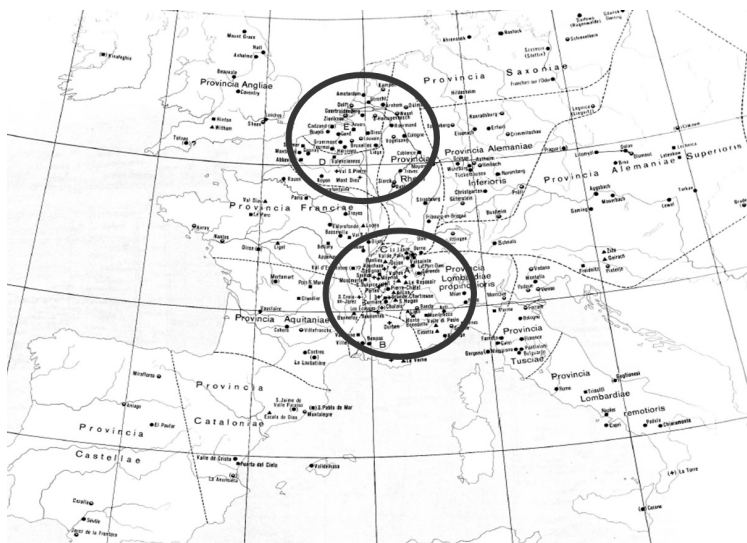
⁵⁷ Van Engen, ‘Multiple Options. The World of the Fifteenth-Century Church’, p. 263.

die zin binnen de kartuizerorde.⁵⁸ Immers, aan het begin van de veertiende eeuw, op het moment dat de opmars van de meeste monastieke ordes uit de elfde en twaalfde eeuw én van de mendicantenbeweging – in termen van aantal nieuwe stichtingen – stokte, was de kleine kartuizerorde aan een opmerkelijke groei begonnen, waarbij de enigszins lineaire groei van de orde in de eerste twee eeuwen van haar bestaan bijna verdubbelde (Figuur 4).

Figuur 4. – Evolutie van de kartuizerorde (11e-15e eeuw)

⁵⁸ Rütting, 'Zur Geschichte der Kartausen in der Ordensprovinz Alemannia inferior von 1320 bis 1400'.

Figuur 5. – Kaart met de middeleeuwse stichtingen van de kartuizerorde [overgenomen uit Rüthing, 'L'expansion des Chartreux jusqu'en 1500' – omcirkelingen TG]

Die evolutie is in drie opzichten opmerkelijk te noemen t.o.v. de eerste Alpinse en rurale stichtingen in de voorgaande eeuwen. Ten eerste schuiven de nieuwe stichtingen meer en meer op naar de onmiddellijke nabijheid van steden en duikt ook het fenomeen van de stadskartuis op. Ten tweede is er een verschuiving waarneembaar waarbij stichters, vroege weldoeners en ook bewoners meer en meer afkomstig zijn uit stadspatriciaat, uit kringen van kooplieden en rijke burgers en uit de hogere geestelijkheid. Ten derde vindt een groot gedeelte van de veertiende- en vijftiende-eeuwse stichtingen (ca. twee derde van het totaal aantal middeleeuwse kartuizen) in hogere concentratie plaats in de Nederlanden en het Rijnland dan elders.⁵⁹ Er ontstond dus een evolutie vanaf het begin van de veertiende eeuw waarbij de orde aan verschillende snelheden in verschillende geografische regio's lijkt te groeien (Figuur 5).

⁵⁹ Gaens & Hendrickx, 'Het vaste ritme van verandering', p. 31-32.

Het loont m.i. dan ook de moeite om de connecties tussen de kartuizers en deze urbane netwerken van moderne devoten verder te onderzoeken. Zowel historici als letterkundigen hebben in de late negentiende en vroege twintigste eeuw dan wel allerlei uitspraken over de verhouding tussen kartuizers en Moderne Devotie gedaan, maar deze waren behoorlijk onge-substantieerd. Zo sprak Hendrik Scholtens over ‘veelvuldige relaties’ die men aantreft ‘tussen de bekende figuren uit den Deventer kring en de kartuizers’ en somde zelfs een resümé namen op, maar bleef volledig aan de oppervlakte over de aard van deze relaties.⁶⁰ In zijn Windesheimse geschiedenis, hield J.G.R. Acquoy zonder meer staande dat uit onderzoek naar de kartuizers en met name naar Hendrik Eggher van Kalkar (†1408), de kartuizer die in verband gebracht wordt met de bekering van Geert Grote, ‘nog wel zou kunnen blijken, dat de groote zedelijke hervorming der veertiende en vijftiende eeuw, die aan de augustijner-regulieren wordt toegeschreven, oorspronkelijk van de karthuizers is uitgegaan’.⁶¹ Ook meer hedendaags onderzoek dat de “anatomie” van de netwerken in de vroege Moderne Devotie tracht bloot te leggen, is veelal karig wat de kartuizers betreft.⁶²

Afgezonderdheid en engagement

Achter het veelvuldige gebruik van de uitdrukking *modernis temporibus* in devote teksten, gaat een historisch besef en een besef van tijdelijkheid schuil.⁶³ Wanneer moderne devoten spraken over devotie “in de huidige tijd” (*moderna*), herinnerden zij niet alleen aan een “ver verleden tijd” (*antiqua*), een betere tijd, maar drukte zij ook een verlangen uit “om erom te doen”, een innerlijke drang naar ‘goede en nieuwe’ dingen (*bona nova*), zelfs naar de ‘uniciteit’ van heiligen (*nova sanctorum singularitas*).⁶⁴ Dat historisch besef drukte zich bij de Windesheimers onder meer uit in de kronieken van Jan Busch en Peter Impens, die het hervormende en

⁶⁰ Scholtens, ‘Gozewijn Comhair, karthuiser en bisschop van IJsland’, p. 111-112, n. 2 en ‘De priors van het kartuizerklooster Monnikhuizen bij Arnhem’, p. 10, n. 4.

⁶¹ Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, dl. 1, p. 28.

⁶² Krauss, *Die Devotio moderna in Deventer*.

⁶³ Een zoektocht in de *Brepolis Library of Latin Texts*, beschikbaar op www.brepolis.net [ge raadpleegd 29/08/2017] leert dat *modernis temporibus* vaak in kronieken en historische documenten te vinden is, maar ook – meer en meer in de veertiende eeuw – bij “dissidenten” (Lull, Ockham, Wycliff, Hus) en mystieke auteurs (Suso).

⁶⁴ Van Engen, *Sisters and Brothers of the Common Life*, p. 7-8: ‘The word “moderna” [...] pointed to people in the present animated with a heady sense of purpose, even of “singularity”’.

vernieuwende in de verf zetten.⁶⁵ De drang naar heiligheid blijkt dan weer uit de ‘devote biografie en historiografie’ in de overvloedige *viten*, zowel van leidende figuren uit de Moderne Devotie als van “gewone” mannen en – vooral – vrouwen.⁶⁶ Bij de kartuizers ontbreken dergelijke bronnen, die informatie zouden kunnen opleveren over de handel en wandel van individuele monniken en die wat licht zouden kunnen werpen op kartuizerinvloeden op kerk en samenleving.⁶⁷ De master narrative bedient zich hier van de platitude *Cartusia sanctos facit, sed non patefacit* (‘De kartuizers maken heiligen maar maken ze niet bekend’), een moderne uitspraak met oorsprong in de middeleeuwen.⁶⁸

De enige belangwekkende kroniek uit de late veertiende en vijftiende eeuw is *Ortus et decursus ordinis Carthusiensis* van Hendrik Egher van Kalkar uit 1398, in hoofdzaak een ordegeschiedenis, een collectie van mirakels en legenden, een verdediging en een *laudatio* van de orde. Egher contrasteerde daarin wel de antieke observantie van de kartuizers met verval in andere ordes, terwijl de miraculeuze stichting van de Chartreuse in de elfde eeuw geassocieerd werd met elementen van bekering en hervorming.⁶⁹ Aan het einde vertelde Egher bovendien dat hij het schreef *ad animandum [...] multos homines ad mutationem vite*.⁷⁰ De kroniek, maar ook andere teksten (veelal compilaties) uit de vijftiende eeuw die ervan gebruikmaakten, handelen dus niet over kartuizers als hervormers maar ze waren wel mede bedoeld om aan te zetten tot hervorming en bekering – vanzelfsprekend liefst een bekering tot de kartuizerorde. Getuige hiervan is de verspreiding van deze teksten buiten de orde.⁷¹

⁶⁵ Busch legde de nadruk op het hervormende van zijn orde (en zijn eigen aandeel daarin). Impens daarentegen vertrok van de geschiedenis van zijn eigen klooster, die hij zeer ruim kaderde in de contemporaine geschiedenis van kerk en samenleving, van Brabant en de Lage Landen (Jostes, *Die Historisierung der Devotio moderna im 15. und 16. Jahrhundert*).

⁶⁶ Scheepsma, *Medieval Religious Women in the Low Countries*, p. 6: ‘the *viten* provide a kaleidoscopic view of the spirituality of the Modern Devotion, for in them are described individuals who, under constantly changing circumstances, take up the fight for the devout ideal’; Bollmann, *Frauenleben und Frauenliteratur in der Devotio Moderna*, p. 686: ‘In vergelijking met de verzameling nonnenviten uit de Zuidduitse taalregio’s [...] komen in de devote zusterboeken sterker *realhistorische* en biografisch-historiografische themathieken aan de orde’ & p. 691: ‘Wat de biografie uit devote vrouwenconventen doet uitblinken is het oog voor het individuele streven naar een vroom leven’.

⁶⁷ Voor de belangrijkste ordechronieken uit de latere middeleeuwen, zie: Gaens, ‘*Speculum Carthusianum*’. Er bestond bij de kartuizers wel een “traditie” van huiskronieken, hoewel het verre van zeker is dat ze voor elk huis bestonden. Ze zijn alleszins slechts voor weinige kartuizerkloosters overgeleverd.

⁶⁸ Martin, *Fifteenth-Century Carthusian Reform*, p. 1, n. 1.

⁶⁹ Gaens, ‘*Speculum Carthusianum*’, p. 217-219.

⁷⁰ Geciteerd in Gaens, ‘*Speculum Carthusianum*’, p. 228.

⁷¹ Gaens, ‘*Speculum Carthusianum*’, p. 225-235.

Engagement en actieve betrokkenheid bij hervormingen is dus uit kartuizerbronnen moeilijker afleidbaar, en niet in dezelfde, geconcentreerde mate als in de voornoemde bronnen uit de Moderne Devotie. Tot aan het midden van de twintigste eeuw hadden (voornamelijk katholieke) kerkhistorici als Joseph Lortz (†1975) wel gewezen op een ‘Hinwendung zur Welt’ bij de kartuizers in de zestiende eeuw en een ‘seelsorgerlichen Arbeit mit größerem Wirkradius’, meer specifiek in de Keulse kartuis.⁷² Daar kwam verandering in met de kerkhistoricus Hubert Jedin (†1980), die deze evolutie van openheid en engagement bij de kartuizers reeds eerder – in de veertiende en vijftiende eeuw – plaatste. Jedin lanceerde de beruchte uitspraak dat er zich bij de kartuizers een ‘kopernikanische Wendung’ voltrok van contemplatie naar apostolaat in deze periode. Dat paste in zijn concept van laatmiddeleeuwse ‘Selbstreform der Glieder’. Zo bestempelde hij de Moderne Devotie als een ‘zelf-hervorming’ van het ‘lekkendom’.⁷³ Jedin kon echter weinig materiaal aanleveren om zijn stellingen te staven, en latere, veelal letterkundige auteurs verbonden Jedins ‘Copernicaanse wending’ voornamelijk met de literaire productie van de kartuizers in de hervormingsgezinde geest van de late veertiende en vijftiende eeuw: het apostolaat van de kartuizers zou er vooral een van “het boek” geweest zijn.⁷⁴

In zijn dissertatie over de eerder vernoemde kartuizer Jacob van Paradies uit 1971, toonde Dieter Mertens (†2014) zich terdege bewust van het feit dat de betrokkenheid van kartuizers bij hervormingen veelal niet-officiële initiatieven waren die nooit ‘aktenkundig’ geworden zijn. Mertens onderzocht het verloop van de ‘Rezeptionsgeschichte’ van het omvangrijk oeuvre van deze kartuizer, overgeleverd in honderden handschriften en vroege drukken.⁷⁵ De receptie van bepaalde hervormingsgezinde werken van Jacob van Paradies door de kartuizers zelf kan volgens hem deels verklaard worden door de invloed van de kartuizerorde op hervormingsbewegingen in andere ordes, wat hij ook met een aantal concrete voorbeelden staafde. Echter, actieve betrokkenheid van de kartuizers bij hervormingen is in sommige gevallen enkel nog met enige waarschijnlijkheid uit de samenstelling van bibliotheken af te leiden.⁷⁶ De activiteiten van kartuizers en met name van Jacob van Paradies in de context van de Bursfelder hervorming in de benedictijner orde laat zich aflezen in de

⁷² Lortz, *Die Reformation in Deutschland*, p. 133.

⁷³ Jedin, *Geschichte des Konzils von Trient*, p. 115, n. 14.

⁷⁴ Voor een overzicht, zie Thissen, *Cel en wereld*, p. 46-47, n. 124.

⁷⁵ Mertens, *Jacobus Carthusiensis*.

⁷⁶ *Ibidem*, p. 95, n. 130.

verspreiding van Jacobs werken in abdijen nadat ze zich aansloten bij de Unie van Bursfelde.⁷⁷ Verder viel hem ook de verspreiding van Jacobs werken op in gemeenschappen van broeders van het gemene leven, in Windesheimer regulierenkloosters of in religieuze gemeenschappen gelieerd aan de Windesheimer hervormer Jan Busch, die vertrouwd was met Jacobs werken.⁷⁸

Het was Heinrich Rüthing die in een bijdrage aan een door Kaspar Elm geredigeerde bundel over ‘Reformbemühungen’ wat breder ging kijken naar de relaties tussen kartuizers en laatmiddeleeuwse hervormingen, inclusief de Moderne Devotie.⁷⁹ Volgens hem nam de kartuizerorde – opvallend in de Nederlanden en Duitsland – de functie van een leidende orde aan in de veertiende en vijftiende eeuw, waaraan andere religieuzen zich spiegelde. De orde heeft zich als geheel wel niet openlijk als ‘re-formbedürftig’ gepositioneerd, maar toch oefenden de kartuizers volgens Rüthing een grote invloed uit op alle belangrijke hervormingsbewegingen van de vijftiende eeuw, zoals de Moderne Devotie, de Bursfelder Unie, de Melker hervorming en wellicht ook de hervormingen van de Kastler benedictijnen en van de reguliere kanunniken van Roudnice [Raudnitz]-Indersdorf. Individuele kartuizers hebben zich ook actief met hervormingen beziggehouden, hoewel het veelal gaat om ongecoördineerde initiatieven, en vaker via het beroemde “prediken met de handen” dan gepaard gaand met directe actie. Toch stelde Rüthing vast dat de ‘Copernicaanse wending van contemplatie naar apostolaat’ zich niet in die mate heeft voltrokken dat ze de kartuizers ontworteld heeft.⁸⁰

Enkele recentere, eenentwintigste-eeuwse initiatieven presenteren zich als een bevestigende aanvulling op Rüthings werk. Dat is het geval voor een bundel die het resultaat is van een in 2008 door het Belgisch-Nederlandse netwerk Cartusiana georganiseerd symposium over kartuizers en laatmiddeleeuwse hervormingen⁸¹, alsook voor een speciaal nummer van *Church History and Religious Culture* dat de literaire bedrijvigheid van kartuizers in de context van devotieele hervormingen verder uitdiept.⁸²

⁷⁷ *Ibidem*, p. 96-110.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 110-115. De handschriftelijke overlevering weerspiegelt verbindingen met vooraanstaande figuren in monastieke hervormingen in de ruime regio Nedersaksen-Thüringen.

⁷⁹ Rüthing, ‘Die Kartäuser und die spätmittelalterlichen Ordensreformen’.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 57.

⁸¹ Molvarec & Gaens, *A Fish Out of Water?*.

⁸² Van Dijk, Van Aelst & Gaens, *Faithful to the Cross in a Moving World*.

Klooster en congregatie

Naarmate de negentiende-eeuwse ideeën over de Moderne Devotie als een anti-monastieke lekenbeweging ontkracht werden, ontwikkelde zich in de twintigste eeuw – in een sterkere focus op het institutioneel-juridische – een model waarbij men de Moderne Devotie ging voorstellen als een religieuze beweging met “vertakkingen”, bestaande uit een kloosterlijke tak (reguleren en regularissen van het kapittel van Windesheim), een “semi-religieuze” tak (broeders en zusters van het gemene leven) en een “verkleoosterende” semi-religieuze tak (tertianen en tertiarissen van het kapittel van Utrecht en reguleren en regularissen van het kapittel van Sion). In de onderzoeksliteratuur verwijst het begrip “verkleoosterling” veelal naar de aanname van een regel (bv. broeders en zusters die de regel van de derde orde van Franciscus aannamen), ofwel de overgang van één regel naar een andere (bv. derde-ordelingen die de regel van Augustinus aannamen). Een steeds terugkerende uitdrukking in dit proces van verkleoosterling is het streven naar een “strikt leven” (*arctior vita*).⁸³ Het problematische begrip “semi-religieus” is dan weer te pas en te onpas gebruikt voor allerlei groeperingen die (in canoniek-rechterlijke zin) werden beschouwd als religieuzen “in ruimere zin” en waarvan de leden een tussenpositie (*status medius*) tussen klooster en wereld innamen. Uit onderzoek naar de tertianen en tertiarissen in het bisdom Utrecht blijkt dat de professie tegen een goedgekeurde regel (d.m.v. het afleggen van een of meerdere geloften) de doorslaggevende factor was in het onderscheiden van “religieuzen” en “semi-religieuzen”.⁸⁴

Afhankelijkheden tussen de kartuizerorde en Moderne Devotie werden – logischerwijze – in eerste instantie gezocht in de zgn. kloosterlijke tak. Hoewel het kapittel van Windesheim als zelfstandige congregatie binnen de orde van reguliere kanunniken in theorie geen monastiek maar een canoniaal leefmodel nastreefde, putten de Windesheimers – volgens kroniekschrijvers als Jan Busch en Peter Impens – voor hun kloosterwetgeving royaal uit de statuten van de kartuizers.⁸⁵ Het onderzoek van de Moderne Devotie van de afgelopen decennia heeft dan ook ruim aandacht

⁸³ Post, *The Modern Devotion*, p. 312. De begrippen *arctior* en *laxior* waren vaag gedefinieerd in het kerkelijk recht en sloegen veelal op “lichamelijke” aspecten als vleesderven en vasten (Dannenberg, *Das Recht der Religiosen in der Kanonistik des 12. und 13. Jahrhunderts*, p. 314-315 & 327-329).

⁸⁴ In dit opzicht zijn de Utrechtse tertianen en tertiarissen dus niet als “semi-religieuzen” te beschouwen. Zie over deze begrippen: Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*, p. 334-335.

⁸⁵ Van Dijk, ‘Raadgevingen voor een kartuizernovice’, p. 23.

besteed aan de grondige overeenkomsten tussen (delen van) de kartuizerstatuten en de constituties van Windesheimer regulieren.⁸⁶

Ook is er in de onderzoeksliteratuur gewezen op het fenomeen van ‘insluiting’ (*inclusio*) in het kapittel van Windesheim, waarbij regulieren streefden naar de aanname van het kloosterslot ‘op de kartuizerwijze’ (*ad modum Cartusiensium*). De kartuizers kenden een zeer specifieke manier van besluiting, verschillend van het kloosterslot (*clausura*) zoals dat toegepast werd in traditionele monialenkloosters. Hierbij werden voor elk klooster zgn. ‘termijnen’ (*termini monachorum*) bepaald, d.i. grenzen die een gebied afbakenen dat door de bewoners niet mocht verlaten worden.⁸⁷

Wat de andere verschijningsvormen van de Moderne Devotie betreft, liggen de zaken lastiger. Gezien de overeenkomsten tussen de statuten van het kapittel van Utrecht en het kapittel van Windesheim, zowel in structuur als in volgorde van hoofdstukken, wordt aangenomen dat de statuten van de Utrechtse derde-ordelingen in beperkte mate afgeleid zijn van Windesheimse constituties (en niet omgekeerd), en dus gedeeltelijk en onrechtstreeks van de kartuizerstatuten. De afhankelijkheden komen duidelijk naar voor in de regelingen betreffende de visitatie en generaal kapittel.⁸⁸ Ook is er gewezen op enkele gelijkenissen tussen het visitatiesysteem van de kartuizers en dat van het in 1432 opgerichte Colloquium van Münster, een kapittelverband dat een aantal Duitse devote congregaties van semi-religieuzen verenigde.⁸⁹

Ook wat de invoering van de clausuur bij derde-ordelingen betreft, kan m.i. niet zomaar gezegd worden dat zij zich wilden spiegelen aan de kartuizers, zoals dat het geval was met de voornoemde invoering van de *in-*

⁸⁶ Rüthing, ‘Zum Einfluss der Kartäuserstatuten auf die Windesheimer Konstitutionen’; Van Dijk, *De constituties der Windesheimse vrouwenkloosters vóór 1559*; Van Dijk, ‘*Ad instar fratrum ordinis Carthusiensis*’; Haverals & Legrand, *Les constitutions des chanoines réguliers de Windesheim*.

⁸⁷ Prims, ‘De kloosterslot-beweging in Brabant in de XVde eeuw’; Van Uytven, ‘De vroegste geschiedenis van de Onze Lieve Vrouw Priorij te Korsendonk’; Persoons, *Het kapittel van Windesheim en de laat-middeleeuwse vroomheid*; De Keyser & Trio, ‘De inclusio van Melle uit 1447’. Uit bronnen voor het kapittel van Sion blijkt dat hieraan de toestemming was verleend om een generaal kapittel op kartuizerwijze te organiseren, alsook de insluiting *more Cartusiensium* (Römer, *Geschiedkundig overzicht van de kloosters en abdijen in de voormalige graafschappen van Holland en Zeeland*, p. 368-369; Ypma, *Het Generaal Kapittel van Sion*, p. 1-94). Het is onduidelijk of en hoe de insluiting werd aangenomen. Zeker is dat sommige gemeenschappen al besloten waren als derde-ordelingen. Hedendaags onderzoek naar de institutionele geschiedenis van het kapittel van Sion ontbreekt helaas.

⁸⁸ Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*, p. 33-44.

⁸⁹ Rüthing, ‘Die Kartäuser und die spätmittelalterlichen Ordensreformen’, p. 42, n. 44.

clusio in het kapittel van Windesheim.⁹⁰ Zo waren het uitsluitend tertiariissen die besloten werden, in tegenstelling tot de Windesheimers, waar het ‘strijdlustig streven om het kloosterslot’ vooral gevoerd werd in de mannenkloosters.⁹¹ Bovendien hadden enkele tertiariissenconventen de clauuur reeds aangenomen vóórdat de besluiting van de eerste Windesheimse regulierenkloosters een feit werd.⁹² Het lijkt aannemelijk dat ook de beweegredenen om de besluiting aan te nemen verschillend waren. Een diepgaandere kijk op de invloed en rol van de kartuizers in dit proces van besluiting ontbreekt hier.

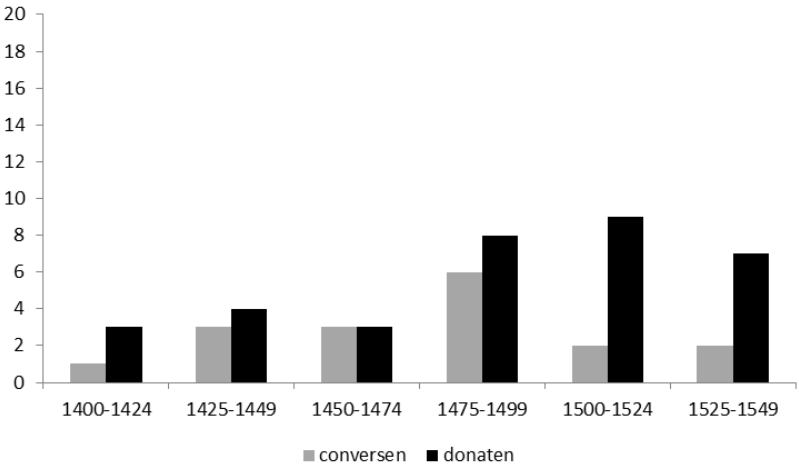
De vergelijking tussen kartuizers en moderne devoten is zeker problematisch wat betreft de zgn. “semi-religieuze” tak in de Moderne Devotie. Hierbij verenigden devote mannen en vrouwen zich in ‘congregaties’ (*congregationes*) met eigen huishouding of een gemeenschappelijke kas, waarbij zij een levensstijl aannamen met een zeker monastiek karakter, maar zonder te professen tegen een regel d.m.v. het afleggen van geloften. Het verschil met de kartuizerorde, die traditioneel bestond uit priestermonniken en conversen, lijkt dan ook groot. Toch gaan geschiedkundigen voorbij aan het feit dat de kartuizerorde tussen de twaalfde en veertiende eeuw een evolutie ondergaan had, waarbij naast monniken en conversen zich ook allerlei tussenvormen ontwikkeld hadden. Al vroeg kende de kartuizerorde immers ook “semi-religieuzen” in de vorm van ‘donaten’ (*donati*), maar zonder specifieke statuten. Dergelijke vorm van “semi-religieus” leven werd later geïnstitutionaliseerd (en tegelijk uitgehold) in het statuut van ‘klerk- en lekenreddieten’ (*clerici reddit* en *laici reddit*), d.i. geprofeste vormen van leven voor clerici zonder priesterwijding resp. leken en onder een afgezwakt regime, om vervolgens opnieuw te verschijnen in het finale statuut van de ‘donaten’ en ‘proveniers’ (*donati* en *prebendarii*), d.i. ongeprofeste vormen van leven voor zowel clerici als leken (mannen en vrouwen). Vooral in urbane gebieden kende het statuut van de kartuizerdonaat een groot succes.⁹³ In de vijftiende en zestiende eeuw oversteeg in de Lage Landen en het Rijnland het aantal donaten, d.i. lekenbroeders zonder geloften, het aantal conversen, d.i. lekenbroeders met geloften (Figuren 6-9).

⁹⁰ In tegenstelling tot wat Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*, p. 244 lijkt te suggereren.

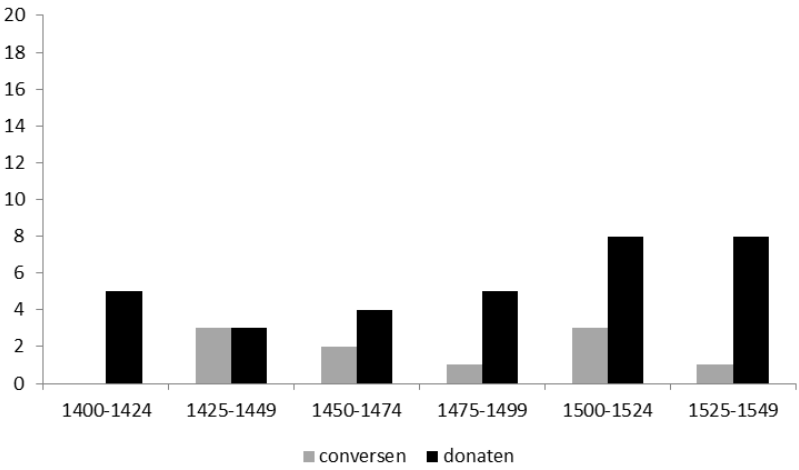
⁹¹ *Ibidem*, p. 244-245.

⁹² Een lijst van besloten tertiariissenconventen bevindt zich in Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*, p. 246-248, n. 38.

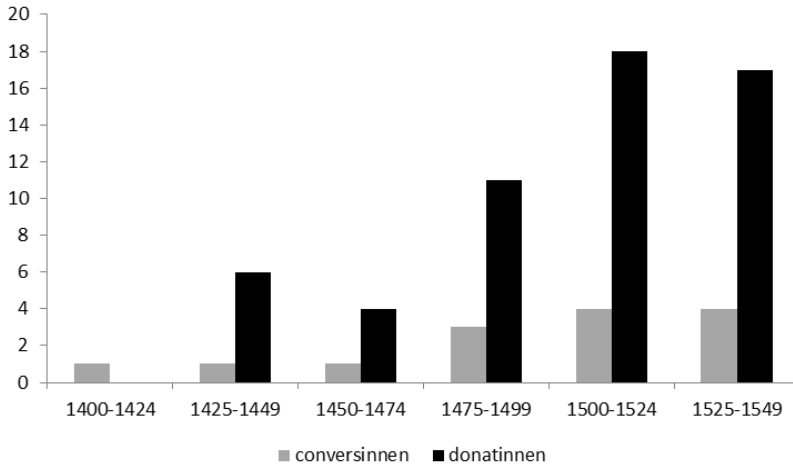
⁹³ De Miramon, *Les ‘donnés’ au Moyen Âge*, is het hedendaagse standaardwerk over de introductie van donaten in het kloosterleven, inclusief de kartuizerorde.

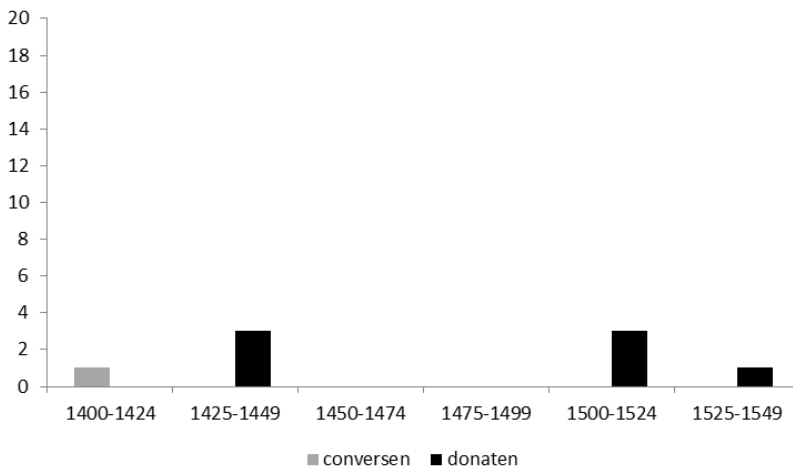
Figuur 6. – Aantal overleden conversen en donaten in de Utrechtse kartuis tussen 1400 en 1550 [opgemaakt uit prosopografische data in De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*]

Figuur 7. – Aantal overleden conversen en donaten in de Luikse kartuis tussen 1400 en 1550 [opgemaakt uit prosopografische data in PCBR]

Figuur 8. – Aantal overleden conversinnen en donatinnen
bij de Brugse kartuizerinnen tussen 1400 en 1550
[opgemaakt uit prosopografische data in PMB]

Figuur 9. – Aantal overleden conversen en donaten
bij de Brugse kartuizerinnen tussen 1400 en 1550
[opgemaakt uit prosopografische data in PCBR]

Devotio. Contemplatieve en praktische mystiek

Wat spiritualiteit betreft, bestaat er nog steeds een gebrek aan inzicht in de connecties tussen de Rijnlandse en Brabantse mystiek, de kartuizers en de Moderne Devotie. Ook dit vindt een oorsprong in de oudere literatuur. In de negentiende eeuw zagen protestantse vorsers als de theoloog Georg Friedrich Böhrringer (†1879) immers vooral een breuklijn tussen enerzijds de ‘religieuze mystiek van speculatie en contemplatie’ van Tauler, Suso en Ruusbroec en anderzijds de ‘populair-ascetische’, ‘andere’ en ‘praktische mystiek’ van Geert Grote, Florens Radewijns en Thomas a Kempis. In de context van het verblijf van Grote in de kartuis van Monnikhuizen kwam Böhrringer – in navolging van uitspraken van Ruusbroec en Grote zelf – over de kartuizers niet veel verder dan de veralgemening dat zij ‘unter allen Religiosen [...] noch am wenigsten von dem allgemeinen Verfall ergriffen waren’.⁹⁴ Daarentegen zagen katholieke kerkhistorici uit de twintigste eeuw hier geen breuken maar juist continuïteiten. Zo kreeg het besluitende hoofdstuk van het postuum uitgegeven boek van de Keulse katholieke priester Joseph Greven (†1934) over de kartuis van Keulen en de aanvang van de zgn. ‘katholischen Reform’ in de zestiende eeuw de niet mis te verstane titel ‘Der Weg von der Mystik und der Devotio moderna über die Kölner Kartause zur katholischen Reform’.⁹⁵ Hoe belangrijk ook Hubert Jedins onderkenning van het apostolaat bij de laatmiddeleeuwse kartuizers kan beschouwd worden, toch stelde ook hij het nog steeds voor alsof in één grote continue beweging de Keulse kartuizers in de zestiende eeuw de vruchten van de Moderne Devotie oogstten die opgebloeid waren uit de kiem die de kartuizers zelf gelegd hadden met het verblijf van Geert Grote in de kartuis van Monnikhuizen.⁹⁶ Elk continuïteitsverhaal onderschat echter schromelijk de impact van de Reformatie op de Keulse kartuis. Grevens werk werd dan ook in die zin bekritiseerd door de Franse historicus Gérard Chaix in diens dissertatie over de Keulse kartuis uit 1981.⁹⁷ Ook hebben andere studies gewezen op de Lutherse sympathieën in sommige kartuizen in de Lage Landen en het Rijnland.⁹⁸

⁹⁴ Böhrringer, *Die Kirche Christi und ihre Zeugen*, p. VII-XII, 612-625.

⁹⁵ Greven, *Die Kölner Kartause und die Anfänge der katholischen Reform*, p. 113-114.

⁹⁶ Jedin, *Geschichte des Konzils von Trient*, p. 115-116.

⁹⁷ Haude, ‘The Silent Monks Speak Up’, p. 128, n. 13, wijst op de kritiek op Greven door Chaix, ‘Sainte-Barbe, Cologne et l’Empire au XVIe siècle’, p. 111. Ook Chaix, *Réforme et contre-réforme catholiques*, dl. 1, p. v-vi, 25, 30, 34-35, 408-409, wijst ook het teruglopen van het aantal weldoeners en novicen in de Keulse kartuis vanaf het laatste kwart van de vijftiende eeuw tot aan de heropleving onder het prioraat van Peter Blomevenna.

⁹⁸ Clark, ‘Carthusian Legislation in the Sixteenth Century as Reflected in the Chartae’, p. 118-119; Gaens, ‘*Atque haec quidem fuerunt!*’.

Op welke manier de spiritualiteit van de Moderne Devotie zich verhoudt tot de mystiek van de Lage Landen en het Rijnland, enerzijds, en de spiritualiteit van de kartuizers, anderzijds, blijft dus een moeilijkheid. Men kan zich bovendien de vraag stellen of er überhaupt zoiets bestaat als een specifieke kartuizerspiritualiteit. Kartuizers kenden immers vooral een “levende” spiritualiteit, waarbinnen monniken een zekere vrijheid genoten. Bovendien hadden zij geen grote “school” van spiritualiteit zoals andere ordes die gekend hebben.⁹⁹ In dit opzicht heeft de kartuis in de loop van de eeuwen als een spons spirituele aspecten uit andere tradities opgezogen¹⁰⁰, zoals uit cluniacenser en cisterciënzer scholen van de elfde en twaalfde eeuw (bv. Petrus de Eerbiedwaardige, Bernard van Clairvaux en Willem van Saint-Thierry)¹⁰¹, uit de franciscaanse vroomheid van de dertiende eeuw (bv. Hubertino da Casale¹⁰² en via het werk van Ludolf van Saksen¹⁰³), uit de Rijnlandse en Brabantse mystiek van de veertiende eeuw (bv. Suso¹⁰⁴ en Ruusbroec¹⁰⁵), en uit – vaak aan de kartuizers opgedragen werken – van laatmiddeleeuwse bezoekers en vrienden van de orde, zoals Francesco Petrarca¹⁰⁶, Jean Gerson¹⁰⁷, Pierre d’Ailly¹⁰⁸ en Nicholas de Clamanges.¹⁰⁹ Of dit ook geldt voor de spiritualiteit van de Moderne Devotie in de vijftiende eeuw, is in feite nooit grondig bekeken. Daarvoor zijn heel wat devote teksten uit de vijftiende eeuw, die veelal een compilatoir en anoniem karakter hebben, inclusief kartuizerteksten,

⁹⁹ Gaens & De Grauwe, *De kracht van de stilte*, p. 75-76.

¹⁰⁰ Een beperkte kijk hierop biedt Petreius, *Bibliotheca Cartusiana*. De auteurscatalogus van Theodorus Petreius (†1640) is een belangrijke bron voor wie het literaire erfgoed van de kartuizers wil bestuderen, niet in het minst omdat er – zowel in de voorafgaande *Elogia* als in de eigenlijke *Bibliotheca* – wel wat auteurs in vermeld worden die nooit kartuizer geweest zijn, maar desondanks tot de “kartuizerbibliotheek” zouden kunnen gerekend worden.

¹⁰¹ Köpf, ‘Zur Spiritualität der frühen Kartäuser und Zisterzienser’; B.P. McGuire, ‘Denys of Ryckel’s debt to Bernard of Clairvaux’; Verdeyen, *Willem van Saint-Thierry en de liefde*, p. 48-51, 76-78.

¹⁰² Mossman, ‘Ubertino da Casale and the Devotio Moderna’; Gaens, ‘*Spiritu lesu operante*’, p. 159, 162, 165, 167.

¹⁰³ Baier & Ruh, ‘Ludolf von Sachsen’; Malm, ‘Ludolf von Sachsen’.

¹⁰⁴ Van Aelst, *Vruchten van de Passie*, p. 135-174; Künzle, *Heinrich Seuses Horologium sapientiae*, p. 215, 217-218.

¹⁰⁵ Emery Jr., ‘The Carthusians, Intermediaries for the Teaching of John of Ruysbroeck’; Verdeyen, ‘Ruusbroec et les Chartreux’; Mertens, ‘Omstreeks 1362: Jan van Ruusbroec bezoekt de kartuizers te Herne’; Faesen, ‘Ruusbroec at the charterhouse of Herne’.

¹⁰⁶ Yocum, *Petrarch’s Humanist Writing and Carthusian Monasticism*; F. Hendrickx, ‘Uit het literaire erfgoed van de kartuizers in de Nederlanden en het Rijnland’, p. 91.

¹⁰⁷ Glorieux, ‘Gerson et les Chartreux’; B.P. McGuire, ‘Loving the Holy Order. Jean Gerson and the Carthusians’.

¹⁰⁸ Tschackert, *Peter von Ailli*, p. 156-163, 265-266 & appendix [25]-[28].

¹⁰⁹ Bellitto, *Nicolas de Clamanges*, p. 26, 89-90.

onvoldoende bestudeerd. Feit is wel dat de kartuizers hebben bijgedragen aan de verspreiding van teksten van moderne devoten (en vice versa).¹¹⁰

Eveneens stelt zich de vraag of er zich ook geen regionale verschillen voorgedaan hebben bij de kartuizers in dit absorptie-proces.¹¹¹ De heersende master narrative laat dit niet toe, want daarin delen alle kartuizers over de héle geschiedenis van de orde dezelfde ‘aspecten van de interne cultuur’ en dezelfde ‘waarden, interesses en loyaliteiten’.¹¹²

Wat de verspreiding van kartuizerteksten uit de latere middeleeuwen betreft, is het alleszins duidelijk dat historiografische teksten zoals Hendrik Egher van Kalkars *Ortus et decursus ordinis Carthusiensis*¹¹³, theologische werken zoals die van Hendrik van Coesfeld (Figuur 10)¹¹⁴, of populaire devotionele compilaties zoals die van Jacob van Gruitrode¹¹⁵, voornamelijk werden verspreid in de Lage Landen, het Rijnland, Beieren en de Donau-regio. Ze werden gekopieerd voor of door kartuizers, broeders en zusters van het gemene leven, Windesheimer regulieren, tertianen en tertiarissen, kruisheren, cisterciënzers van de Colligatie van Sibculo, naast hervormingsgezinde benedictijner gemeenschappen in Luik, Trier, de Unie van Bursfelde of de hervorming van Melk-Tegernsee, en regulieren van de Roudnice-Indersdorf hervorming. Dit geldt zowel voor Latijnse werken als voor eventuele vertalingen naar de volkstaal. Opvallend hierbij is dat van de handschriften met gekende herkomst of eigendomsbewijzen er nauwelijks of helemaal ge en manuscripten afkomstig zijn uit Frankrijk of Zuid-Europa, zelfs niet met een kartuizerprovenance!¹¹⁶

¹¹⁰ Gaens, ‘*Fons hortorum*’, p. 81, n. 154 & p. 83-84, n. 163-166.

¹¹¹ Dit was zelfs het geval voor de cisterciënzers, ondanks de grote spirituele traditie in deze orde. Zo verwees bv. de Italiaanse historicus Gregorio Penco naar een grote invloed van mendicantenspiritualiteit op een tweede golf van cisterciënzer stichtingen in Italië. Zie hierover: Botterill, *Dante and the Mystical Tradition*, p. 63.

¹¹² Zie hierboven, p. 26.

¹¹³ Handschriften vermeld door Vermeer, *Het tractaat “Ortus et decursus Ordinis Cartusienensis” van Hendrik Egher van Kalkar* en Rüthing, *Der Kartäuser Heinrich Egher von Kalkar*, met aanvullingen door Gaens, ‘*Speculum Carthusianum*’.

¹¹⁴ Handschriften vermeld in Appendix 1 van deze dissertatie.

¹¹⁵ Handschriften vermeld in Gaens, ‘*Spiritu Iesu operante*’.

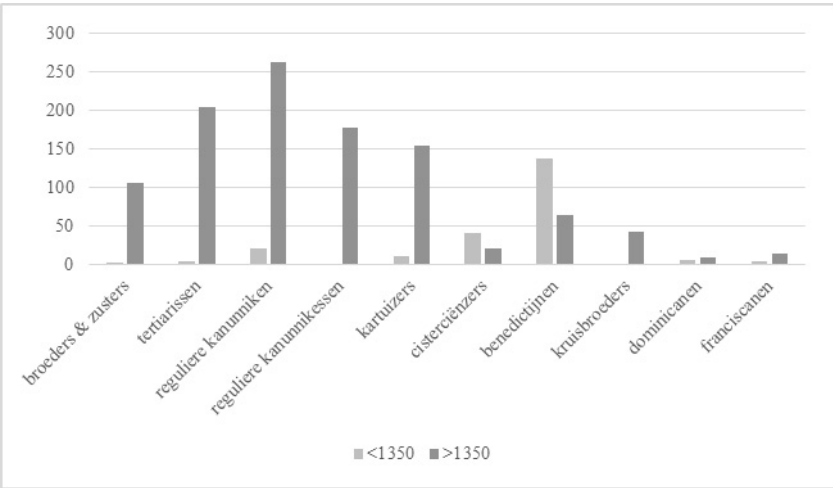
¹¹⁶ Zie de kaarten in Gaens, ‘*Speculum Carthusianum*’, die de verspreiding van deze teksten van Hendrik Egher van Kalkar, Hendrik van Coesfeld en Jacob van Gruitrode schematiseren. Blijkens Mertens, *Iacobus Carthusiensis*, gaat dit ook grotendeels op voor de (enorme) handschriftelijke verspreiding van het werk van de kartuizer Jacob van Paradies.

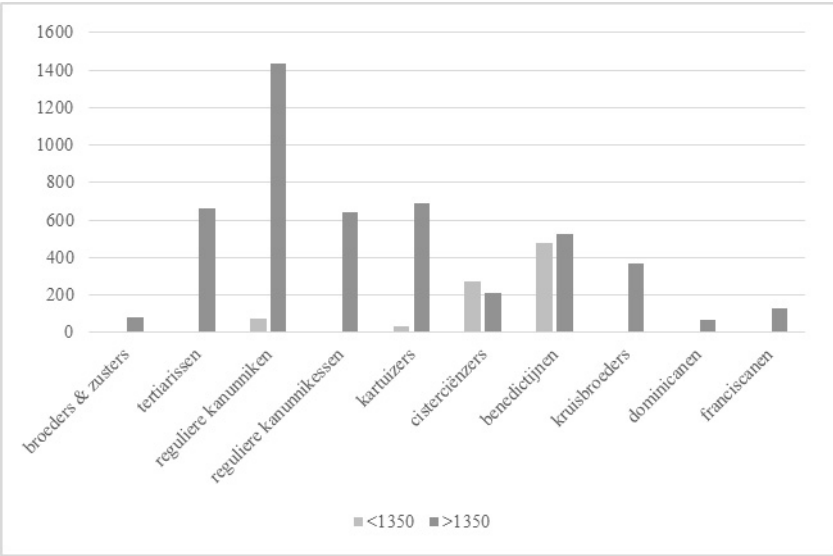
Figuur 10. – Geografische concentratie van handschriften met gekende herkomst die werken van Hendrik van Coesfeld bevatten

Wanneer men bovendien gegevensbanken consulteert van overgeleverde middeleeuwse handschriften in Nederlandse collecties (Figuur 11), of van handschriften in internationale collecties die op één of andere manier gerelateerd zijn aan de Lage Landen (Figuur 12), lijkt het – in algemene termen gesproken – alsof de “schriftelijkheid” van de latere middeleeuwen zich voornamelijk in kartuizerkloosters en deze nieuwe of hervormde gemeenschappen heeft afgespeeld, d.i. reguleren, derde-ordelingen, broeders en zusters van het gemene leven, kruisbroeders, en hervormde benedictijnen en cisterciënzers. De mendicanten, zoals de dominicanen en minderbroeders, lijken veel minder aan de productie en bewaring van handschriften in de lange vijftiende eeuw te hebben bijgedragen. Hervormde benedictijnen en cisterciënzers in deze periode lijken nauwelijks bijgebeend te hebben met de handschriftelijke traditie van vorige generaties. Wat andere ordes betreft, zoals bv. de norbertijnen, is al elders aangetoond dat de golf van devote literatuur uit de latere middeleeuwen quasi volledig aan hun middeleeuwse bibliotheken is voorbijgegaan.¹¹⁷

¹¹⁷ Gerits, ‘Boekenbezit en boekengebruik in de middeleeuwse Premonstratenzerabdijen van de Nederlanden’, p. 131.

Figuur 11. – Aantal middeleeuwse handschriften in Nederlandse collecties [opge maakt op basis van data opgevraagd uit www.mmde.nl]

Figuur 12. – Aantal handschriften in Leiden, Bibliotheeca Neerlandica Manuscripta [opge maakt op basis van data opgevraagd uit de BNM database op www.bibliotheek.universiteitleiden.nl]

Dat Geert Grote zich voor enkele jaren terugtrok bij de Arnhemse kartuizers staat buiten kijf, maar wat hij daar juist aan overhield en hoe dat zijn hervormingsprogramma precies beïnvloedde, blijft onduidelijk en is veelal het voorwerp van giswerk. Lange tijd werd hiervoor naar Hendrik Eghe van Kalkar gekeken, de kartuizer die (mee) verantwoordelijk wordt geacht door Grotes biografen voor diens bekering, en die in de negentiende eeuw verkeerdelijk beschouwd werd als prior tijdens Grotes verblijf in Monnikhuizen. In verwoede pogingen om in Eghe een soort van aanstichter van de Moderne Devotie te zien, waren bovendien allerlei anonieme, devote teksten zonder enige vorm van argumentatie aan hem toegeschreven en was hem zelfs een rol bedeed in het ontstaan van de *Imitatio Christi*.¹¹⁸ Daaraan kwam een einde met Heinrich Rüthings proefschrift over Hendrik Eghe uit 1967, dat schoon schip maakte in de canon van diens werken. Rüthing schetste een beeld van een kartuizer die niet de 'hoogvlucht van de mystiek' nam (hoewel hij ermee bekend was) en die zowel radicale ascese als extatisch-visionaire 'Schwärmerei' afwees.¹¹⁹

Op het vlak van spiritualiteit is Georgette Épiney-Burgards boek over Geert Grote en de aanvang van de Moderne Devotie uit 1970 nog steeds een toonaangevend werk. Épiney-Burgard schonk ruim aandacht aan de spirituele vorming van Geert Grote bij de kartuizers en de 'influence cartusienne' op diens denken. Zij vermeldde daarbij de twee kartuizerprijoren die met Grote in verband kunnen gebracht worden, nl. Hendrik Eghe van Kalkar en diens opvolger Hendrik van Coesfeld. Wat deze laatste betreft, moest ze echter aan de oppervlakte blijven – 'en attendant que les recherches entreprises sur ce sujet aboutissent'.¹²⁰ Dat laatste is echter nooit gebeurd.¹²¹

Rudolf van Dijk (†2015) is de enige auteur uit de Lage Landen die zich intensief met de spiritualiteit van kartuizers en moderne devoten heeft beziggehouden. Hij bekeek de relaties van Geert Grote en diens vroege volgelingen met de kartuizers voornamelijk vanuit zijn onderzoek naar de

¹¹⁸ Ampe, *L'Imitation de Jésus-Christ et son auteur*.

¹¹⁹ Rüthing, *Der Kartäuser Heinrich Eghe von Kalkar*, p. 272-274.

¹²⁰ Épiney-Burgard, *Gérard Grote et les débuts de la Dévotion moderne*, p. 51-57.

¹²¹ Eugen Gerard Hoekstra heeft in de jaren 1960 tijdelijk aan een doctoraat over Hendrik van Coesfeld gewerkt, maar is nooit gepromoveerd. Zijn verzamelde onderzoeksmateriaal en aantekeningen heeft hij vernietigd (persoonlijke correspondentie met Hoekstra via e-mail, 19 en 26 augustus 2011). Het enige tastbare resultaat hiervan is het onvolledige en inaccurate lemma Hoekstra, 'Henri de Coesfeld'. Zie m.b.t. dit lemma: Worstbrock, 'Heinrich von Coesfeld', met name p. 617-618.

correspondentie van Grote.¹²² In zijn laatste boek, dat postuum verscheen, ging Van Dijk nog een keer uitgebreid in op het verblijf van Geert Grote bij de kartuizers van Monnikhuizen en de mogelijke invloeden van kartuizers als Hendrik Egheer van Kalkar en Hendrik van Coesfeld op diens denken – grotendeels steunend op de conclusies van Rüthing en Épiney-Burgard – en, ten slotte, op wat hij de ‘cartusiaanse werkvormen’ in de vroege Moderne Devotie noemde: het kopiëren als basis voor een intensieve boekproductie, het *rapuarium* als persoonlijke leesvruchtenverzameling en de *collatio* als broederlijk of zusterlijk leergesprek. De spiritualiteit van de Moderne Devotie kan volgens Van Dijk de ‘seculiere vorm van de kartuizerspiritualiteit’ genoemd worden.¹²³ Helaas verklaart hij volstrekt niet wat hij bedoelt met “de” kartuizerspiritualiteit, laat staan wat een “seculiere vorm” hiervan precies inhoudt.

Algemeen kan men stellen dat de “devotie” in de “Moderne Devotie” nog steeds moeilijk theologisch gekaderd wordt. Mede doordat het label “Moderne Devotie”¹²⁴ voortvarend wordt toegekend aan zowat elke hervormings- of observantiebeweging van de vijftiende eeuw¹²⁵, of – omgekeerd – om juist verwarring met de Moderne Devotie te voorkomen, hanteren onderzoekers andere terminologie in het beschrijven van de spiritualiteit van de latere middeleeuwen, zoals “piety” in het Engels of “vroomheid” in het Nederlands. Recent hebben onderzoekers, waaronder Rudolf van Dijk, ook voor de Moderne Devotie alternatieve uitdrukkingen als ‘innerlijke vernieuwing’ en ‘vernieuwde innigheid’ voorgesteld.¹²⁶ Op zichzelf is er met het gebruik van “innigheid” weinig verkeerd, want Geert Grote en zijn tijdgenoten vertaalden zelf veelal het Latijnse *devotio* met

¹²² Van Dijk, ‘Geert Grote im Lichte seiner kartäusischen Beziehungen’; *Idem*, ‘Geert Grote und die Volkssprache bei Kartäusern’; *Idem*, ‘In het voetspoor van Bruno’; *Idem*, ‘Bemoedigende wenken voor een wankelmoedige kartuizer’.

¹²³ Van Dijk et al., *Salome Sticken en de oorsprong van de Moderne Devotie*, p. 83-100.

¹²⁴ De uitdrukking *devotio moderna* is wel eens “toegeschreven” aan de Brabantse regulier Pomerius, die Geert Grote als *fons et origo moderne devotionis* typeerde. Men laat hier echter (bewust) een stuk weg, want Pomerius schrijft *fons et origo moderne devotionis in Bassa Almania inter canonicos regulares*. Net als later de chroniqueur Petrus Impens zal doen, wil Pomerius hier immers Geert Grote – samen met Ruusbroec, die uiteraard de *fons* is in *Brabantia* – graag als aanstichter zien van een grote hervorming van de *ordo canonicus*. Over het “regionale” aspect aan Impens’ kroniek, zie: Van Engen, ‘A Brabantine Perspective on the Origins of the Modern Devotion’.

¹²⁵ Over dit onderwerp, zie: Becker, ‘Benediktinische Reformbewegungen im Spätmittelalter’, p. 171, n. 16; Graf, ‘Ordensreform und Literatur in Augsburg’, p. 123, n. 103; Schepers, *Beduidinghe op Cantica Canticorum*, p. 316-331; Van Luijk, *Bruiden van Christus*, p. 110, 171-172.

¹²⁶ Goudriaan, *Vernieuwde innigheid*; Van Dijk, *Gerard Zerbolt van Zutphen, Geestelijke opklimmingen*, p. 36. Zie hierover: Mol, ‘Epiloog. De Moderne Devotie en de vernieuwing van het kloosterlandschap in Nederland’, p. 215.

het Middelnederlandse ‘innicheit’. Het lijkt mij echter eveneens belangrijk om te analyseren wat hervormers uit de latere middeleeuwen zélf onder de term “devotie” verstonden. Misschien kan dit dan ook leiden tot een beter begrip van zowel de ‘participatieve’ als de ‘instrumentele’ uitingen van devotie.¹²⁷

¹²⁷ De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, p. 5, introduceert deze begrippen. In ‘participatieve devotie’ leidt de geloofsbeleving van het individu ertoe om actief deel te nemen aan de religieuze activiteiten van een (semi-)religieuze gemeenschap. De ‘instrumentele devotie’ is daarentegen gericht op het begunstigen of stichten van charitatieve of religieuze instellingen.

Geografische en chronologische afbakening

Sommige specialisten van de Moderne Devotie spreken over de periode rond de bekering van Geert Grote en zijn verblijf in de kartuis van Monnikhuizen niet alleen als het startpunt van een historisch fenomeen, maar ook als het begin van een ander tijdvak. Zo deelt John van Engen de late middeleeuwen – enigszins fluïde – op in de jaren ca. 1270-1360 en de jaren ca. 1370-1520. Wat hij de ‘Later Middle Ages’ noemt en wat ook wel eens omschreven wordt als de ‘lange vijftiende eeuw’, ziet Van Engen als een ‘apart tijdperk’ ten opzichte van de periode vóór ca. 1370.¹²⁸ Ook Koen Goudriaan sprak in zijn afscheidsrede ‘Het einde van de middeleeuwen?’ over een scharnierpunt ‘rond 1380’.¹²⁹ Zoals uit de vorige paragrafen blijkt, kende de kartuizerorde, o.m. op institutioneel-juridisch vlak, ook evoluties in deze periodes. Zo valt de vervanging van Guigo’s *Consuetudines* door de *Statuta antiqua* (1271) min of meer samen met het begin van de late middeleeuwen, een periode waarin de groei van de orde versnelt en ze doorbreekt in het Rijnland en de Nederlanden. Iets gelijkaardigs valt op voor het begin van de ‘Later Middle Ages’ met de invoering van de *Statuta nova* (1368), waarin het statuut van de kartuizerdonaat zijn finale formulering krijgt. In deze ‘latere middeleeuwen’ lieten de kartuizers zich meer en meer in met de buitenwereld.¹³⁰

Voor mijn eigen onderzoek zie ik vooral de eerste “helft” van die lange vijftiende eeuw als een kernperiode, enerzijds, omdat hierin de Moderne Devotie als beweging ontstond en zich in grote mate ontwikkelde¹³¹, en anderzijds, omdat hierin de betrokkenheid van kartuizers bij hervormingen, mede versterkt en gedynamiseerd door het Westers Schisma (1378-1417) en de Concilies van Konstanz en Basel, het grootst was.¹³²

Dat Westers Schisma was voor de kartuizerorde in de Lage Landen en het Rijnland, met name voor de kartuis van Monnikhuizen, niet alleen een tijd van traumatische verdeeldheid maar ook van verandering. In de veertiende eeuw – tot aan het uitbreken van het Westers Schisma –, waren de

¹²⁸ Van Engen, ‘Multiple Options’, p. 257-261, 263.

¹²⁹ Goudriaan, *Het einde van de middeleeuwen?*.

¹³⁰ Voor een overzicht, zie: Gaens, ‘*Fons hortorum*’.

¹³¹ Deze ontwikkeling werd door Van Dijk, ‘Invloed van de Moderne Devotie in de negentiende en twintigste eeuw’, p. 412-413, nogal arbitrair ingedeeld in periodes van ‘opkomst’ (1375-1400), ‘erkenning en consolidatie’ (1400-1425) en ‘bloei’ (1425-1450). De periode die Van Dijk karakteriseert als een tijdperk van ‘veruiterlijking’ en ‘innerlijk verval’ (1450-1500) beschouw ik als minder relevant, omdat het mij vooral te doen is om de rol van de kartuizers in de vroege Moderne Devotie.

¹³² Over hun rol op deze concilies en in de conciliaire beweging, zie: Gaens, ‘*Fons hortorum*’.

eerste stichtingen in de Lage Landen en het Rijnland in twee golven gebeurd. Vanuit Noord-Frankrijk werden een aantal kartuizen gesticht in de Zuidelijke Nederlanden, terwijl vanuit het Rijnland – oorspronkelijk helemaal vanuit Seitz (het huidige Žiče in Slovenië) – een golf van stichtingen plaatsvond tot in de Noordelijke Nederlanden. Door deze groei was de kartuizerorde genoodzaakt een aantal nieuwe kartuizerprovincies te creëren of bestaande op te splitsen of te herindelen (Figuur 13).¹³³ Tot dat laatste waren de kartuizers eveneens gedwongen toen in 1380 ten gevolge van het Westers Schisma ook een interne scheuring in de kartuizerorde ontstond (1380-1417). Hoewel elke kloosterorde getroffen werd door het Schisma in de kerk, was het daardoor ontstane interne schisma bij de kartuizers een vrij unieke gebeurtenis. De orde viel uiteen in een clementistisch kamp met de Grande Chartreuse als moederhuis en een urbanistisch kamp met de kartuis van Žiče als hoofdklooster. In de Lage Landen en het Rijnland kwamen in deze periode de kartuizen bij Utrecht, bij Amsterdam en bij Wesel tot stand. De nieuwe stichtingen te Utrecht en Amsterdam maakten vanaf het begin deel uit van het urbanistische kamp (Figuur 14).¹³⁴

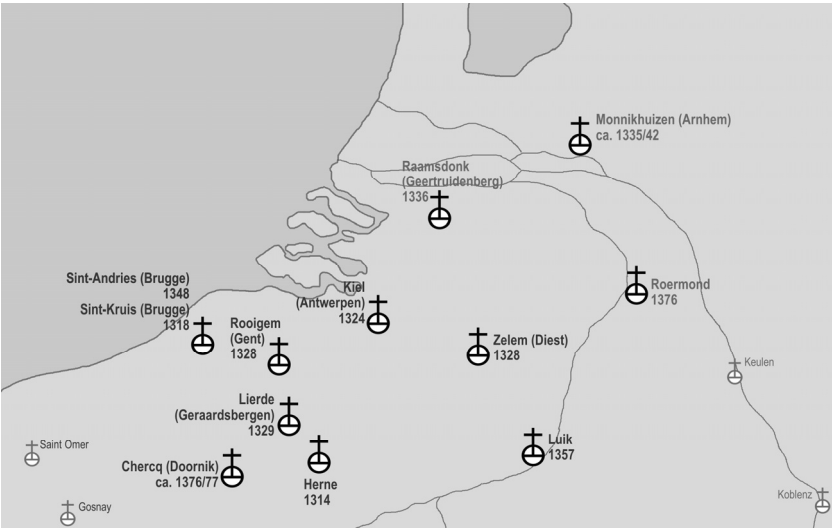
De gevolgen van deze (her)indelingen in provincies zijn nauwelijks bestudeerd. Immers, kartuizers die een tweede professie aannamen in een ander klooster of – al dan niet verkozen of aangeduid – elders het prioraat of een ander officie opnamen, deden dat hoofdzakelijk binnen dezelfde (of hooguit in een aangrenzende) kartuizerprovincie. Ook oefenden de visitator en convisitator een grote invloed uit in hun eigen provincie, maar veel minder daarbuiten.¹³⁵

¹³³ De zes stichtingen te Herne (1314), St.-Kruis (1318), 't Kiel (1324), Zelem (1328), Rooigem (1328) en Lierde (1329) werden bij de bestaande *provincia Burgundie* gevoegd. Vanaf 1332 werden ze bij de nieuwe *provincia Picardie* gevoegd. Vanaf 1355, toen de Duitse provincie gesplitst werd in de *provincia Alemanie inferioris* en *superioris*, behoorden Geertruidenberg (1336) en Monnikhuizen (ca. 1335/42) tot de Nederduitse provincie, samen met Mainz (1320), Grünau (1328), Trier (1330), Koblenz (1331), Keulen (1334), Straatsburg (1335), Freiburg (1345), Tückelhausen (1351) en Würzburg (1352). Zie: De Grauwe, 'Provincia Teutoniae'.

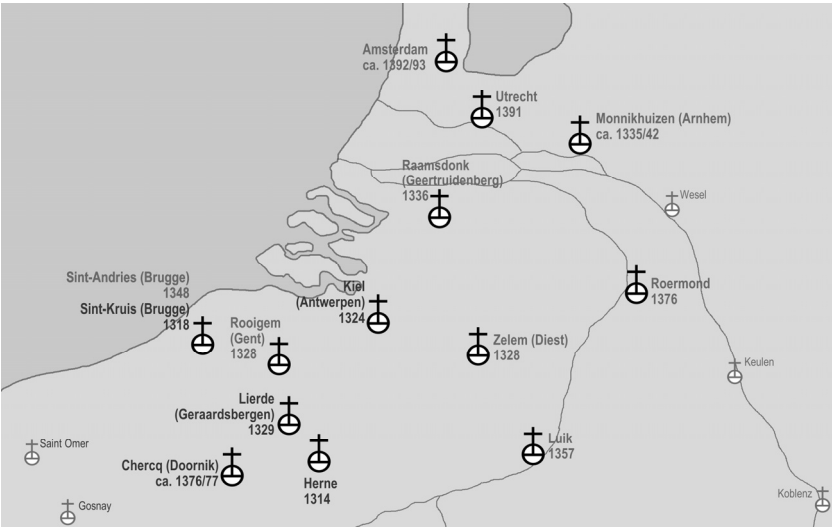
¹³⁴ Naast Utrecht en Amsterdam behoorden Herne (tot 1390), St.-Kruis (tot 1395), Zelem, Gent, Geertruidenberg, Monnikhuizen, St.-Andries, Luik en Roermond tot het urbanistische kamp. Herne (vanaf 1390), St.-Kruis (vanaf 1395), Kiel, Lierde en Chercq waren clementistisch. In sommige kloosters werden vanuit de Grande Chartreuse enkele sterke figuren vanuit Franse kloosters benoemd, die o.m. Brugge met geweld naar clementistische zijde overhaalden. Aan het begin van de vijftiende eeuw, in het jaar 1400, was de Nederduitse provincie opnieuw te omvangrijk geworden, en ontstond de *provincia Rheni*, waartoe de urbanistisch gezinde kartuizen in de Nederlanden behoorden. Zie: De Grauwe, 'Provincia Teutoniae'.

¹³⁵ Harald Goder bestudeerde de contacten tussen (veelal aangrenzende) provincies in de Lage Landen en het Rijnland. Zie: Goder, 'De Roermondse kartuis en haar betrekkingen met andere vestigingen in de Provincia Rheni' en 'Die Beziehungen zwischen der Provincia Picardiae remotioris / Provincia Teutoniae und der Provincia Rheni'.

Figuur 13. – Kartuizerstichtingen in de Lage Landen tot het uitbreken van het Westers schisma (zwart: Picardische provincie; grijs: Nederduitse provincie)

Figuur 14. – Kartuizerstichtingen in de Lage Landen tijdens het Westers Schisma (zwart: Picardische provincie; grijs: Rijnprovincie)

In het urbanistische kamp nam Monnikhuizen een hoofdrol op.¹³⁶ Niet alleen kunnen de kloosters bij Utrecht, Amsterdam en Wesel als dochterstichtingen van Monnikhuizen beschouwd worden, maar zowat elke urbanistisch gezinde kartuis in de Lage Landen kreeg tijdens het Westers Schisma een geprofeste monnik van Monnikhuizen (of van Geertruidenberg) als prior of vicaris.¹³⁷ De kartuis bij Arnhem en andere huizen blijken in deze periode overlopende vaten te zijn, waar uitgestuurde monniken zonder schijnbare problemen vervangen konden worden door nieuwe professen.¹³⁸ In de Zuidelijke Nederlanden, kwamen nu ook de kartuizers van Gent, de monialen van St.-Andries, en ook de kartuizers bij Luik en te Zelem meer in de invloedssfeer van meer noordelijk en oostelijk gelegen kloosters zoals Monnikhuizen (en Nederduitse kloosters).

Geografisch beperk ik mij in deze dissertatie eerder tot de kartuizerkloosters die gelegen waren in het gebied waarin de vroege Moderne Devotie zich vanuit het IJsselgebied in de afgelijnde periode ontwikkelde in de Nederlanden en het Rijnland, waarbij ik mij voornamelijk concentreer op de bisdommen Utrecht, Luik en Keulen. Ervan uitgaand dat het interne schisma en de herindelingen in provincies meer noordelijk en

¹³⁶ Bepaalde kloosters oefenen binnen een provincie vaak een leidende rol uit: zij leveren monniken voor nieuwe stichtingen en de visitatoren komen vaak uit hun kloosters. In de periode vóór het schisma zijn bv. Brugge en Herne in de Picardische provincie en Keulen in de Duitse provincie belangrijke kloosters.

¹³⁷ Van Monnikhuizen waren Albert Buer, prior te Utrecht en Roermond (De Backer, 'De kartuize Monichusen bij Arnhem', p. 147, nr. 4); Alfert Christiaansz van Amsterdam, prior te Roermond en Amsterdam (*Ibidem*, p. 147, nr. 7); Boudewijn van Amsterdam, prior te Geertruidenberg en visitator (*Ibidem*, p. 149, nr. 32); Bernard Bakker van Emmerich, prior te Luik en Utrecht (*Ibidem*, p. 150, nr. 37); Gerard Pannert, prior te Zelem (*Ibidem*, p. 152, nr. 67); Hendrik Beckbeek van Oldenzaal, prior te Amsterdam (*Ibidem*, p. 154, nr. 89); Hendrik van Coesfeld, prior te Zelem en Geertruidenberg (*Ibidem*, p. 154, nr. 92); Jan Delden van Oldenzaal, vicaris bij de Brugse monialen en initiator & rector te Wesel (*Ibidem*, p. 160, nr. 171). Monnikhuizen leverde bovendien Albert Kivet en Willem Vroede als *initiatores* te Amsterdam (*Ibidem*, p. 147, nr. 6 & p. 170, nr. 300) en Alfert van Holland als prior te Erfurt en (con)visitator (*Ibidem*, p. 147, nr. 8). Met Herman Clincke, die de zijde van Avignon had gekozen, kreeg Monnikhuizen zelfs een profes als prior te Brugge (*Ibidem*, p. 156, nr. 114). Van Geertruidenberg waren Adrianus de Kartuizer, prior te Luik (PCBR, nr. NLM004); Theodoricus Voet van Delft, prior te Gent (PBCR, nr. NLM094); Tideman Grauwert, prior te Geertruidenberg, Luik, Brugge en Utrecht (PCBR, nr. NLM096). Eveneens uit de Noordelijke Nederlanden en het Rijnland afkomstig en mogelijk als profes gestuurd naar het zuiden waren Gerard van Schiedam, profes van Luik en prior te Amsterdam, Geertruidenberg, Luik en Lierde (PCBR, nr. LiM049) en Herman Steenken van Schüttorf, profes van Zelem, vicaris bij de Brugse monialen en tijdelijk prior te Zelem of Trier (PCBR, nr. DiM083).

¹³⁸ Dit valt ook enigszins af te leiden uit de correspondentie van Geert Grote, die af en toe zijn contacten in de kartuizerorde lijkt te gebruiken om personen uit zijn nabije omgeving een plek als monnik of donaat in een kartuis te bezorgen. Zie: Van Dijk, 'Raadgevingen voor een kartuizernovice', p. 20 en Appendix 2.

oostelijk gelegen kartuizen in grote mate afscheidten van de meer zuidelijk en westelijk gelegen kloosters, lijkt mij deze keuze te rechtvaardigen. Tot dit gebied behoorden m.a.w. de meeste kartuizerkloosters die tijdens het interne schisma tot het urbanistische kamp behoorden en die – sommige tot het midden van de vijftiende eeuw – onder invloed stonden van Noord-Nederlandse kartuizen als Monnikhuizen en Rijnlandse kartuizen als Keulen.¹³⁹ De kartuizer Hendrik Egher van Kalker, waarvan wordt aangenomen dat hij een beduidende rol speelde in de bekering van Geert Grote, en Hendrik van Coesfeld, die prior was tijdens Grotes verblijf in de kartuis van Monnikhuizen, speelden in deze periode en in dit gebied een niet te onderschatten rol als (con)visitatoren.¹⁴⁰

¹³⁹ Bij de (partiële) hereniging van de orde in 1410 gingen Gent en St.-Andries terug naar de Picardische provincie. In 1411 werd deze laatste gesplitst in de *provincia Picardiae propinquo* en *remotioris*. In de Nederlanden werd enkel Chercq bij de Zuid-Picardische provincie ingedeeld, terwijl Geertruidenberg, Zelem en Luik bij de Noord-Picardische provincie werden gevoegd. Monnikhuizen, Amsterdam en Utrecht bleven echter behoren tot de Rijnprovincie. In 1427 werden ook Amsterdam en Utrecht uit de Rijnprovincie losgeweekt en toegevoegd aan de Noord-Picardische provincie. Monnikhuizen (en Roermond) bleven in de Rijnprovincie liggen. De nieuwe stichting te Noordgouwe bij Zierikzee (1433) werd ingedeeld bij de Noord-Picardische provincie. In 1440 werd nu finaal ook Monnikhuizen uit de Rijnprovincie gehaald en bij de Noord-Picardische provincie gevoegd. Vanaf dan behoorden alle kloosters in de Bourgondische Nederlanden en Luik tot één provincie (uitgezonderd Chercq en Roermond). Zie: De Grauwe, 'Provincia Teutoniae'.

¹⁴⁰ Hendrik Egher van Kalker, profes van Keulen, was prior van Monnikhuizen (1368-1373), rector in Roermond (1373-1377), prior van Keulen (1377-1384) en Strasbourg [Straatsburg] (1384-1396). Naar eigen zeggen was Egher gedurende twintig jaar visitorator, verzorgde hij het sermoeen op drie generale kapittels en was hij er vijf keer *diffinitor* (Darmstadt, Universitäts- und Landesbibliothek, 710, fol. 52v-53r; Rüthing, *Der Kartäuser Heinrich Egher von Kalker*, p. 65, 68). Hendrik van Coesfeld, profes van Monnikhuizen, was prior in Monnikhuizen (1373-1378), in Geertruidenberg (1378-ca. 1380?), in Zelem (ca. 1380? of 1394?-1401), en opnieuw in Geertruidenberg (1401-1410), en daarnaast convisitorator (1404-1406) en visitorator (1406-1410) van de urbanistische Rijnprovincie (Sanders, *Waterland als woestijn*, p. 196). Hendrik van Coesfelds invloed tijdens het schisma blijkt uit het feit dat hij in 1404 en 1406 gevraagd werd om het *sermo* of de *collatio* te houden op het urbanistische generaal kapittel.

Centrale doelstelling en onderzoeksvragen

De centrale doelstelling van mijn onderzoek is de rol van de kartuizers in de vroege Moderne Devotie in het volle licht te zetten. Blijkens de vorige paragrafen, werd tot nu wel verondersteld dat zij daar een rol in speelden, maar niet diepgaand bestudeerd wat die precies inhield. Bovendien is de verhouding tussen kartuizers en moderne devoten hoofdzakelijk gezien als een passief eenrichtingsverkeer, waarbij een statisch, nooit gewijzigd kartuizerideaal een “invloed” zou uitgeoefend hebben op de Moderne Devotie. In dit proefschrift wordt daarom veel grondiger ingegaan op deze verhouding om ze te kaderen in de evoluties in de kartuizerorde, binnen de afgelijnde tijdperiode en geografisch gebied.

Voor het bestuderen van die evoluties, identificeert Peter Nissen – naar Bruno Rieder – drie belangrijke, culturele en mentale grenzen in het “kartuizerparadijs”: de grens tussen kartuizers en de buitenwereld (bv. socio-economische interacties, omgang met weldoeners), de grenzen binnen de kartuizergemeenschap (bv. cenobitische vs. eremitische aspecten aan het kartuizerleven, etc.), en tenslotte de “innerlijke cel” van de kartuizer (bv. relatie met het goddelijke).¹⁴¹ Ik zal mij op deze drie grenzen concentreren – Nissen spreekt in dit verband overigens over ‘dialectische’ relaties.

De **eerste** relatie – tussen kartuizer- en buitenwereld – is het voorwerp van het vierde en vijfde hoofdstuk. Ik tracht hier de specifieke vraag te beantwoorden of er – naast passieve invloeden – ook een actieve betrokkenheid van kartuizers merkbaar is bij het verkloosteringsproces in de Moderne Devotie, een evolutie waarbij semi-religieuze gemeenschappen van devoten een kloosterregel aannamen, een of meerdere geloften aflegden en zich lieten insluiten.¹⁴² In het vierde hoofdstuk bekijk ik de positie van de kartuizers in devote netwerken in de context van de stichting van twee nieuwe kartuizernederzettingen in het afgelijnde geografische gebied tijdens het Westers Schisma, namelijk die te Utrecht en Amsterdam. In het vijfde hoofdstuk onderzoek ik de rol van de kartuizers in de *inclusio*-beweging in devote gemeenschappen. Bij dit alles zet ik stappen in het uitpluizen van relaties tussen kartuizers en het urbane netwerk van volgelingen rond Geert Grote. Speciale aandacht gaat naar overgangen van moderne devoten die een *arctior vita* nastreefden en naar “devote

¹⁴¹ Nissen, ‘Carthusian Worlds, Carthusian Images’, p. 150-153 en ‘Topography of Solitude’, p. 209-213.

¹⁴² Zie hierover: Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*; Goudriaan, ‘De observantie der conversinnen van Sint-Augustinus’.

families”, d.i. gezinnen die nieuwe stichtingen financieel ondersteunden en/of waarvan meerdere leden intraden in een gemeenschap onder één van de verschillende verschijningsvormen van de Moderne Devotie. Tenslotte probeer ik ook te bekijken of patronen van schenkingen en recrutering eveneens wijzen op wederzijdse beïnvloeding.

Wat de **tweede** relatie – binnen de kartuizergemeenschap – betreft, richt ik mijn pijlen in het derde hoofdstuk op de wijzigende verhoudingen in de kartuizerorde tussen religieuzen vs. semi-religieuzen. Met name concentreer ik mij hier op vraag hoe het kartuizerstatuut van de donaat (en daaraan gerelateerd, dat van de reddiet en de prebendariër) evolueerde in de kartuizerorde en hoe het zich verhoudt tot het semi-religieuze leven van de moderne devoten. Het statuut van donaat of dat van prebendariër was misschien van toepassing op Geert Grote tijdens diens verblijf in de kartuis van Monnikhuizen. In de Lage Landen en het Rijnland nam dit statuut van de ongeprofeste lekenbroeder bij de kartuizers meer en meer de bovenhand op dat van de geprofeste lekenbroeder.¹⁴³ Ik onderzoek de invloed hiervan op het laatmiddeleeuwse religieuze landschap in de afgeleijnde periode, met name op de verschillende verschijningsvormen van de Moderne Devotie. Aandacht gaat hier naar een uitspraak in het juridische verdedigingsschrift *Super modo vivendi devotorum*, toegeschreven aan Gerard Zerbolt van Zutphen, waarin verwezen wordt naar ‘confraters’ in kloosters en het begrip ‘donatie’, d.i. het opdragen aan God van ‘zichzelf en het zijne’ (*se et sua*).¹⁴⁴ Afrondend probeer ik het succes van het donatenstatuut te kaderen in de context van de theologische motivering van een semi-religieus leven door (verdedigers van) de moderne devoten.

Wat de **derde** relatie aangaat – tussen de kartuizer en het goddelijke –, stelt zich de vraag met welk intellectueel klimaat Geert Grote kennismaakte tijdens zijn bekering en verblijf in de kartuis van Monnikhuizen, in hoeverre dit rijmt met het latere hervormingsprogramma van Grote en zijn vroege volgelingen, en hoe dit zich verhoudt tot Grotés kennisname met en vertaling van het werk van Jan van Ruusbroec. Ik onderzoek daarom of Grote bij de kartuizers kennis kan genomen hebben van een devotionele theologie (‘Frömmigkeitstheologie’, ‘theology of piety’, ‘devotion-

¹⁴³ De Miramon, *Les ‘donnés’ au Moyen Âge*.

¹⁴⁴ Gerard Zerbolt van Zutphen (?), *Super modo vivendi devotorum*, ed. Hyma, p. 18: *Hoc etiam modo possunt dici religiosi confratres religiosorum, qui se et omnia sua vel etiam tantum res suas post mortem monasterio obtulerunt mutato habitu, licet tamen ex toto habitum monachalem non assumant, sive in seculo maneant, sive in monasterio conmorentur ...*

al theology')¹⁴⁵, die de termen *devotio* en *moderna* ideologisch en theologisch schraagt. Met 'Frömmigkeitstheologie' bedoelt de Duitse Reformatie-geschiedkundige Berndt Hamm een theologie die zich richt naar priesters, leden van monastieke ordes en ook leken die geen hogere theologische opleiding hebben genoten. Deze visie houdt in dat het academische discours meer en meer wordt verlaten voor toegankelijker literaire vormen, waarbij stijl en inhoud meer gekenmerkt worden door simplificatie en reductie in vergelijking met de complexiteiten van de scholastieke theologie en de speculatieve mystiek.¹⁴⁶ De vraag stelt zich dus in hoeverre het intellectuele klimaat in de kartuis van Monnikhuizen, zoals het o.m. gereflecteerd is in het werk van de prioren Hendrik Egher van Kalkar en Hendrik van Coesfeld, als een dergelijke "optie"¹⁴⁷ kan beschouwd worden. Met name Hendrik van Coesfelds werken zijn ruim verspreid (ook buiten de kartuizerorde), theologisch toelichtend van aard, gericht aan de leden van zijn orde en in de vorm van sermoenen en verklarende traktaaten. Hij poogt daarin een vorm van synthese te bereiken van de kerkvaders, de (monastieke en scholastieke) theologische traditie en de mystieke literatuur uit de Lage Landen en het Rijnland, en tegelijk een antwoord te bieden op sommige controversen van de veertiende eeuw.¹⁴⁸

In de eerste twee hoofdstukken bestudeer ik daarom het werk van Hendrik van Coesfeld, omdat hij prior was in Monnikhuizen tijdens Grottes verblijf aldaar. Het eerste hoofdstuk begeeft zich eerder op het theologische domein en onderzoekt in hoeverre Coesfelds werk als reflectie van het intellectuele klimaat in het klooster van Monnikhuizen en andere kartuizen uit de Lage Landen en het Rijnland uit de veertiende eeuw kan be-

¹⁴⁵ Nederlandstalige onderzoekers laten 'Frömmigkeitstheologie' gewoonlijk onvertaald (bv. Van Aelst, *Vruchten van de Passie*, p. 30-31; Dlabáčová, *Literatuur en observantie*, p. 58). Een Amerikaanse vertaler verwoordt het weifelend als 'theology of piety', hoewel hijzelf aangeeft dat het veel eleganter zou zijn om over 'devotional theology' te spreken (Hamm, 'Normative Centering in the Fifteenth and Sixteenth Centuries', p. 307-308).

¹⁴⁶ Hamm, 'Normative Centering in the Fifteenth and Sixteenth Centuries', p. 310-311, 318-319, 322-323, 326.

¹⁴⁷ Van Engen, 'Multiple Options', p. 259, n. 9 & p. 263, voelt wel een zekere resonantie met Hamm's concept van 'coalescing around key themes', maar spreekt liever over de latere middeleeuwen als een periode met 'multiple options'.

¹⁴⁸ Coesfeld citeert theologen als Anselm van Canterbury, Bernard van Clairvaux, Willem van Saint-Thierry, Hugo en Richard van Saint-Victor, Peter van Tarentaise, Peter Comestor, Innocentius III, Willem van Auvergne, Thomas Aquinas, Bonaventura, Albert de Grote, Hendrik van Gent, Willem Durand, Duns Scotus, Nicolaas van Lyra, Thomas van Straatsburg, Hendrik Totting van Oyta en Hendrik van Langenstein. Hij put ook uit mystieke literatuur met auteurs als David van Augsburg, Jan Tauler, Hendrik Seuse en vooral Jan van Ruusbroec, en citeert uit *visiones* zoals deze van Brigitta van Zweden. Zie hierover: Gaens, 'How Ruusbroec Tastes, Sounds, and Smells', p. 200, n. 96.

schouwd worden als een theologie van *devotio in modernis temporibus*. Het tweede hoofdstuk concentreert zich vervolgens op de verhouding tussen Jan van Ruusbroec, de karmelieten en de vroege moderne devoten. Specifiek onderzoek ik of Hendrik van Coesfelds werk de relaties tussen de oudere karmelieten traditie en de recentere mystieke traditie uit de Lage Landen en het Rijnland – met als centrale figuren Ruusbroec en Suso – en de vroege Moderne Devotie verduidelijkt. Hiermee wil ik het kader schetsen waarin het historisch onderzoek van de andere hoofdstukken kan gesitueerd worden.

In elk hoofdstuk komen een of meerdere grondgedachten aan bod die men kan beschouwen als belangrijke kenmerken van de Moderne Devotie: semi-religiositeit en religieuze perfectie (Van Engen)¹⁴⁹, het ‘gemene leven’ en discussies over het contemplatieve vs. actieve leven (Fuller)¹⁵⁰, devote vrouwen en devote netwerken (Goudriaan)¹⁵¹, devote spiritualiteit (Van Dijk, Gerrits)¹⁵² en devote schriftelijkheid (Staubach, Kock).¹⁵³

¹⁴⁹ Van Engen, *Sisters and Brothers of the Common Life*.

¹⁵⁰ Fuller, *The Brotherhood of the Common Life and its Influence*.

¹⁵¹ Goudriaan, ‘De derde orde als onderdeel van de Moderne Devotie’; Goudriaan, ‘De derde orde van Sint Franciscus in het bisdom Utrecht’; Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*; Van Luijk, *Bruiden van Christus*.

¹⁵² Caspers & Hofman, *Twaalf kapitels over ontstaan, bloei en doorwerking van de Moderne Devotie*; Gerrits, *Inter timorem et spem*.

¹⁵³ Staubach, *Pragmatische Schriftlichkeit im Bereich der Devotio moderna*; Kock, *Die Buchkultur der Devotio Moderna*.

Hoofdstuk I

Sic vivere est devote vivere. Hendrik van Coesfeld
als een theoloog van moderne devotie

* Gepubliceerd als: ‘*Sic vivere est devote vivere.* Henry of Coesfeld as Theologian of Modern-Day Devotion’, in: *Church History & Religious Culture*, 96:1-2 (2016), 13-39. – © Koninklijke Brill NV, Leiden, 2016 (Gebruikt met toestemming / Used with permission).

In his seminal book on the Sisters and Brothers of the Common Life, John Van Engen has recently called *devotio moderna* a ‘charged’ and ‘pesky’ term. Van Engen eloquently elaborates on the term *moderna*, defining it as ‘modern-day’ or ‘of this era’. To speak of devotion in the present-day (*moderna*) was implicitly to recall an earlier day (*antiqua*), a better day. But his characterization of the word ‘devotion’ falls somewhat short, seemingly lacking a solid theological base.¹

The Dutch scholar Rudolf van Dijk has consistently pointed out that the spirituality of the Modern Devotion might be traced back to the retreat of Geert Grote (†1384), the movement’s originator, at the charterhouse of Monnikhuizen near Arnhem. In the past century, many scholars have predicated the reformist influence of the Carthusian monk Henry Egheer of Kalkar (†1408)² on the erroneous assumption that he was the prior of Monnikhuizen during Grote’s stay.³

More than Egheer of Kalkar’s, the works of Henry Kemenade of Coesfeld (†1410)⁴ have been overlooked by scholars, although the latter actually was a prior of Monnikhuizen in the same period. Moreover, Coesfeld’s texts were disseminated more widely within the (monastic) branches of the Modern Devotion and within other reformed religious orders in the Low Countries and Germany.⁵

In this chapter, I will outline a theology of modern-day devotion, as it can be found in Henry of Coesfeld’s main works. It consists of a classic Thomist framework, infused with ideas from Brabantine and Rhineland mysticism and Carthusian spirituality. I shall argue that a closer and better study of Henry’s works might provide a better insight into the reform program of Geert Grote and his early followers. At the same time, it might

¹ Van Engen, *Sisters and Brothers of the Common Life*, p. 7-9.

² Henry Egheer of Kalkar, born in 1328, studied at the University of Paris in the period between 1352 and 1362, where he (and Geert Grote) matriculated in the English nation. In 1366 he professed as a monk of Cologne. He was prior in Monnikhuizen (1368-1373) and rector in Roermond (1373-1377). Afterwards he was prior in Cologne (1377-1384) and in Strasbourg (1384-1396), and visitor (of the Carthusian province *Alemania inferior*) for twenty years. See De Backer, ‘De kartuize Monichusen bij Arnhem’, p. 154, no. 94. On his literary works, see Rüthing, *Der Kartäuser Heinrich Egheer von Kalkar*.

³ Van Dijk, ‘*Ad instar fratrum ordinis Carthusiensis*’; *Idem*, ‘Geert Grote im Lichte seiner kartäusischen Beziehungen’; *Idem*, ‘Tussen kartuizers en cisterciënzers’.

⁴ Henry of Coesfeld probably professed as a monk of Monnikhuizen around 1369. He was prior in Monnikhuizen (1373-1378), in Geertruidenberg (1378-c.1380), in Zelem near Diest (c. 1380? or 1394?-1401) and again in Geertruidenberg (1401-1410). He was covisitor (1404-1406) and visitor (1406-1410) of the Urbanist Rhine Province. See PCBR, vol. 2, p. 537 (no. NLM043); Sanders, *Waterland als woestijn*, p. 196; De Backer, ‘De kartuize Monichusen bij Arnhem’, p. 154 (no. 92).

⁵ Gaens, ‘*Fons hortorum*’, p. 56-57, 68-75 & 91. See also Appendix 1 of this dissertation.

contribute to the understanding of Carthusian monks as reformist influencers, or as transmitters of ideas within the realm of the development of the spirituality of the Modern Devotion in particular, and of fifteenth-century reformist congregations and reformed religious orders in general.⁶

The following texts were explored for this chapter: *De tribus votis monasticis*, an influential tract on the counsels and precepts of poverty, chastity and obedience, but mainly concerned with private property and proprietorism; several of Henry's chapter sermons, specifically those referring to devotion; the treatise *De sacramento eucharistie* on the institution of the sacrament of the Eucharist; and Henry's *Epistola de instructione novitiorum et iuvenum* (or *Epistola de institutione novitiorum*), a letter to instruct novices and the young on religious life, which survives both in its original Latin version, as well as in a Middle-Dutch translation. Since Henry's work remains unedited, I shall quote from manuscripts. In an appendix, I provide a list of manuscripts, intended for future study.

1.1. The Basis of Henry of Coesfeld's Theology of Devotion

Henry of Coesfeld's theology starts with the Thomist notion of 'devotion' (*devotio*)⁷, defining it as the will to do promptly those things which pertain to the service of God.⁸ In other words, it is the 'benevolent promptness' or the 'prompt benevolence' by which the mind actually, duly, and rationally is affected with respect to the service of God, an act of the will by which the mind devotes itself to God, when it surrenders itself readily to divine reverence.⁹

⁶ For a treatment of this subject, see the volume Molvarec & Gaens, *A Fish Out of Water?*. On Henry of Coesfeld's influence on reformist literature, and particularly on works dealing with the issue of proprietorism, refer to my own essay in this volume.

⁷ An excellent introduction to the theological concept of devotion and its evolution in the works of Guigo the Carthusian, Bernard of Clairvaux, William of Saint-Thierry, Hugh and Richard of Saint-Victor, and David of Augsburg can be found in Curran, 'Devotion (fondement théologique)' and Chatillon, 'Devotio'.

⁸ Henry of Coesfeld, *Sermo in purificatione BMV (De multiplici devotione sive de diversis generibus devotorum)*, in: Brussel, Koninklijke Bibliotheek [hereafter cited as Brussel, KB], MS 1212, fol. 91v: *secundum sanctum Thomam ... devotio est voluntas prompte tradens se ad ea que pertinent ad Dei famulatum, sive est voluntas prompte faciendi quod ad Dei servitium pertinent*. Cf. Thomas Aquinas, *2a 2e*, q. 82, 1. This inner drive to serve God is also reflected in Geert Grote's *Conclusa et proposita*, a set of reformist propositions written during his stay at the Monnikhuizen charterhouse – it can be found already in the opening words; see Geert Grote, *Conclusa et proposita*, ed. Pohl, p. 87: *Ad gloriam et honorem et servitium Dei intendo vitam meam ordinare ...* See also: Peter Horn, *Vita magistri Gerardi Magni*, ed. Kühler, p. 358: *Si habetis bonam voluntatem semper serviendi Dei, secure potestis mori*.

⁹ Henry of Coesfeld, *Sermo in purificatione BMV (De multiplici devotione sive de diversis generibus devotorum)*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 91v: *... devotio est benivola promptitudo*

Devotion is an interior act of the moral virtue called 'religion' (*religio* or *latria*) and it is immediately derived from this affective virtue, which is the foremost of all moral virtues and the closest to the virtue of 'charity' (*caritas*). It directs all other moral virtues unto the end (i.e., God) and all the virtues to divine reverence.¹⁰

Phrased differently, devotion is simply a practical act which inclines the will to meritorious works and to the good pleasure of God, and which presupposes enjoyable love or an act of hope.¹¹ Hence, devotion is defined more as a fundamental attitude of turning the self towards God, more as an affective inclination and a lasting movement of the will, than simply as a 'pious and humble affection' connected to the cult of God (e.g., office and vocal prayer).¹²

Henry recognizes two kinds of devotion. The first kind can be called 'rational' or 'spiritual' (*devotio rationalis sive spiritualis*), as it only resides in 'reason' (*ratio*) or 'spirit' (*spiritus*), without any significant 'overflowing' or 'flowing down' into the 'sensuality' (*sensualitas*). In this case, the sensual part is not yet calmed or not yet promptly subject to the spirit, but rather 'rebels' and 'murmurs'.¹³ The second kind of devotion can be

sive prompta benivolentia qua mens actualiter circa Dei famulatum debite et rationabiliter afficitur ... actum quo mens se Deo devovet ... devovere dicitur que se prompte divino cultui vel famulatu mancipat.

¹⁰ *Ibidem*, fol. 92r: ... *devotio est proprius actus illius virtutis que religio dicitur, vel latria et immediate ab ea elicitus que utique virtus inter omnes virtutes morales videtur esse precipua et caritati proxima ... et dirigit omnes alias virtutes morales in illum finem qui est Deus, eo quod omnes virtutes ad cultum divinum ordinet.* In his treatment of the virtue of *religio*, Geert Grote similarly draws from Thomas Aquinas. Cf. Geert Grote, *De simonia ad beguttas*, ed. Langenberg, p. 27-28. On this passage, see Goudriaan, 'Geert Grote, On Simony to the Beguines, and Church Reform', p. 133, 135.

¹¹ Henry of Coesfeld, *De sacramento eucharistie*, in: Brussel, KB, MS 11811-12, fol. 77r: ... *devotio est actus simpliciter practicus inclinans voluntatem ad Deo famulandum presupponit tamen amorem amicitie sive amorem fructivum aut etiam actum spei*; and fol. 88v: ... *inclinat ad multa opera supererogationis ... ad omne beneplacitum Dei.* Cf. John Brinckerinck, *Col-lacien*, I [*Van der bekinghe*], ed. Moll, p. 116: *Dit is waerichtige ynnicheit: een ootmoedighe, vuerige begheerte tot gode ende tot allen dingen, die gods zijn ... dit is mijn gheheel begheerte ende wille.* In chapter 49 of his *Spiritual Ascensions*, the modern devout Gerard Zerbolt of Zutphen also defines devotion in this way, touching the essence of Modern Devotion according to Van Dijk, *Gerard Zerbolt van Zutphen, Geestelijke Opklimmingen*, p. 123-125: ... *devotio ... dicitur ... inclinatio affectuosa ad bonum ... prompta semper ad Dei beneplacita adimplemenda.*

¹² Cf. Hugh of Saint-Victor, *De modo orandi*, cap. 1, ed. PL, p. 979: *Devotio est pius et humilis affectus in Deum, qui ex compunctione generatur.*

¹³ Henry of Coesfeld, *Sermo in purificatione BMV* (*De multiplici devotione sive de diversis generibus devotorum*), in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 92r: ... *duplex est devotio quedam sola rationalis sive spiritualis que scilicet est in ratione vel spiritu sine notabili redundantia seu defluxu in ipsam sensualitatem, nondum scilicet ipsa sensualitate tranquillificata et spiritui prompte subiecta, quinpotius adhuc sibi rebellante et remurmurante.*

called ‘sensible’ or ‘sensual’ (*devotio sensibilis sive sensualis*), as it significantly overflows into the sensuality, so that the sensual nature, once quieted, wholly obeys and conforms to the spirit. This calming of the senses occurs, first, because of the intellect’s strong intent and the will’s fervent inclination; second, because of the perfectly stable dispositions of the moral virtues, which restrain the passions of the sensual nature; and third, because of the special working of God’s grace – as it is outlined in the pseudo-Bernardian *Letter to the Carthusians of Mont-Dieu* (written by William of Saint-Thierry).¹⁴ Henry stresses that truly, those men who are trained in the virtues and accustomed to them, are less tempted by their senses, and their sensuality is more inclined to obey the spirit.¹⁵

As progress in the virtues is positioned according to the three stages of the ‘beginners’ (*incipientium*), of the ‘proficient’ (*proficientium*) and of the ‘perfect’ (*perfectorum*), Henry similarly distinguishes between three kinds of sensible devotion.¹⁶ In the Low Countries and the Rhineland, Carthusians were particularly acquainted with this triple scheme of progression in the virtues through the *Letter to the Carthusians of Mont-Dieu*, as well as through the works of David of Augsburg, who primarily and directly extracted from this *Letter*.¹⁷ Reading (and re-reading) these literary works – together with some derivative compilations such as the pseudo-Bernardian *Speculum Bernardi* and *Speculum monachorum* – was highly recommended by Henry of Coesfeld in his *Letter to instruct the youth and novices*.¹⁸

¹⁴ *Ibidem*, fol. 92r-92v: *Et contingit ni fallor hec tranquillificatio sensualitatis aliquando propter fortem intentionem intellectus et ferventem inclinationem voluntatis ... Secundo contingit propter perfectos habitus virtutum moralium ... qui passiones ipsius sensualitatis refrenant ... Tertio vero contingit ex speciali divine gratie operatione propter quod et beatus pater Bernardus scribit ad fratres nostros de Monte Dei ... On this Letter to the Carthusians of Mont-Dieu, see Green & Pansters, ‘The Golden Epistle and the Ladder of Monks’.*

¹⁵ Henry of Coesfeld, *Sermo in purificatione BMV (De multiplici devotione sive de diversis generibus devotorum)*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 92r-92v: *Hinc enim est quod homines in virtutibus exercitati et assueti minus temptantur quam non exercitati et levius sensualitas ipsorum spiritui subicitur quam ceterorum.*

¹⁶ *Ibidem*, fol. 92v: *Sed et communiter sciendum est quod ex quo tam secundum doctores sanctos quam secundum philosophos tres poni consueverunt gradus virtutum vel actuum virtuosorum et hoc secundum tres status bene viventium, scilicet incipientium, proficientium et perfectorum ...*

¹⁷ K. Pansters, ‘*Profectus virtutum*’; Stooker & Verbeij, ‘*Uut profectus*’, p. 325-328, 333-334.

¹⁸ Henry of Coesfeld, *Epistola de instructione novitiorum et iuvenum (Epistola de institutione novitiorum)*, in Berlin, Staatsbibliothek – Preussischer Kulturbesitz (hereafter cited as Berlin, SB), MS theol. lat. fol. 705, fol. 24v: *Unde consulo ut sepius legas et relegas Speculum monachorum, Speculum beati Bernardi, Epistolam eiusdem ad fratres de Monte Dei, Profectum religiosorum et Obitum beati Hieronymi.* On the importance of these pseudo-Bernardian texts within the context of the Modern Devotion, see Gerrits, *Inter timorem et spem*, p. 21-22, n.

These three kinds of devotion are structured by Henry along the lines of John of Ruusbroec's *Espousals*.¹⁹ The first kind, 'desirous devotion' (*devotio desideriosa*), is present in the beginners, when all the senses obey the spirit in a 'union of the heart' (*unio cordis*) and promptly submit themselves to the service of God, but without noticeable 'savoring' (*sapor*).²⁰ The second kind, 'delightful devotion' (*devotio voluptuosa*), is present when the senses obey the spirit with a stronger inclination, perfused with noticeable savoring or 'spiritual sweetness and consolation' (*spiritualis dulcedo et consolatio*). When it is increased so that it delights the heart enough, it is called 'pleasure of the heart' (*voluptas cordis*) and 'spiritual delight' (*spiritualis iocunditas*). When it grows so that the heart can no longer fully take it in, and the mind is alienated in this way, it is called 'spiritual drunkenness' (*spiritualis ebrietas*).²¹ The third kind, 'feverish or spiritually fierce devotion' (*devotio fervorosa vel spiritualiter furiosa*), is present when the senses, in an even stronger way, are above all consolation temporarily granted to it or even grantable, seek God's honor and glory with such a great fervor, and are inclined to serve God in inconvenient ways so that it looks like the mind is in a 'rage' (*furor*). When it sees itself not to be able to accomplish at will its intent, sadness arises, and this is called 'spiritual languor' (*spiritualis languor*), and, in Scripture, the 'spiritual wounding of love' (*spiritualis vulneratio amoris*). From this

71; Haverals, 'Deux exhortations à la vie monastique de la "Dévotion moderne"'. These works, including the *Epistola de institutione novitiorum*, also appear on a reading list for novices of the Windesheimer Canons Regular of Leuven [Louvain]; see Lourdaux, *Moderne Devotie en christelijk humanisme*, p. 180, n. 16.

¹⁹ Cf. John of Ruusbroec, *Ornatus spiritualis desponsationis* [tr. by Geert Grote], ed. Douwes, p. 172-184 (par. 105-134). Denys the Carthusian also mentions the same three grades of devotion. See: Denys the Carthusian, *De contemplatione libri tres*, lib. 3, art. 12: *De devotione et gradibus eius*, ed. DCOO, vol. 41, p. 284-285, and *Dominica post ascensionem Domini – Ad religiosos*, sermo 6: *De oratione et devotione ad contemplationem mysticamque theologiam pertinente*, ed. DCOO, vol. 30, p. 66-67.

²⁰ Henry of Coesfeld, *Sermo in purificatione BMV (De multiplici devotione sive de diversis generibus devotorum)*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 92v: *Devotionem desideriosam voco quando simpliciter et sine notabili sapore ... ipsa tota sensualitas in unione cordis spiritui obedit et ad famulandum Deo se eidem prompte subicit.*

²¹ *Ibidem*, fol. 92v: *Devotionem vero voluptuosam dico quando ipsa sensualitas adhuc altiore conatu spiritui subicitur et cum hoc quodam notabili sapore seu quadam spirituali dulcedine et consolatione perfunditur, qui dum in tantum augetur seu intenditur, quod cor satis multum delectat voluptas cordis et spiritualis iocunditas nominatur, quando vero in tantum crevit quod cor ipsum plene capere non potest, ymmo quodammodo propter ipsum a se alienatur tunc spiritualis ebrietas dicitur ...*

devotion, and the previous one, even ‘corporeal languor’ (*corporalis languor*) and ‘wounding of the heart’ (*vulneratio cordis*) can arise.²²

To show that this wounding of love again increases devotion, Henry quotes literally the *Espousals* of Ruusbroec – whom he calls ‘that devout [man]’ (*quidam devotus*) – by comparing devotion to a fire causing a boiling and condensation process of a liquid (i.e., resp. the delightful and sad movements of the soul).²³

1.2. Devotion and Religious Perfection

In his treatment of the concept of devotion, Henry not only merges Thomist theology with the Brabantine mysticism of Ruusbroec, but he also places it within a larger context of religious perfection. One might be led to think that sensual devotion is by definition more perfect than purely rational devotion, or that more sensual devotion is better than less sensual devotion. But, according to Henry, devotion is more perfect only when the prompt benevolence of the mind to serve God is more ‘intense’, and not because there is spiritual savoring or delight.²⁴ Some who have stronger rational devotion come more slowly to devotion of the senses

²² *Ibidem*, fol. 92v: *Devotionem fervorosam vel spiritualiter furiosam nomino quando adhuc altiori modo ipsa sensualitas super omnem consolationem sibi temporaliter datam vel dabilem, tanto fervore honorem Dei et gloriam querit, ac tam importune sibi digne famulari conatur, quod quodammodo spiritualiter furere videtur. Et hinc cum se viderit ad libitum intentum exequi non posse, quedam tristitia nascitur, que spiritualis languor nominatur ... Que etiam fortassis tristitia spiritualis vulneratio amoris vel cordis in scripturis dicitur ... Quinetiam ex hac ipsa devotione sicut ex immediate precedente corporalis languor et cordis vulneratio oriri potest ...*

²³ Henry of Coesfeld, *De sacramento eucharistie*, in: Brussel, KB, MS 11811-12, fol. 87v: *Et idcirco dicit quidam devotus [= Ruusbroec] quod devotio assimilatur igni causanti ebullitionem aque in olla qui cum aquam tantum sursum moverit quantum potest, iterum aqua descendit et iterum eam ignis per ebullitionem movet et etiam sic quod semper ignis est agitans et aqua cadens. Interestingly, Henry did not make use of Jordaens’ Latin translation of the *Espousals*; cf. John of Ruusbroec, *Ornatus spiritualis desponsationis* [tr. by Willem Jordaens], ed. Schepers, p. 265-266. Geert Grote worked on his own translation of the *Espousals* during his stay at the charterhouse of Monnikhuizen; cf. John of Ruusbroec, *Ornatus spiritualis desponsationis* [tr. by Geert Grote], ed. Douwes, p. 174 (par. 111): *Post notetis similitudinem quomodo hec exercitia naturali igni assimilantur, qui mediante suo calore et virtute aquam vel alium liquorem usque ad bullitionem ampullosam sublevat; et hoc altius est quod tunc operatur. Deinde aqua girat et cadit ad eundem fundum, denuo sursum ad idem agitatur per virtutem ignis, sic quod ignis semper agitans et aqua semper est cadens. It is likely that Geert Grote’s Ruusbroec translation did not exist at the time Henry wrote his *De sacramento eucharistie*. Both show a very similar though not identical translation, very close to Ruusbroec’s text.**

²⁴ Henry of Coesfeld, *De sacramento eucharistie*, in: Brussel, KB, MS 11811-12, fol. 88r. This is similarly expressed in the Collations of the modern devout Nicholas of Euskerken, ed. Brinkerink, p. 245: *Volcomenheit en is niet geleegeen in groter ynnicheit of in zueticheit te gevoelen.*

than others who have a weaker rational devotion, because of their harder and more rigid nature. For example, women come to sensual devotion more easily and more quickly than men, and men from one region more easily and more quickly than men from another region. But they are not necessarily more devout and holier because of this.²⁵

Apart from its intensity, perfection of devotion also depends on its object and circumstances. For example, the benevolent promptness of the mind to serve God in case of evangelical counsels is better than devotion in case of precepts, yet it is the most perfect when the mind is totally inclined to God's will.²⁶ Throughout his works, Henry especially lashes out against the moral decline and the lack of observance of religious vows in the traditional religious orders 'in modern times' (*in modernis temporibus*), wondering whether it is still necessary to expose the 'adultery, fornications, incest and the worst of carnalities' he sees around him, as it is all 'publicly known'.²⁷ In his view, the professed state is merely a state to acquire perfection and not a state of acquired perfection:

It is also said, however, that the monastic state is a state of perfection, and yet this it is not because all – and only – monastics are perfect, for many of them are unfortunately very imperfect. And also in the monastic state there is the state of the beginners, the proficient and the perfect. What is more, many holy men and women have been living outside the monastic state in the most perfect way, as is well known.²⁸

In this context, Henry quotes a passage from the *Epistle to the Romans* (Rom. 12:2), in which Saint Paul exhorts his readers not to be conformed to the world, but to be transformed by renewing the mind, so that it may be proven what is the 'good', 'pleasing', and 'perfect' will of God. Para-

²⁵ Henry of Coesfeld, *Sermo in purificatione BMV* (*De multiplici devotione sive de diversis generibus devotorum*), in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 93r.

²⁶ Henry of Coesfeld, *De sacramento eucharistie*, in: Brussel, KB, MS 11811-12, fol. 88r-88v. Cf. Geert Grote, *Ep.* 15, ed. Mulder, p. 50-51: [the monastic state] ... *Deo magis beneplacitum et meliorem et securiorem inter omnes status*.

²⁷ Gaens, 'Fons hortorum', p. 52-55. Geert Grote makes a comparable comment in *De simonia ad beguttas*, ed. Langenberg, p. 29: *Dit sint sunte Augustinus woerde, de een advocaet was des gheistes, unde nicht des vleschs, alse men nu vele meisters vint advocaet der werlt ende des vleischs*.

²⁸ Henry of Coesfeld, *De tribus votis monasticis*, in: Brussel, KB, MS 5029-30, fol. 24r-24v: *Dicitur autem etiam status monasticus status perfectionis, non idcirco utique quod omnes et sole persone monastice sint perfecte cum multe heu tales sint imperfectissime. Et etiam in statu monastico est status incipientium proficientium et perfectorum, sed et extra statum monasticum multi sancti et multe sancte perfectissime vixerunt ut de se notum est*. For similar comments about devotion outside a vow, see Geert Grote's *De simonia ad beguttas*, ed. Langenberg, p. 28: *Unde dit [= offering oneself to God] mach men wal hebben alse vullencome-like buten ghemeynte unde buten cloesteren unde buten cappen, als sulke in den cloesteren*. On this passage, see Van Engen, *Sisters and Brothers of the Common Life*, p. 82.

phrasing the *Letter to the Carthusians of Mont-Dieu*, Henry interprets the word ‘good’ as pointing to the precepts, the word ‘pleasing’ to the counsels, yet the word ‘perfect’ to anything which pleases God’s will.²⁹

1.3. Discernment of ‘Modern-Day’ Devotion

Henry’s mild aversion to sensuality is obvious from his treatment of different kinds of false devotion. Those who are proficient in sensual devotion, and who are led to revelations and rapture, must be careful because many are easily deceived in this. Prompted by the spirit of seduction, they might believe that they are a spirit of God.³⁰ Often, Henry continues, one sees – in both sexes – ‘fornicators’ and ‘adulterers’, and even cruel and impious people or others who are liable to deadly sins, who are brought to tears and who are ready to do many good works, such as giving alms and reciting vocal prayers. Moreover, reaching sensible devotion or devotional savoring, they feel somehow relieved, although they behaved badly, and they are full of themselves, although they are nothing. Some rest in

²⁹ Henry of Coesfeld, *De sacramento eucharistie*, in: Brussel, KB, MS 11811-12, fol. 88v: *Unde benivola promptitudo mentis ad serviendum deo in hiis que sunt de necessitate salutis sive que sunt precepta tantum minus perfecta haut dubie est quam illa que cum hoc inclinatur ad multa opera supererogationis sive consilia et adhuc illa perfectissima que inclinatur ad omne beneplacitum Dei. Quos gradus videtur apostolus innuere ad Romanos 12° ubi dicit “Nolite huic seculo conformari sed reformamini in novitate spiritus vestri ut probetis que sit voluntas Dei bona et beneplacens et perfecta”. Bona inquam quo ad precepta beneplacens quo ad consilia et perfecta quo ad omnia illa que Dominice voluntati complacent prout intelligere videtur beatus Bernardus in Epistola ad fratres de Monte Dei dicens “Non est vestrum languere circa communia precepta neque hoc solum attendere quid precipiat Deus sed quid velit probantes que sit voluntas Dei bona et beneplacens et perfecta”* (“Therefore the benevolent promptness of the mind to serve God in these things, which are necessary for salvation, or which are precepts, is without doubt less perfect than that, with which it inclines to many works of supererogation, or counsels, and again, than that with which it inclines to anything that pleases God’s will. The apostle [Paul] is seen to suggest these [three] degrees when he says: “Be not conformed to this world, but be reformed in the newness of your mind, that you may prove what is the good and the pleasing and the perfect will of God”. The “good”, I say, with respect to the precepts, the “pleasing”, with respect to the counsels, and the “perfect”, with respect to everything that pleases God’s will, exactly as the blessed Bernard in his *Letter to the Fathers of Mont-Dieu* is seen to understand, saying: “It is not for you to languish in the practice of the ordinary precepts, nor to give your attention only to what God commands, but to what he desires, proving what is God’s will, the good, the pleasing, and the perfect”). For the use of the same Paulinian verse, see Dirk van Herxen, *Contra detractores monachorum*, ed. Haverals, p. 259-260, 282-288; on this passage, see Klausmann, *Consuetudo*, p. 117, n. 110 & Van Engen, *Sisters and Brothers of the Common Life*, p. 208. Thomas a Kempis, *De imitatione Christi*, lib. 1, cap. 25, also refers to this verse in terms of progression in the virtues: *Noluitque curiose se investigare, ut sciret que sibi essent futura, sed magis studuit inquirere que esset voluntas Dei beneplacens et perfecta ad omne opus inchoandum et perficiendum*.

³⁰ *Ibidem*, fol. 87r.

these things for their proper expediency or to seek their own glory rather than the glory of God, and they fall into the traps of ‘spiritual pride’ (*spiritualis superbia*) or ‘spiritual lust’ (*spiritualis luxuria*). Even people who were initially truly devout may recede from God because of this. In this way many who were never good people, or some who at first were devout, have been deceived and brought to heresy and fictitious revelations, as can be read in the lives of the saints.³¹ ‘Discernment’ (*discretio*) is therefore crucial to differentiate between true and false devotion.³²

All of this is categorized by Henry in several types of false devotion: ‘hostile and malicious devotion’ (*devotio iniqua et maliciosa*), ‘pharisaic and superstitious devotion’ (*devotio pharisaica et superstitiosa*), ‘self-driven and obstinate devotion’ (*devotio delicata proprietaria et cervicosa*), ‘vain and curious devotion’ (*devotio vana et curiosa*), and ‘idle and atrocious devotion’ or Beghards’ devotion (*devotio otiosa et facinorosa, devotio baggardica*). Especially the last two types of false devotion, dealing with speculative theology and the devotion of those who are involved in heresies, who promulgate erroneous doctrines and false revelations, and who contemplate an illusory union with God, are illustrated with a range of ancient and contemporary examples.³³

The list of direct and indirect references to some of the extravagances of fourteenth-century mysticism and lay spirituality is what makes Henry’s theology of devotion so “modern-day” or “in the present-day”. It is not difficult to conclude from the Carthusian’s texts, that good devotion, in his view, could also be pursued outside of the monastic vow, that it is not anti-scholastic *per se*, but rather anti-speculative, and that it has an anagogic dimension while rejecting the excesses of mysticism.

³¹ *Ibidem*, fol. 89r-89v. On the notion of *spiritualis luxuria* (‘gheestelijcke oncuysheit’) in Ruusbroec’s work, see Adnès, ‘Luxure spirituelle’.

³² Henry of Coesfeld, *Sermo in purificatione BMV (De multiplici devotione sive de diversis generibus devotorum)*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 93v: ... *potestis veram devotionem a ficta sive falsa ... discernere*. On devotion and discernment, see cap. 49 of the *Spiritual ascensions*, written by the modern devout Gerard Zerbolt of Zutphen; cf. Van Dijk, *Gerard Zerbolt van Zutphen, Geestelijke Opklimmingen*, p. 123-124: *Sane ut super hoc, quantum ad presens sufficit, habeatur aliqua discretio, sciendum quod devotio ...* See also: Denys the Carthusian, *Dominica III Quadragesime*, sermo 3: *Qualiter vera devotio a ficta possit discerni*, in: DCOO, vol. 29, p. 434-436.

³³ Henry of Coesfeld, *Sermo in purificatione BMV (De multiplici devotione sive de diversis generibus devotorum)*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 93v-97r. To the wording “Beghards’ devotion”, Henry immediately adds that he does not target all Beghards (and Beguines), as ‘there are many who are good [devout]’. In 1379 a similar warning against various examples of false devotion would be encoded into a substantial part of the statutes of Geert Grote’s foundation of the Deventer Sisters of the Common Life (the so-called *Satinghe ende ordinantie*); Statuten van het Meester-Geertshuis te Deventer, ed. Post, p. 8-12.

1.4. Devotion to the Eucharist and Christiformity

Thomas Aquinas' opinion that the sacrament of the Eucharist requires 'actual devotion' (*devotio actualis*) is used by Henry as a starting point to show that sensual devotion is not required to receive the Eucharist, as this is 'not always in our power'.³⁴ Paraphrasing Ruusbroec's *Espousals*, Henry states that man does not need devotion of the senses for the Eucharist, as long as he has 'purity of conscience' (*conscientia pura*), free from sin.³⁵

'True devotion' (*devotio vera*) requires repentance, abhorrence and displeasure over evil, and foremost over sin.³⁶ For this, one needs the firm intention of 'restraining evil concupiscences' (*malas concupiscentias refrenare*) and of 'breaking one's own will' (*proprias voluntates frangere*).³⁷ The resulting (and somewhat negative) state of mind Henry calls 'contrition of the heart' (*contritio cordis*)³⁸ or 'compunction of the heart' (*compunctio cordis*).³⁹ One could even experience 'pain of contrition' (*dolor*

³⁴ Henry of Coesfeld, *De sacramento eucharistie*, in: Brussel, KB, MS 11811-12, fol. 90r-90v: ... non requiritur devotio sensibilis sive sensualis cum illa non sit semper in potestate nostra.

³⁵ *Ibidem*, fol. 90v: *Et istud videtur intendere quidam vir devotus [= Ruusbroec] qui scribit quod quamvis homo non semper huiusmodi sensationem sive huiusmodi desiderium habeat (et loquitur ibi de devotione sensibili) dummodo tamen laudem et honorem Dei suumque profectum proprium et suam salutem intendat potest fiducialiter ad mensam Dei accedere si conscientiam a peccatis mortalibus habeat puram.* Compare with Geert Grote's translation of this passage; ed. Douwes, p. 218 (par. 216): *Unde quamvis homo iste non semper huiusmodi sensationem seu huiusmodi desiderium habeat, dummodo tamen laudem et honorem Dei suumque profectum proprium et suam salutem intendat, potest fiducialiter ad mensam Dei accedere, si conscientiam a mortalibus puram habeat.* See n. 23.

³⁶ Henry of Coesfeld, *De sacramento eucharistie*, in: Brussel, KB, MS 11811-12, fol. 90r: ... perfectam penitudinem abhominacionem et displicentiam omnium malorum et precipue peccatorum prius peractorum ... This element of contrition, in relation to devotion as an act of the will, can be found in the *Vivendi formula* written by the Devout prioress Salome Sticken, ed. Kühler, p. 377: ... *sed fundamentum totius sanctitatis in hoc consistit, ut integraliter abnegamus nosmetipsas et mortificemus malas affectiones nature nostre corrupte, insuper et voluntatem nostram convertamus ad Dominum et eam toto conatu conformemus voluntati illius.*

³⁷ Henry of Coesfeld, *Sermo in festo Pasche*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 100v: ... *firmum habere propositum malas concupiscentias refrenandi et proprias voluntates frangendi.*

³⁸ Henry of Coesfeld, *Sermo in festo Pasche*, in: Leuven [Louvain], KU Leuven [University of Leuven], Faculteit Theologie en Religiewetenschappen, Maurits Sabbebibliotheek (hereafter cited as Leuven, MSB), MS Mechelen 26, fol. 60r: ... *cordis contritione* ...

³⁹ Henry of Coesfeld, *Epistola de instructione novitiorum et iuvenum* (*Epistola de institutione novitiorum*), in: Berlin, SB, MS theol. lat. fol. 705, fol. 2r: *puritate cordis* ...; fol. 2v: ... *vere compunctionis* ...; and fol. 24v: ... *devotionis et compunctionis* ... In some manuscripts, this letter by Henry of Coesfeld, in its Middle Dutch translation, can be found together with Collations of the modern devout John Brinckerinck. On *compunctio cordis* in the writings of early modern devout such as Florens Radewijns, Gerard Zerbolt of Zutphen and Thomas a Kempis, see Goossens, *De meditatie in de eerste tijd van de Moderne Devotie*, p. 132-141.

contritionis) or ‘bitterness of penance’ (*amaritudo penitentialis*) in that state.⁴⁰

The principal ‘effect’ (*effectus*) or ‘fruit’ (*fructus*) of the sacrament of the Eucharist is then the ‘spiritual conversion or transformation of man in Christ’ (*spiritualis conversio sive transformatio hominis in Christum*) or ‘Christiformity’ (*Christiformitas*), which is nothing else than ‘being conformed to Christ’ (*Christo conformis esse*), i.e., similar to Christ in virtues and in immunity to sin, or a ‘conformity of the will’ [with divine will] (*conformitas voluntatis*).⁴¹ The first result is ‘restoration’ (*restauratio*) or ‘renewal’ (*reparatio*), a ‘spiritual repairing’ of the mind (*spiritualis refectio*) through the ‘forgiveness of [venial] sins’ (*remissio peccatorum [venialium]*). The second result is an ‘infusion of Christiform virtues’ (*infusio Christiformium virtutum*), through which one becomes more ‘similar to Christ in virtues and in morals’ (*Christo in virtutibus similior, in moribus similior*).⁴²

Also, this effect causes again an increase in devotion, devotional savoring, spiritual delight, and pleasure or inebriation of the mind, although this increase might not always (immediately) be perceptible. Especially people with a rigid mind, Henry says, have to be thankful and patient, even if they do not notice any increase or decrease, or when they suffer from spiritual dryness.⁴³ Not only in the idea of ‘Christiformity’ can the influences of Rhineland mysticism be noticed, but also in the Carthusian’s use of a long excerpt from Henry Suso’s *Wisdom’s watch* in this context:

... this spiritual foretasting, this kind of inward sweetness, is no effect due to faith, nor is it of this present time, but it belongs to eternal blessedness; and thus, when it is given, in the sacrament or outside it, give thanks, but when it is not given, still give thanks, and endure patiently, knowing that this is not in your power, but belongs to the highest and most benevolent of givers, who will give, not as or when you wish, but when it will please him and as he will judge it to be to his glory and your benefit.⁴⁴

⁴⁰ Henry of Coesfeld, *Sermo in festo Pasche*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 101r: ... *habere dolorem contritionis sive amaritudinem penitentialem de peccatis nostris quibus Deum offendimus*.

⁴¹ *Ibidem*, fol. 100v: ... *fructus seu effectus digne manducationis agni paschalis est spiritualis conversio hominis in Christum sive Christiformitas, que nichil aliud est quam Christo esse conformem, id est in virtutibus similem et in innocentia seu immunitate a peccatis parem*.

⁴² Henry of Coesfeld, *De sacramento eucharistie*, in: Brussel, KB, MS 11811-12, fol. 91r-94r.

⁴³ *Ibidem*, fol. 94r: ... *ut sunt devotionis augmentatio sapor devotionalis spiritualis delectatio voluptas vel ebrietas spiritus*.

⁴⁴ *Ibidem*, fol. 94v: ... *ut quidam [= Suso] dicit, divina pietas salutem anime sepius secretissime et fidelissime operatur ... ad suam laudem et tuam utilitatem. Hec et adhuc plura idem doctor [= Suso] ibidem pulchre insinuat*. Cf. Henry Suso, *Horologium sapientiae*, ed. Künzle, p. 569-570. Translation of this passage taken from Henry Suso, *Horologium sapientiae* [tr. by E. Colledge], ed. Colledge, p. 290.

Purity of the heart and actual devotion are essential in order to benefit from the sacrament of the Eucharist⁴⁵, and Henry thinks that ‘in modern times’ many secular priests and religious are not proficient enough in the virtues because these conditions are not met, even when they receive daily communion.⁴⁶

1.5. ‘New’ Devotion and the Imitation of Christ

For Henry, the ‘beginning of Christiform virtue’ (*initia virtutum Christi-formium*), which is the state of the beginner, corresponds with spiritual nativity, the birth of Christ in man. The state of the proficient then corresponds to the spiritual circumcision of the false habits and inclinations working against Christ’s works and virtues, through regular exercises and good works, and using the gifts of the irascible, concupiscible and rational powers. Essential for reaching the state of the perfect is then the following spiritual purification of man – obviously for Henry as a Carthusian monk, this process is intimately tied to contempt for the world and the monastic conversion.⁴⁷

It is no accident that the feast of the Purification of Mary as a symbol of renewal was the occasion for most of Henry’s sermons concerned with devotion. Mystically interpreting the arms of Symeon, which received Christ during the presentation at the temple, as the ‘intellect’ (*intellectus*) and the ‘affect’ (*affectus*), Henry asks those who are called to a devout life, to meditate and contemplate Christ (i.e., with the intellect) and to be affected with love (i.e., with the affect), and thus to spiritually expand both arms to receive Christ, viz., to prepare for the appropriate service to God: ‘Let us

⁴⁵ On purity of conscience (*puritas conscientie, puritas cordis*) and actual devotion (*devotio actualis*) as requirements for fruitful communion in the writings of modern devout such as Gerard Zerbolt of Zutphen, John Brinckerinck and Thomas a Kempis, see Gerrits, *Inter timorem et spem*, p. 212-219; and John Brinckerinck, *Collacien*, V [*Van den heiligen sacrament*], ed. Moll, p. 144: *Ende alsoe veel dienen ons die sacramenten, als wi se mit berouwelicheit ende ynnicheit ontfangen*. On Henry’s influence on John Mombaer’s *Rosary of Spiritual Exercises and Sacred Meditations*, see John Mombaer, *Rosetum*, p. 265: *Non nisi sine actuali devotione, est hoc sacramentum dignissimum accipiendum. Hic rursus grandis offert se materia de qualitate huius devotionis ... de quibus pulcherrime inter ceteros Cousveldiae in suo de sacramento scribit* [on actual devotion]; and p. 303-304: *Nos hic insequamur magistrum Henricum Cosveldiae qui haec docet circa illud contemplari sublime caput ... Unde dicit. Cum, inquit, ad sacram communionem ... Haec Doctor venerabilis memoratus* [on meditation on the Paschal Lamb].

⁴⁶ Henry of Coesfeld, *De sacramento eucharistie*, in: Brussel, KB, MS 11811-12, fol. 95v: *Et hanc estimo causam precipuam quare modernis temporibus tam pauci sacerdotes seculares et etiam religiosi notabiliter in virtutibus et exercitiis spiritualibus proficiunt quamvis cotidie quasi ad sacram communionem accedunt*.

⁴⁷ Henry of Coesfeld, *Sermo in purificatione BMV*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 131r.

receive Him, I say, with devotion; a ‘new devotion’ (*nova devotio*) will always earn that new grace of which it is said that the Lord lives in us’.⁴⁸ The two turtle doves presented by Mary and Joseph at the temple are interpreted by Henry as the ‘contemplative’ (*vis contemplativa*) and ‘active’ (*vis activa*) powers of the soul, each having two wings (i.e., the intellect and the affect). The contemplative power is the masculine dove and the active power the female one, the former impregnating the latter. As the former flies higher in cognition and love of God, the latter follows, in a practical judgement to serve and in actual devotion.⁴⁹

	<i>vis contemplativa</i> <i>vis speculativa</i>	<i>vis activa</i> <i>vis practica</i>
<i>intellectus</i>	<i>cognitio/visio</i>	<i>consideratio circa divinum obsequium</i>
<i>affectus</i>	<i>fruitio</i> (<i>amor fruitivus</i>)	<i>devotio rationalis / sensualis</i> (<i>amor activus</i>)

Following Bernard of Clairvaux’s sermons on the Song of Songs (written at the request of the Carthusian Bernard of Portes), Henry compares the nesting of the turtle doves in the cracks and holes of a rock to the meditation on what Christ did for humanity and on the passion of Christ (intellect/contemplative), the amorous compassion with this (affect/contemplative), the consideration of imitating Christ (intellect/active), and the affection linked to this (affect/active).⁵⁰

Devotion, Henry says, leads us to ‘Christiform’ works. Being devout means imitating Christ’s virtues and studying God’s mandates and the statutes of the Church (*hoc enim est devotum esse*). In this respect, Henry refers to recollecting the heart (*cor recolligere*), bringing sins and defects back to the memory (*ad memoriam reducere*) with true repentance, ruminating on the mystery of the incarnation and passion of Christ (*ruminare*), worshipping the divine omnipotence, revering God’s abyssal wisdom with shame and fear, and loving the infinite goodness of God, while virtuously serving the Lord in the hope of eternal remuneration: *sic vivere, fratres mei, est devote vivere*.⁵¹

⁴⁸ Henry of Coesfeld, *Sermo in purificatione BMV*, in: Leuven, MSB, MS Mechelen 26, fol. 78r-78v.

⁴⁹ Henry of Coesfeld, *Sermo in purificatione BMV*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 132r-133r.

⁵⁰ *Ibidem*, fol. 133v.

⁵¹ Henry of Coesfeld, *Sermo in purificatione BMV*, in: Leuven, MSB, MS Mechelen 26, fol. 78v. See John Busch, *Liber de origine devotionis moderne*, cap. 1, ed. Grube, p. 253: *Plures ergo sacerdotes honesti viri et femine diversis in locis ad eius predicationem corde compuncti totis precordiorum suorum affectibus mundum relinquere et mundanam conversa-*

1.6. Concluding Remarks

While devotion in Thomas Aquinas' oeuvre is one of the interior acts of the will within an abstract theological scheme, it becomes a principal and dynamic process, placed in the "present-day" within Henry of Coesfeld's works.⁵² Borrowing from mystical writers from Brabant and the Rhineland (such as John of Ruusbroec and Henry Suso), and mixing elements from Carthusian spirituality (such as the famous Pseudo-Bernardian *Letter to the Carthusians of Mont-Dieu*), Henry builds an ascetical-mystical concept of devotion, in which contempt for the world, purity of the heart, progression in the virtues, repentance and inner renewal, Eucharistic piety, meditation on Christ's humanity and passion, 'Christiformity' and the imitation of Christ, play a central role. While pointing at the perceived moral decline in religious life⁵³, his idea of devotion relates to personal reform, a process of becoming congruent with the "ancient" examples of Christ and the saints. His theology is not anti-mystical nor anti-intellectual in nature, but at the same time it warns against the pitfalls of 'curiosity' (*curiositas*)⁵⁴ and the excesses of mysticism.

tionem deserere et Deo creatori suo in vera penitentia fide spe et caritate et eternorum bonorum amore fideliter deservire ferventissime desiderabant. See also John Busch, *Liber de viris illustribus*, cap. 27, ed. Grube, p. 75-76: ... *hic veram se in vitam contemplativam perfecit, ea quod vera devotio internaque contemplatio non in sentimentis dulcedinis sed in veris virtutibus et animi qualitatibus fide spe et caritate consummatis consistere comprobatur.*

⁵² The essential elements of this devout way of life, as outlined in Henry's theology, can be found in the opening sequence of a Customary of the Brethren of the Common Life; cf. *Consuetudines domus nostre*, ed. Schoengen, p. 240-241: ... *ut sic possint Deo gratum et acceptibile servitium exhibere ... Quia igitur verus profectus vite spiritualis consistit in cordis puritate, qua neglecta frustra ad perfectionem nitimur, que est in caritate, sit igitur summum et cottidianum studium et exercitium nostrum proficere in cordis puritate, ut videlicet primo omnium discamus nosipsos cognoscere, vitia et passiones anime sine dissimulatione dijudicare et eas totis viribus niti extirpare, gulam domare, concupiscentias refrenare, superbiam deprimere, temporalia contempnere, proprias voluntates frangere et alia quelibet vitia impugnantia expugnare, et inter hec pro veris virtutibus acquirendis summum studium adhibere ut videlicet humilitatem, caritatem, castitatem, patientiam, obedientiam ac alias virtutes, in quibus beneplacitum est Domino Deo, possimus obtinere.*

⁵³ Gaens, 'Fons hortorum', p. 52-53.

⁵⁴ Henry often makes use of the word "curious". For example, see Henry of Coesfeld, *De sacramento eucharistie*, in: Brussel, KB, MS 11811-12, fol. 88r, in which he directly addresses his own "curious" reading audience: *Ex hiis igitur habitis curiosus scrutator multos potest gradus ipsius devotionis elicere quorum unus est altero perfectior et ex consequenti similiter multa genera hominum devotorum quorum quidam sunt minus perfecti quidam perfectiores quidam vero perfectissimi.* These warnings against *curiositas* can be regarded as typically Carthusian; see Elie, *Les éditions des statuts de l'ordre des chartreux*, p. 193-198. Note that the last chapter of the book on the Eucharist in Thomas a Kempis' *Imitation of Christ*, which is entitled *Quod homo non sit curiosus scrutator sacramenti sed humilis imitator Christi*, also warns against this "curious and useless searching".

One last point that needs to be made deals with the originality of Henry of Coesfeld and the influence of his work. The obvious kinship between Henry's theology and Geert Grote's reform program begs the question of who was influencing whom.⁵⁵ However, one has to realize that Henry's theology was much more a fresh and concise synthesis of existing ideas than a revolutionary vision. Long before Geert Grote's conversion, Carthusians were amongst the earliest recipients of the teachings of Henry Suso⁵⁶ and John of Ruusbroec.⁵⁷ Long before the modern devout idolized monastic texts such as those of David of Augsburg and the pseudo-Bernardian *Specula*⁵⁸, these were standard literature for Carthusian novices in many charterhouses.⁵⁹ Henry of Coesfeld's theology is a reflection of an intellectual climate that emerged in charterhouses of the Low Countries and the Rhine and Danube regions during the fourteenth century. Henry Egger of Kalkar, who is held responsible for Geert Grote's conversion by the latter's biographers, and Henry of Coesfeld, who was prior during Geert Grote's retreat at the charterhouse of Monnikhuizen, are but its most vocal, authoritative, and influential exponents. It is this intellectual climate that Geert Grote experienced.

The surviving evidence of the circulation of Henry's works in the Low Countries and the Rhineland (Appendix 1), shows that his texts were read both within the Carthusian Order, as well as in the various (monastic) branches of the Modern Devotion. Henry of Coesfeld could therefore be regarded not only as an influence on reformers, but also as a true theologian of "modern-day devotion".

⁵⁵ One might be inclined to think that Henry of Coesfeld was one generation younger than Geert Grote, because the former outlived the latter by 26 years. But also Henry Egger of Kalkar, who studied with the two-year-younger Geert Grote at the Paris university, died 24 years after Grote's premature death to the plague. Unfortunately, it is not known whether (and when) Henry of Coesfeld attended university, although in many manuscripts he is given the title of *magister*. See above, n. 2 and 4.

⁵⁶ On the important role of the Carthusians in the dissemination of Suso's work, see Künzle, *Heinrich Seuses Horologium sapientiae*, p. 217-218; Van Aelst, *Vruchten van de passie*, p. 135-174.

⁵⁷ On the Carthusian reception of authors such as Hadewijch and Ruusbroec, see J. Arblaster & R. Faesen, 'John of Ruusbroec's Life and Works', p. 47; Schepers, 'Ruusbroec in Latin: Impulses and Impediments', p. 242; Faesen, 'Ruusbroec at the Charterhouse of Herne'; Gaens & Hendrickx, 'Het vaste ritme van verandering', p. 34, n. 17-21.

⁵⁸ See Van Engen, *Sisters and Brothers of the Common Life*, p. 278.

⁵⁹ See, e.g., the MS Ljubljana, Narodna in Univerzitetna Knjižnica [National and University Library], 40 (Kos 46) from the early fourteenth century, originating from the Jurkloster [Geirach] charterhouse, or the fourteenth-century MS Budapest, Országos Széchényi Könyvtár [National Széchényi Library], lat. 34, originating from the charterhouse of Žižce [Seitz]. See above, n. 17 and 18.

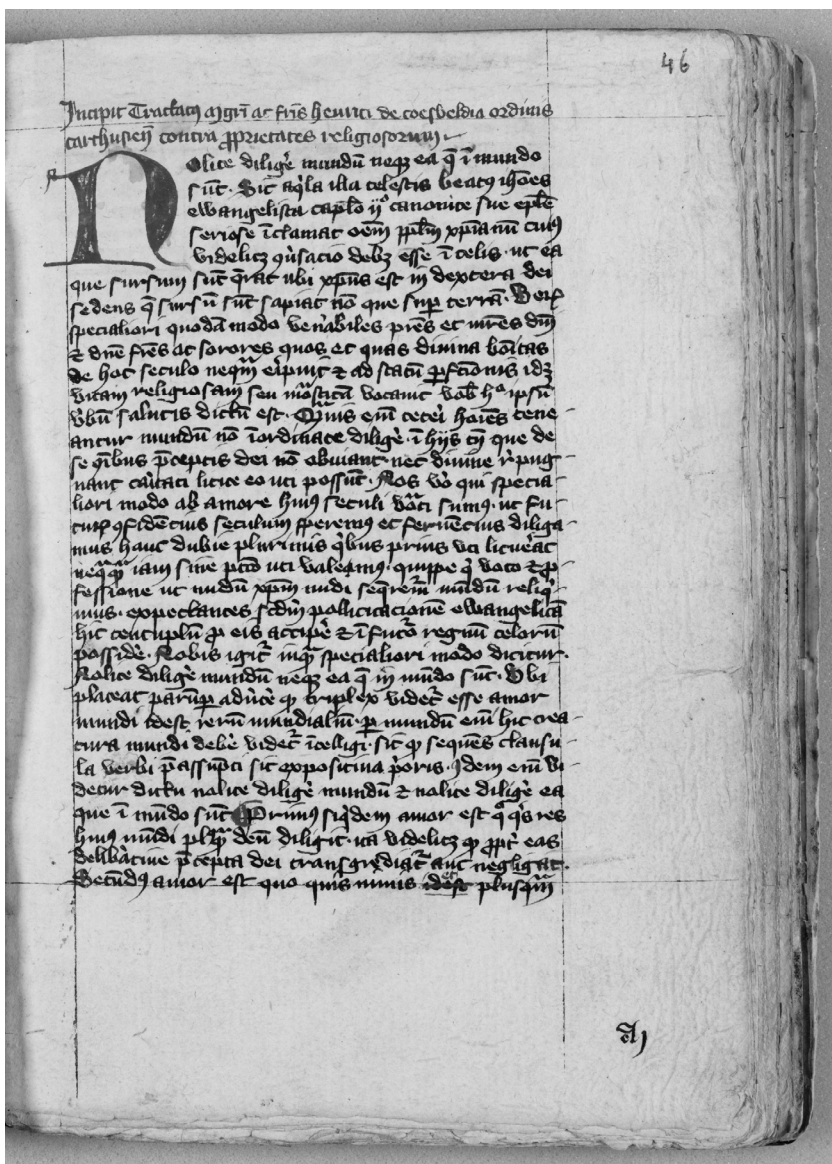

Figure 15. – Henry of Coesfeld, *De tribus votis monasticis*, copied in 1411 by Bertold ten Hove, co-founder and important benefactor of the Windesheim priory, and nephew of Geert Grote [Deventer, Atheneumbibliotheek, 10 W 2, fol. 46r]

Hoofdstuk 2

Limieten aan kennis en verlangen.
De devotionele concentratie in
Hendrik van Coesfelds theologie

Scholarly literature on the Modern Devotion has struggled to view Geert Grote's process of conversion in light of his interactions with the works of John of Ruusbroec and his stay at the charterhouse of Monnikhuizen. One-dimensional depictions of Ruusbroec as a 'solitary mystic' have surely not contributed to a better understanding of the 'social position' of urban mysticism in the Later Middle Ages.¹ Historiographical and biographical sources have also led scholars to question who is to be considered the 'founding father' or 'originator' of the Modern Devotion, or whether the Groenendaal priory (or the charterhouse) was its actual 'birthplace'.² The question as to whether Geert Grote's conversion or his views on religious life would have looked the same without Ruusbroec or without the Carthusians still remains one of the most fundamental questions in the history of spirituality in the Low Countries.³

I contend that a missing piece of the puzzle is the study of the treatises and sermons of Henry of Coesfeld, who was prior in Monnikhuizen during Grote's retreat and who incorporated aspects of Ruusbroec's theology into his own texts.⁴ Since Henry's reputation in the long fifteenth century stretched beyond the Low Countries, an analysis of his work will shed a new light on the position of Ruusbroec as a (mystical) theologian with a wider and more profound influence than has hitherto been assumed.⁵

In the previous chapter, I argued that Henry of Coesfeld developed a theology of 'devotion' (*devotio*) 'in the present-day' (*in modernis temporibus*). An analysis of Henry's use of his sources revealed that his devotional theology blended the tradition of monastic and scholastic theology with elements of Brabantine and Rhineland mysticism.⁶ The subject of this chapter is the "devotional concentration" in Henry's work, i.e., the way the Carthusian effectively makes use of theology – and particularly of Ruusbroec's mystical theology – to lead his (monastic) audience towards the acquisition of perfection through the intensification of "true" devotion. In other words, the objective here is to unpack the devotional praxis in Henry's theology, which is marked by a contrast with perceived forms of "false" devotion.

¹ Warnar, 'Jan van Ruusbroec and the Social Position of Late Medieval Mysticism'.

² Van Engen, 'A Brabantine Perspective on the Origins of the Modern Devotion', p. 35-40; Bollmann, 'The Influence of the Devotio Moderna in Northern Germany', p. 233-236.

³ Warnar, 'Jan van Ruusbroec and the Social Position of Late Medieval Mysticism', p. 379.

⁴ On Ruusbroec's influence, see Gaens, 'How Ruusbroec Tastes, Sounds, and Smells'.

⁵ Already in the first decades of the fifteenth century, Henry's works circulated in the Rhine and Danube regions, particularly in communities of reformed Augustinians and Benedictines, such as those of the Melker reform (cf. Appendix 1 to this dissertation for an overview).

⁶ See Chapter 1 of this dissertation [= Gaens, 'Sic vivere est devote vivere'].

In the first two sections, I will attempt to illustrate how the Carthusian develops Ruusbroec's Trinitarian thought and theology of grace into a coincident theology that places limits on human knowledge and desire, and that reacts against evolutions in fourteenth-century scholasticism and mysticism. The consequences of this vision will be investigated in the sections that follow: in the third, by examining Henry's anthropological views and his treatment of original sin; in the fourth, his Christological perspectives and his authority with respect to his teachings on contemplation and meditation; in the fifth, his critique on the religious life of his day; in the sixth, his treatment of the dialectic of the monastic vs. the lay religious life, or that of the contemplative vs. the active life; in the seventh, his warnings against false devotion and his focus on the thorough training of novices and adequate literacy.

In the process of uncovering this "devotional concentration", I will confront quotations from Henry of Coesfeld's sermons and treatises with a range of examples from texts by the early modern devout, with the intention of demonstrating that the study of the Carthusian's oeuvre provides insight into the passage from Ruusbroec to the early adherents of the Modern Devotion, who further developed and radicalized these (and other) ideas.

2.1. Limits to Knowledge: Henry of Coesfeld's Appropriation of Ruusbroec's Trinitarian Theology

To acquire insight into this "devotional concentration", it is worthwhile to briefly venture into Henry of Coesfeld's development of Ruusbroec's Trinitarian and Christological doctrines.⁷ The Brabantine mystical theologian had seen in God the coincidence of "enjoyment in rest" in the divine essence and "working in outgoing" in the divine persons.

Likewise in Henry's depiction of the Trinity, God is "active" when God the Father 'understands himself and all things' in the 'intellectual or mental Word' (i.e., God the Son), whom he 'words' (i.e., utters), and when God the Father and God the Son 'love each other and all things' in God the Spirit, whom they both 'spirate' (i.e., breathe). The Word here 'represents' God the Father (as 'Image' and 'Mirror') and everything that can be created (as 'Exemplar'). With this Word, God the Father, together with God the Spirit, creates and governs the world.⁸ Just like Ruusbroec, Henry also placed a moment of "rest" in God, in which God 'reflects

⁷ For a more thorough discussion, cf. Gaens, 'How Ruusbroec Tastes, Sounds, and Smells'.

⁸ *Ibidem*, p. 183, n. 20-21; p. 188, n. 38; p. 192, n. 55; p. 193, n. 56, 62.

upon himself and beatifically rests in himself in an infinite delight', being in need of no one outside himself. The Word here 'represents' God or the divine essence (as 'Concept'), so that God is 'himself the object of his own contemplation or his own concept'.⁹

Henry's formulations contain a gaping opposition, namely that God's "seeing" and "enjoying", for which he needs nothing or no one, is at the same time his "creating" of everything. A few decades later, Nicholas of Cusa – who made use of Henry's texts in his own early sermons¹⁰ – would aptly express this distinction in the outcry: 'If your seeing is your creating, and you do not see anything other than yourself but are your own object [...] then how is it that you create things that are other than yourself? For you seem to create yourself, even as you see yourself'.¹¹ More than Ruusbroec, Henry thus pushes towards logical contradictions and contrarities, not only in God, but also in the God-man Christ. So, for example, Henry describes the union of the infinite divine nature with the finite human nature in one person as the 'union of creator and creature, above all kinds of union' that is not only 'extraordinary', 'ineffable', 'incomprehensible', 'yet not unbelievable'¹², but that also provokes 'marvelous expressions' (*mirabiles locutiones*), such as 'the immortal one dies' or 'the invisible one is seen on earth dwelling among humans'.¹³

Henry's radical theocentric and Christocentric view, inspired by authors such as Dionysius and Ruusbroec¹⁴, also has consequences for the possi-

⁹ *Ibidem*, p. 185, n. 26.

¹⁰ *Ibidem*, p. 183, n. 16; p. 189, n. 42; p. 192, n. 53.

¹¹ Nicholas of Cusa, *De visione Dei*, cap. 12, n. 49, fol. 105r, ed. Riemann, p. 42: *Si videre tuum est creare tuum et non vides aliud a te, sed tu ipse es obiectum tui ipsius [...], quomodo tunc creas res alias a te? Videris enim creare te ipsum, sicut vides te ipsum.*

¹² Gaens, 'How Ruusbroec Tastes, Sounds, and Smells', p. 189.

¹³ Henry of Coesfeld, *Collatio super Psalmum 86*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 52r-56v, fol. 55v: *Hinc proveniunt ille mirabiles locutiones quas fides catholica asserit ut scilicet quod immortalis moritur, invisibilis in terris visus est et cum hominibus conversatus est. Item quod Deus qui non mutatur fatigatur ex itinere et perambulat. Atque impassibilis crucifigitur et tristatur usque ad mortem. Itemque quod homo corporeus est ubique, temporaneus est eternus* ('Hence there originate these marvelous expressions which faith asserts, i.e., that the immortal one dies, that the invisible one is seen on earth dwelling among humans. Also, that God, who is not changed, is weary from the journey and perambulates. And, [that] the impassible one is crucified and is grieved to the point of death. And also [that] the embodied man is everywhere, [that] the temporal man [is] eternal').

¹⁴ Henry of Coesfeld, *Devota meditatio a sacerdote celebraturo habenda circa magnalia mysteria sacramenti eucharistie*, ed. Aemstelredamus & Crocus: *Contemplari hunc rerum creatorem in quo omnia excellentissima claritate lucent, hunc fontalem radium ex quo omnia fluunt tanquam ab efficiente, et in quem omnia refluunt tanquam in finem, et per quem omnia dependent sive subsistunt* ('To contemplate this creator of things, in whom all things light up in the most elevating clarity, this fontal ray, out of whom all things flow, as from an efficient, and in

bilities of the human intellect to understand God. As far as rationality is concerned, Henry took over the academic discourse of the fourteenth century by indicating the “comparative” character of human knowledge (i.e., “knowing” through “measuring”, e.g., through conjecturing). According to this discourse, the intellect is able to form an ‘apprehensive judgement’ (*iudicium apprehensivum*) but not an ‘assent to knowledge’ (*assensus*) of contraries and contradictions (*contraria, contradictoria*).¹⁵ And exactly these kinds of oppositions are encountered in the contemplation of the triune God and Christ’s twofold nature.¹⁶

Posing limits to knowledge¹⁷, Henry emphasizes human ‘ignorance’ (*ignorantia*) over against an ineffable God, which allows him to dismiss the searching for certain knowledge as “useless” *scrutatio*.¹⁸

2.2. Limits to Desire: Henry of Coesfeld’s Turning Against Contemporary Scholastic Theology

Not only did Henry confront Ruusbroec’s (and other) “mystical”¹⁹ writings with the scholastic and monastic tradition²⁰, he also used the mystical tra-

whom all things flow back, as in an end, and from whom all things depend or subsist’). Note the use of *subsistunt* (taken from Dionysius) as well as *dependent* (Ruusbroec’s ‘inhanghen’). Henry also uses the vocabulary of Dionysius and Ruusbroec in describing the mystical union of God and the human soul (Gaens, ‘How Ruusbroec Tastes, Sounds, and Smells’, p. 199).

¹⁵ These ideas are to be found in Henry of Coesfeld, *Circumcisorium mysticum*, cap. 10: *De affectus actibus tam irascibilis quam concupiscibilis et etiam aliquo modo de actibus intellectus in speciali*, in: Berlin, SB, theol. lat. fol. 705, fol. 50r-52v.

¹⁶ In the fourteenth century, many scholastic theologians debated which kind of logic could be used to meaningfully talk about the Trinity. On this, see Gaens, ‘How Ruusbroec Tastes, Sounds, and Smells’, p. 185-186, n. 28. See also there for more references.

¹⁷ Just as Ruusbroec, Henry did advocate the doctrine of divine illumination of the human intellect. In the fourteenth century, this theory had been largely discredited by scholastic theologians. On this, see *Ibidem*, p. 191-192, n. 51-52.

¹⁸ On Henry’s (and others’) warnings against *curiositas*, see Chapter 1 of this dissertation, p. 74, n. 54 [= Gaens, ‘*Sic vivere est devote vivere*’, p. 30, n. 54].

¹⁹ Paraphrasing Van Engen, *Sisters and Brothers of the Common Life*, p. 7-9, one could call the term “mysticism” within a later-medieval context equally ‘pesky’ as the term “devotion”, since nouns such as “mystic” and “mysticism” are modern terms, additionally overlaid with generations of meaning. Throughout Henry’s sermons, the adjective ‘mystical’ and the adverb ‘mystically’ appear a few dozen times, but the Carthusian used them as synonyms of ‘spiritual’, resp. ‘spiritually’. See, e.g., Henry of Coesfeld, *Sermo in Epiphania*, in: Innsbruck, ULBT, MS 434, fol. 51v-53v, fol. 51v: *Ex hiis credo ex quo ymagines sunt loco scripturarum ut dictum est quod non solum ipse ymagines significant historice et literaliter sed etiam mystice et spiritaliter omnino sicut scripture quarum vices supplent* (‘On account of this I believe, as I said before, that as soon as images replace scriptural texts, that such images convey meaning not only historically or literally, but also mystically or spiritually, precisely in the same way as the texts which they replace’). Although Henry occasionally refers to the fourfold sense of the Scripture there is a tendency in his work to reduce these to the ‘literal’ and the ‘spiritual’,

dition to turn against a fourteenth-century trend in scholastic theology that came to emphasize both divine and human liberty and divine omnipotence at the same time, in an attempt to uphold rationality and to avoid a “weak” transcendence of God. In the view of these scholastic theologians, the eventual outcome of the human strife for salvation remained ambiguous, as salvation after all became dependent on God’s free (and thus unpredictable) decision and not on the contribution (through faith or merit) of human beings, who cannot force the proverbial “hand of God”.²¹

According to Henry, however, divine supremacy is not primarily located in his omnipotence, but in his unfathomable love, i.e., God’s ‘enjoyable love’ (*amor fruitivus*), that never turns away from human beings.²² Created in the image and likeness of God, human beings realize their potential by understanding their existence as a divine gift, as participating in God’s goodness, and as being grounded in his Word.²³ Emphasis is put here on ‘Deiformity’ (*Deiformitas*), i.e., God’s grace making the ‘deformed’ (*deformes*) ‘faces’ of our souls ‘Deiform’ (*Deiformes*), as well as on Christ as the “perfect” model of human participation in the divine.²⁴ The possibility to realize true humanity (*Christiformitas*) then – paradoxically – consists in using the liberty received through God’s grace (*sola gratia*) to freely choose God. This happens when the ‘senses’ (*sensibilitas*) are no longer ‘rebelling’ or ‘murmuring’ against ‘reason’ (*ratio*) or ‘spirit’ (*spiritus*) but

which he often calls the ‘mystical’. In this, I believe that Henry was following the Frisian theologian Henry Totting of Oyta (Posthumus Meyjes, *Jean Gerson – Apostle of Unity*, p. 324). On Totting’s influence on Henry, see Gaens, ‘How Ruusbroec Tastes, Sounds, and Smells’, p. 185, n. 28 & 190, n. 144. By comparing Henry’s sermons with Totting’s, I found many stylistic correspondences (e.g., compare with Odstrčilík, Battista & Burgazzi, ‘The Preaching of Henry Totting of Oyta’, p. 87). Although there is no concrete evidence for it, Henry of Coesfeld – who is often called *magister* – might have studied in Erfurt or Prague, where Totting was active.

²⁰ Gaens, ‘How Ruusbroec Tastes, Sounds, and Smells’, p. 195, 200–201.

²¹ On this, see Alfsvåg, ‘Cusanus and Luther on Human Liberty’ and ‘Human Liberty as Participation in the Divine in the Work of Nicholas Cusanus’.

²² Gaens, ‘How Ruusbroec Tastes, Sounds, and Smells’, p. 194.

²³ Henry of Coesfeld, *Devota meditatio a sacerdote celebraturo habenda circa magnalia misteria sacramenti eucharistie*, ed. Aemstelredamus & Crocus: *Es nempe fons vivus per modum intellectus generatione eternali scaturiens de corde Patris in excelsis, a quo omnia fluunt, et in quem omnia refluunt. Es et fontalis radius es a Patre luminum desuper emicans, per quem omne datum optimum, et omne donum perfectum [...] desursum descendit in omnem creaturam divine bonitatis tue utcumque participem* (‘You [= Christ] are definitely the living source, flowing forth by way of the intellect in an eternal generation from the bosom of the Father, from whom everything flows out, and to whom everything flows back. And you are the fontal ray, appearing from the Father of all light from above, through whom every perfect gift [...] descends from above onto every creature, which participates in one way or another in your divine goodness’).

²⁴ Gaens, ‘How Ruusbroec Tastes, Sounds, and Smells’, p. 196.

are ‘obedient’, so that human beings can be their own in liberty, without being a slave of sin and conforming their will to God’s will. The resulting peace or ‘union of the heart’, i.e., a ‘calming’ of the sensual part of the soul is central to Henry of Coesfeld’s theology of ‘devotion’ (*devotio*).²⁵

In a sermon on the Purification of Mary, Henry uses the biblical metaphor of Aaron’s beard [Ps. 132:2] to describe this working of grace:

This light [of grace] is also often compared to the oil poured out on Aaron’s head, that flows down through his beard to the skirts of his garment, that is, evidently, when it anoints the spirit or the mind, which is the head of our soul and, then, through the powers of the soul flows down to the corporeal powers, so that they are all made obedient to the spirit promptly and delightfully.²⁶

And it is exactly this image that can be found in Geert Grote’s early treatise or sermon *On the Four Classes of Subjects Suitable for Meditation*²⁷, a text that has been labeled as a ‘pivotal point’ in the spirituality of the Later Middle Ages²⁸:

So, for the lovers of Christ’s and God’s law, great peace is inside and outside and nothing makes them stumble, for in them there is spiritual abundance through the infusion and overflowing into the supreme powers, as the precious oil pours down from Aaron’s head into his beard, right to the skirts of his fleshly garments.²⁹

²⁵ See Chapter 1 of this dissertation [= Gaens, ‘*Sic vivere est devote vivere*’]. In describing this ‘sensual’ or ‘sensible’ devotion, Henry drew from Ruusbroec’s *Espousals*, especially its second book on the ‘interior life’. For an introduction to the essential themes in Ruusbroec’s mysticism, see McGinn, ‘Essential Themes in Ruusbroec’s Mysticism’, especially p. 161-164.

²⁶ Henry of Coesfeld, *Sermo in purificatione BMV*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 129r-130v, fol. 130r: *Assimilatur etiam plerumque lumen illud unguento effuso super caput Aaron quod descendit per barbam usque ad oram vestimenti eius tunc nimirum quando perungit spiritum sive mentem que est anime nostre caput et deinde per vires anime usque ad vires fluit corporeas ut omnes prompte et delectabiliter spiritum obedibiles fiant.*

²⁷ Geert Grote, *Sermo de nativitate Domini*, ed. Hyma. Similarities with Henry’s sermons are apparent in form (a thematic sermon almost becoming a theological tract on its own) as well as in content (e.g., the necessity of *conformari* to Christ’s life; the image of Christ’s birth as *antidotaria medicina*; the threefold circumcision of mind, mouth, and works; the use of visionary revelations to complement Scripture, provided they are not contradictory, etc.).

²⁸ Épiney-Burgard, *Gérard Grote et les débuts de la Dévotion moderne*, p. 264-265.

²⁹ Geert Grote, *Sermo de nativitate Domini*, ed. by Hyma, p. 325: *Sic diligentibus legem Christi et Dei pax multa est intus et extra et non est illis scandalum, nam in illis per refusionem et redundanciam supremarum virium spiritualis habundantia, sicut unguentum preciosum descendit de capite in barbam Aaron, et usque in ultimam horam vestis carnee.* On this fragment, see Waaijman, ‘Image and Imagelessness’, p. 40: ‘Here lies the mystical high point of the text. Just as the soul’s going out (the working life) and its going in (the contemplative life) in Ruusbroec find their completion in the enjoyment of food and rest in the superessential, so, in Grote, the outwardness of conformity to Christ’s life and death and the inwardness of corporeal contemplation find their completion in deep peace, the peace in which God’s powers can flow unhindered into humans and inundate them in great abundance’. Highly likely, Ruusbroec’s *Tabernacle* is the common source for this image of Aaron’s beard.

It is important to point out that, in this view, devotion is to a large extent made possible by the grace of God.³⁰

2.3. Henry of Coesfeld's Devotional Concentration and the Culpable Infection of the Fall

Henry of Coesfeld hence shifts the focus from the gap between the soul and God and the human desire to transcend this and delight in this – which often cannot but lead to failure – to the gap between the ‘spirit’ or ‘reason’ and the ‘rebelling’ and ‘murmuring’ ‘senses’. Hence, the “mystical experience” here is not so much the confrontation with a transcendent Other, but with the devout’s own inherent limitations. Quoting Anselm and Aquinas, Henry claims that this pre-transcendental gap is in fact the ‘culpable infection’ (*culpabilis infectio*) of the Fall.³¹

From the oppositions in God, the Carthusian thus arrives at the brokenness of “fallen” human being and God’s traces in the powers of the human soul, hampered by ‘ignorance’ and infected by ‘concupiscence’. In a sermon on the Nativity of Mary, Henry focuses on the ‘tinder’ (*fomes*) of sin – rather than the divine “spark” in the soul –, referring to Pseudo-Bede’s interpretation of the verse Lc. 10:30³²:

So the human being [...] is disabled by four natural wounds, as the venerable Bede observes in his commentary on Luke 10 ‘A certain man went down from Jerusalem to Jericho’, namely ignorance (*ignorantia*) with respect to reason (*ratio*), malice (*malitia*) with respect to will (*voluntas*), weakness (*infirmitas*) with respect to irascibility (*irascibilis*), concupiscence (*concupiscentia*) with respect to concupiscibility (*concupiscibilis*).³³

It is striking that the modern devout Gerard Zerbolt of Zutphen’s *De reformatione virium anime* opens with the same biblical verse and exactly the same thematic linkage.³⁴ The same holds true for the introduction to

³⁰ On this, see Weiler, ‘La construction du soi dans les milieux de la Devotio Moderna’, p. 16: ‘Ici se trouve pour Grote et pour les meilleurs auteurs spirituels de la Devotio Moderna le dynamisme le plus profond de toute constitution de soi. C’est une œuvre de la grâce plutôt que le résultat de l’effort personnel’.

³¹ See Henry’s *Sermo in nativitate BMV*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 66v-70r. Nicholas of Cusa literally borrowed from it in his Sermon VI (29 March 1431). Cf. *Nicolai de Cusa Opera omnia*, ed. Haubst, p. 99-118 & Haubst, *Die Christologie des Nikolaus von Kues*, p. 58-59.

³² Pseudo-Bede, *Expositio in evangelium Lucae*, in: PL 92, p. 468C.

³³ Henry of Coesfeld, *Sermo in nativitate BMV*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 75v-79v, fol. 77v: *Sic et homo [...] vulneratus est in naturalibus quatuor vulneribus ut vult venerabilis Beda super illud Lucam 10 “Homo quidam descendit ab Ierusalem in Iericho” videlicet ignorantia quoad rationem, malitia quoad voluntatem, infirmitate quoad irascibilem, concupiscentia quoad concupiscibilem.*

³⁴ Van Dijk, *Gerard Zerbolt van Zutphen, Geestelijke Opklimmingen*, p. 73.

Zerbolt's *De spiritualibus ascensionibus*³⁵, of which Martin Luther claimed that he had 'not found so clear a discussion of the subject of original sin' – while, however, mistakenly attributing Zerbolt's text to Geert Grote.³⁶ This doctrine of perfect concord in the inner life before the Fall, where the lower powers of the soul did not rebel against the will but were obedient to it, not only appears in the works of Zerbolt but also of other modern devout.³⁷

According to Henry, the inner life is then to be restored through 'reforming' (*reformare*) the powers of the soul³⁸, by 'purging' (*purgare*) and 'extinguishing' (*extinguere*) 'disordered desires' (*inordinate concupiscentie*).³⁹ Scholars who are familiar with the literature of the early modern devout (and with monastic literature in general), will immediately recognize this as the recurring subject of *De reformatione virium anime* by Gerard Zerbolt of Zutphen⁴⁰, as well as that of the *proposita* and compilations of many other modern devout.

Henry's insistence on progressively perfecting oneself through the 'extirpation of the vices' (*extirpatio vitiorum*) and the 'acquisition of the virtues' (*acquisitio virtutum*) can also be found in the context of the early Modern Devotion, from the *Tractatulus devotus* of Florens Radewijns⁴¹ to the Customs of the Brethren of the Common Life.⁴²

Of course, this common 'appeal to remake the faculties of the self' in writings of the modern devout and the Carthusians should not be surpris-

³⁵ *Ibidem*, p. 74. On Henry's use of the verse *Beatus vir* ('Blessed is the man') [Ps. 83:6-7] in the context of ascensions in the perspective of beatitude in hope, see his *Sermo in solemnitate omnium sanctorum*, in: Innsbruck, ULBT, MS 434, fol. 1r-7v, fol. 1r.

³⁶ Gerrits, *Inter timorem et spem*, p. 88-89, n. 191.

³⁷ *Ibidem*, p. 71-72, n. 94-99.

³⁸ Henry of Coesfeld, *Sermo in festo Marie Magdalene*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 18r-19v, fol. 19r: *Quapropter, fratres dilectissimi, hec [= powers of the soul] reformare per gratiam Dei militia est nostra super terram nostram* ('Therefore, my dearest brothers, to reform the powers of the soul through the grace of God is our warfare on earth').

³⁹ Henry of Coesfeld, *De tribus votis monasticis*, in: Berlin, SB, MS theol. lat. fol. 225, fol. 171v: *Ut interius extingueretur cupiditatis concupiscentia ...*; fol. 191r: *Purgant enim perfecte appetitum sensitivum qui sua inordinata affectione solet oculum rationis seducere ...*.

⁴⁰ Cf. Gerard Zerbolt of Zutphen, *De reformatione virium anime*, cap. 3, ed. Legrand, p. 102, l. 51 – p. 104, l. 58: *Cupiditas est [...] appetitus vel motus inordinatus ad delectandum in creaturis. [...] Cupiditates et inordinatas concupiscentias extinguere, est vires anime reformare* ('Cupidity is the desire or inclination to find pleasure in creatures. Extinguishing cupidity and improper desires is tantamount to reforming the powers of the soul').

⁴¹ The title *Tractatulus devotus de extirpatione vitiorum et passionum et acquisitione verarum virtutum* refers to the very same expressions, although both authors might of course depend on earlier sources (e.g., David of Augsburg). My point is not so much to prove any direct dependencies.

⁴² *Consuetudines*, ed. Klausmann, p. 372, l. 127; p. 387, l. 428-429; p. 407, l. 471-472.

ing, given the fact that one finds among the devout much ‘harking back’ to the patristic ‘idea of reform’ and to the twelfth century.⁴³ It is, then, not a coincidence that the very same vocabulary of ‘purity of heart’ (*puritas cordis*) and ‘charity’ (*caritas*) as the ‘goal’ (*destinatio*) or ‘skopos’ (*sco-pos*) of religious life, drawn by Henry from Cassian’s *Conferences*⁴⁴, can be found in works by modern devout such as Florens Radewijns⁴⁵, Gerard Zerbolt⁴⁶, Gerlach Peters⁴⁷, and Dirk of Herxen.⁴⁸

Henry likewise stresses the importance of self-knowledge, and of ‘contrition’ (*contritio*) or ‘compunction’ (*compunctio*) as the ‘most precious ointment’ (*unguentum pretiosissimum*).⁴⁹ As part of this process, the Carthusian advises his readers to keep private notes of their confessions.⁵⁰ Geert Grote himself kept such *scedule*, as his biographers report, and he also advised his followers to keep track of their shortcomings in this way.⁵¹

⁴³ Stump, ‘The Continuing Relevance of *The Idea of Reform*’, p. 54-55.

⁴⁴ Henry of Coesfeld, *De tribus votis monasticis*, in: Berlin, SB, MS theol. lat. fol. 225, fol. 188r: *Et hec est illa puritas mentis quam sanctus ille Moyses in Collationibus patrum, collatione prima, scopon sive destinationem nominat. [...] Destinatio vero id est scopon puritas cordis, sine qua ad illum finem impossibile est quemquam pervenire* (‘And this is the purity of the mind, which Abba Moses in the first of [Cassian’s] *Conferences* calls *scopos* or destination. Truly, destination, i.e., *scopos* [is] the purity of heart, without which it is impossible to reach that end’). Henry returned to this subject again in *Sermo factus in generali capitulo ordinis Carthusiensis AD 1406*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 60r-66v.

⁴⁵ Florens Radewijns, *Tractatulus devotus*, ed. Goossens, p. 213, l. 12-14 = ed. Legrand, p. 64, l. 15-17; Staubach, ‘Die Meditation im Reformprogramm der Devotio Moderna’, p. 185-186.

⁴⁶ Gerard Zerbolt of Zutphen, *De reformatione virium anime*, cap. 3, ed. Legrand, especially p. 100, l. 14-27. Cf. Gerrits, *Inter timorem et spem*, p. 233, n. 10.

⁴⁷ Kors, *De Middelnederlandse brieven*, p. 246.

⁴⁸ Van Beek, *Leken trekken tot Gods Woord*, p. 114; Van Engen, *Sisters and Brothers of the Common Life*, p. 287.

⁴⁹ Henry of Coesfeld, *Sermo in festivitate Marie Magdalene*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 18r-19v, fol. 18v: *Compunctionis utique et amoris unguenta pretiosissima*. Cf. Gerard Zerbolt of Zutphen, *De reformatione virium anime*, cap. 11, ed. Legrand, p. 132, l. 20-21: *Hoc [= compunction] est unguentum pretiosissimum*. On this, see Gerrits, *Inter timorem et spem*, p. 180-182 & 269.

⁵⁰ Henry of Coesfeld, *Epistola de instructione novitiorum et iuvenum*, cap. 2, in: Berlin, SB, MS theol. lat. fol. 705, fol. 3r: *Et bonum potest esse, sicut pluries compertum est, ut omnia tua confessa scribas, scriptaque apud te secrete retineas* (‘And it can be good, as is often ascertained, that you write down all your confessions, and that you privately keep these notes with you’).

⁵¹ Rudolph Dier, *Scriptum de magistro Gerardo Grote*, ed. Dumbar, p. 9-10; ‘Frenswegen Chronicle’, ed. by Jappe Alberts & Hulshoff, p. 13-14. See also the *Exercitium* from the Benedictines of Trier, ed. Klausmann, p. 336: *Item M. Gerardus dixit uni: De mane debes notare duo vel tria vitia de maioribus et frequentioribus vitiis tuis*.

2.4. Christ as Mediator Between God and Human Beings: Henry of Coesfeld as Teacher of Contemplation

In view of Christ as intermediary in restoring the relationship with God, Henry refers to a reforming and conforming devotion leading to ‘Christiform’ works (both interior and exterior), by imitating Christ (i.e., Christ’s virtues), by meditating on his life and death, by spiritually masticating the body of Christ in the sacrament of the Eucharist, and by contemplating his divinity.⁵² Throughout his sermons, Henry repeatedly stresses that we should ‘follow’ (*sequi*) the ‘footprints’ (*vestigia*) of Christ. In a Christmas sermon, in which the Biblical verse ‘Let us now go even unto Bethlehem’ (Lc. 2:15) is interpreted in a historical, tropological, allegorical, and anagogical sense, these ideas are summarized by Henry as, respectively, the ‘historical’ Bethlehem of ‘pious meditation’ (*pia meditatio*), the ‘interior’ and ‘tropological’ Bethlehem of ‘affectionate devotion’ and the firm proposition of following Christ (*affectuosa devotio*), the ‘exterior’ and ‘allegorical’ Bethlehem of ‘sacramental communion’ and of conforming to Christ (*sacramentalis communio*), and, finally, the ‘lofty’ and ‘anagogical’ Bethlehem of ‘contemplating Christ’s divinity’ (*alta contemplatio*).⁵³ In Henry’s devotional theology meditation and contemplation play an important role, for it is intellectual activity that ultimately leads to affective devotion – since ‘*nothing* in us is willed unless it is known’⁵⁴ –, and it is the resulting “right” devotion that leads to the ‘spiritual conversion and transformation of man in Christ’, e.g., in the Eucharist.⁵⁵

As far as *alta contemplatio* is concerned, Henry – more firmly than Ruusbroec – points at the fact that the higher forms of contemplation, the ascent to an intellectual *visio Dei*, or the mystical union with God are not always within our reach. The Carthusian’s “devotional concentration” is especially apparent when, in a sermon on Epiphany, he compares myrrh, frankincense and gold with the three ways of the spiritual life, beginning with the ‘purgative’ way. Strikingly, he calls the second stage the ‘unitive’ way (instead of ‘illuminative’), and the third stage the ‘perfective’ way (instead of ‘unitive’). This third way of the ‘gold’ (or ‘silver’) of

⁵² See Chapter 1 of this dissertation [= Gaens, ‘*Sic vivere est devote vivere*’, p. 24-27].

⁵³ Henry of Coesfeld, *Sermo in nativitate Domini*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 150r-152v, fol. 150v: *In prima quoque Bethleem comedere habemus panem nostrum per humilium illorum que hodie circa dominum Ihesum facta sunt piam meditationem. In secunda vero per ad ymitandum eandem quantum possumus affectuosam devotionem. In tertia autem per corporis et sanguinis domini Ihesu sacramentalem communicationem [sic]. In quarta per divinitatis eiusdem domini Ihesu altam contemplationem.*

⁵⁴ Gaens, ‘How Ruusbroec Tastes, Sounds, and Smells’, p. 188, n. 40.

⁵⁵ See Chapter 1 of this dissertation [= Gaens, ‘*Sic vivere est devote vivere*’, p. 25-27].

(‘pure’) ‘contemplation’, he says, is ‘perhaps not for us’.⁵⁶ It is interesting how some of the early adherents of the Modern Devotion, such as Florens Radewijns (†1400), would almost completely focus on the first stage.⁵⁷

Henry even repeatedly confesses his own inexperience in this matter, admitting that he is compelled to revert to knowledge derived from books or to make conjectures. In one instance, he requests ‘more devout’ people not to mock him because of this, while pointing to his ‘vague mind’ hindered by ‘phantasms and desires’.⁵⁸ In his own set of meditations and prayers on the sacrament of the Eucharist, Henry also states that it is perhaps not possible to contemplate God ‘with Moses on top of the mountain’, in which case it is better to ‘take the intellect in captivity to submit it to faith’ [2 Cor. 10:5], and to ‘descend to the valley, i.e., to the *humilia*

⁵⁶ Henry of Coesfeld, *Sermo in Epiphania*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 159v-160v, fol. 160v: *Sed fortassis adhuc tale aurum et argentum non est nobis*. In another sermon, Henry correctly traces these three stages back to Dionysius the Areopagite (*Sermo in sollemnitate angelorum*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 40v-43r, fol. 42r: [...] *secundum beatum Dionysium, tertio De celesti ierarchia, qui sunt purgare, illuminare et proficere*).

⁵⁷ Florens Radewijns, *Tractatulus devotus*, ed. Goossens & ed. Legrand, almost entirely consists of the description of the first, ‘purgative’ stage, while only schematically and briefly treating the second stage, and remaining entirely silent on the third stage. Cf. Pansters, *De kardinale deugden in de Lage Landen*, p. 172-173; Post, *De Moderne Devotie*, p. 135. According to Henry, the purgative way is the mortification of concupiscence, or the ‘pests’ of voluptuousness, curiosity, and vanity, against which the ‘laws’ of obedience, temperance, and poverty are the ‘healthiest medicines’. Henry of Coesfeld, *Sermo in Epiphania*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 159v-160v, fol. 160r: *Ecce hec sunt pestium supradictarum medicamenta saluberrima* (‘And these [= the ‘laws’ of obedience, temperance, and poverty] are the healthiest medicines against the aforementioned pests’).

⁵⁸ Henry of Coesfeld, *De sacramento eucharistie*, in: Brussel, KB, MS 11811-12, fol. 74v: *Rogo autem devotiores ne meam inexperientiam hic derideant [...] Quin ymmo quod plerique adhuc altiori modo per excessum mentis secundum altius contemplationis genus sciunt in Deum rapi, quamvis ego heu huiusmodi non satis intelligo, porro qui absque experientia solum ex libris et verisimili coniectura rationis ea utcumque connitio. Et idcirco mihi (qui proch pudor vage sum mentis et multiplicibus hinc inde transformatus et impeditus fantasmatis et concupiscentiis meis atque mihi similibus) magnum haut dubie est ne omnino supereffluamus habere quicquam per quod possimus multiplicitem nostram aliquo modo recolligere in Dominum ac illam lubricam varietatem mentis utcumque cohibere* (‘I ask, however, the more devout not to deride my inexperience in the matter. [...] Indeed, many are able to rise into rapture through an *excessus* of their mind, using a higher kind of contemplation, which I unfortunately do not sufficiently understand – I then who, lacking proper experience, in one way or another throw these things together, solely from books and an – apparently true – conjecture of reason. And therefore, for me (who – woe! poor! – have a vague mind, and am moved from here to there and hindered by manifold phantasms and desires, and similar things too), it is without a doubt important – so that we don’t entirely drift away – to have something through which we can again gather our manifoldness to God in some way and hold together the deceitful heterogeneity of the mind, in some way or another’). This ‘something’, Henry continues, is to ruminate (*ruminare*) patiently on what can be contemplated of Christ’s humanity and divinity.

of Christ'.⁵⁹ This and other passages from Henry's meditations and treatise on the Eucharist were literally cited by the modern devout John Mombaer (†1501) in his famous *Rosetum*. Regarding contemplation of God, Mombaer even wrote: 'In this, we follow master Henry of Coesfeld, who taught us to contemplate this sublime [God]head'.⁶⁰

Still, Henry was merely repeating what could cumulatively be found in the Carthusian (and monastic) tradition. Before him, Carthusian (and other) authors, such as Ludolph of Saxony and Henry Egger of Kalkar, Henry's predecessor as prior of Monnikhuizen, had foregrounded Christocentric (and Marian) meditation schemes, doxologies and prayer addresses. These texts circulated widely in the Low Countries and the Rhineland.⁶¹

2.5. Lack of Devotion and Progress in the Virtues: Henry of Coesfeld's Critique of Religious Life

A recurring theme in texts and compilations of the Carthusians and the modern devout is that of the lack of devotion and progress in the virtues in their day. In a moral collation on the Purification of Mary, Henry wonders whether this is not the reason why, in some religious orders, all the members had almost died of the 'pestilence of dissoluteness' (*pestilentia dissolutionis*).⁶² Pervading Henry's works is a harsh critique of those who

⁵⁹ Henry of Coesfeld, *Devota meditatio a sacerdote celebraturo habenda circa magnalia mysteria sacramenti eucharistie*, ed. Aemstelredamus & Crocus: *Verum si nondum potes cum sancto Moyse verticem montis per altam contemplationem conscendere [...]* Quinetiam descendere potes ad valles, i.e., *ad humilia domini thesu*.

⁶⁰ John Mombaer, *Rosetum*, p. 303: *Nos hic insequamur magistrum Henricum Cosveldiae qui haec docet circa illud contemplari sublime caput*. See also *Ibidem*, p. 265, 303-304, 307.

⁶¹ Épiney-Burgard, *Gérard Grote et les débuts de la Dévotion moderne*, p. 54-56; Post, *De Moderne Devotie*, p. 136.

⁶² Henry of Coesfeld, *Collatio moralis in purificatione BMV*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 130v-134r, fol. 133v: *Sed numquid non iam in singulis religionibus omnes pene mortui sunt pestilentia dissolutionis. Elanguerunt plurimi torporis et accidie febribus, nonne quam plures consumpti sunt a milvo et accipitre, id est avaritia et ambitione, aut certe evolaverunt propter corvos et cornices atque reliquas corvini generis aves ingluviei deditas, id est propter concupiscentiam carnis, quarum societatem hec avis pudicissima maxime vitat et refugit, vel etiam propter turbas occupationum superfluarum et inutilium recesserunt a finibus pristinis, cum sint animalia solitudinis atque quietis amica* ('But have not already in every single order almost all died of the pestilence of dissoluteness? Many [dove-like souls] have in any case been weakened by the fevers of sluggishness and sloth! And have not many been polished off by a kite or a hawk, that is, avarice or ambition, or in any case surely fled for safety, because of ravens and crows, and the remaining birds of the corvine family dedicated to gluttony, that is, because of the concupiscence of the flesh – the most chaste dove avoids their company as much as he can –, or have they not retreated from their former territory and goals, because of the disturbances of unnecessary and useless preoccupations – they are after all animals that love solitude and silence?').

lack progression in the virtues, ‘wandering around as blind people who lose their way on the crossroads of a virtuous and a sinful life’⁶³:

O, how many religious in these modern times wander and sleep at this crossroads, who do not just value the profit of their religious conversion, their exalted way of life and their perfection of the virtues, but who rather count the days, months, and years of their change in outward habit and other exterior exercises, that is to say, vigils, fasts, silence, solitude, and rough, coarse, and unrefined bedding and garments. If only the bedding and garments of some of them were in that manner, instead of being softer and more refined than those of many leaders of this world! Nevertheless, they care little or nothing for the uprooting of the vices, the acquisition of the virtues, the improvement of words, morals and deeds, and the custody of the human interior and the heart. They enter and leave as others do, clad in their habit. But the Lord, who searches our minds and hearts, knows their inner life. It is less bad, my friend, not to know the way of the Lord, rather than, once known, not to make any progress on it [2 Pt. 2:21].⁶⁴

Amongst others, this passage shows that Henry’s concept of devotion does not only consist of mere subordination to rules and observances.⁶⁵ On the contrary, he reduces all of the (perceived) problems in the ‘modern day’ – from outwardness and hypocrisy in the sacraments to the issues of simony

⁶³ Henry of Coesfeld, *Epistola de instructione novitiorum et iuvenum*, cap. 3, in: Berlin, SB, MS theol. lat. fol. 705, fol. 3r: *Quia in veritate, charissime, sicut incepis Deo tuo servire, sicut communiter contingit, sic finies, sive in conversione ad virtutes, ad vitam spiritualem, sive in aversione a vitiis, ad vitam peccaminosam, vel in quadam tepiditate propter dolor quasi in quodam bivio ut cecus deviando. De quibus Dominus loquitur in Apocalypsi, quod tales incipiet evomere de ore suo* (‘Because, in truth, my friend, you will inevitably end the manner in which you serve God in the same way as you have begun, either in conversion to the virtues, towards a spiritual life, or in turning away from the virtues, to a sinful life, or in a certain lukewarmness – how sad! – almost as a blind person who has lost his way on a crossroads. Of such people the Lord says in the Book of Revelation [Rev. 3:16] that he will spit them out of his mouth’). On Henry’s *Epistola*, cf. below, n. 103–105.

⁶⁴ Henry of Coesfeld, *Epistola de instructione novitiorum et iuvenum*, cap. 4, in: Berlin, SB, MS theol. lat. fol. 705, fol. 3r–3v: *O quot in hoc bivio oberrant et dormitant modernis temporibus religiosi, qui non modo conversionis religiosi et superne conversationis ac virtutum perfectionis lucrum, sed dies, menses et annos exterioris habitus sui mutationis, ac cetera exteriora exercitia sua computant, videlicet vigilias, ieiunia, silentium, solitudinem, lectisternia et indumenta dura, grossa et aspera. Utinam tamen sic essent quorundam et non molliora et delicatiora quam multorum principum huius mundi. Qui tamen de vitiis suorum extirpatione, virtutum acquisitione, verborum, morum ac factorum emendatione, interiorisque sui hominis et cordis custodia, minime vel parum curant. Intran et exeunt ut ceteri habitu suo circumdati, sed qualia sunt talium interiora, scit Dominus scrutans renes et corda. Minus malum est carissime viam Dei non cognoscere quam post cognitam in ea non proficere.*

⁶⁵ In his *Consuetudines*, Guigo had already pointed at the ‘triviality’ of many of his Customs (Van Dijk, Van Aelst & Gaens, ‘Introduction’, p. 5). Henry Egger of Kalkar imputed the steadfastness of his Order to the ‘devout will’ of the Carthusians to engage in their penitential practices ‘joyfully, gladly, benevolently, and freely, without coercion by precepts and constraints’ (*Ibidem*, p. 2). Denys the Carthusian also talked about *reformatio* transcending mere observance (Rüthing, ‘Die Kartäuser und die spätmittelalterlichen Ordensreformen’, p. 49–50).

and proprietorism – to a lack of devotion. This allows him to unabashedly label them as ‘fornication’ (*fornicationes*) and ‘adultery’ (*adulteria*), since they are not just considered sins that violate the letter of the law from outside, but they destroy the core of religious life from the inside, turning against God’s enjoyable love (and, by extension, against brotherly love). This, for example, can be noted in Henry of Coesfeld’s and Geert Grote’s shared obsession with the counsel of poverty and their radical critique of private property or proprietorism. In his *Sermon on Poverty*, Geert Grote clearly connects poverty with devotion (i.e., the ‘promptness’ to serve God), stating that one cannot simultaneously serve two Lords, namely God and wealth.⁶⁶ Henry likewise played the devotional card in his *On the Three Monastic Vows*, which – contrary to what the title would suggest – focuses almost entirely on the vow of poverty and the ‘vice of property’. Property had always been a point of contention in the monastic tradition, especially in the Augustinian and Benedictine rules, and in almost every movement of monastic renewal in the Middle Ages. By the Later Middle Ages, however, rules and statutes, especially in the Benedictine and Cistercian Orders, had been increasingly glossed or extended to allow private property in the form of annual incomes (comparable to prebends in secular chapters) and hereditary rights for monks.⁶⁷ The condemnation of these practices is one of the shared themes in Grote’s exhortatory letter on proprietorism to the Cistercian abbot of Kamp and Henry’s treatise. Both authors view private possessions as the main cause of the *depauperatio* – and thus the weakening – of whole communities.⁶⁸

Similar criticism on monastic life and views on private property were already present in the work of Ruusbroec⁶⁹, as well as among the early

⁶⁶ Geert Grote, *Sermo de paupertate*, ed. Hofman, p. 447, l. 549-550; p. 449, l. 600-609.

⁶⁷ Van den Hoven van Genderen, ‘*Rebell ende ongehoirsam*’, p. 211-212.

⁶⁸ Gaens, ‘*Fons hortorum*’, p. 58; Hofman & Van den Berg, ‘Introduction’, p. 24, n. 5. Here and there, the texts of both authors draw from the same sources and show similar wording. E.g., compare Geert Grote, *Epistola* (41) *ad abbatem in Camp de proprietariis vitandis*, ed. Hofman, p. 388-389, l. 83-89 with Henry of Coesfeld, *De tribus votis monasticis*, in: Berlin, SB, MS theol. lat. fol. 225, fol. 202v: *Unde enim queso tot fornicationes et adulteria apud personas monasticas viros et mulieres, tot etiam rebelliones contra prelatos, ambitiones ad prelaturas, tot commessiones et ebrietates, tot denique evagationes dissolutiones et peccata nisi propter pecunias quibus obediunt omnia?*

⁶⁹ John of Ruusbroec, *Tabernakel*, ed. Mertens, p. 1205, l. 6176-6179: ‘Siet, aldus moechdi merken dat alle ordenen ende alle religien ghedaelt sijn van haren beghinne ende sijn ghelijc der werelt worden, sonder de ghene die niet ute en gaen, alse de sarteroise ende alle de joncfrouwen die in beslotene cloestere sijn. Die bliven haren beghinne alre ghelijcst’ (‘See, thus you may note that all orders and all religious institutions have deteriorated from their beginning and have become like the world; except those who do not go out, such as the Carthusians and all the virgins who are in enclosed monasteries. They remain the most like to their beginning’);

recipients of the Brabantine mystical teacher, in the charterhouse of Herne.⁷⁰ In Henry of Coesfeld's *On the Three Monastic Vows*, however, one finds a concentration and amplification of these ideas, whereby proprietorism is increasingly described as the toxic 'venom' that destroys monastic life, and as the 'root of all evil'. In Geert Grote's *Sermon on Poverty* and in his letters on private property, this analysis of contemporary monastic life becomes an exhortatory call for reform. This is likewise evident in the reception of both authors' texts on the topic, which exerted an unprecedented influence on the fifteenth-century reformist agenda: Henry of Coesfeld's treatise *On the Three Monastic Vows* was often used by (monastic) theologians and jurists in treatises of a more theological and canonical nature⁷¹, while Geert Grote's letters on proprietorism were referenced in letters and tracts with a more admonishing, warning, or improving tone, targeted at specific religious communities or orders.⁷²

Ibidem, p. 1197, l. 6107-6111: 'Ende aldus levense sonder proper in den waerden, ende menech in der herten niet. Nu merct. Es dese vite sente Benedictus reghele ende sente Augustijns? Dat moeste men seere gheloosen, want in der varwen noch in den werken en scines niet' ('And thus, in words they live without property, and in their hearts many do not at all. Now, note. Is this way of life the rule of Benedict and Augustine? You would have to gloss it a great deal, for it appears neither in color [of habit] nor in actions'). Cf. Henry of Coesfeld, *De tribus votis monasticis*, in: Berlin, SB, MS theol. lat. fol. 225, fol. 195v: *Ubi religiositas sancti Augustini, sancta strenuitas Benedicti, devota humilitas Bernardi?*.

⁷⁰ The Bible translator of Herne, who translated Benedict's rule into Middle Dutch for Benedictine nuns, glossed the original text in two specific places, ranting against proprietorism and simony. Cf. De Bruin, 'Bespiegelingen over de *Bijbelvertaler van 1360*', p. 21: 'Hier [= chapter 33] verbiedt Benedictus alle manieren van proper goet te hebbene [...] Want also Iheronimus seijt: "Een monnece die een hellinc heeft, en es eens hellincs niet wert"' ('Benedict here prohibits any form of possessing personal property. [...] For Jerome says: "A monk possessing a penny is not worth a penny"'). The same proverb is quoted in the same context by both Henry of Coesfeld (*De tribus votis monasticis*, in: Berlin, SB, MS theol. lat. fol. 225, fol. 171v: *Et istud voluit Ieronimus cum dixit: "Monachus habens obulum non valet obulum"*) and by Grote (twice, in: *Ep.* 41, ed. Hofman, p. 387, l. 43-49, and in his *Sermo de paupertate*, ed. Hofman, p. 437, l. 310-317). See Hofman's comment in his *app. fontium*.

⁷¹ *De tribus votis monasticis* was literally quoted by the Cologne theologian Dietrich Kerkerling of Münster (†1422) around 1412, in two anonymous yet popular Cistercian tracts presented at the Council of Konstanz around 1417, by (monastic) theologians involved in the Melker reform, such as Caspar of Maiselstein (†1432) and John Wischler of Speyer (†1458), and by the reformist Dominican John of Bomal (†1477). See Gaens, '*Fons hortorum*', p. 68-75.

⁷² E.g., the Liège Carthusian Gerard of Schiedam (†1443) referred to Grote in a letter on proprietorism to a Croisier brother in Huy, possibly around or following the Croisier reform of 1410. Proprietarism seemed to have been an important issue in this reform (Gaens, '*Fons hortorum*', p. 75-76; Peter Dorland, *Chronicon Cartusiense*, lib. 7, cap. 48, ed. Petreius; Van de Pasch, '*Sermo capitularis* von Everardus ab Orsoy', p. 59, n. 4). Another Liège Carthusian, John Belhoste (†1439), advised reading the works of 'Geert Grote and many other authors' in an exhortatory letter on private property, addressed to the Benedictines of Saint Lawrence in Liège (Gaens, '*Fons hortorum*', p. 76 & 85-89).

2.6. ‘Merit’, ‘Necessity’, and ‘Utility’ in Henry of Coesfeld’s Measuring of Devotion

As shown in an earlier paragraph, Henry – in line with fourteenth-century philosophy – saw the human intellect as having a comparative character. His discussion of devotion and religious perfection, with its repeated “measuring” of which kinds of devotion are “better” or “more perfect”, and his treatment of the dialectic of the monastic vs. the lay religious life, or that of the contemplative vs. the active life, surely reflects this character.

So, Henry of Coesfeld considered the three counsels of poverty, chastity, and obedience pertaining to the ‘perfection of charity’ – and thus of ‘Christian life’ – ‘as means’ (*instrumentaliter*), while the precepts pertain ‘essentially’ (*essentialiter*) to it.⁷³ Obviously, the monastic profession was – in his view – maximally working towards that end, and the three counsels were essentially linked to it.⁷⁴ But to claim that (acquiring) religious perfection was the exclusive privilege of the professed would be to deny this to members of his own Order, namely the non-professed *donati*. In the fifteenth century, this innovative form of semi-religious life in the charterhouse would be adopted by the Chapter of Windesheim, the reformed Croisier Order, the Cistercians of the Sibculo Observance, and reformist Benedictines.⁷⁵

Drawing, amongst others, on Thomas Aquinas, Henry’s theological rationale sounds quite similar to – though less radical than – the Paris chancellor Jean Gerson’s ideas on the matter.⁷⁶ Just as Gerson would later

⁷³ Henry of Coesfeld, *De tribus votis monasticis*, in: Berlin, SB, MS theol. lat. fol. 225, fol. 168v: *Et ideo secundum caritatem attenditur perfectio vite Christiane. Ad cuius caritatis perfectionem essentialiter pertinent precepta et mandata caritatis. Instrumentaliter vero ad ipsam pertinent ista tria consilia paupertatis castitatis et obedientie* (‘And therefore the perfection of the Christian life is reached through charity. To the perfection of charity essentially belong the precepts and the mandates of charity, instrumentally, however, the three counsels of poverty, chastity, and obedience’). Cf. Thomas Aquinas, *Secunda secundae*, q. 184, §1-3.

⁷⁴ Henry of Coesfeld, *De tribus votis monasticis*, in: Berlin, SB, MS theol. lat. fol. 225, fol. 169v: *Et professio monastica maxime videtur operari ad finem qui est ultima rei perfectio. Idcirco hec tria consilia premissa essentialiter sunt religioni annexa* (‘And the monastic profession seems to work towards that end especially, which is the ultimate perfection of things. Therefore, these three counsels are essentially bound to religious observances’). Note that the ‘three vows’ in the title of Henry’s work refer to the counsels of poverty, chastity, and obedience. The Carthusians took the traditional (monastic) vows of *stabilitas, conversio morum, and obedientia*.

⁷⁵ See Chapter 3 of this dissertation [= Gaens, ‘Acquiring Religious Perfection Outside a Vow’].

⁷⁶ On this, see Van Engen, *Sisters and Brothers*, p. 247. Gerson’s earliest ideas on this topic can be found in a text dating from 1393. It is not known when Henry of Coesfeld composed his *De tribus votis monasticis*. The earliest dateable and surviving manuscript with Henry’s text was copied around 1390. The autograph or earlier copies (e.g., from Monnikhuizen, Zelem or

argue in his defense of the modern devout against the Dominican Matthias Grabow at the Council of Konstanz, Henry contends that the ‘state of perfection’ consists of ‘acts of charity’, but also that devotion according to ‘spontaneous obligation’ is more ‘meritorious’ (*meritorius*) than according to ‘necessary and useful obligation’.⁷⁷

Henry lashed out against those who claimed that living the counsels was somehow synonymous with taking vows and who considered all – and *only* – monastics to be ‘perfect’. These points of view were not uncommon in the Later Middle Ages and – rightly or wrongly – became increasingly associated with Mendicants, who were often labeled as too “learned” and at the same time as themselves not living up to what they were “teaching” or “preaching”.⁷⁸ Typical in this respect was a story told by Henry Eggher of Kalkar, who was Henry of Coesfeld’s predecessor in Monnikhuizen and who purportedly played a role in the conversion of Geert Grote. In Eggher’s story, an *invidens* reproached a prior of an urban charterhouse for not preaching, hearing confession, or performing works of charity. To these allegations, the Carthusian prior responded humbly: ‘Dear father, we come here to practice what you are preaching’.⁷⁹ A very similar story, which Thomas a Kempis included in his *vita* of Florens Radewijns, likewise targets the Mendicant Orders.⁸⁰ In his *On the Three Monastic Vows* Henry of Coesfeld also seems to sneer at the Mendicants when he cites the Pseudo-Augustinian expression ‘There is no justice in abstaining nor in eating, but in suffering want with a tranquil soul’, while replacing *in manducando* (‘in eating’) with *in mendicando* (‘in begging’).⁸¹

Geertruidenberg) seem to be lost. The only thing that one can conclude is that these common ideas were already circulating at least from the 1390s onwards.

⁷⁷ Henry of Coesfeld, *De tribus votis monasticis*, in: Berlin, SB, MS theol. lat. fol. 225, fol. 167v: *Hinc est quod secundum* [= acts according to counsels] *cum primo* [= acts according to precepts] *dicatur perfectum. Et quamvis primum absque secundo sit quodammodo perfectum respectu tamen secundi dicitur imperfectum. Ista tamen imperfectio non differt a perfectione consiliorum sicut contraria sed sicut maius et minus bonum sicut maius et minus meritorium sicut maius et minus difforme sicut gloria et sanctitas maior et minor* (‘Hence it is that the latter combined with the former is said to be perfect. And that the former without the latter is perfect as well, but with respect to the latter is said to be imperfect. This imperfection, however, does not differ from the perfection of the counsels as contrary things, but as less and more meritorious, etc.’).

⁷⁸ See, e.g., John of Ruusbroec, *Tabernakel*, ed. Mertens, p. 1197-1198.

⁷⁹ Henry Eggher of Kalkar, *Ortus et decursus Ordinis Cartusiensis*, ed. Vermeer, p. 129. – Cited in Van Dijk, Van Aelst & Gaens, ‘Introduction’, p. 4, n. 9.

⁸⁰ Thomas a Kempis, *Dialogi novitiorum*, lib. 3, cap. 23, ed. Pohl, vol. 7, p. 175, l. 8-20. – Mentioned in Van Dijk, Van Aelst & Gaens, ‘Introduction’, p. 4, n. 9.

⁸¹ Henry of Coesfeld, *De tribus votis monasticis*, in: Berlin, SB, MS theol. lat. fol. 225, fol. 171r: *Unde Augustinus in libro de questionibus evangelii dicit “In abstinentendo, in mendicando non esse iustitiam sed in equanimitate tolerandi inopiam”*.

The fact that Carthusians such as Henry of Coesfeld placed contemplation (without qualification) before teaching or preaching is not, of course, a surprise. Yet, Henry's Trinitarian and anthropological thinking was influenced by that of Ruusbroec, who had reacted against quietist contemplation and advocated a 'common' life.⁸² Henry's nuanced view on the matter is evident in a sermon on the Assumption, for which he draws heavily on Thomas Aquinas' questions. In a rather down-to-earth way, he concludes that action is occasionally preferable to contemplation, just as 'water' is sometimes to be preferred to the more 'noble' drink of 'wine'.⁸³ Goodness and the merit of life are measured by charity, he explains, so one person might perform activities with greater charity than another who

⁸² On this topic, see Gaens, 'How Ruusbroec Tastes, Sounds, and Smells'.

⁸³ Henry of Coesfeld, *Sermo in assumptione BMV*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 29v-33v, fol. 32v: *Duplex est opus vite active, unum quod ex plenitudine contemplationis derivatur, sicut doctrina et predicatio, aliud quod totaliter consistit in occupatione exteriori, ut sunt elemosinam dare, infirmos visitare, et huiusmodi, et ut sunt generaliter exercitia virtutum moralium prout proprias cuiusquam passiones refrenare habent. Dicunt igitur concedendo cum ceteris quod simpliciter contemplatio prefertur operibus secunde generis, eo quod talia disponunt mentem ut ad contemplationem abilis fiat, sedatis scilicet passionibus et tumultibus passionum per exercitia virtutum moralium [...] Sed econtra dicunt quod opera primi generis preferuntur simplici contemplationi, unde et consequenter concedere habunt quod non omnis vita contemplativa est qualibet vita activa perfectior et melior. Alii tamen dicunt, et ni fallor melius, quod generaliter omnis contemplatio est simpliciter melior et dignior ceteris paribus quam quaecumque operatio, et similiter vita contemplativa est simpliciter perfectior vita activa propter rationes prius assignatas, secundum quod contingit operationem vite active esse meliorem et in casu magis eligendam quam contemplationem propter necessitatem vite presentis, sicut non dubium quin simpliciter vinum sit nobilior potus quam aqua, in casu tamen aqua eligenda est magis. Et eodem modo dico quod ceteris paribus vita contemplativa est simpliciter maiori meriti quam activa, eo quod ipsa immediate et directe respicit dilectionem Dei, illa vero dilectionem proximi* ('The work of the active life is twofold. One proceeds directly from the abundance or plenitude of contemplation, namely teaching and preaching. The other consists entirely in outward activities, namely the giving of alms, visiting the sick, etc., and, generally, exercising moral virtues, which must restrain the passions. Some then say in accordance with others that contemplation is at first sight to be placed before the second kind of activities, because these activities prepare the mind, so that it is able to contemplate, after the passions and their disturbing influences have been quieted through the exercises of the moral virtues. [...] But, making a subtle distinction, they say that the activities of the first kind are placed before simple contemplation [i.e., the basic variety of contemplation], and therefore they have to admit that not every contemplative life is more perfect and better than any active life. Others say, however, and, if I am not mistaken, in a better way, that generally all contemplation is simply better and worthier than any activity, and similarly that the contemplative life is simply more perfect than the active life, because of the reasons previously indicated, in so far that it may happen that a given activity in the active life is better and, occasionally, more preferable than contemplation because of the vicissitudes of the present life, just as wine is evidently just a nobler drink than water, yet, occasionally, water is to be preferred. And in the same way, I say that the contemplative life is simply more meritorious than the active, because the former immediately and directly considers the love of God and the latter that of the neighbor').

contemplates, and activities might be of more ‘merit’ because of an accidental ‘necessity’ (*necessitas*) or ‘utility’ (*utilitas*). Contemplation is thus not always “better” than action.⁸⁴

In this respect, Henry might very well have been influenced by the Carthusian (and former Dominican) Ludolph of Saxony, who had included a similar analysis of the contemplative vs. the active life in his *Vita Christi*.⁸⁵ Given Henry’s influence within the Carthusian Order, the ideological significance of these views should not be underestimated. Indeed, at the end of the fourteenth century, and as the fifteenth century progressed, an increasing number of Carthusian monks became active as reformist authors, translators, and compilers, or were actively involved in the reform of other monastic orders.⁸⁶

Nevertheless, Henry quotes Augustine’s *City of God* to stress the view that, above all, ‘holy leisure’ (*otium sanctum*) is to be preferred over a ‘righteous activity of affairs’ (*negotium iustum*).⁸⁷ According to him, one

⁸⁴ Henry of Coesfeld, *Sermo in assumptione BMV*, fol. 32v-33r: *Et dico notanter ceteris paribus quia bonitas de qua iam loquimur et similiter meritum attenditur penes caritatem, sed possibile est quod unus ex maiori caritate vitam activam exerceat quam alter vitam contemplativam. Unde dicitur quod duplex sit bonitas tam contemplationis quam actionis. Prima intrinseca et essentialis, que attenditur penes bonitatem obiectorum, et quoad illam semper contemplatio est melior actione. Alia est extrinseca et accidentalis, que attenditur penes caritatem a qua procedit contemplatio vel actio, vel penes aliquam accidentalem necessitatem vel utilitatem. Et sic non semper contemplatio actione est melior, ut dictum est, et supponito quod sint perfectionis status ceteris paribus qui ex habundanti contemplatione in actus illos excellentes vite active procedunt, doctrinam videlicet et predicationem aut regimen animarum, quam qui simpliciter contemplationi intendunt. Ex hoc tamen non sequitur quod huiusmodi operatio sit dignior contemplatione* (‘And I maintain that the goodness of which we already spoke and similarly the merit is measured by charity, yet it is possible that one person leads his active life with greater charity than another his contemplative life. Therefore it is said that goodness is twofold, that of contemplation as well as that of action. The first goodness is intrinsic and essential, as it derives from the goodness of the objects. With respect to this, contemplation is always better than action. The other goodness is extrinsic and accidental, as it derives from the charity with which contemplation or action proceeds, or on some accidental necessity or utility. And in this way contemplation is not always better than action, as it is said. And I will suppose that those who, out of an abundance of contemplation proceed in those excellent acts of the active life, that is to say, teaching and preaching, or the government of souls, are of a more perfect state than those who simply focus on contemplation. From this, however, it doesn’t follow that such a work would be worthier than contemplation’).

⁸⁵ Ludolph of Saxony, *Vita Christi*, pars 1, cap. 61, *De ministerio Marthe et otio Marie Magdalene*. On Denys the Carthusian’s analysis of the matter, see Turner, ‘Why did Denys the Carthusian write *Sermones ad saeculares*?’, p. 27-35.

⁸⁶ See Gaens, ‘*Fons hortorum*’, for an introductory overview.

⁸⁷ Henry of Coesfeld, *Sermo in assumptione BMV*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 29v-33v, fol. 32v-33r: *Beatus pater Augustinus, 19° De civitate Dei, 19° capitulo, ammonet huiusmodi opera nisi necessitas incumbat non suscipere, sed contemplationi vacare, sic dicens: “Otium sanctum querit caritas veritatis, negotium iustum suscipit necessitas caritatis quam sarcinam si nullus imponit, percipiende ac intuende vacandum esse veritati. Si autem imponitur susci-*

should avoid disturbing this holy leisure, even in the typically monastic “activities”. To avoid distraction, Henry advises cheerful brief prayers (*orare ioculatorie*)⁸⁸ – as William of Saint-Thierry had done before him, as the immensely popular anonymous tract *Volens purgari* did in his age⁸⁹, and as the early modern devout did after him.⁹⁰

A final point of contention in Henry’s texts concerns ‘devotion’ itself, more precisely the Carthusian’s “measuring” or “comparing” of various kinds of devotion (i.e., ‘rational’ or ‘spiritual’ devotion vs. the more advanced types of ‘sensual’ or ‘sensible’ devotion), and his pondering on whether reaching more advanced kinds of devotion makes one more ‘holy’ than others. In his analysis, Henry states that even reaching ‘union of the heart’ or a more ‘sensible’ devotion does not make us holier than others, because in the end it is the ‘intensity’ of devotion (i.e., the ‘benevolent promptness’ or the ‘prompt benevolence’ to serve God), which makes it more perfect, and not experiencing peace, spiritual savouring,

pienda est propter caritatis necessitate. Sed nec sic omnimodo veritatis delectatio deserenda est, ne subtrahatur illa suavitas et opprimatur ista necessitas”. Hec ille (‘Saint Augustine, in the *City of God*, book 19, chapter 19, urges not to undertake these works but to be free for God, saying: “Love for the truth searches for a holy leisure, necessity of charity makes one undertake a righteous activity in affairs. If no one lays this burden on us, we should give ourselves up in leisure to the perception and contemplation of truth. But if it be laid upon us, it must be undertaken because of necessity of charity. But even so, we must not wholly abandon the delight in truth, lest that sweetness be withdrawn, and this necessity be oppressive”). Cf. Butler, *Western Mysticism*, p. 165.

⁸⁸ Henry of Coesfeld, *Epistola de instructione novitiorum et iuvenum*, cap. 8, in: Berlin, SB, MS theol. lat. fol. 705, fol. 4v-5r: *Varietas enim operis delectabilis est, videlicet iam per horam studere, iam orare, iam scribere, iam aliud opus utile et meritorium facere, delectabile est, semper tamen quasi ioculatorie et breviter orando, semelque bis vel ter infra horam ad oratorium cum dulcedine et delectatione mentis recurrendo* (‘Truly, variety of work is enjoyable. That is to say, to study for an hour, to pray, to write, to perform another useful and meritorious work, is enjoyable, however, always while cheerfully and briefly praying and returning to the oratory once, twice or three times an hour, with sweetness and delight of the mind’). Regarding these cheerful and brief prayers, Henry refers to the pseudo-Bernardian *Letter to the Carthusians of Mont-Dieu* in his *Sermo in sollempnitate Marie Magdalene*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 19v-21r, fol. 20r-20v. Cf. Florens Radewijns, *Devotus tractatulus*, ed. Goossens, p. 223, l. 10-19 (= ed. Legrand, p. 88, l. 13-21).

⁸⁹ Pseudo-Henry Egheer of Kalkar, *Volens purgari*, ed. Malou, p. 235: *Nihilominus tamen debet semper reverti ad faciem Dei meditando etiam in laboribus, sicut Carthusienses ad ioculatorias et breves orationes recurrere semper iubentur* (‘Nevertheless he must always return to the face of God, and pray, during activities also, just as it is required from Carthusians that they always pray briefly and cheerfully’).

⁹⁰ Mertens, ‘Het aspiratieve gebed bij Hendrik Mande’, p. 306-307, n. 17-19; Fuller, *The Brotherhood of the Common Life and its Influence*, p. 144. See also the *Exercitium* of the Trierer Benedictines, ed. Klausmann, p. 336 or the *Consuetudines* of the Deventer Florenshuis, ed. Klausmann, p. 371.

delight, etc.⁹¹ Interestingly, the influential Dutch scholar Reinier Post used precisely the words ‘intensity of the inner, spiritual life’ to characterize what he considered to be ‘new’ about the Modern Devotion.⁹²

For example, in his sermon *De multiplici devotione sive de diversis generibus devotorum*, Henry of Coesfeld concludes that, although women come to ‘sensual’ or ‘sensible’ devotion more easily and more quickly than men, they are not therefore necessarily ‘more devout and holier’.⁹³ A similar line of reasoning on women’s devotion can be found in the *Collations* of John Brinckerinck (†1419), who devoted his entire life to the pastoral care of female communities.⁹⁴ Apart from this rather positive statement on women’s devotion, other similarities can also be found in the works of both authors.⁹⁵ It is probably not surprising that Henry’s *Epistola de instructione novitiorum et iuvenum* in its Middle Dutch translation can be found together with Brinckerinck’s *Collations* in a few manuscripts produced by (or created for) semi-religious and Tertiary communities of devout women.⁹⁶

⁹¹ See Chapter 1 of this dissertation [= Gaens, ‘*Sic vivere est devote vivere*’, p. 21–22].

⁹² Post, *De Moderne Devotie*, p. 138: ‘Het nieuwe van de Moderne Devotie lag dus noch in de theologie, noch in den aard van de spiritualiteit, doch veel meer in den ernst en ijver, waarmede deze Devoten de vroomheid beoefenden. Opvallend was de intensiteit van hun innerlijk geestelijk leven’.

⁹³ Henry of Coesfeld, *Sermo in purificatione BMV (De multiplici devotione sive de diversis generibus devotorum)*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 91r–97v, fol. 93r: *Sed luce clarius patet quod quidam [...] ex maiori devotione rationis difficilior et tardius perveniunt ad aliquem saporem sensibilem vel etiam tranquillitatem cordis seu sensualitatis quam alii ex minori, quod aliquando contingit propter corporum naturalem dispositionem, quia aliqui homines sunt durioris ac rigidioris nature corporalis et per consequens ad virtutes difficilior mobiles. Alii vero sunt nature mollioris et ad virtutes incitiores, propter quod communiter videmus quod mulieres levius et facilius veniunt ad devotionem sensibilem quam viri, et homines unius regionis quam alterius. Non tamen oportet quod semper propterea sint simpliciter devotiores et sanctiores* (‘But it is clear [...] that some people come with more difficulty and more slowly to some sensible taste or also to calmness of the heart or of the senses, despite a more devout intention, than others with a less devout intention. This happens because of the natural disposition of the body, as some men are of a harder or more rigid corporeal nature, and as a consequence more difficult to move to virtuousness. Others, however, are of a softer nature and more incitable to the virtues, as we commonly see that women come to sensible devotion more quickly and easily than men, and people from one region [more quickly and easily] than people from another region. However, they are not always simply more devout and holier because of this’).

⁹⁴ John Brinckerinck, ‘Collation 6’, ed. Moll, p. 150; W. Scheepsmma, *Medieval Religious Women*, p. 1, n. 1: ‘[There is little difference between women and other persons, however,] when women apply themselves devoutly they often receive more grace and stand in greater favour with God than men do’.

⁹⁵ See, e.g., Chapter 1, p. 63, n. 11 & p. 72, n. 45 [= Gaens, ‘*Sic vivere est devote vivere*’, p. 17, n. 11 & p. 27, n. 45].

⁹⁶ Stooker & Verbeij, ‘*Uut profectus*’, p. 334, n. 74.

To sum up, the “devotional concentration” in Henry’s work thus contains two main elements which were also characteristic for the Modern Devotion: a religious life for men and women that, first, sought more ‘intense’ forms of devotion aimed at achieving ‘religious perfection’ (with or without vows, yet each having its own ‘merit’), and that, second, aimed finally toward a contemplative life, despite all activity (although, ‘necessity’ or ‘utility’ might call one to action).⁹⁷ Interestingly, the early modern devout also used the concepts of ‘merit’, ‘necessity’, and ‘utility’ in defending their semi-religious lifestyle.⁹⁸

2.7. The Provisioning of Novice Instruction and Good Books: Henry of Coesfeld’s Warnings Against False Devotion

In contrast to ‘true’ devotion, Henry of Coesfeld also warns against various kinds of ‘false’ (or ‘less pure’) devotion. Adepts of ‘proprietary or self-driven and stubborn’ devotion (*devotio proprietaria et cervicosa*) only want to serve God ‘according to their own will and desires’. Henry believes that these “spiritual proprietarists” often opt for an eremitic or solitary life, in which ‘they are their own abbot’ (*per se ipsos abbatizent*), thereby avoiding obedience to superiors and others as much as possible. Another type of false devotion, namely ‘vain and curious’ devotion (*devotio vana et curiosa*), is exercised by those who, without mortification of the will or the zeal for serving God, believe the spiritual life to consist in the ‘imagination of spiritual things’ (*fantasiatio rerum spiritualium*), mistaking this preoccupation or at least the ensuing delight for devotion. Pursuing this, ‘not being content with the ways of speaking of Scripture’, these people invent or feign other ways of speaking, ‘wrapping even simple matters in obscure and abstract ways’. The most ‘pestiferous’ type of false devotion Henry calls ‘Beghardian’ devotion (*devotio baggardica*) or ‘idle and atrocious’ devotion (*devotio otiosa et facinorosa*). According to Henry, this devotion is practiced by those who believe to ‘make themselves holy’ (*se sanctificari*) and to be able to ‘essentially unite with God’ (*essentialiter deo uniri*) through idleness of the mind. Often these excesses lead to a rejection of the more “active” aspects of religious life, such as

⁹⁷ Van Engen, ‘New Devotion in the Low Countries’, p. 248.

⁹⁸ E.g., Gerard Zerbolt van Zutphen (?), *Super modo vivendi devotorum*, ed. Hyma, p. 26, uses these concepts in differentiating between forms of life inside and outside of the cloister, in which ‘use’ (*usus*) can be common in ‘necessity’ (i.e., in normal lay life), or in ‘necessity’ and ‘utility’ (i.e., in the more ‘meritorious’ life of the early modern devout). On the Carthusian idea of *necessitas* and *utilitas*, see Rieder, *Deus locum dabit*, p. 105-129.

progression in the virtues or sacramental practices.⁹⁹ The Carthusian's warnings sound similar to the various examples of "false" devotion that are encoded into a substantial part of the so-called Satinghe ('Regulations') of Geert Grote's foundation Meester-Geertshuis.¹⁰⁰

In a famous *sermo* or *collatio* held before the Urbanist general chapter, Henry therefore focused on the need for novices to be well educated and to make progress in the virtues. For the 'wine' of devotion to be poured out, Henry preached, the Carthusian 'vineyard' needed to ensure that it produced mature 'grapes' of virtue.¹⁰¹ In the Middle Ages up to Trent, novice training in the charterhouse was not of high quality and not very well documented.¹⁰² In fact, Henry of Coesfeld was one of the first Carthusians – if not the first – to write a *Letter on the Instruction of Novices and the Young*, in the form of a treatise.¹⁰³ Specifically in its Middle Dutch translation, this letter enjoyed circulation in communities of the modern devout. In one such manuscript, a closing poem of the copyist even ascribes the letter – or maybe only its translation into Middle Dutch – to Geert Grote.¹⁰⁴ The fact that the contents of the letter resonated with the ideas of the early modern devout, is also evident from a manuscript from a Tertiary convent (Figure 16), in which a set of *Collations* of the modern devout John Brinckerinck and Henry's letter are formally presented as one single work, entitled *Cloesterleven* [Cloistered Life].¹⁰⁵

⁹⁹ Gaens, 'How Ruusbroec Tastes, Sounds, and Smells', p. 179, n. 5 & p. 180-182, n. 13-14. See also Chapter 1, p. 69, n. 33 [= Gaens, 'Sic vivere est devote vivere', p. 23-24, n. 33].

¹⁰⁰ Statutes of the Meester-Geertshuis in Deventer, ed. Post, p. 8-12.

¹⁰¹ Henry of Coesfeld, *Sermo factus in generali capitulo ordinis Carthusiensis AD 1406*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 60r-66v (Inc. *Videamus si floruit* ...). On this sermon and its role in the Gerson-Groenendaal controversy, see Gaens, 'How Ruusbroec Tastes, Sounds, and Smells'. In the fifteenth century, a Croisier prior preached an abridged version of this sermon before the general chapter of the Croisier Order (*Sermo capitularis*, in: Cologne, HA, MS GB qu. 34; van de Pasch, 'Sermo capitularis von Everardus ab Orsoy', p. 59, n. 5).

¹⁰² In the relatively small charterhouses, it was rather exceptional to have more than one novice at the same time. Usually the prior or an older monk took care of novice training. On this, see De Grauwe, 'Vorming van de novicen en studie van de theologie in de Provincia Teutoniae'.

¹⁰³ For manuscripts containing this treatise, see Appendix 1 of this dissertation.

¹⁰⁴ Nowadays, this attribution is no longer accepted by Grote scholars. The poem was edited by De Vreese, *Geert Groote*, De simonia ad beguttas, p. 64-66, esp. p. 64: *Een scoen epistel is hier ghescreven* [...] *Welc epistel oec heeft ghemaect meester gherth, die groet van staet* ('A fine letter has been penned down here. [...] And this letter has been written by Master Geert, Great in prestige'). Some of the younger bibliographers have listed a title *De compunctione (et)(de) eruditione scolarium* among the works of Geert Grote. Tiecke, *De werken van Geert Groote*, p. 241-244, indicated the common theme of *compunctio*. On this ascription, cf. Van Dijk, *Gerardi Magni Opera omnia*, vol. 1, pt. 1: *Prolegomena*, p. 590-591.

¹⁰⁵ *Cloesterleven*, in: Gent [Ghent], UB, MS 1764, from the Tertiary convent of Schagen. On fol. 28v, Henry's prologue follows without transition immediately after the first part of the text, containing (at least) the *Collations*, without title or space. On this, see Lievens, 'Lezender-

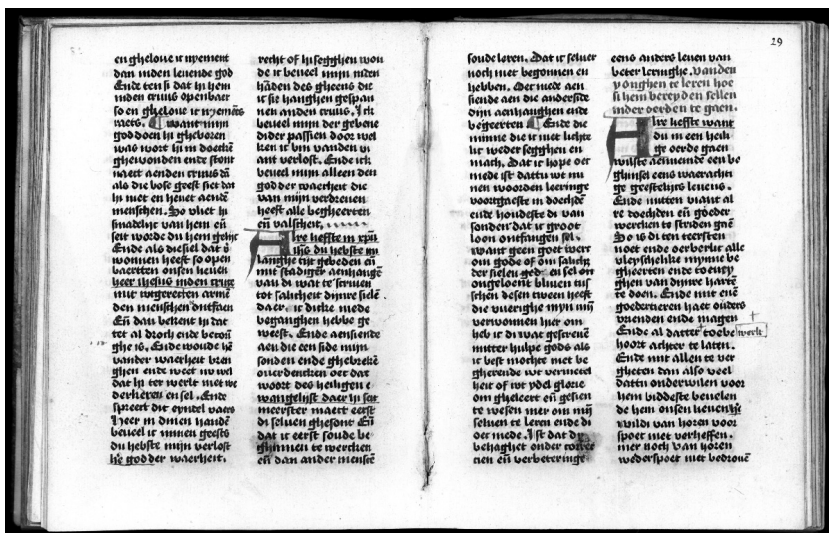

Figure 16. – Henry of Coesfeld, *Epistola de instructione novitiorum et iuvenum* in Middle Dutch translation, in a manuscript from the Tertiaries of Schagen [Gent, Universiteitsbibliotheek, MS 1764, fol. 28v-29r]

At the end of his letter, Henry provided a recommended reading list, giving the advice to read and re-read the *Speculum monachorum* [*Mirror of Monks*], *Speculum beati Bernardi* [*Bernard's Mirror*], *Epistola eiusdem ad fratres de Monte Dei* [William of Saint-Thierry's *Letter to the Carthusians of Mont-Dieu*], *Profectus religiosorum* [David of Augsburg's *Progress of the Religious*], and *Obitus beati Hieronymi* [*Death of Saint Jerome*].¹⁰⁶ The first four titles are well known to scholars of the Modern Devotion, since they occurred on multiple reading lists of both professed and non-professed devout. Many of the early exponents of the movement also referred to these works or quoted from them literally in their *rapia-ria*, devout compilations, and treatises.¹⁰⁷

wijs, §22. Brinckerinck en Coesfeld', p. 205. The chapter numbers of the first four chapters of Henry's Letter were also left out by the scribe, in a somewhat clumsy attempt to present the collection of *Collations* and the *Letter* as one continuous text.

¹⁰⁶ Henry of Coesfeld, *Epistola de instructione novitiorum et iuvenum*, cap. 37, in: Berlin, SB, MS theol. lat. fol. 705, fol. 24v: *Unde consulo ut sepius legas et relegas Speculum monachorum, Speculum beati Bernardi, Epistolam eiusdem ad fratres de Monte Dei, Profectum religiosorum et Obitum beati Hieronymi.*

¹⁰⁷ Stooker & Verbeij, 'Uut profectus', p. 325-330; Gerrits, *Inter timorem et spem*, p. 22, n. 71; Staubach, 'Memores pristinae perfectionis', p. 424-426; Staubach, 'Die Meditation im Re-

The fifth title mentioned by Henry refers to a letter on Jerome, in which the church father is described as an ascetic living in the wilderness, more than as a learned doctor. This letter was in fact a falsification, highly likely written in the thirteenth or fourteenth century (and possibly of Carthusian origin).¹⁰⁸ In any case, it exercised a considerable influence on some of the modern devout. For example, the *Epistola de contemptu mundi* by the Canon Regular John of Schoonhoven (†1432) opens with a long excerpt from this text.¹⁰⁹ At the start of the fifteenth century a Middle Dutch translation of this ‘Death of Jerome’ appeared¹¹⁰, which circulated in manuscripts together with works by John of Ruusbroec, Henry Suso, Henry of Coesfeld, John of Schoonhoven, Gerlach Peters, Henry Mande, and an anonymous compilation on the origin and rigor of the Carthusian Order, among others.¹¹¹

It appears, however, that Carthusian novices in the Low Countries and the Rhineland at the end of the fourteenth century and the early modern devout to a large extent read the same *libri devoti*. One might argue that David of Augsburg’s *Profectus* and Pseudo-Bernardian derivatives such as the *Speculum monachorum* were circulated widely in the Later Middle Ages. But the *Speculum monachorum* circulated in this region in a very specific redaction, to which two very short texts were added at the end. This specific redaction was most often copied by Carthusians and modern devout (as well as reformed Croisier and Benedictine communities).¹¹²

formprogramm der Devotio Moderna’, p. 197; Van Engen, *Sisters and Brothers of the Common Life*, p. 278; Klausmann, *Consuetudo consuetudine vincitur*, p. 409.

¹⁰⁸ Bauer, ‘Zur Geschichte der “Hieronymus-Briefe”’, p. 305, n. 2. *Idem*, ‘Das “Testament des Hieronymus”’ highlights the veneration of Jerome within the Carthusian Order and Carthusian traces in the *Obitus Hieronymi*, and even speculates on a Carthusian origin of the text.

¹⁰⁹ I compared ed. Gruijs, p. 46–47, with one of the early printed editions. Denys the Carthusian, *De arcta via salutis ac mundi contemptu*, art. 23, ed. DCOO, ends with the very same quote.

¹¹⁰ The *Obitus Hieronymi* (or *De morte Hieronymi*) usually circulated with two other letters on the church father, even though it had a different origin. At the end of the fifteenth century, both the ‘original’ Latin texts and the translations in the vernacular were printed in incunable editions. See Bauer, ‘Hieronymus-Briefe’.

¹¹¹ Based on a brief survey of the *Bibliotheca Neerlandica Manuscripta*, available at <http://bnm-i.huygens.knaw.nl> [accessed 15 April 2017]. On the anonymous *Origo* and *Rigor* texts and their Middle Dutch translation, see Gaens, ‘*Speculum Carthusianum*’, p. 228, n. 25–26.

¹¹² Haverals, ‘Deux exhortations à la vie monastique de la “Dévotion moderne”’. To the list of MSS mentioned by Haverals, the following can be added: Köln, Historisches Archiv, MS GB oct. 41 and GB oct. 152 (Croisiers of Cologne); Münster, Universitätsbibliothek, N.R. 5001 (Northeastern Low Countries, Oldenzaal); Osnabrück, Gymnasium Carolinum, MS 21 (Benedictines of Iburg near Osnabrück). On these MSS, see: Vennebusch, *Die Theologische Handschriften des Stadtarchivs Köln*, dl. 3, p. 24–27 & p. 143–148; Overgaaauw, *Die mittelalterlichen Handschriften der Universitäts- und Landesbibliothek Münster*, p. 215–221; Kühne et al., *Handschriften in Osnabrück*, p. 107–112.

2.8. Conclusion

I hope to have shown that developments in the short period between the mystical theology of John of Ruusbroec and the early Modern Devotion could be described in terms of a “devotional concentration”, which – so I contend – becomes apparent through the study of the works of the Carthusian prior Henry Kemenade of Coesfeld. His texts contain a devotional theology that not only clarifies the terms *devotio* and *moderna*, but that also provides more insight into the relations between the mystical theology of John of Ruusbroec, the traditional Carthusian spirituality and the reform program of the early modern devout.

Henry integrated elements of later medieval urban mysticism into that Carthusian tradition – a tradition that itself had continuously absorbed elements from the outside. In his call for a more intense devotion, this becomes clear in his use of aspects of the traditional monastic schools of spirituality (e.g., Bernard of Clairvaux and William of Saint-Thierry), of the scholastic method (e.g., Thomas Aquinas), of Franciscan spirituality (e.g., David of Augsburg and through Ludolph the Carthusian), and of Brabantine and Rhineland mysticism (e.g., Suso and Ruusbroec). Although firmly rooted in the Carthusian tradition, his devotional theology can be considered a reflection of a Carthusian Order in transition, as it becomes clear from Henry’s treatment of the dialectic of the professed vs. the lay life, or that of seclusion vs. engagement.

Whereas the so-called “false” devout fantasized about having knowledge of an omnipotent God or about bridging the gap between the human soul and God in mystical union, being in no need of a communal life or the sacraments, Henry pointed to ignorance (or not-knowing) already as knowing, and to the reformation of the gap within the soul as already that moment where the enjoyable love of God is God’s enjoyable love. From the identification of a lack of devotion at the heart of religious life (and particularly in monastic life), he reacted against certain trends in approaches to theology in the fourteenth century, or pointed to the “false” devotion in movements from which the early modern devout would also distance themselves ideologically, such as the “teaching” and “preaching” of the Mendicant orders, and the perceived “excesses” of lay spirituality and the Beguine movement.

But – and this is what makes Henry of Coesfeld a genuinely interesting author – he also used these views to develop a rather sophisticated theory of ‘devotion’ (*devotio*), in fact showing that there are different types of

devotion, suited for different people in different circumstances, each having their own ‘merit’, ‘necessity’ and ‘utility’.

Henry’s thinking was by no means the only available ‘option’ around the years 1370-1380.¹¹³ But since he was prior of Monnikhuizen during Geert Grote’s retreat at this charterhouse, it is probable that he (and other Carthusians) had a considerable influence on the spiritual formation of the “initiator” of the Modern Devotion. My claim is that Henry’s “devotional concentration”, which imposed limits on knowledge and desire and focused on the intensification of devotion, as well as the ideas of other Carthusians such as Henry Egher of Kalkar, proved attractive to the early modern devout, especially those who strived towards acquiring religious perfection or even an *arctior vita*. This led to fruitful mutual influences between Carthusians in the Low Countries and the Modern Devotion.¹¹⁴

¹¹³ Van Engen, ‘Multiple Options’.

¹¹⁴ See, e.g., Gaens, ‘*Fons hortorum*’, p. 60-67 & 83-84, n. 163-166, and also Chapter 4 of this dissertation, p. 166-169 [= Gaens, ‘Van de woestijn naar de stad’, p. 91-94]. Examples of these mutual influences can be found in the aforementioned reading lists of “good books”. As the fifteenth century progressed, these lists further expanded and started to include works by the modern devout themselves, such as Gerard Zerbolt of Zutphen, John of Schoonhoven, Thomas a Kempis, and Gerlach Peters, and of Carthusian authors, such as Ludolph of Saxony, Denys the Carthusian, and James of Gruitrode. For example, James of Gruitrode mentioned the *Horologium*, the *Profectus*, and the *Collationes patrum* in his *De disciplina filiorum Dei* (Périgueux, BM, MS 2, fol. 102v). In this compilation, James drew not only from these works, but also from, a.o., Godfrey of Wevel, Henry of Coesfeld, Geert Grote, John of Schoonhoven, and the *Imitation of Christ*. Except for the *Profectus* and Henry Suso’s *Horologium*, Denys the Carthusian, *Exhortatorium novitiorum*, art. 9, ed. DCOO, did not mention many titles in his recommended reading for novices, but it is very clear that his description of “good books” hinted at the very same titles found in reading lists of other authors. The reformist Franciscan John Brugman included, a.o., Gerard Zerbolt of Zutphen, Thomas a Kempis, and Ludolph of Saxony in his reading list (Van den Hombergh, *Leven en werk van Jan Brugman*, p. 121-122; Staubach, ‘*Memores pristinae perfectionis*’, p. 426). From 1510 onwards, printed editions of the *Rosetum* by John Mombaer contained the most expanded list, here including all the works of Denys the Carthusian and James of Gruitrode (*omnia opuscula Iacobi et Dionysii Carthusiensium*) and titles by Gerard Zerbolt of Zutphen, John of Schoonhoven, and Thomas a Kempis (*Ibidem*, p. 427-428). This list does not appear, however, in the older editions of Mombaer’s work. Typically, the reading lists of the more contemplative religious, such as those mentioned by Carthusians and Windesheim Canons Regular, would also include a few works on mystical theology. This is, for example, the case for the lists of Denys the Carthusian and John Mombaer.

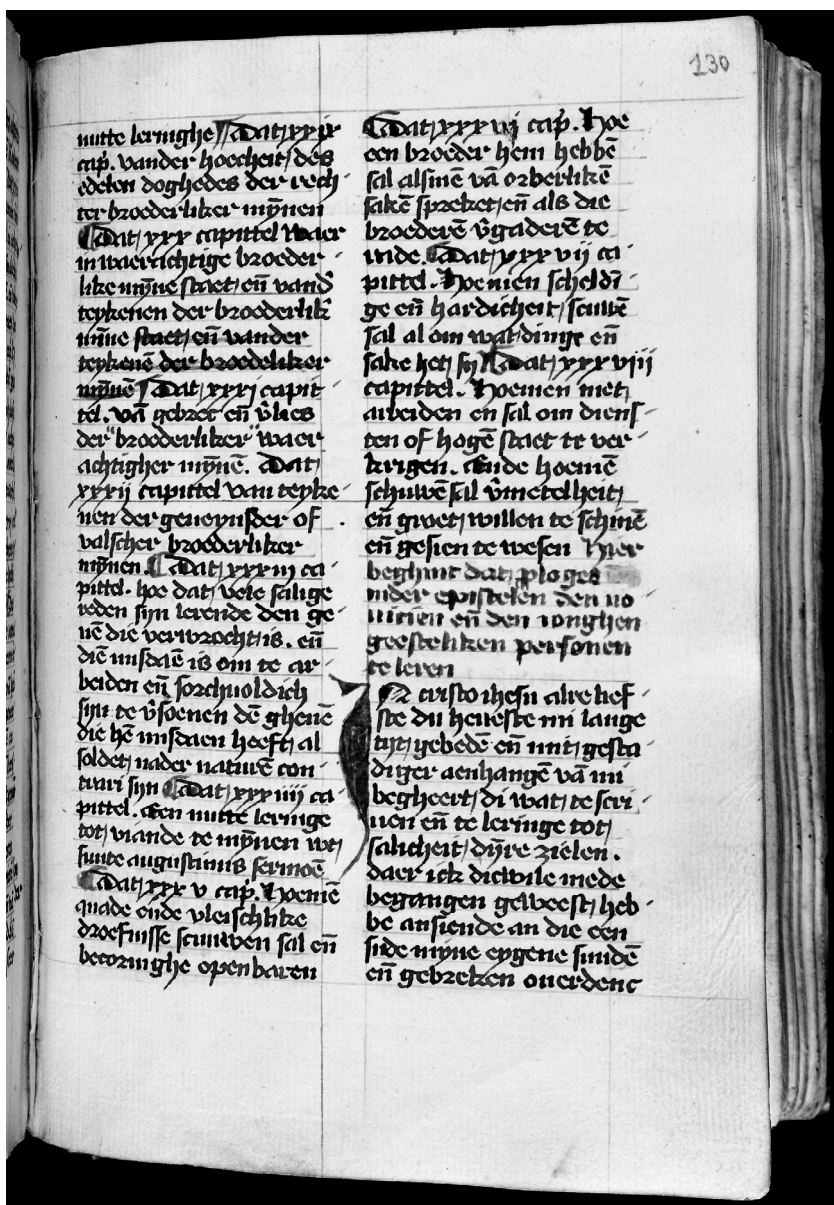

Figure 17. – Henry of Coesfeld, *Epistola de instructione novitiorum et iuuenum* in Middle Dutch translation, in a manuscript from the sisters of the common life of Saint Ursula in Deventer [Deventer, Atheneumbibliotheek, MS 101 D 4, fol. 130r]

Hoofdstuk 3

Religieuze perfectie zonder geloften.
Het statuut van de kartuizerdonaat in
laatmiddeleeuwse, hervormingsgezinde
gemeenschappen en de Moderne Devotie

* Geüpdatete versie van: 'Acquiring Religious Perfection Outside a Vow. The Carthusian Institution of the *Donati* in Late Medieval Reformist Communities and the Modern Devotion', in: *The Medieval Low Countries*, 1 (2014), 139-171.

What insight did Geert Grote have when he ended his stay at the charter-house of Monnikhuizen near Arnhem, soon after which he inspired a reformist movement later known as the Modern Devotion? Scholars have struggled to understand the motivation of Grote's earliest followers to convert into a lifestyle outside a vow but still "religious" (i.e., "monastic") in nature, a "common life" which can hardly be called "lay", and for which even the term *status medius* seems to be questionable.¹

Equally problematic is the understanding of Carthusian monks as "influencers" or "transmitters of ideas" within the realm of the institutional development of the various (monastic) "branches" of the Modern Devotion in particular, and of fifteenth-century reformist congregations and reformed religious orders in general.² Drawing from clichés and commonplaces such as the "orthodox" Order's "austerity" and "rigid observance", scholars have mostly been pointing at the late-medieval attractiveness of the "otherworldly" Carthusians as the "true religious", causing other religious communities and congregations to adopt (parts of) of the Carthusian organization of the general chapter and the visitation system, elements which are viewed "par excellence" as means to uphold (or re-instate) a "solid" and "strict" observance. Indeed, various religious congregations in the context of the Modern Devotion in the Low Countries and Germany, such as the Brethren of the Common Life, the Canons Regular of the Chapter of Windesheim and related congregations, as well as the Tertiary movement, borrowed elements of Carthusian legislation on this topic – either directly or indirectly.³ So did religious communities in Southern Germany, such as the Benedictines of the Melker reform, which were reformed at a time when the movement of the Modern Devotion had not yet expanded into (Upper) Germany at all.⁴ And even religious orders completely outside of the geographical sphere of influence of the Modern Devotion, such as Spanish communities of Hieronymites which united in a congregation in 1415, followed the Carthusian example for the organization of their general chapter.⁵

In this chapter, I have sought to confront these issues with a late-medieval Carthusian innovation which has been largely overlooked by scholars, namely that of the monastic *donati* and *donate*, basically unprofessed

¹ On this topic, see Mol, 'Epiloog. De Moderne Devotie en de vernieuwing van het kloosterlandschap in Nederland'; Van Beek, *Leken trekken tot Gods Woord*, p. 57-60, 251-252.

² For a treatment of this subject, see Gaens, 'Fons hortorum'.

³ Gaens, 'Fons hortorum', p. 59, n. 35; p. 60, n. 40; p. 62, n. 47. See there for further references.

⁴ Gaens, 'Fons hortorum', p. 67-68. See there for further references.

⁵ On the first general chapter of the Hieronymites, presided by two Carthusian monks, cf. Rütting, 'Die Kartäuser und die spätmittelalterlichen Ordensreformen', p. 42, n. 48.

lay men and women, and priests. First, I will briefly point at the nature and development of this institution within the Carthusian Order. Second, I will show how almost all German and Netherlandish religious orders and congregations (within or outside of the sphere of influence of the Modern Devotion) in the fifteenth century allowed for this type of unprofessed “religious” within their religious communities, completely separate from the heterogeneous group of lay people which was typically connected with a monastery (benefactors, tenants, mercenaries, peasants, serfs, etc.). Third, I will focus on the Brethren of the Common Life, the members of the early communities of modern devout often depicted as “semi-religious”, showing that they in fact evolved into *donati* “in the private”, outside of the walls of cloisters. Finally, I will try to address the opening questions of this chapter by looking into the literary output of Henry of Coesfeld, Carthusian prior during most of Geert Grote’s stay in Monnikhuizen, and placing the prior’s ideas on reform and the success of the institution of the *donatus* within a larger context of religious perfection, moral decline within the traditional orders, and “modern-day” excesses of lay piety.

3.1. The Institution of the *Donatus* within the Carthusian Order

Carthusian-style *donati* constituted a form of “religious life without a vow” in the Late Middle Ages, entered through a ceremony (*commendatio*) in which a lay person, male or female, offered himself/herself and his/her possessions (*se et sua donare* or *reddere*) to the service of a religious community. Through this formula of “autotradition”, mostly passed by notary act, the *donatus* could (temporarily) gain access to the community’s temporal and spiritual goods, without giving up his usufructuary rights and without taking solemn and perpetual vows.

In his history of the institution of the *donatus* in the Middle Ages, Charles de Miramon successfully demonstrated how this form of life emerged in the twelfth century, mainly in the context of hospitals and leper-houses. From the twelfth to the fourteenth centuries, especially the Carthusian Order integrated *donati* as a novelty into their organizational structure, through several normative phases (as *redditi* and *donati*), leading to its definitive form of *donatus* in the fourteenth century.⁶

⁶ De Miramon, *Les ‘donnés’ au Moyen Âge*.

It is crucial to understand that the *donati* in this innovative form of monastic life were clearly set apart from the traditional “lay people” who were part of the larger *familia* of a monastery, such as servants, mercenaries, etc. This can be readily seen from the Carthusian statutes: 1) to avoid ‘the incautious and indiscrete reception of *donati*’ and to save ‘damages and scandal’, a strict *numerus clausus* was introduced, as it was the case for the monks and the professed lay brethren; 2) no solemn vows were taken, but the *donatus* had to promise obedience in chapter, ‘totally submitting himself to the correction of his house and the general chapter’; 3) *donati* were allowed to wear ‘secular clothes’, but an obligatory ‘single-colored and long upper habit’ was their distinctive marker; 4) basic regulations for *donati*, sometimes similar to those of the *conversi*, were foreseen for confession (*confessio*), collation in the lay brethren chapter (*exhortatio*), reproof (*correptio*), communion (*communio*) and basic liturgical practice.⁷

In practice *donati* were considered to be “religious” (e.g., they were buried in the monastic cemetery), a custom that was officially confirmed by the Carthusian general chapter in 1484, when *donati* ‘who lived a regular life’ were declared ‘members’ of the Order (*de gremio sunt Ordinis*).⁸ At the same time, they were clearly “inferior” to the professed lay brethren and choir monks, as *donati* were allowed to become professed lay brethren *ad succurrendum* near the end of their lives.⁹

As De Miramon has shown, this Carthusian form of the “new *donatus*” became particularly successful in predominantly urban regions around Burgundy, the Low Countries and the Rhineland (‘particulièrement forte dans les régions de la Devotion moderne’), attracting lay people and priests from the economic and political elite, and inspiring the constitutions and statutes of other religious orders such as the Chapter of Windesheim and the Order of the Croisiers.¹⁰ The recorded population of *donati* in Carthusian obituaries and necrologies in the Low Countries and Germany – and they were certainly not all recorded since *donati* could leave their charterhouse – by far exceeded the number of professed lay brethren in the fifteenth and early sixteenth centuries.¹¹

⁷ See Addendum 1 to this chapter for the regulations concerning *donati* in the late-medieval *Statuta nova*. On the various (additional) regulations of the general chapter concerning *donati*, see [Laporte], *Aux sources de la vie cartusienne*, vol. 3, p. 137-141.

⁸ *Ibidem*, p. 139.

⁹ See n. 7.

¹⁰ De Miramon, *Les ‘donnés’ au Moyen Âge*, p. 233-305.

¹¹ A glance at the death records of any charterhouse from these regions will make this clear. See *Ibidem*, p. 270-274 for a detailed discussion.

3.2. Carthusian-Style *Donati* in Reformist Orders and Congregations

At the end of the fourteenth century and the beginning of the fifteenth century, the Carthusian Order exercised an increasing influence on monastic life, causing reformed congregations and religious orders to adopt Carthusian institutional and spiritual aspects.¹² Interesting is that almost every reformist congregation or reformed religious order in the Low Countries and Germany in the fifteenth century adopted an organizational model which included *donati*, unprofessed lay men and priests, in the manner of the Carthusians. This is, for example, very clear when one considers the normative dependencies on (and the differences from) the Carthusian model of the *donatus* for the Chapter of Windesheim, of which the base constitutions appeared in 1402, and for the reformed Order of the Croisiers, which adopted its separate regulations *secundum morem donatorum Cartusiensium* in 1433/34.¹³ Croisier *donati* even appeared before the new constitutions of the Croisier Order were drafted, highly likely immediately following the 1410 reform of the order.¹⁴ As far as the Canons Regular of the Chapter of Windesheim are concerned, tracing back the origins of the *donati* in their constitutions is slightly more problematic, mainly due to a lack of sources containing their earliest constitutions. As yet, it is believed that two redactions of regulations for *donati* existed: one considered to be part of the 1402 constitutions, appearing for the first time in sources dated around 1433/34, and another one introduced in 1445, following the 1436 request of the Chapter of Windesheim for modeling its statutes concerning the *donati* after those of the Croisier Order, and replacing the older regulations.¹⁵

Another set of related statutes can be found in a manuscript containing several legislative texts used by the Carthusian John Rode in preparing his 1434 *Consuetudines* for the Trierer Benedictine abbey of Saint Matthias.¹⁶ One production unit of this codex contains the statutes of the pri-

¹² See Gaens, 'Fons hortorum'.

¹³ De Miramon, *Les 'donnés' au Moyen Âge*, p. 275-293.

¹⁴ *Ibidem*, p. 276-282. On the Croisier reform, highly influenced by the Modern Devotion and the Carthusians, see Gaens, 'Fons hortorum', p. 75-76, n. 122-127 & p. 89-91, n. 186-190. See there for further references.

¹⁵ De Miramon, *Les 'donnés' au Moyen Âge*, p. 283-287; Van Dijk, 'Een getuige van de oudere Windesheimse kloosterwetgeving', p. 134-135; Van der Woude, *Acta Capituli Windeshemensis*, p. 35. On the lay brethren within the Chapter of Windesheim in general, see also Kohl, 'Konversen und verwandte Gruppen in den Klöstern der Windesheimer Kongregation'.

¹⁶ Keuffer & Kantenich, *Beschreibendes Verzeichnis der Handschriften der Stadtbibliothek zu Trier*, vol. 8, p. 255.

ory of the Canons Regular of Neuss¹⁷, to be dated between 1423 and 1430¹⁸, hence before the Chapter of Neuss was united with the Chapter of Windesheim.¹⁹

Comparing the regulations for *donati* of the Carthusian *Statuta nova* with the Neusser statutes of *donati* found in the Trierer manuscript, those of the Croisier Order (1433/34), the two known redactions of the Windesheimer congregation (1433/1434 and 1445), and the 1434 *Consuetudines* of the abbey of Saint Matthias, yields some interesting conclusions. All sets of statutes include the base elements of the Carthusian statutes for *donati* (as mentioned in the previous paragraph): the *scrutinium* to be shown when accepting new *donati*, the acceptance through a commendation ceremony using an *autotraditio* formula, the promise of obedience, and the usual prescriptions about a single-colored and long habit. More (order-specific) differences can be found in the regulations for confession, correction, collation, communion and in the basic ceremonial-liturgical framework for the *donati*.²⁰ From the comparison, it is also clear that the “second” Windesheimer redaction is indeed an interpolation of the “first” Windesheimer redaction and the Croisier regulations – as previously mentioned.²¹ The Carthusian John Rode’s constitutions for the Benedictines of Saint Matthias show the most elaborate form and differ the most from the others, only slightly reminiscent of the Neusser statutes. As far as the Neusser regulations for *donati* is concerned, it is not easy to establish whether they were adopted from the Windesheimer statutes or they constitute a “primitive” form of these.²²

¹⁷ *Statuta domus sancte Marie extra muros Nussiensis*, in: Trier, SB & SA, MS 1239/601 oct., fol. 93r-126r (Inc. *Quoniam ex precepto regule iubemur*...). They are listed as such by another hand in the index on fol. 11r. Chapter 14 (*De donatis*) can be found on fol. 125r-125v.

¹⁸ The *terminus post quem* for the Trierer copy is 1423, the year of the formation of the Chapter of Neuss, since the statutes clearly refer to regulations for a *Capitulum generale domorum nostrarum in domo beate Marie extra muros Nussiensis* (cf. Trier, SA & SA, MS 1239/601 oct., fol. 93v). As in the chapter of Windesheim, the Neusser general chapter was modeled after that of the Carthusian Order.

¹⁹ Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, vol. 3, p. 12-14.

²⁰ See Addendum 1 to this chapter for a comparison of the different texts.

²¹ See n. 15.

²² In particular, the Neusser regulations did not foresee a *numerus clausus* set forth by the general chapter, as in the Carthusian, Croisier, and Windesheimer statutes, but merely mentioned the rather vague statement: *Pauci provide recipiendi sunt* (see Addendum 1 to this chapter). This might be interpreted either as a relaxation of the stricter Windesheimer regulations, or as a remainder of “primitive” regulations which already existed before the adoption of a general chapter. The priory of Neuss had been reformed by the Canons Regular of Bethlehem in Zwolle in 1400, who themselves had almost joined the Chapter of Windesheim in 1396. *Donati* already were present right from the start in Windesheim, but the earliest constitutions of the Chapter of Windesheim were only finalized and decreed as early as 1402. Cf.

Unfortunately, research into the earliest constitutions of the Chapter of Windesheim and its oldest priories such as those in the Southern Low Countries, has not addressed this issue.²³ Possibly the Canons Regular in the (Southern) Low Countries were the first religious communities to adopt the Carthusian model of *donati*, as fourteenth century sources already reveal the existence of *donati* among their inhabitants.²⁴

A further deviation from (and enlargement of) the earlier constitutions are those adopted by the Benedictine Union of Bursfelde, a congregation of reformed Benedictine abbeys which indirectly resulted from the reform efforts of the Carthusian John Rode in the dioceses of Trier and Cologne. In creating their own legislative texts, the Bursfelder founding fathers, aided in their institutional formation by Carthusian monks, were merely inspired by Rode's *Consuetudines* rather than literally using them as a source text.²⁵

Also congregations which were influenced by the Chapter of Windesheim and hence only indirectly by the Carthusian Order, introduced Carthusian-style *donati*. Examples are the Chapter of Sion, a congregation of Canons Regular born out of a number of devout Tertiary communities²⁶, and the Colligatio of Sibculo, a reformist union of Cistercian communities affiliated to the Cistercian abbey of Kamp which mixed institutional elements of the Cistercian Order, the Chapter of the Windesheim and the

De Miramon, *Les 'donnés' au Moyen Âge*, p. 283; Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, vol. 3, p. 12-14 & 15-16; Bisschoppelijke goedkeuring voor het regulierenklooster Windesheim bij Zwolle door Floris van Wevelinkhoven (13 december 1387), ed. Van Zijl, p. 338: ...*fratres donatistas* [sic] *et conversos*.

²³ The oldest sources for the Windesheimer constitutions unfortunately only date back to around 1432. As far as the regulations for *donati* are concerned, these manuscripts, as well as the 1445 regulations for *donati*, are still to be critically compared. Haverals & Legrand, *Les constitutions des chanoines réguliers de Windesheim*, has not addressed this issue.

²⁴ In 1402 these priories were joined in the Chapter of Groenendaal, which was named after its mother house in the forest of Soignies near Brussels. The Chapter of Groenendaal itself was joined with the Chapter of Windesheim in 1412. Cf. Acquoy, *Het klooster te Windesheim*, vol. 3, p. 14-15. An early Middle-Dutch set of *leeken ghewoenten* (mostly targeted at *donati*) has survived in manuscripts from the Canons Regular of Rooklooster and Eemstein (both "pre-Windesheim" priories). These Middle-Dutch customs, possibly a more "lay-friendly" and readable supplement to the normative and Latin constitutions, have been edited by Kock, 'Lektüre und Meditation der Laienbrüder in der Devotio moderna'.

²⁵ See: Becker, *Consuetudines et observantiae monasteriorum sancti Mathiae et sancti Maximini Treverensium*, p. XLI-XLII & XLVI-XLVII. For a brief discussion of the regulations of John Rode and those of the Bursfelde Union, see: De Miramon, *Les 'donnés' au Moyen Âge*, p. 299-301. On the involvement of Carthusian monks in the normative development of the Bursfelde Union, see Gaens, 'Fons hortorum', p. 96-97, n. 215-218. See there for further references.

²⁶ Ypma, *Het generaal kapittel van Sion*.

Carthusian Order.²⁷ Besides the fact that the founding fathers of the Colligatio of Sibculo had expressed the wish to adopt the *inclusio more sancte plantationis ordinis Carthusiensis*²⁸ – a striving for an *arctior vita* also witnessed in the Chapter of Windesheim –, the basic statutes of 1418, further refined in 1423, also mentioned *donati* and *prebendarii*, forms of religious life which, up till then, did not exist within the Cistercian Order.²⁹ Unfortunately, the only surviving sources containing statutes for *donati* date back to 1489, when new regulations were drafted. These new amendments considered *donati* as a type of professed lay brothers, a typical evolution in the second half of the fifteenth century that in many religious orders removed most of the substance of this religious form of life.³⁰

It must be noted that Carthusian-style *donati* also appeared in reformist movements which (initially) were virtually free of any influence from the part of the Modern Devotion. An interesting example is the Melk-Tegernsee reform in Bavarian and Austrian Benedictine abbeys, initiated in 1418 by the Council of Konstanz. When the reform and visitation of the Melker abbey started, the Chapter of Windesheim had not yet strongly expanded into (Upper) Germany and the modern devout were still ending their struggle to defend their lifestyle against adversaries and inquisitors.³¹ As recent research has shown, the Melk-Tegernsee reform instead was heavily influenced by the Carthusian Order.³² While the *Consuetudines* of the observant Benedictine abbey of Subiaco, which formed the base for a new customary in Melk, still referred to the classic *oblati* in its treatment of the lay brethren³³, the 1418 regulations for Melk featured a separate chapter *De donatis*.³⁴

²⁷ Van Dijk, 'Ontstaan, ontwikkeling en ondergang van de *Colligatio Sibculoensis*'.

²⁸ Lindebornius, *Historia sive notitia episcopatus Daventriensis, Coloniae Agrippinae*, p. 400. Cf. Van Engen, 'De institutionele grondslagen van de Colligatie van Sibculo', p. 258-262.

²⁹ Lindebornius, *Historia sive notitia episcopatus Daventriensis, Coloniae Agrippinae*, p. 402 & 406. Van Dijk, 'Ontstaan, ontwikkeling en ondergang van de *Colligatio Sibculoensis*', p. 236, believes that the regulations for *donati* and *prebendarii* were 'almost certainly' modeled after those of the Chapter of Windesheim, although he provides no evidence for this view.

³⁰ *Ibidem*, p. 240-243.

³¹ In Austria and Central Europe, it was instead the Raudnitz-Indersdorf movement which set the reformist tone within priories of Canons Regular following the rule of Augustine. See Gaens, 'Fons hortorum', p. 68, n. 73; p. 73-74, n. 112-114. See there for more references.

³² On the Carthusians and the Melk-Tegernsee reform, and in particular on the influence of the Carthusian monk Henry of Coesfeld on the "monastic theology" in Melk and Tegernsee, see Gaens, 'Fons hortorum', p. 67-84. See there for further references.

³³ *Consuetudines Sublacensis*, ed. Albers, p. 210-211.

³⁴ *Breviarium caeremoniarum monasterii Mellicensis*, pars 3, cap. xix: *De donatis*, ed. Schramb, p. 353-354.

Finally, even in regions completely outside of the geographical sphere of influence of the Modern Devotion, Carthusian-style *donati* appeared within cloister walls. For example, Spanish communities of Hieronymites, which united in a congregation in 1415, not only followed the Carthusian example for the organization of their general chapter, but also allowed both male *donati* and female *donate*.³⁵

From the above it's clear that in the second half of the fourteenth century and the first half of the fifteenth century – in a 'réformatrice nébuleuse', as De Miramon has called it – the customs and rules of literally hundreds of religious communities in various religious orders and congregations in the Low Countries and Germany (and elsewhere) adopted an organizational structure including unprofessed lay brethren, i.e., Carthusian-style *donati*. Adoption of this Carthusian model not rarely resulted in a large number of recruits.³⁶

It is also important to realize that not just new categories of inhabitants were created, but that also the regulations for existing categories, especially those of the professed lay brothers, were more crisply defined. *Conversi* and *donati* were more clearly set apart from the other lay inhabitants (*laici, familiares, servitores, ...*). At the same time, lay brethren no longer corresponded solely to the archetype of the "illiterate agricultural worker" – instead they came from all strata of society. Moreover, they were provided with a more elaborate spiritual program.³⁷ In the laboratory of fifteenth-century monastic reform, the frontiers between laity and religion were thus constantly explored, in an evolution where lay inhabitants were made "more religious"³⁸, following the example of the Carthusian Order but often placing specifically different accents – especially as time progressed. In studying this phenomenon more deeply, De Miramon has

³⁵ *Constitutiones monachorum s. Hieronymi in Hispania*, ed. Holstenius & Brockie, p. 44. On this and other examples of *donati* in Spanish religious communities, see also: De Miramon, *Les 'donnés' au Moyen Âge*, p. 302-303. Next to allowing female *donate* in their nunneries, the Carthusian Order also allowed female *donate* and even married couples in their male houses until 1509. Cf. [Laporte], *Aux sources de la vie cartusienne*, vol. 3, p. 139.

³⁶ In this respect, I have not even discussed the influences on institutions such as hospitals and apostle houses within the same regions and timeframe. Some of these also featured regulations similar to Carthusian-style *donati*. For a discussion, see: Gooskens, 'Curialists, Carthusians, and Hospitals'.

³⁷ See Chapter 4 of this dissertation, p. 169 [= Gaens, 'Van de woestijn naar de stad', p. 94].

³⁸ Sometimes, as in the case of the *clerici redditii*, "monks" were made "less priestly". For a definition and evolution of these categories, see: De Miramon, *Les 'donnés' au Moyen Âge*, p. 233-274.

indeed made clear that one should focus less on the normative aspects of this model, and more on the process of its evolution.³⁹

Several hypotheses might be provided to explain this rapid adoption of the Carthusian model of the *donatus*. First of all, it is clear from the above that traditional explanations which condemn lay inhabitants to things purely “corporeal”, or which interpret the absence of vows as a denial of vows (i.e., as a form of disciplining), no longer hold – at least not in the same way as it did in earlier times (e.g., in the case of twelfth-century Cistercian and Premonstratensian lay brethren).

A more reasonable explanation might be “identity formation”: De Miramon’s argument that the Carthusians in the fourteenth century developed their articulated “new *donatus*” form in an attempt to distinguish themselves from other religious orders, might equally well be applied to the fifteenth-century orders and congregations which followed their example.⁴⁰ It allowed observant communities to create a reformist identity, different from their “peers” within their orders or from other, “rival” religious orders. This could explain why no *donati* are found in religious orders where the reform discourse was almost entirely absent in the first half of the fifteenth century, such as in the Premonstratensian Order.⁴¹ Similarly, the Mendicant Orders, such as the Dominican and Carmelite Orders, avoided the introduction of *donati* and organized their new forms of reformed life, in particular those for (lay) women, by creating second-order and third-order branches. Some Dominican authors would even attack this form of life in their own writings.⁴²

Another hypothesis to explain the historical data might be that, next to something like a “personal salvation market” for benefactors, there existed something like a “personal progress market” in which religious institutions competed for new recruits by offering various modes of “progress in the virtues”, both for lay people and priests, professed or unprofessed.⁴³ After all, the Carthusians showed themselves successful in these “mar-

³⁹ Further research into this evolution would be a study in itself. Cf. De Miramon, *Les ‘donnés’ au Moyen Âge*, p. 234-235. On p. 310-313, De Miramon discusses the Cluniac Order, pointing at the appearance – though in a weak form – of “semi-religious” inhabitants, while these were not mentioned or even explicitly forbidden in the Cluniac normative texts.

⁴⁰ Cf. De Miramon, *Les ‘donnés’ au Moyen Âge*, p. 262.

⁴¹ Supportive to this example is the fact that in fifteenth-century libraries of Premonstratensian abbeys in the Southern Low Countries hardly any books containing Carthusian or Devout literature were to be found. Cf. Gerits, ‘Boekenbezit en boekengebruik in de middeleeuwse Premonstratenzerabdijen van de Nederlanden’, p. 131.

⁴² Cf. De Miramon, *Les ‘donnés’ au Moyen Âge*, p. 226-229, 314.

⁴³ On the concept of an (urban) “salvation market”, see De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*.

kets” and, as a role model, they were revered as the rule and measure for all religious orders.⁴⁴ This would however reduce fifteenth-century reform to a pure economic necessity or a means for a religious order to “survive” in the “market”.

The most reasonable explanation, I believe, is that the Carthusian institution of the *donatus* appealed to something which is often called late-medieval “lay piety”. By recruiting lay converts as *donati*, the strict division between “religion” and the “world” was hence not removed, but pious lay men and women were rather pulled into “religion”.

3.3. The Early Exponents of the Modern Devotion as *Donati* in the Private

It is largely thanks to the attacks on the lifestyle of the early followers of Geert Grote and the surviving sources containing their legal defence, that it is possible to get some insight into their *propositum* and their institutional development.⁴⁵ I am deliberately using the term *propositum*, because the early modern devout did consider themselves “religious”. As John van Engen, Kaspar Elm, and Hildo van Engen have emphasized, a key text from the thirteenth-century canonist Henry of Segusio, commonly known as Hostiensis, established ‘a kind of constitution’ for the early followers of Geert Grote. The dossier *Circa modum vivendi*, a defense of the devout ascribed to Gerard Zerbolt of Zutphen, explicitly referred to this passage from Hostiensis’ *Summa aurea*.⁴⁶ In this text, entitled *De regularibus et transeuntibus ad religionem*, the influential cardinal-jurist considered people who lived an unprofessed and exemplary life (*arctiorem et sanctiorem quam ceteri seculares qui omnino seculariter, i.e., dissolute vivunt*) to be ‘religious in a broad sense’ (*largo modo dicitur religiosus*).⁴⁷

What scholars have not realized, however, is that the first *casus* presented by Hostiensis is exactly that of the *donatus*. In fact, in this text Hostiensis was, in a completely novel way, defining the juridical framework for the *donatus* as (an already existing) form of religious life. The jurist was also the first to refer to some religious marker (a *certum sig-*

⁴⁴ Cf. Gaens, ‘*Fons hortorum*’, p. 51, n. 1-3; p. 58, n. 30; p. 69-70, n. 83; p. 74, n. 116; p. 77-80; p. 96-102; p. 103, n. 257.

⁴⁵ For a detailed discussion, see Van Engen, *Sisters and Brothers of the Common Life*, p. 84-265, and from there for further references.

⁴⁶ Van Engen, *Sisters and Brothers of the Common Life*, p. 171, n. 32; Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*, p. 332-333; Gerard Zerbolt van Zutphen (?), *Super modo vivendi devotorum*, ed. Hyma, p. 17-19.

⁴⁷ Henry of Segusio, *Summa aurea*, 3.31.

num, soon after to evolve into the “habit” of the *donatus*), to distinguish these ‘religious in the broad sense’ from people living in the world, something all later canonists of the Late Middle Ages incorporated in their definitions of *donati*.⁴⁸

The early followers of Geert Grote tried to setup licit congregations of ‘religious in the broad sense’ (both clerics and lay people) in the private, outside rather than within the walls of the cloister. In order to escape accusations of creating a *nova religio*, the modern devout avoided to form illicit public corporations (*collegia*) and ingeniously presented themselves as societies (*societates*) of Brethren leading a “common life”.⁴⁹ Although their earliest *consuetudines* did not require “novices” to give up their possessions⁵⁰, societies of Brethren did evolve into communal gatherings without personal property in the first decades of the fifteenth century.⁵¹ As later constitutions show, a “novice” resigned all goods by way of a *donatio inter vivos*, formally confirmed through a notary act, of which several examples have survived to the present day.⁵² The chapter *De qualitate fratrum* in a redaction of the *Consuetudines* of a community of Brethren literally refers to the *commendatio* of a Brother, and mentions the *donationem*, to be formalized through a *recognitionem coram notariis et testibus quod nihil proprietatis aut dominii habeat in domo*.⁵³ A redaction of another customary of Brethren shows a very similar wording in the chapter *De acceptacione novitiorum*.⁵⁴

Other basic elements of the typical Carthusian *donatus* can be recognized as well, such as a restriction on the number of Brethren, the promise of obedience, the requirement to live an exemplary life in sobriety, humility and chastity, a regular exhortation of the Brethren by their superior – which would evolve into the well-known practice of the *collatio*, a term also used in the Windesheimer statutes for *donati* –, as well as regulations

⁴⁸ See the discussion of Hostiensis concrete *casus* in: De Miramon, *Les ‘donnés’ au Moyen Âge*, p. 164, n. 3-4; p. 165, n. 1; p. 178, n. 2; p. 179-183.

⁴⁹ Van Engen, *Sisters and Brothers of the Common Life*, p. 168-169; Gerard Zerbolt van Zutphen (?), *Super modo vivendi devotorum*, ed. A. Hyma, p. 19-24. According to the 1398 legal advice of several masters and doctors of the dioceses of Liège, Utrecht and Cologne, it seems that even forming *collegia* would have been licit. Cf. *Quaestiones com suis solutionibus pro munimine Beghardorum*, ed. Fredericq, p. 178-179.

⁵⁰ Klausmann, *Consuetudo consuetudine vincitur*, p. 369-376.

⁵¹ *Ibidem*, p. 393, 410. A papal bull from Eugene IV for the Brethren of Deventer, Zwolle, Hulsbergen, and other houses in 1431 refers to the priest and clerics *in communi viventes, absque rerum proprietate* (Pauselijke bul *Ad ea ex suscepte servitutis officio*, ed. Miraeus, p. 10).

⁵² Van Engen, *The Sisters and Brothers*, p. 165-168.

⁵³ *Consuetudines domus nostre*, ed. Schoengen, p. 262-263. Cf. Van der Wanssem, *Het ontstaan en de geschiedenis der Broederschap van het Gemene Leven tot 1400*, p. 29-30, 37.

⁵⁴ *Modus vivendi clericorum sine propriis in communi*, ed. Hyma, p. 463-464.

for *correptio*, *communio* and liturgical practice. Interestingly, the Brethren (at least initially) avoided the use of a long and single-colored habit, clearly to avoid suspicion of creating a “new religion” (*vitamus omnes deferre uniformem colorem, ne aliquis possit nobis de uniformitate habitus calumniari*).⁵⁵

Important to note is that the customaries of the Brethren also prescribed a probation period for a candidate Brother, including an interrogation to determine whether he was free, sane, not obliged to a vow elsewhere, not engaged to a woman, etc. In almost the same wording, these recommendations for acceptance can be found in the regulations for Croisier and Windesheimer *donati*. They are an elaborated form of the Carthusian warning that no new *donati* should be accepted *de facili aut sine magna et evidente necessitate vel utilitate*.⁵⁶

That the Brethren of the Common Life brought ‘religion in the broad sense’ (as defined by Hostiensis) from the cloister into the private, was precisely one of the main lines of attack in a tract written by the Dominican Matthew Grabow, and resulting in a case brought before the Council of Konstanz. According to Grabow, to dedicate *se et sua* as a lay person was a mortal sin (*pertinet ad solos religiosos se et sua in modum cuiusdam holocausti Deo dedicantes*), because it would make a secular person (*secularis*) a religious (*religiosus*). He framed his attack on the common life of the modern devout in terms of “religion perfection”, calling the counsel of poverty and the “estate of the perfect” the privilege of the vowed religious.⁵⁷

3.4. Devotion and Religious Perfection in the Reform Program of the Early Modern-Day Devout

The main question that remains to be answered is, to what extent the early modern-day devout, and Geert Grote in particular, were inspired by Carthusian ideas, and to what extent a “theology of modern-day devotion” can be found in Carthusian contemporary thinking. Since Grote spent several years in retreat in the charterhouse of Monnikhuizen near Arn-

⁵⁵ These elements can be easily recognized in both sets of Customs, mentioned in the previous two notes.

⁵⁶ Compare, e.g., *Consuetudines domus nostre*, ed. Schoengen, p. 262 and *Modus vivendi clericorum sine propriis in communi*, ed. Hyma, p. 464 with Addendum 1 to this chapter.

⁵⁷ *Conclusiones fratris Mathei Grabov*, ed. Fredericq, p. 217; *De rebus Matthaei Grabov*, ed. von der Hardt, p. 108. Cf. Van Engen, *Sisters and Brothers of the Common Life*, p. 212-214, 246-248.

hem, it is important to look at the literary output of Henry of Coesfeld, prior of Monnikhuizen in this period.⁵⁸

A key work exposing some of Henry's ideas is the influential fourteenth-century treatise *De tribus votis monasticis* or *De tribus substantialibus*. The text, which was targeted at the 'fathers and mothers, monks and nuns, brothers and sisters' of the Carthusian Order, detailedly described the origin and meaning of the counsels of poverty, chastity and obedience, intrinsically bound to the idea of religious perfection.⁵⁹

The treatise – contrary to what its title might suggest – only deals with obedience and chastity in a few chapters, while the bulk of the text focuses primarily on the counsel of poverty, and especially on private property in the cloister ("proprietaryism"), the 'root of all evil' in monasticism – a view also shared by Geert Grote.⁶⁰ A retirement from the "world" was what made a person religious – not accidentally, 'Love not the world, neither the things that are in the world' [1 John 2:15] formed the opening sentence of *De tribus votis monasticis*. Typical in this respect is Henry's discussion of communal goods – the professed poverty being more perfect, the most perfect being no ownership at all – and his overview of six modes of ownership which could (or could not) be dispensed with by a superior – a minimum being the licensed use out of an evident 'necessity' (*necessitas*) or a sufficient 'usefulness' (*utilitas*) for the community –, which shows some analogy with the overview of six forms of communal goods in the private and in religion in the (above mentioned) devout dossier *Circa modum vivendi*.⁶¹ That property was inherently a mark of the "world" would, a few decades later, also be the standpoint of the (above mentioned) Dominican adversary Matthew Grabow, but the latter would, rather arrogantly, claim the counsel of poverty and religious perfection to be a privilege of the professed religious. Henry of Coesfeld, on the contrary, lashed out against this mode of thinking. In his view, becoming

⁵⁸ Van Dijk, *Geestelijke opklimmingen*, Amsterdam, 2011, p. 34-36.

⁵⁹ On the two redactions of Henry's *De tribus votis monasticis*, extant in over thirty manuscripts, its influence on the reformist agenda in the fifteenth century, see Gaens, '*Fons hortorum*', p. 52, n. 4-6; p. 53, n. 10-11; p. 55, n. 17-18; p. 68-69, n. 79; p. 69-73; p. 73-75, n. 105-121. Henry's text draws from theological sources (e.g., Thomas Aquinas, Henricus de Gandavo) as well as juridical sources (e.g., canonists such as Johannes Andreae, Henricus Boic, Guilelmus de Monte Lauduno, Johannes de Deo).

⁶⁰ This can be clearly noted from Grote's writings on proprietaryism. Cf. Gaens, '*Fons hortorum*', 58, n. 32-33. For Grote's letters on proprietaryism to Cistercian communities, see Van Dijk, 'Tussen kartuizers en cisterciënzers'. Note that Geert Grote also wrote a letter to a charterhouse, asking the Carthusians to find a place for two Cistercians of Kamp as *donati* or *prebendarii*. Cf. Van Dijk, 'Raadgevingen voor een kartuizernovice', p. 20, n. 10.

⁶¹ Cf. Van Engen, *Sisters and Brothers of the Common Life*, p. 171-172.

religious did not mean one reached a state of acquired perfection, as many had claimed – and many, including friar Grabow, would still claim. Instead, Henry noted that many professed religious in his age were leading the most imperfect life, and that also inside the cloister one had to dynamically progress in the virtues, while outside of the cloister many men and women could be found who led the most perfect life:

*Dicitur autem etiam status monasticus status perfectionis, non idcirco utique quod omnes et sole persone monastice sint perfecte, cum multe heu tales sint imperfectissime, et etiam in statu monastico est status incipientium, proficientium et perfectorum, sed et extra statum monasticum multi sancti et multe sancte perfectissime vixerunt ut de se notum est.*⁶²

Henry still regarded – as did Geert Grote – the monastic estate as a more ‘meritorious’ way to progress in the virtues and to acquire perfection. But by taking vows, one did not reach an estate of acquired perfection. At the same time, the Carthusian prior sounded very “present-day” in his judgments of the moral decline of the “estate of the perfect” and the economic greed within the traditional monastic orders.⁶³

In various sermons, particularly in *De multiplici devotione sive de diversis generibus devotorum*⁶⁴, in which Henry theologized the concept of ‘devotion’ (*devotio*), the prior sounded even more “modern-day”.⁶⁵ Looking back on a century perceivedly over-ridden with deviations in speculative theology, false (lay) piety, heretical conventicles, and excesses of (lay) mysticism, Henry made clear that an act of devotion *in modernis temporibus* (i.e., to have the inclination, the tendency of the will to promptly serve God, to dedicate oneself to God) required one to discern between true and false devotion (*veram devotionem a ficta sive falsa discernere*).⁶⁶ A similar warning against various examples of false devotion is also what Geert Grote in 1379 would encode into a substantial part of the statutes of

⁶² Henry of Coesfeld, *De tribus votis monasticis*, in: Brussel, KB, MS 5029-30, fol. 24r-24v. Note that this continuous *proficere* (“progress in the virtues”) is an idea which can be traced back to the popular work of David of Augsburg and its source, the famous *Letter to the Carthusians of Mont-Dieu*. Cf. Pansters, *Franciscan Virtue*, p. 190.

⁶³ Cf. Gaens, ‘*Fons hortorum*’, p. 52-53.

⁶⁴ On this and other sermons, see Gaens, ‘*Fons hortorum*’, p. 57, n. 24-25; p. 82, n. 156.

⁶⁵ Cf. Van Engen, *Sisters and Brothers of the Common Life*, p. 7 for an eloquent definition of “modern-day”: appropriating in present times (*moderna*), the devotion of those neglected ancients (*antiqua*).

⁶⁶ According to Rudolf van Dijk, the modern devout Gerard Zerbolt of Zutphen, in chapter 49 of his *Spiritual Ascensions*, ‘touches the essence of the movement of modern-day devotion’, by defining devotion in a very similar way: *Sane ut super hoc, quantum ad presens sufficit, habeatur aliqua discretio, sciendum quod devotio in proposito dulcis quedam affectio, vel inclinatio affectuosa ad bonum ... semper prompta ad Dei beneplacitum adimplemenda ....* Cf. Van Dijk, *Geestelijke opklimmingen*, p. 123-125.

the first house of Sisters of the Common Life in Deventer (the so-called ‘Satinghe ende ordinancie’).⁶⁷ In his discussion of the various types of devotion, Henry again challenged views on religious perfection, by confronting it with “false” devotion within monasteries and with the excesses of speculative theology and “Beghardine” devotion. Instead of an abstract, static and timeless scheme, Henry proposed a practical and dynamical process of progressing in the virtues, placed right in his own time, in the “modern day”.⁶⁸

From the above, I believe that one can see how the ideas which shaped the reform program of Geert Grote and his early followers, can be traced back to Grote’s Carthusian prior in Monnikhuizen. After his retreat – possibly as a *donatus* or *prebendarius* – in the charterhouse, Grote and his early followers gave the impulse to a spiritual offensive in which modern-day devout started to lead an ascetical-mystical “common life”, outside of the “vows” but also outside of the “world”, acquiring perfection through a progression in the (monastic) virtues in the spirit of the early church and the ancient fathers, while avoiding the excesses of speculative mysticism. As clerics and lay people leading a devout life in itself, at first without the obligation to renounce property, but soon without personal property, they aspired an estate which could be considered ‘religious in the broad sense’, following the opening in canonical law created by the thirteenth-century canonist Hostiensis.

The “ancient” views on religious perfection were confronted with “present-day” problems but they were not rejected, and instead of demolishing the boundaries between “religion” and the “world”, the “world” was still reformed by winning it for “religion” (in the broad sense or *lar-go modo*).

3.5. Conclusive Remarks

In this chapter, I have tried to frame the remarkable move of Geert Grote’s early followers within a larger context of a “religiousness” which shifted away from the classical lay-professed distinction. The common life without property, inside or outside the walls of monasteries, (re-)connected “modern-day” converts with the ideals of Christ and the early church, creating a religious community (or for that matter, a religious

⁶⁷ Statuten van het Meester-Geertshuis te Deventer, ed. Post, p. 8-12.

⁶⁸ Cf. Van Engen, *Sisters and Brothers of the Common Life*, p. 238-265 for a broader discussion regarding critiques of religious claims to perfection.

community *largo modo*) which was not an end in itself, but a means to cultivate a more “perfect” life.

The modern devout were certainly not the first in the *Semireligiosentum* of the fourteenth century to experiment with a more “religious” life outside of a vow, but previous attempts had often suffered from a lack of a proper canonical basis or from (perceived) heretical excesses. The attraction of the Carthusian *donatus* model was that it offered late-medieval priests and lay people the possibility to lead a “religious” life outside of the “world” with a proper spiritual program, which proved to be an attractive model in the monastic landscape of the fifteenth century. Its success, mostly within the walls of monasteries, however damped down when this form of life was eroded by the introduction of solemn vows in some religious orders or evolved into a simple form of lay religious life in the later fifteenth century.⁶⁹

Already long before Hostiensis provided *donati* a legal definition, the Carthusians had integrated this form of life into their organizational structure. The real innovation of the modern devout was to bring it from the cloister into the private sphere, in a common life avoiding false devotion.⁷⁰

From a reading of Henry of Coesfelds works, it seems that the intellectual and spiritual culture of the charterhouse of Monnikhuizen, and in particular the theology of its Carthusian prior, seemed to have been an important seed-bed for the ideas of “modern-day devotion”.⁷¹

⁶⁹ De Miramon, *Les ‘donnés’ au Moyen Âge*, p. 308-336. The introduction of vows for *donati* returned frequently as a point of discussion: an example of this is the *casus* which Giles Boucheroul, Canon Regular of the Chapter of Windesheim, presented to the Council of Basel, answered by Nicholas, abbot of Maniace, commonly known as Panormitanus, and John, patriarch of Antioch (*Questiones per fratrem Egidium Boucheroul in consilio Basiliensi mote*, in: Brussel, KB, MS 11752-64, fol. 110r-114v).

⁷⁰ One might wonder if the evolution which has often been called a late-medieval “lay piety movement” is not something which predominantly took place within the walls of religious communities rather than in private homes. See also Mol, ‘Epiloog. De Moderne Devotie en de vernieuwing van het kloosterlandschap in Nederland’.

⁷¹ See also Van Dijk, ‘Raadgevingen voor een kartuizernovice’, p. 22-23.

Addendum 1

In this Addendum, the regulations concerning *donati* of the following religious orders and reformist congregations are compared:

1. The 1368 Statutes of the Carthusian Order (*Statuta nova ordinis Cartusien-sis*, ed. Basilee [Basel]: Amorbach, 1510)
2. The Statutes of the Chapter of Neuss (*Statuta domus sancte Marie extra mu-ros Nussiensis*, in: Trier, SB & SA, MS 1239/601 oct., fol. 125r-125v)
3. The 1432/33 regulations of the Croisier Order (*Statuta a donatis in convent-ibus fratrum S. Crucis observanda*, ed. Hermans)
4. The Statutes (1432/34) of the Chapter of Windesheim (*Statuta Windeshe-mensia*, ed. Van der Auwera, p. 370-386)
5. The revised regulations (after 1445) of the Chapter of Windesheim (*Capitu-lum novum de recipiendis donatis*, ed. Van der Auwera, p. 370-386)
6. John Rode's Customary for the Benedictines of Saint Matthias' Abbey in Trier (*Consuetudines et observantie sancti Mathie et sancti Maximini Treve-rensium*, ed. Becker, p. 268-271)

1. Carthusian Order

Cum ex incauta et indiscreta receptione donatorum et prebendariorum damna et scandala quamplurima nostro ordini provenerint ordinamus [quod ...]

[... ordinamus] quod de cetero nullus recipiatur in donatum vel prebendarium absque licentia capituli generalis vel prioris Cartusie qui etiam de facili aut sine magna et evidenti necessitate vel utilitate talem licentiam non concedant.

2. Neuss

Consulimus et monemus ut in recipiendis donatis singuli prelati cum conventibus suis magnam discretionem et cautelam habere studeant ne gravamina vel scandala domibus inde proveniant.

Pauci provide recipiendi sunt.

Alicui igitur in donatum se recipi petenti predici debet se non tam ocio et quieti quam laboribus corporalibus et serviciis externis mancipandum licet nullus iniuste et indigere gravandus sit.

Cum vero quisquam infirmitate vel senio deficiens laborare non valuerit abici vel derelinqui non debet sed secundum modum suum et possibilitatem loci benigne tractandus est alio in loco deficientis admisso.

3. Croisier Order

Statuimus et ordinamus ut [fratres ...]

Nullus vero recipiatur in donatum nisi requisito consensu totius vel saltem senioris partis capituli et obtento.

4. Windesheim (I)

Ne de incauta et indiscreta receptione donatorum, gravamina vel scandala in domibus nostris proveniant, statuimus et ordinamus ut in recipiendis donatis singuli priores cum domibus suis magnam studeant habere discretionem et cautelam.

Numerus quoque donatorum ultra quatuor aut quinque non excedat nisi de licentia Capituli Generalis.

Cum autem aliquis in donatum se recipi petierit, praescire debet non se tam otio et quieti quam laboribus corporalibus et servitiis externis mancipandum, quamquam nullus ipsorum iniuste et indiscrete gravari debeat. Quod si clericus aliquis in hunc statum se recipi petat, poterit ab externis laboribus magis quam laici relevari si ad alia utilis inveniat. Qui tamen non recipiatur in hunc statum sine licentia Capituli Generalis.

Quando autem aliquis infirmitate vel senio deficiens, laborare non potuerit non est abiiciendus vel derelinquendus sed pro modo suo et loci possibilitate benigne tractandus et tunc alius in locum deficientis admitti potest.

5. Windesheim (II)

Ne de incauta et indiscreta receptione donatorum, gravamina vel scandala in domibus nostris proveniant, statuimus et ordinamus ut in recipiendis donatis singuli priores cum domibus suis magnam studeant habere discretionem et cautelam.

Numerus quoque donatorum ultra quatuor aut quinque non excedat nisi de licentia Capituli Generalis. Quae quidem licentia non datur, nisi Capitulum prius cognoverit numerum iam receptorum.

Cum autem aliquis in donatum se recipi petierit, praescire debet non se tam otio et quieti quam laboribus corporalibus et servitiis externis mancipandum, quamquam nullus ipsorum iniuste et indiscrete gravari debeat. Quod si clericus aliquis in hunc statum se recipi petat, poterit ab externis laboribus magis quam laici relevari si ad alia utilis inveniat. Qui tamen non recipiatur in hunc statum sine licentia Capituli Generalis.

Quando autem aliquis infirmitate vel senio deficiens, laborare non potuerit non est abiiciendus vel derelinquendus sed pro modo suo et loci possibilitate benigne tractandus et tunc alius in locum deficientis admitti potest.

6. St. Matthias

1. Carthusian Order

Cum autem obtenta licentia aliquis recipiendus fuerit in donatum propter voti periculum paupertatem et castitatem vovere non cogatur sed recipiatur cum conditionibus infra scriptis.

Videlicet quod domui illi et ordini erit verus obediens et fidelis, damnum seu vituperium prioris et aliorum dicte domus eis non celans sed revelans honorem et commodum eorum diligens et procurans. Item promittat se correctioni ordinis totaliter subiacere [et de his ...]

2. Neuss

Recipiendus igitur in donatum eo modo quo dictum est paupertatem et castitatem vovere non cogatur receptus tamen castitatem servare et de rebus suis nichil sine scitu prelati an contra concilium ipsius ordinare debet quo usque in congregatione permanserit.

Obedientie vero votum in capitulo presente conventu hoc modo facit scilicet quod prelati et successoribus suis et capituli generali vere obediet et domui sue fidelis erit. Promittit etiam quod correccioni domus et capituli generalis se totaliter submittat.

3. Croisier Order

[... ut] fratres in donatos recipiendi ante receptionem diligenter per annum vel circiter probentur de vitam oribus et conversatione probati vero interrogentur an sint coniugati an liberi an alterius professionis an ratiociniis obligati an occultam habeant infirmitatem.

Post competentem vero probationem praeconeantur a praelato qualiter omnino si et quamdiu nobiscum esse voluerint caste et sine proprio vivere eos oporteat [... sed]

[... oporteat] sed postquam de debitis se expediverint omnia alia ante pedes prioris ponant deinde obedientiam voveant hoc modo

Ego N. promitto Deo omnipotenti beatae Mariae Virgini beato Augustino et tibi priori N. quod ero obediens tibi tuisque successoribus generali capitulo et visitoribus ordinis secundum institutionem donatorum ordinis sanctae Crucis eroque fidelis huic domui usque ad mortem.

4. Windesheim (I)

Cum vero sub observatione praemissa, quis in donatum recipiendus fuerit, ...

... paupertatem et castitatem vovere non cogatur, quamvis hec vovere si devotus et spontaneus apparuerit non prohibetur. Et licet duo hec non voveat tamen receptus castitatem servare et de rebus suis nichil sine statu prioris aut conventu ipsius consilium disponere debet quamdiu nobiscum perseveraverit.

Obedientiam vero in capitulo coram conventu hoc modo promittat videlicet quod priori et successoribus suis capitulo generali erit verus obediens et domui fidelis. Promittit etiam correctioni domus et capituli generalis se totaliter subiacere.

5. Windesheim (II)

Cum vero sub observatione praemissa, quis in donatum recipiendus fuerit, praesente priore et conventu interrogetur ab eo utrum sit liberae conditionis an alicui mulieri fidem spoponderit utrum de quaerelis et debitis satisfecerit an aliquem latentem morbum habeat.

Quibus praevis et praesentibus et notario et testibus promittat obedientiam tantum et fidelitatem capitulo generali et priori proprie domus eiusque successoribus et domui suae esse fidelis. Atque cum opus fuerit humiliter velle subiacere correctioni sui superioris et visitorum capituli generalis.

6. St. Matthias

Quando aliqui donati fieri petierint, recipiuntur omni modo cum interrogationibus ut conversi eis durum iugum oboedientiae continentiae et paupertatis proponendo. Quod si idonei sint, recipiuntur dicto modo a domino abbate consentiente maiori vel saniori conventus parte ad probationem annualem, nisi cum ipsis rationabiliter dispensandum videretur de tempore breviori.

Paupertatem enim et castitatem propter voti periculum vovere non coguntur. Genselinus enim dicit super capitulo Religiosi (De decimis in Clementinis, quod donati intelliguntur continentiam vovisse (XXVII, quaestione I, capitulo Ut lex continentiae), non quod videntur propriis renuntiassent.

Qua expleta, si perseveraverint et testimonium de eis fiat fide dignum, recipi possunt proposita eis duritia et strenuitate iugi, quod assumunt de voto praecipue oboedientiae, quia voluntatem propriam reliquentes correctioni et emendationi domini abbatis promittent se totaliter subiacere, immo cum conditionibus talibus recipi debent, videlicet quod monasterio et ordini erunt veri oboedientes et fideles, damnum et vituperium domini abbatis et aliorum dicti monasterii non celantes sed revelantes, honorem et commodum eorum diligentes et procurantes, quod etiam promittunt et iurant.

1. Carthusian Order**2. Neuss****3. Croisier Order**

Etsi quod absit in promissis aut in aliquo premissorum deficeret aut etiam continentiam non servaret donationem huiusmodi ordo valeat infringere et se de tam infelici persona expedire nullam remunerationem eidem de tempore quo servivit faciendo.

[... subiacere] et de his que habuerit priori et procuratori reddere rationem quotiens super hoc fuerit requisitus.

Prelato et procuratori rationem reddat de illis que in commissio habuerit an sub cura sua et custodia quotiens prelatus cum procuratore eum super hiis requisierit.

Donatis et prebendariis residentibus in grangiis et domibus nostris ac mercennariis et familiaribus et domesticis possumus auctoritate apostolica licite sacramenta ecclesiastica ministrare.

Donati qui ordini se et sua dederunt et nobiscum resident continue possunt in nostris cimiteriis si eligerint sepeliri.

4. Windesheim (I)

De hiis que sibi commissae fuerint aut sub cura et custodia sua habuerit priori et procuratori rationem reddere debet quotiens super his requisitus fuerit.

5. Windesheim (II)

Resignet insuper omnia bona sua mobilia et immobilia praesentia et futura libere et plenarie in manus prioris et conventus nunquam de cetera ius habiturus ea repetendi aut de his quicquam sine prioris sui voluntate ordinandi.

Et si quod absit tentationibus victus per semetipsum receserit nihil mercedis pro impensis laboribus suis ullo unquam iure exiget aut extorquebit. Nec etiam quicquam repetere valebit de his quae prius sponte monasterio ex devotione contulit nisi quantum prior et conventus pie favere voluerint.

De his vero quae sibi commissae fuerint aut sub cura et custodia sua habuerit priori et procuratore rationem reddere debet quotiens super his requisitus fuerit.

6. St. Matthias

Et si quod absit in praemissis aut in aliquo praemissorum deficerent vel etiam continentiam non servarent donationem huiusmodi ordo valeat infringere et se de ipsis quantocius expedire nullam renumerationem eisdem de tempore quo servierint faciendo.

Ad paupertatem tamen admoneri debent exponendo eis poenam Ananiae et Saphirae Giezi et cetera et quod de his quae habuerint domino abbati cellerario vel cui ipse dominus abbas commiserit reddere debent rationem quotiens super hoc fuerint requisiti.

Forma professionis donatorum est haec Ego N. promitto oboedientiam domino N. abbati et suis successoribus et quibus ipse dominus abbas pro tempore existens commiserit et fidelitatem sibi domino abbati et praesenti monasterio usque in finem vitae meae.

1. Carthusian Order

Et quamvis habitum non mutant secularem volumus tamen quod vestis eorum superior unicolor sit et tam longa quod genua operiat et transcendat. Vestes etiam virgatas et partitas et vestes viridis rubei croceique coloris, eis sub poena privationis a beneficiis ordinis et prebenda perpetuo prohibemus.

Et quando diebus dominicis et festivis pro divino officio audiendo superius ascendent vel pro negociis ordinis extra terminos a priore vel procuratore dirigentur utantur caputio conversorum propter honestatem ordinis et pro scandalis quod contingere possent evitandis.

Donati et prebendarii non tenentur reddere officium quamdiu sunt in habitu seculari diebus tamen dominicis et festivis intersint exhortationibus prioris et precibus in capitulo conversorum [ubi ...]

Prima quoque die dominica cuiuslibet mensis confiteant [et in...]

2. Neuss

Quamquam donatorum habitus non mutetur tamen vestimentum ipsorum superius unius sit coloris nec rubei nec viridis tanteque longitudinis ut ultra genua porrectum sit.

Dominicis diebus et festis celebribus missam audiant quam conventus cantat. Ac vespers et completorio nisi specialiter in commissis occupati adesse studeant. Collacionem quoque eisdem diebus post noonam fieri usque tam audire non negligent.

3. Croisier Order

Habitu humilem deferant et decentem secundum morem donatorum carthusiensium ita ut superior vestis unicolor sit et grisea vel nigra genua cooperiens.

Diebus ferialibus dum eis vacaverit dominicis vero et festivis semper missam audire studeant. Horis etiam canonicis dum commode possunt. In capitulo suo conformes sint conversis per omnia.

Singulis quindenis semel confiteantur.

4. Windesheim (I)

Donati quamvis habitum non mutant volumus tamen ut superior vestis ipsorum unicolor sit et non viridis aut rubea et tam longa ut genua operiat et transcendat. Toga etiam in dextero latere sit aperta sed super scapulam consuta habens superius circa collum tres nodos.

Caputium autem sit sine tym-
pa.

Festis diebus et dominicis missam conventualem audiant et intersunt vesperis et completorio nisi speciali occupentur commissione et exhortationi que familiaribus fieri solet student interesse.

Semel ad minus in mense confiteantur [et quatuor ...]

5. Windesheim (II)

Donati quamvis habitum non mutant volumus tamen ut toga et superior vestis ipsorum sint grisei coloris tantum et non alterius cuiuscunque. Et quod tam longa sit vestis ut genua operiat et transcendat. Toga etiam in dextero latere sit aperta et super scapulas consuta habens superius circa collum tres nodos.

Caputium autem eorum sit nigri coloris et sine tym-
pa.

Festis diebus et dominicis missam conventualem audiant et intersunt vesperis et completorio et collationi quae familiaribus fieri solet nisi ex speciali commissione occupentur.

Semel ad minus in quindena confiteantur.

6. St. Matthias

Quamvis donati habitum non mutant saecularem vestis tamen eorum superior unicolor sit et tam longa quod genua cooperiat et transcendat [et quando...]

[... transcendat] et quando pro negotiis ordinis extra terminos ab abbate praesidente vel celerario diriguntur concedenti utuntur veste ad collum caputium habentes propter honestatem ordinis et pro scandalis quae contingere possunt evitandis.

Donati pro matutinis decies et pro aliis singularibus horis ter dicunt dominicam orationem pro noviter defuncto nostrae fraternitatis triginta Pater noster pro anniversariis omni septimana decem Pater noster in festo Omnium Sanctorum pro omnibus fidelibus defunctis triginta Pater noster et similiter in Commemoratione Animarum.

In principio Adventus et Quadragesimae et in vigiliis sollemnibus confitentur [et ...]

1. Carthusian Order

[... confiteant] et in natali Domini Pascha et Pentecoste corpus Domini suscipiant reverenter.

Donati et prebendarii senes debiles et infirmi sicut indui possunt ad succurrendum quando locus vacaverit redditorem ita in simili casu recipi poterunt in habitu conversorum quando in domo completus fuerit numerus redditorem.

2. Neuss**3. Croisier Order**

Quinques in anno corpus Christi communicent aut etiam pluries si devotio eorum exegerit et discretionem prioris visum fuerit expedire. In capitulo suo conformes sint conversis per omnia. Ieiunia, vigiliis et abstinentias similiter orationes pro horis quotidianis pro benedictione mensae et gratiarum actione, singuli priores in singulis conventibus eis moderent et determinent habito respectu ad labores eorum quotidianos. Si vero presbyteri fuerint in missis horis canonicis aliisque divinis officiis dicendis se fratribus presbyteris conforment et per hoc satisfaciant.

Privilegiis ordinis libertate ecclesiastica orationibus et suffragiis tam vivorum quam mortuorum gaudeant ut conversi.

In omnibus vero aliis discretioni sui prioris et ordinationi capituli generalis et visitatorum ordinis studeant obedire.

4. Windesheim (I)

[... confiteantur] et quater in anno communicant nec obstat in communioni et confessioni prioris ordinatione sepius intendant cum abstinencia tamen a carnibus ut supra de conversis. Aliquas (orationes) tamen quotidie secundum prioris sui consilium exolvere studeant. Orationes determinatas ex debito assignatas non habent.

5. Windesheim (II)

Communicent autem secundum ordinationem prioris sui et consuetudinem monasterii cum debita praeparatione et abstinencia a carnibus ut supra de conversis dicitur. Aliquas (orationes) etiam quotidie secundum prioris sui consilium exolvere studeant. Orationes determinatas ex debito non habent [nisi ...]

[... habent] nisi quod in obitu fratrum et conversorum et donatorum in propria domo. Defunctorum legant centum quinquaginta Pater Noster et Ave Maria.

Qui etiam protestationem coram notario seu testibus faciant quod non petent vel exigent mercedem si forte quocumque casu recesserint a monasterio vel remoti fuerint. Similiter expedit fieri de ceteris laycis qui intuitu Dei et salutis eterne gratis monasterio servire voluerint.

Donati animo manendi in monasteriis nostris perpetua sub obedientia capituli et fratribus sine mercede servientes censentur capitulo generali subiecti. Et talibus concessa est generalis participatio capituli praeter particularia beneficia in propriis domibus eius debita.

6. St. Matthias

[... confitentur] et ad directionem confessoris ubi dominus abbas iusserit communicant ad minus in anno septies scilicet in festo Natalis Domini Purificationis Benedicti abbatis Paschae Pentecostes Assumptionis Beatae Mariae et Omnium Sanctorum. Item a Capite Ieiunii usque Paschae in Adventu Domini secunda quarta et sexta feriis in omnibus ieiuniis ecclesiae et semper sextis feriis per totum anni circulum nisi desuper fuerit dispensatum propter graves labores sive infirmitates ieiunare habent. Donati nostri non tenentur ad abstinenciam carniis nisi secunda et quarta feriis in Adventu Domini et temporibus praecipuis ab ecclesia constitutis.

Cum autem donati infirmi fuerint a domino abbate visitentur ut monachi. Quando agonizare incipiunt per praesidentem ex fratribus quinque vel sex qui agonizantes terminum hymnis et precibus muniant diriguntur. In obitu quoque ipsorum Vigiliae sollemniter et missa de Requiem pro eis decantantur. Insuper quilibet celebrans unam missam ex debito plures vero ex caritate solvere habet, non celebrans septem psalmos complere debet.

1. Carthusian Order

[... in capitulo conversorum] ubi etiam de suis defectibus cum necesse fuerit arguantur et per subtractione victualium puniantur.

2. Neuss

Temporibus quibus generalis disciplina datur postquam culpas dixerint in privato capitulo vel cum conversis a prelato vel ab eo cui commiserit disciplinas accipiant.

3. Croisier Order

Contumaces vero et rebelles ordini in premissis careant vino et etiam pane albo ad prioris voluntatem donec emendationem fecerint competentem.

Aliis etiam temporibus utilitate et necessitate poscentibus de suis possunt excessibus corripri seu etiam disciplinari et abstinentiis seu aliis penitentiis puniri et secundum videre prelati in capitulo coram fratribus vel conversis corrigi. Qui frequenter ammoniti si perversi et incorrigibiles permanserint de societate potius proiciantur quam pravi et alios scandalizandos teneantur.

Quod si inobedientes rebelles vel profugi aut etiam incontinentes vel propria furtive habere reperti fuerint iuxta exigentiam culpa condignae subiaceant poenae mitiori tamen conversis. Si vero culpa exegerit a priore suo capi ligari incarcerari et in carcere detineri poterunt et debent iuxta modum statutorum ordinis nostri invocato etiam ad hoc si opus fuerit auxilio branchii saecularis sine omni periculo inhabilitatis excommunicationis aut alterius censurae ecclesiasticae cuiuscunque.

4. Windesheim (I)

In diebus vero generalis disciplinae a priore vel ab altero cui commiserit excessibus suis confessis seorsum seu cum conversis congregati disciplinas recipere debent. Aliis quoque temporibus cum utile et necessarium fuerit de suis possum defectibus argui vel etiam disciplinari et subtractione victualium et aliis modis puniri et si priori visum fuerit coram fratribus vel conversis in capitulo eorum corrigi.

Contumaces vero et rebelles ordini in praemissis puniuntur secundum voluntatem praesidentis donec emendationem fecerint competentem.

5. Windesheim (II)

In diebus vero generalis disciplinae a priore vel ab altero cui commiserit excessibus suis confessis seorsum seu cum conversis congregati disciplinas recipere debent. Aliis quoque temporibus secundum laudabilem consuetudinem domorum quando priori visum fuerit in fratrum choralium seu conversorum capitulis advocari et pro suis excessibus et negligentis possunt corrigi aut etiam disciplinari.

Qui si sepius ammoniti perversi et incorrigibiles perseveraverint incarcerationi vel extra societatem nostram potius expelli debent quam in pravitatem cum aliorum scandalo retineri.

6. St. Matthias

Certis diebus intersunt exhortationi ipsis commissis una cum conversis cum quibus etiam vel seorsum si placet de suis defectibus arguuntur et per subtractionem victualium vel alias puniuntur.

Si vero quod absit inobedientes et rebelles aut incontinentes aut profugi vel proprietarii contra priorum suorum voluntatem et laudabilem ordinis consuetudinem inventi fuerint secundum exigentiam culpae condignae poenae subiaceant. Vel etiam a priore vel quibus ipse commiserit capi ligari et incarcerationi absque ullius contradictione poterunt invocato etiam ad hoc si opus fuerit auxilio brachii saecularis. A fabulis et inhonestis verbis omni in loco se abinent. In oratorio autem praecipue tempore divinorum silentium nisi necessitate cogente non frangunt et similiter post Completorium eorum. Iurare eis omnino non nisi in casibus licitis permittitur. Discordiam et breviter omnia quae caritatem infringere possunt non solum non seminant immo et toto nisu odio habere student. Percutens donatum est excommunicatus iuxta [opinionem] Glossae positae Extra, De Sententia excommunicationis, capitulo Non dubium, prout notant Guilelmus de Monte Lauduno et Genselinus super capitulo Religiosi (De decimis in Clementinis).

Addendum 2

Modus recipiendi donatos ad ordinem [Cartusiensium]

Vaticano, Bib. Apostolica Vaticana, MS Pal. lat. 568, fol. 147r-147v

Petatis misericordiam prostrato corpore et dicatis sic 'Dilecti domini mei et patres, ego peto me recipi in donatum et in servum omnium vestrum propter Deum'.

Deinde dicat prior 'Surgatis' et dicat 'Dilecte annuisti te et tua dare propter Deum'. Deinde respondeat: 'Ita volo [...]'

Deinde dicat prior 'Dilecte ex quo hoc fecisti et satis debes scire quod oporteat te de cetero vivere caste et sine proprio. Intelligis hoc bene'.

Respondeat 'Ita pater' [...]

Deinde dicat prior '[...] Ego te recipio in donatum huius domus per me et fratribus meis' [...]

Consuetudines domus Fontissalientis in Monasterio, cap. De receptione fratris ad perpetuum domicilium

ed. Klausmann, p. 384

Et veniat recipiendus ante rectorem et fratres, et flexis genibus petat hospitari et recipi nobiscum.

Et tunc dicat rector [...] 'Frater, nos annuimus petitioni tue.

Et quia ista domus et societas instituta est pro presbiteris et clericis caste, concorditer et in communi viventibus [...] si placet tibi taliter vivere'.

Et si tunc respondet 'Ita'.

Tunc dicat rector 'Propter Deum suscipimus te in nostram societatem et fraternitatem et facimus te participem bonorum nostrorum spiritualium et temporalium in vita et post mortem'. [...]

Hoofdstuk 4

Van de woestijn naar de stad.

Connecties tussen Utrechtse en Amsterdamse
kartuizers en stedelijke netwerken van moderne
devoten ten tijde van het interne schisma

* Geüpdatete versie van: 'Van de woestijn naar de stad. Connecties tussen Utrechtse en Amsterdamse kartuizers en stedelijke netwerken van moderne devoten ten tijde van het interne schisma', in: H. Van Engen & G. Verhoeven (ed.), *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden* [Middeleeuwse studies en bronnen, 110], Hilversum, 2008, 69-106.

Een bejaarde en eerbiedwaardige priester vertelde mij over deze geestelijke droogte en het gebrek aan devotie dat in zijn jeugd alles wat te maken had met devotie en liefde, overal in deze lage landen (in de tijd waarover het hier gaat) onbeduidend geworden was, zodat iemand die innerlijk geraakt werd door een verlangen naar een volmaakter leven, nauwelijks een man vond bij wie hij te rade kon gaan, of een plaats waar hij zijn bijzondere voornemen kon koesteren, uitgezonderd bij de kartuizers, en bijna alleen bij hen stond in die tijd de observantie in hoog aanzien en bloeide de kracht van het geestelijk leven.¹

4.1. Inleiding

Het doorbreken van de hervormingsbeweging van de Moderne Devotie rond volgelingen van Geert Grote, in de jaren negentig van de veertiende eeuw, vond plaats in een periode van zware beproevingen voor de kerk, tegen een achtergrond van machtsmisbruik en verzaking aan het armoede-ideaal, van het ontwrichtende systeem van de commende, voornamelijk in benedictijnen- en norbertijnenkloosters, van een verschroeiende pestepidemie en van een tijdelijk schisma (1378-1417).² Dit Westers Schisma verdeelde ook de kartuizerorde in twee kampen tijdens een intern schisma. Er ontstond in de orde een urbanistisch gedeelte dat Rome aanhing, met als zetel de kartuis van Seitz (het huidige Žižce in Slovenië), en een clementistisch gedeelte dat de paus in Avignon gehoorzaamde, met als zetel de Grande Chartreuse.³ Terwijl andere ‘oude’ monastieke ordes verlamd werden door de verwarring van het schisma, kwam de uitbreiding en bloei van de kartuizerorde helemaal niet tot stilstand, tenminste niet in de streken waar men gehoorzaamde aan de paus te Rome.⁴

Sinds het ontstaan van de orde in de elfde eeuw hadden de kartuizermonniken steevast een teruggetrokken bestaan geleid in “woestenijen” en afgelegen “wildernissen”, ver van de drukte van de steden. Daarbij had-

¹ Willem Vornken, *Epistola de prima institutione monasterii in Windesem*, cap. 4, ed. Acquoy, dl. 3, p. 238: *De qua ariditate et devotionis defectione dixit me audiente quidam senex et honorabilis sacerdos, quod tempore iuventutis sue in hiis inferioris terre partibus (notans tempus de quo nunc agitur) sic omnia que devotionis et caritatis erant ad nichilum usquequaque fuissent redacta, ut, si quis desiderio emendatoris vite tactus intrinsecus fuisset, vix invenire potuisset virum a quo concilium quereretur, aut locum ubi intentionis sue pullos secure collocare valeret, exceptis Carthusiensibus, apud quos et pene solos tunc temporis religionis observantia et spiritualis vite vigor vigeat.*

² Axters, *De geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, dl. 3, p. 1-10.

³ Bligny, ‘La Grande Chartreuse et son ordre au temps du Grand Schisme et de la crise conciliaire’; Zermatten, ‘Le Grand Schisme d’Occident et ses implications dans l’Ordre des Chartreux’; Gaens & De Grauwe, *De kracht van de stilte*, p. 16-17.

⁴ Rütthing, ‘L’expansion des chartreux jusqu’en 1500’. Zie ook Lorenz, ‘Ausbreitung und Studium der Kartäuser im Mitteleuropa’, p. 1-12.

den ze zich bovendien zelden ingelaten met kerk en samenleving. Wellicht is daardoor de problematiek van beïnvloeding van kartuizers en stedelijke milieus van moderne devoten in de Nederlanden in de literatuur veelal beschreven als een eenrichtingsverhaal van hoofdzakelijk passieve uitwerking van kartuizeridealen. Hierbij werd vooral aandacht besteed aan de impact van de kartuizers op de bekering van de Deventer prediker en hervormer Geert Grote en aan diens verblijf in de kartuis van Monnikhuizen bij Arnhem, de opvallende gelijkenissen tussen de statuten van de kartuizers en de Windesheimse mannenkloosters, en de van de kartuizers overgenomen liefde voor (het afschrijven van) boeken bij de devoten.⁵

Recent gingen enkele auteurs wat dieper in op de relaties tussen kartuizers en kernen van moderne devoten in de latere middeleeuwen.⁶ Zo maakte een prosopografische studie van de Arnhemse kartuizers duidelijk dat een aantal professen aan het einde van de veertiende en begin van de vijftiende eeuw familie- of vriendschapsbanden hadden met leden van Windesheimse gemeenschappen en met personen uit devote milieus.⁷ Onderzoek naar de economische ontwikkeling van de kartuizers bij Geertruidenberg bracht aan het licht dat begunstigers van het Hollandse Huis in deze periode vaak tegelijkertijd schenkingen deden aan reguleren.⁸ In

⁵ Van Dijk, 'Geert Grote en de Moderne Devotie'; *Idem*, 'Geert Grote im Lichte seiner kartäuischen Beziehungen'; *Idem*, 'Ad instar fratrum ordinis Carthusiensis'; Rüthing, 'Zum Einfluss der Kartäuserstatuten auf die Windesheimer Konstitutionen'; Lourdaux, 'Het boekenbezit en het boekengebruik bij de Moderne Devoten', p. 264, 280-282; *Idem*, 'Kartuizers – Moderne Devoten. Een probleem van afhankelijkheid'; *Idem*, 'Enkele beschouwingen over de betrekkingen tussen de Kartuizers en de Moderne Devoten'; Achten, 'Kartäuser und Devotio Moderna'.

⁶ In tegenstelling tot oudere literatuur met ongesubstantieerde mededelingen, zoals bv. Scholten, 'De priors van het kartuizerklooster Monnikhuizen bij Arnhem', p. 10-11: 'Een nader onderzoek omtrent den invloed der orde van Sint Bruno op het ontstaan en de ontwikkeling van de moderne devotie en op de reformaties in andere kloosterorden van dien tijd zou inderdaad verrassend kunnen zijn ... Veelvuldig zijn de relaties, die men aantreft tussen de bekende figuren uit den Deventer kring en de kartuizers'.

⁷ De Backer, 'De kartuize Monichusen bij Arnhem'.

⁸ Onder de kloosters die tegelijk met Geertruidenberg begunstigd werden, ontmoet men Roo-klooster (1382), Groenendaal (1382 en 1389), Eemstein (1389, 1394, 1424 en 1450), Zevenborren (1403), Windesheim (1389 en 1424), Leiderdorp (1424) en Korsendonk (1446). Vanuit de Meierij van 's-Hertogenbosch waren er vele schenkingen met soortgelijke instellingen: in de jaren dertig en veertig van de vijftiende eeuw was het Hollandse Huis met name populair bij vrouwen en vrijwel altijd in combinatie met kloosters die een observantie en een teruggrijpen naar de basis in de geest van de Moderne Devotie nastreefden. Tenslotte was de Geertruidenbergse profes Willem uten Camp van Leiden een halfbroer van de priester Pieter uten Pol, voorman van de Leidse Moderne Devoten en stichter van het regulerenklooster Engelendaal te Leiderdorp. De kartuis bij Geertruidenberg ontving een enorme schenking uit handen van Willems broers (Sanders, *Waterland als woestijn*, p. 70, 137, 158-161; Weiler & Geirnaert, 'Domus beatae Mariae in Valle Angelorum in Leyderdorp', p. 291; Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, dl. 3, p. 241).

een studie naar de rol van Zelemse kartuizers bij de Brabants-Luikse insluitingsbeweging komen gelijkaardige patronen naar voor: intredes vanuit Noord-Nederlandse stedelijke milieus van moderne devoten, en giften van stichters, verdedigers en weldoeners van Windesheimse kloosters die het kloosterslot op de wijze van de kartuizers aannamen.⁹

In het urbanistische bisdom Utrecht kwamen er net in de periode van het interne schisma twee nieuwe kartuizerkloosters tot stand, te Utrecht (1391) en Amsterdam (ca. 1392/1393).¹⁰ In dit hoofdstuk wordt een poging gedaan om dieper in te gaan op de relaties van moderne devoten en kartuizers in deze nieuwe stichtingen, waarbij zal blijken dat het pad van de passieve beïnvloeding moet verlaten worden voor dat van een actieve kruisbestuiving.

4.2. De Utrechtse geestelijkheid en de kartuizers

4.2.1. Preludium: de Moderne Devotie te Utrecht en de tertianen en tertiarissen van het Kapittel van Utrecht

Om met leidende figuren en beschermers van de moderne devoten in het Utrechtse Sticht kennis te maken, is het interessant het merkwaardige testament te bekijken van Alienora van Zuilen (†1404), laatste erfdochter van het Utrechtse adellijke geslacht Van Zuilen en weduwe van de Zeeuwse edelman Frank van Borselen, heer van St.-Maartensdijk.¹¹ Bij het opstellen van haar testament, op 9 oktober 1398 in Ede, kunnen in het lijstje van executeurs-testamentair en getuigen naast haar twee zonen Dirk en Floris van Borselen enkele van deze belangrijke figuren herkend worden: twee kanunniken van het Utrechtse St.-Salvatorkapittel – Gerard van Bronkhorst en deken Evert Foec –, de priester Wermbold van Boskoop, Rutger vander Doem van Amersfoort, en Willem Hendriksz, notaris, als opsteller van de akte.¹²

⁹ Deze insluiting impliceerde dat men zich nooit buiten een vastgesteld gebied rond het klooster mocht begeven. Zie Hoofdstuk 5 in deze dissertatie [= Gaens, 'Les chartreux de Zelem lez Diest et la clôture des monastères dépendant du chapitre de Windesheim'].

¹⁰ De Grauwe, 'Chartreuse de Utrecht'; *Idem*, 'Chartreuse de Amsterdam'.

¹¹ 'Uiterste wilsbeschikking van Alienora van Zuilen', ed. *Codex diplomaticus Neerlandicus*.

¹² De datum 6 oktober 1390 in de uitgave kan onmogelijk correct zijn: het jaartal 1398 wordt voluit geschreven en bovendien wordt er gesproken over het zesde indictiejaar alsook het negende jaar van het pontificaat van Bonifatius IX. Worden eveneens genoemd: Elizabeth van Maldegem, vrouwe van Acquoy en Walraven van Wijhe, ridder, en als getuigen Willem van Dolre, schout in Ede, Abraham van Lantscroen, Utrechts burger, en Willem Spiker en Gerard Sluter, leken. Elizabeth was wellicht ook weldoenster van de Utrechtse kartuis (De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*, p. 330). Nanne Jansdr van Acquoy, dochter van haar kleinzoon Jan, profes van het Elfdruizendmaagdenconvent, was mater (1407-1453) van de tertiarissen van St.-Nicolaas (Van Heel, 'De tertiarissen van het Utrechtse kapittel', p. 209).

Een half jaar na het opmaken van Alienora's testament zouden Wermbold van Boskoop en Willem Hendriksz met leidende figuren uit enkele Hollandse steden het Utrechtse kapittel van tertianen en tertiarissen oprichten, d.i. een van de zgn. "vertakkingen" van de Moderne Devotie, bestaande uit mannen- en (voornamelijk) vrouwenconventen. Rutger vander Doem speelde een bepalende rol in de aansluiting van twee devote gemeenschappen bij het Utrechts kapittel in Amersfoort.¹³ Gerard van Bronkhorst was kanunnik van het Utrechtse St.-Salvatorkapittel, adviseur van de bisschop en een van de meest vooraanstaande geestelijken in het bisdom. In 1395 behartigde hij de belangen van de devoten te Rome, waarvan hij met pauselijke bullen terugkeerde. Hij wordt herhaaldelijk in verband gebracht met gemeenschappen van devoten; zo was hij in 1397 betrokken bij de stichting van het Amersfoortse Agnesconvent. Vooral met het Utrechtse St.-Caeciliaconvent blijkt hij een bijzondere vriendschap onderhouden te hebben; in een overgeleverde lijst van de begunstigers van dat convent wordt hij een 'sonderlinghe trouwe vader en vrient' genoemd. Evert Foec, een van de belangrijkste juristen in het bisdom Utrecht, verwierf kanunniksprebenden te Utrecht, Luik en Den Haag, was deken van het St.-Salvatorkapittel te Utrecht, adviseur van de Hollandse graaf, van de Utrechtse bisschop en van het Utrechtse stadsbestuur. Mogelijk schreef hij mee aan de statuten van het kapittel van Utrecht. Alleszins konden verschillende stichtingen van de devoten rekenen op zijn giften. Bovendien had Evert Foec een belangrijke inbreng bij rechtsgeleerde adviezen ter verdediging van de broeders en zusters van het gemene leven.¹⁴

¹³ Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*, p. 111-125. Rutger vander Doem had in 1395 met enkele medestanders het fraterhuis van Amersfoort gesticht (Weiler, 'Amersfoort. Domus sancti Johannis'). De notaris van het testament, Willem Hendriksz, was de rector van dit fraterhuis toen het de overgang maakte naar het Utrechts kapittel van tertiarissen. Hij werd de eerste minister-generaal van het kapittel en was biechtvader van de zusters van het Amersfoortse tertiarissenconvent St.-Agnes. Opvallend is dat hij bij vele belangrijke oorkonden van de moderne devoten optrad als notaris. Hij zou uiteindelijk vijftien jaar aan het hoofd van de tertiarissenbeweging staan. De priester Wermbold van Boskoop was reeds vóór 1390 betrokken bij de devote zuster gemeenschap te Rhenen, het latere tertiarissenconvent St.-Agnes, maar was vooral in Utrecht actief bij de zuster gemeenschappen waaruit de tertiarissenconventen van St.-Caecilia, St.-Nicolaas, St.-Ursula en St.-Agnes zouden voortkomen. In de jaren 1395-1396 was hij de eerste rector van de fraters in Amersfoort en in 1396 was hij een van de beheerders van het Leidse fraterhuis. Bovendien was er reeds vóór 1403 sprake van zijn bemoeienis bij de stichting van Vredendaal, een derde-ordeconvent bij Utrecht (Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*, p. 86-110).

¹⁴ *Ibidem*, p. 405-406 (Gerard van Bronkhorst) & p. 406-407 (Evert Foec); Weldoenerslijst van het convent St.-Caecilia te Utrecht, in: Utrecht, HUA, Bewaarde archieven I, inv. nr. 890 [hierna vermeld als Weldoenerslijst St.-Caecilia], ed. Visscher, p. 1-2.

Het testament van vrouwe Alienora is merkwaardig te noemen omdat er geen enkele begunstigde wordt vermeld: ze stelt namelijk haar fortuin, zowel roerende als onroerende goederen, op het moment van overlijden, na aflossing van eventuele schulden en vereffening van eventuele schuldenaars, met volledige volmacht vrij ter beschikking aan de executeurs, zonder enig verhaal. Men kan enkel gissen naar de praktische wijze waarop de executeurs na de dood van Alienora aan haar laatste wil tegemoet kwamen. Toch moet haar wilsbeschikking aanleiding hebben gegeven tot een aanzienlijke financiële injectie voor een aantal derde-ordegemeenschappen. Immers, de voornoemde executeurs waren in grote mate betrokken bij de oprichting van meerdere conventen en bij de ontwikkeling van de derde-ordebeweging in het Sticht Utrecht.¹⁵ Merk op dat geen enkele leidende figuur van devote gemeenschappen uit het Overijsselse gebied in het testament optreedt.

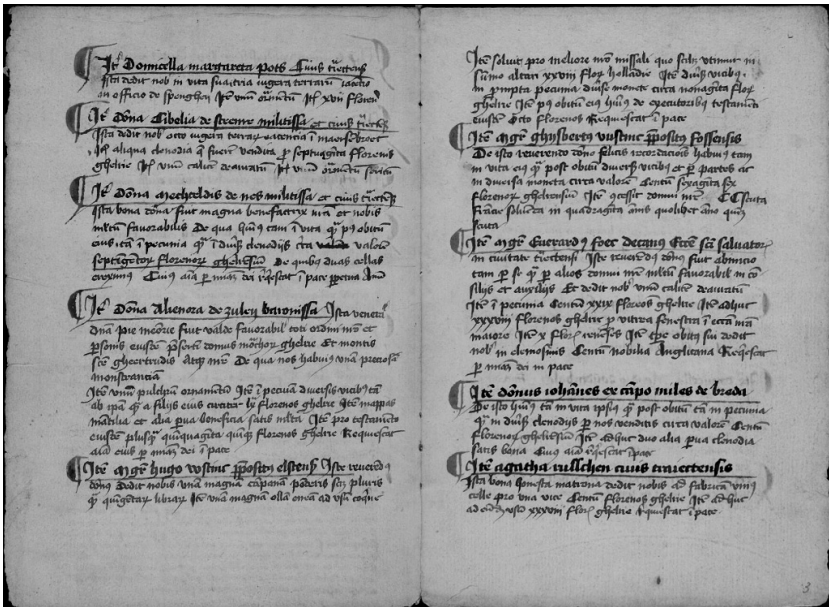
Ook tijdens haar leven ondersteunde Alienora de devoten, zoals onder meer blijkt uit het reeds vermelde weldoenersregister van het Utrechtse Caeciliaconvent, waarin zij 'seer hoghe vriendinne' genoemd wordt.¹⁶ Maar even belangrijk is dat zij veel betekend heeft voor de ganse kartuizerorde en in het bijzonder voor de kartuizen van Monnikhuizen, Geerttruidenberg en Utrecht, blijkens een weldoenersregister van het Utrechtse kartuizerklooster Nieuwlicht.¹⁷ Ook in het necrologium van deze kartuis, een onschatbare bron van informatie, wordt ze als weldoener vermeld.¹⁸

¹⁵ Volgens een Amersfoortse kroniek gedroeg Rutger vander Doem zich in 1399 vrijgevig tegenover de gemeenschap van St.-Agatha, die eveneens de derde orde regel had aangenomen. Er bleken in de stad vele voorstanders van deze overgang te zijn (Van der Wansem, *Het ontstaan en de geschiedenis der Broederschap van het Gemene Leven tot 1400*, p. 146).

¹⁶ Op de lijst van begunstigers van het convent komen als vroegste weldoeners o.m. voor: Gerard van Bronkhorst ('een sonderlinghe trouwe vader ende vriend') en Alienora, vrouwe van Zuilen ('seer hoghe vriendinne') met haar familie, waaronder haar zoon Dirk (Weldoenerslijst St.-Caecilia, ed. Visscher, p. 1-2).

¹⁷ Register van de oudste en voornaamste weldoeners van het kartuizerklooster Nieuwlicht bij Utrecht (Utrecht, HUA, Kartuizerklooster Nieuwlicht, inv. nr. 27) [hierna afgekort tot Register], ed. De Geer, p. 113: *Ista ... fuit valde favorabilis toti ordini nostro et personis eiusdem presertim domus monachorum Ghelrie et montis sancte Gertrudis atque nostre, de qua nos habuimus unam preciosam monstranciam.*

¹⁸ *Anniversarium Carthusianorum Vallis novae Lucis sancti Salvatoris Ultrajectensis* (Utrecht, HUA, Kartuizerklooster Nieuwlicht, inv. nr. 4) & *Kalendarium* van de vaste kerkelijke feestdagen, met uittreksel en aanvullingen van het necrologium van het klooster Nieuwlicht (*Ibidem*, inv. nr. 14) [hierna afgekort tot *Anniversarium – Kalendarium*], ed. Van Hasselt, p. 139: *O[bijt] nobilis d[omi]na. Alienora de Zulen, Baronissa, que dedit unam preciosam monstranciam et etiam casulam ac mappas altarium etc.* Sinds de oorspronkelijk publicatie van deze tekst verscheen De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*, waarin alle memorieregisters van de Utrechtse kartuizers uitgebreid worden beschreven (p. 45-78).

Figuur 18. – Register van de oudste en voornaamste weldoeners van het kartuizerklooster Nieuwlicht bij Utrecht, van wie de schenkingen een waarde van meer dan 100 pond bedroegen – met vermelding van Alienora van Zuilen en Evert Foec [Utrecht, HUA, Kartuizerklooster Nieuwlicht, inv. nr. 27]

Andere leden van de familie Van Borselen zouden haar voorbeeld volgen: haar zoon Dirk en diens echtgenote Aleid van Linter begunstigten de Utrechtse kartuis¹⁹, Boudewijn en Floris van Borselen waren grote weldoeners van de nieuwe kartuis te Noordgouwe bij Zierikzee²⁰ en Alienora's kleinzoon Frank, de bekendste telg van de familie, stichtte in 1469 het Delftse kartuizerklooster.²¹

¹⁹ De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*, p. 356-357. Aan de tertiariissen van St.-Caecilia deed Aleid ook een schenking ter nagedachtenis aan haar ouders Raes [van Rivieren, heer] van Linter en Caecilia [van Heers] (Weldoenerslijst St.-Caecilia, ed. Visscher, p. 2). Raes was een groot weldoener van de Antwerpse kartuis, waar hij werd begraven (Delvaux, *Het Kartuizerklooster 'Sint Katharina' op het Kiel bij Antwerpen*, p. 95-96). Raes en Caecilia staan ook bekend als weldoeners van de regulieren van Zevenborren, evenals Dirk en Aleid (Gillis vander Hecken, *Memoriale benefactorum domus Septemfontium*, in: Brussel, KB, MS 11974-85, fol. 282r, 283r), en van de regulieren van Bethlehem te Herent (Peter Impens, *Chronicon Bethlemiticum*, in: Wien, ÖNB, MS S. n. 12816, fol. 103r).

²⁰ De Grauwe, 'Chartreuse de Zierikzee'.

²¹ De Grauwe, 'Chartreuse de Delft'.

Dit testament introduceert dus niet alleen enkele leidende figuren van de derde-ordebeweging, maar toont daarnaast hoe weldoeners zoals vrouwe Alienora en haar familie kunnen gezien worden als een verbinding tussen kartuizers en devoten in het Utrechtse bisdom.²² Het loont daarom de moeite om de prosopografische gegevens van kartuizers en devote gemeenschappen en hun weldoeners verder te bestuderen.

4.2.2. Relaties van de Utrechtse kartuizers met moderne devoten

In de maanden die aan het opstellen van het testament van Alienora van Zuilen voorafgingen, verbleef een aantal leidende figuren van de moderne devoten te Amersfoort. In de briefwisseling van enkele afgevaardigde Deventer broeders van het gemene leven wordt er voortdurend in bedekte termen gesproken over een ‘gemeenschappelijke zaak’, een *commune negotium*, vermoedelijk het verkrijgen van goedkeuringen van en privileges voor hun stichtingen, waarvoor vrienden zoals de Utrechtse deken Evert Foec aangesproken werden als voorsprekers en verdedigers.²³ Uit een van de brieven blijkt ook dat een *frater Tydemannus Grauwert* tot die groep van adviserende vrienden hoorde.²⁴ Hierin kan Tideman Grauwert herkend worden, geboren uit een bekend Utrechts patriciërsgezin, rector en prior van de Utrechtse kartuis Nieuwlicht.²⁵ Deze kartuis werd in 1391 gesticht door zijn jeugdvriend Zweder van Abcoude, heer van Gaasbeek, Putten en Strijen. Grauwert was er verantwoordelijk voor geweest dat het klooster net buiten Utrecht kwam te liggen, in plaats van een door haar stichter gewilde plek in het graafschap Holland en Zeeland.²⁶

²² Op de lijst van begunstigers van de Utrechtse kartuis valt het grote aantal vrouwen op (vgl. Register, ed. De Geer, passim). Sanders, ‘De Moderne Devotie als schakel tussen de kartuizers bij Geertruidenberg en bij ’s-Hertogenbosch’, wees reeds op een analoge verbreding van schenkingen aan de kartuis bij Geertruidenberg tot begunstiging van de kloosters die de Moderne Devotie in praktijk brachten en die de vrouw een duidelijke rol binnen de orde toebedeelde.

²³ Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*, p. 95-105; Van der Wansem, *Het ontstaan en de geschiedenis der Broederschap van het Gemene Leven tot 1400*, p. 163-173.

²⁴ Koning, *Specimen historico-theologicum de Gerardi Zutphaniensis vita, scriptis et meritis*, p. 23.

²⁵ De Utrechtse prior was in deze periode niet de enige kartuizer die devote gemeenschappen met raad en daad bijstond. Rond 1393-1394 waarschuwde de prior van Monnikhuizen de devote zustergemeenschap te Rhenen dat bepaalde aspecten in hun levenswijze *nullatenus posse stare* met de statuten van de kerk (Aanklachten tegen de staat en de levenswijze der van ketterij verdachte zustersgezelschappen van Wermbold van Buscop te Utrecht, Rhenen en andere plaatsen, ed. Fredericq, p. 154). In 1416 hing de Arnhemse prior zijn zegel onder een verklaring van zeven vooraanstaande regulierenkloosters, waarin deze het opnamen voor de levenswijze van de devoten (Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*, p. 131-132).

²⁶ Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher*, p. 23-41.

Uit het Utrechtse necrologium en andere bronnen blijkt dat niet alleen Tideman Grauwert contacten had met het milieu van devoten. Een van de frappantste voorbeelden van “devote families”, i.e., families waarvan verschillende leden terug te vinden zijn als bewoners en weldoeners van gemeenschappen van moderne devoten, is dat van de kartuizer en latere prior Hendrik van Heeswijk, ingetreden in 1438.²⁷ Zijn moeder Haesken, die vóór de intrede van haar zoon, in 1425, al een schenking had gedaan aan de Utrechtse kartuizers, staat daarnaast ook bekend als een weldoener van het Utrechtse tertiariissenconvent St.-Caecilia en van de Utrechtse regulieren. Als weduwe profeste Haesken zelf in het Utrechtse tertiariissenconvent (en latere regularissenklooster) St.-Ursula of Braem Dolenconvent, net als haar zus Catharina van Wercouden. Een derde zus, Geertrui van Wercouden, echtgenote van Gijsbert Scade, was eveneens weldoener van St.-Caecilia. Zij treedt in bronnen op als voogd van de Brugse kartuizer Hugo van Wercouden, een zoon van haar broer Gerrit van Wercouden, zelf Utrechts kartuizer. Hendrik van Heeswijks zussen Belie en Lijsbet waren professen van het tertiariissenconvent St.-Caecilia, zijn broer Dirk van Heeswijk was regulier in het klooster Nazareth. Een andere zus, Hille, was wellicht ook kloosterzuster.²⁸ Ook voor andere Utrechtse kartuizermonniken zijn dergelijke connecties terug te vinden.²⁹

²⁷ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 106.

²⁸ *Ibidem*, p. 126, 162, 169, 170; Weldoenerslijst St.-Caecilia, ed. Visscher, p. 401; De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*, p. 281-282, 328-329; Cartularium (B) van de regulieren van OLV en Twaalf Apostelen te Utrecht, in: Utrecht, HUA, Bewaarde archieven II, inv. nr. 870, fol. 62r-62v; volgens Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique*, dl. 3, p. 232, heeft Brussel, KB, MS 2549-50, met teksten van o.a. Jan van Schoonhoven en Geert Grote, geschreven in 1442 voor het Elfduizendmaagdenconvent, op fol. 141v: *Dit boeck heeft doen scriven Gheertruet Ghijsbert Scaden weduwe, ende gheeft tot een ewich testament na hare doot suster Haes van Heeswijck ende suster Katrijn van Wercouden, hoer twe susteren ende den ghemenen convent susteren thant woenende onder die smede binnen Utrecht, int jaer ons heren. m. cccc. xlii. opten paesdach den yrsten dach van april. Bidt voer Geertruut Scaden om Gods wille, Pater noster, Ave Maria, voer Heinric van Wercoude, voer Jan van Heeswijc, voer Ghijsbert Scade, voer Jan de Vroede.*

²⁹ De kartuizer Willem Vryman van Delft was een neef en correspondent van de regulier Jan van Schoonhoven (Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher*, p. 56; Scholtens, ‘Necrologie van de Utrechtse kartuizers’, p. 120). Zijn vader Willem, moeder Aleid en zussen Ava en Katherina werden herdacht (*Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 122, 154, 175, 203, 223). De Utrechtse procurator Frank Ofhuys van Delft was verwant met de Delftse familie Ofhuys waarvan leden als weldoeners en bewoners betrokken waren bij de tertiariissenconventen St.-Agatha te Delft en St.-Ursula te Schiedam (Verhoeven, ‘De kronieken van twee Delftse tertiariissenconventen’, p. 112-113; Meyer, ‘Kerkelijk Schiedam vóór de Hervorming’, p. 31). Zijn vader Jacob en moeder Machteld werden herdacht. Zeer waarschijnlijk was hij dus de zoon van de Delftse schepen Jacob Ofhuys (*Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 191, 204). Johan Willam Arndssoen van Delft, die als prowenier in de Utrechtse kartuis verbleef, was een groot weldoener van de kartuizers en broer

Analoog aan andere kartuizen in de Nederlanden, waren er weldoeners van de Utrechtse kartuis afkomstig uit families van kooplieden en stads-magistraten die dicht bij de moderne devoten stonden. Zo begiftigden bv. de uit Utrecht afkomstige Windesheimse regulieren Hendrik Walvisch en Willem Vornken, ‘hem onderlinghe seer mynnende’ en op dezelfde dag geprofest te Windesheim³⁰, beiden de Utrechtse kartuis.³¹ Ook vader Hendrik Walvisch was een weldoener en wordt met echtgenote Sophie, zoon Hendrik en dochter Beatrijs herdacht in het necrologium van de kartuiz-ers.³² Sophie Walvisch was zowel weldoener van het klooster Windesheim als van het Utrechtse tertiarissenconvent St.-Caecilia.³³

van de Utrechtse kanunnik Arnold van Dorp. Claes Ofhuys van Delft en de prior van Nieuwlicht werden door hem aangesteld als executeurs-testamentair. Voor Nieuwlicht zou procurator Frank Ofhuys die rol opnemen (zie n. 191-193). Bij leven schonk hij o.m. boeken (Meinsma, *Middeleeuwse bibliotheken*, p. 159). De Utrechtse prior Dirk Sloyer was medestichter geweest van het regulierenklooster te Amsterdam (zie volgende paragraaf). De Keulse profes Zweder van Boecholt was verwant met de kanunnik Everard Hotman van Emmerik, behorende tot dezelfde familie als de Keulse en Roermondse kartuizer Jacob Hotman (Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher*, p. 52). Het necrologium vermeldt naast Everard ook nog Hendrik Hotman en Jutte (mogelijk diens ouders), naast Zweder van Boecholts broer Hendrik (*Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 105, 187, 208). De Hotmans waren één van de belangrijkste koopmans- en magistratenfamilies in Emmerik; leden ervan komen voor onder de weldoeners en bewoners van het Emmerikse St.-Agnesconvent, en waren net als Reinald van Aeswijn, stichter van dat convent, weldoener van de Keulse kartuizers (Evers, *Die Emmericher Familie Hotman*; Bollman, *Frauenleben und Frauenliteratur in der Devotio Moderna*, p. 120-121 & 418, n. 34). De vroege weldoener Jan Vranckensoen van Middelborch, vermeld in het weldoenersboek van het Utrechtse tertiarissenconvent St.-Caecilia, is gelijk te stellen met *Johannes Franconis de Middelborch*, vader van de kartuizer *Hesselus Johannis* en met zijn echtgenote *Petronella* weldoener van de Utrechtse kartuis (Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher*, p. 47-48; Weldoenerslijst St.-Caecilia, ed. Visscher, p. 398; De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*, p. 283).

³⁰ Frensweegse handschrift, ed. Jappe Alberts & Hulshoff, p. 121-123.

³¹ De gift in geld door *Willelmus Voortkin nunc regularis in Widechem*, later prior van Leiderdorp, Agnietenberg en Windesheim, gebeurde vóór of net na zijn intrede in 1398. De schenking van boeken door *Henricus Walvisch, canonicus regularis in Wyndesheym*, de latere prior van Mariënborn, gebeurde wellicht vóór 1406 en mogelijk ook rond zijn professie te Windesheim (Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher*, p. 111, 123). Misschien hebben zij beiden met een intrede in de Utrechtse kartuis geflirt.

³² *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 192; De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*, p. 350. Beatrijs was echtgenote van Timan Trinde, uit een bekend Utrechts patriciërs geslacht. Hadewijch, dochter van Hendrik, was gehuwd met Dirk van Oudaen, zoon van Ernst Taets, schepen (De Chalmot, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, dl. 1, p. 215-220; De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*, p. 350). De *matertera* Hadewijch van de Utrechtse kartuizer Jan Taets zal wel niet gelijk te stellen zijn met de dochter van Hendrik Walvisch (De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*, p. 349-350).

³³ Jan Busch, *Liber de origine devotionis moderne*, ed. Grube, p. 324. In Weldoenerslijst St.-Caecilia, ed. Visscher, p. 399, wordt Fie Walvisch onmiddellijk gevolgd door de in de vorige noot vermelde Timan Trinde. Korstine Timan Trindendr was een profes van St.-Caecilia

Dergelijke weldoeners stonden dus op uiteenlopende manieren in verbinding met een of meerdere stichtingen in de sfeer van de Moderne Devotie, in Utrecht of daarbuiten. Zo lijkt de Utrechtse burger Frank Vroede, die rond de eeuwwisseling op een opvallende manier – ook buiten Utrecht – getuige was van een aantal devote stichtingen, een erg actieve leken-sympathisant van de Moderne Devotie te zijn geweest.³⁴ Abraham Dole, schenker van een klein geldbedrag, was dan weer een stichter, nl. van het convent St.-Ursula en Elfduizendmaagden, ook wel gekend als het Braem Dolenconvent.³⁵ Rond 1407 werd een gebrandschilderd glasraam geschonken aan de Utrechtse kartuizers door Sophia Minnebode van Dordrecht. Zij had met haar echtgenoot Reinoud in 1382 het regulierenklooster Eemstein opgericht – een stichting waar Geert Grote persoonlijk bij betrokken was –, en in 1395 had het echtpaar een reis naar Rome i.v.m. het bekomen van Windesheimse privileges bekostigd voor de eerder vernoemde Utrechtse kanunnik Gerard van Bronkhorst.³⁶

Opvallend zijn de kleine schenkingen van leidende figuren en “projectontwikkelaars” in de vroege Moderne Devotie uit andere steden, zoals de kapitaalkrachtige priester Dirk Gruter van Doesburg, een weldoener van o.m. de Keulse kartuizers. Misschien was hij ook (mee) verantwoordelijk voor een aantal kleine giften vanuit Doesburg rond 1400.³⁷ Ook Arnt vanden Gruuthuus, mede-stichter van het regulierenklooster Mariëndaal te Arnhem, schonk al vroeg een klein geldbedrag³⁸, net als de priester Willem Oudescutte van Hoorn, een correspondent van Geert Grote die in

(Scheiding van goederen tussen Korstine Trinde en haar broers, in: Utrecht, HUA, Bewaarde archieven I, inv. nr. 954).

³⁴ Goudriaan, ‘Een netwerk van devoten’, p. 51, n. 24; De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*, p. 425, n. 1140.

³⁵ Register van de weldoeners met schenkingen aan het kartuizerklooster Nieuwlicht te Utrecht van een waarde van minder dan 100 Stichtse ponden [hierna vermeld als Register kleine weldoeners], in: Utrecht, HUA, Kartuizerklooster Nieuwlicht, inv. nr. 28: *Item Braem Dool civis Traiectensis ...*

³⁶ De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*, p. 335; Acquoy, Het klooster te Windesheim en zijn invloed, dl. 2, p. 11, n. 3.

³⁷ Register kleine weldoeners, in: Utrecht, HUA, Kartuizerklooster Nieuwlicht, inv. nr. 28: *Item a domino Theoderico Gruter presbitero de Doesberch ... Item dominus Theodericus Gruter de Doesburch presbiter ... Item Theodericus Gruter sacerdos ... Item Theodericus Gruter ...* Dirk Gruter, wiens overlijden ch. 1437, ed. AC 100:10:1, p. 199, 201 werd gemeld, was o.m. een groot weldoener van de Keulse kartuizers (Deeters et al., ‘Quellen zur Geschichte der Kölner Kartause’, p. 80, nr. 157 & p. 103, nr. 516). Over de Doesburgse schenkingen, zie De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*, p. 295. Ook uit Kampen kwamen er in korte tijd kleine geldbedragen naar Utrecht, vooral door vrouwen. De term “projectontwikkelaar” nam ik over uit De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, p. 6.

³⁸ Register kleine weldoeners, in: Utrecht, HUA, Kartuizerklooster Nieuwlicht, inv. nr. 28: *Item Arnoldus de Gruuthuse in Aernem magnus amicus ordinis ... Item Wynandus de Aernhem ...*

Amsterdam actief was en daar zowel kartuizers als regulieren bedacht in zijn testament.³⁹ De priester Jan Claesz, pastoor in Rugge en kanunnik in Brielle, bedacht in 1424 zowel de regulieren van Rugge, Eemstein, Windesheim en Leiderdorp, als de kartuizers van Geertruidenberg en Utrecht bij testament. Hij had met zijn jongere broer (en latere regulier) Joost Claesz., kapelaan van de heer van Heenvliet, en een groepje devote leken in 1403 de schouders gezet onder de stichting van het klooster te Rugge.⁴⁰

Andere weldoeners waren het dan weer aan hun stand verplicht om verscheidene religieuze instellingen te begunstigen, zoals Zweder van Abcoude, stichter van de Utrechtse kartuis, en zijn broer Willem, 'tweede stichter' (*secundus fundator*). De machtige Zweder, die als heer van Gaasbeek met één been in Brabant stond, was een weldoener van de Brabantse regulieren van Groenendaal en Rooklooster⁴¹, terwijl Willem de stichter was van het eerste besloten dominicanessenklooster in de Nederlanden, onder invloed van de Moderne Devotie te Wijk bij Duurstede opgericht.⁴²

Ten slotte geeft het necrologium van Nieuwlicht ook aan dat de kartuizers zelf contacten onderhielden met een aantal devote gemeenschappen in het Utrechtse. Enkele bevriende leden daarvan worden vermeld, zoals een zekere Elizabeth⁴³, moniale, en Johannes⁴⁴, rector, van het nabijgelegen monialenklooster Jeruzalem⁴⁵, biechtvader Herman [ter Maet] van het

³⁹ *Idem: Item dominus Wilhelmus Oudescutte ...* Zie n. 255.

⁴⁰ Van der Gouw, *De regulieren van Rugge*, p. 28-29, 233-235.

⁴¹ *Obituarium Viridis vallis*, ed. Dykmans, p. 113-114, n. 3.

⁴² De stichting volgde de regel van Augustinus onder de hoede van de predikheren (de zgn. tweede orde). Het initiatief was genomen door de Utrechtse wijbisschop en dominicaan Hubertus Schenck, die er het slot invoerde en biechtvader werd. Willem van Abcoude richtte het klooster op en begiftigde het rijkelijk. Zijn dochter Johanna profeste er in 1402, terwijl haar man Jan van Brederode als convers intrad in de Zelemse kartuis. Jans broer Dirk, een Arnhemse profes, volgde daarna zijn broer naar Zelem. Thomas de Firmo, magister-generaal van de predikheren, liet tijdens een visitatiereis door Europa de Utrechtse kartuizers delen in de goede werken van zijn orde (Akte waarbij Thomas de Firmo, magister-generaal van de predikherenorde, het Utrechtse kartuizerklooster laat delen in de goede werken van de orde (4 april 1403), in: Utrecht, HUA, Kartuizerklooster Nieuwlicht, inv. nr. 19). Tijdens zijn verblijf in de Nederlanden scherpte deze de clausuur van de dominicanessen verder aan (Hoogland, 'Het klooster van de H. Maria Magdalena te Wijk bij Duurstede'; Meyer, 'De eerste Nederlandsche dominicanessen in de middeleeuwen'). De eerste priorin, Elizabeth van der Sterre (*de Stella*), werd vóór 1410 opgenomen in de fraterniteit van de kartuizerorde (Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher*, p. 321).

⁴³ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 213.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 152.

⁴⁵ In 1424 liet het generaal kapittel dit klooster delen in de goede werken van de orde, op initiatief van de Utrechtse kartuizers (Akte waarbij het generaal kapittel der kartuizers het Windesheimer monialenklooster Jeruzalem te Utrecht deel geeft aan alle missen, gebeden en verdere godsdienstige handelingen, in: Utrecht, HUA, Bewaarde archieven I, inv. nr. 1213).

St.-Caeciliaconvent en vriend van het huis⁴⁶ en Hendrik van Zancten, biechtvader van de zusters van het nabijgelegen Bethlehemconvent.⁴⁷ De Utrechtse kartuizers herdachten eveneens in hun gebeden een reeks pestslachtoffers bij de Utrechtse regulieren en bij de cisterciënzers van IJsselstein.⁴⁸ Met dit laatste klooster, behorend tot de zogenaamde Colligatie van Sibculo, een nieuw opgericht kloosterverband binnen de cisterciënzorde onder invloed van kartuizers en Windesheimse regulieren⁴⁹, sloten de Utrechtse kartuizers in 1451 een gebedsovereenkomst.⁵⁰

Bij het doornemen van de Utrechtse bronnen wordt duidelijk dat een prosopografische studie van kartuizers rond de onderzochte periode alleen maar mogelijk is door kartuizerbronnen te vergelijken met de beschikbare informatie over de verschillende verschijningsvormen van de Moderne Devotie. Immers, daardoor zijn er voor een aantal kartuizers uit de onderzochte periode vele gegevens beschikbaar.⁵¹ Voor een grondige analyse van het sociale netwerk staat het huidige prosopografisch onderzoek echter nog niet ver genoeg.⁵²

⁴⁶ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 209.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 165.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 177, 180. Van enkele personen is niet duidelijk of ze al dan niet tot de pestslachtoffers behoren: fr. *Johannes Scerpenborch* et fr. *Jacobus, canonici regulares in Trajecto* (*Ibidem*, p. 184); fr. *Petrus, canonicus Regularis in civitate*; d. *Petrus, prior Cisterciensium in Yselsteyn* (*Ibidem*, p. 188); d. *Egbertus, prior Regularium in civitate* (*Ibidem*, p. 194); d. *Ludolphus, Adrianus et Theodericus, canonici regulares in Trajecto, tempore pestilencie* (*Ibidem*, p. 202).

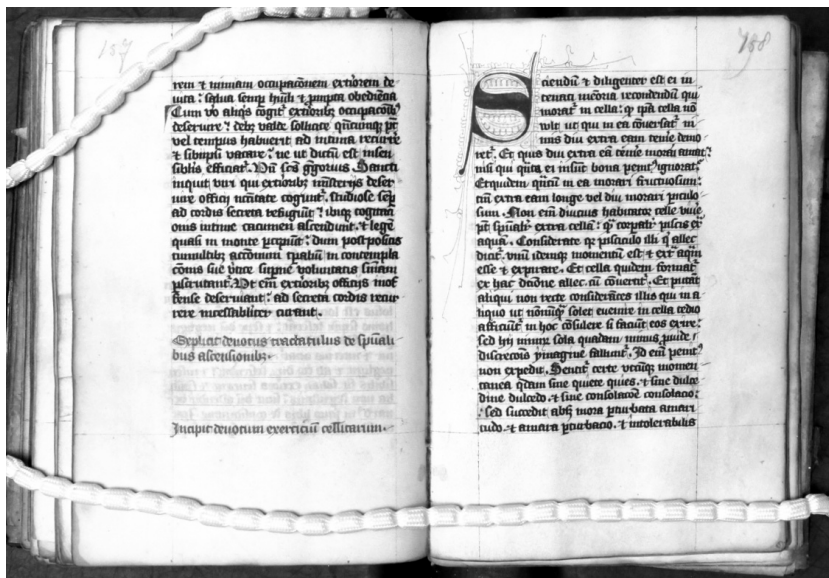
⁴⁹ Van Dijk & Vonk, *Moderne Devoten in monnikspij*.

⁵⁰ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 65-66.

⁵¹ Zo vormen bv. de gegevens betreffende de Deventer koopmanszoon en Zelems profes Gozewijn Comhaer stilaan stof voor een bescheiden biografie. Zie hierover hoofdstuk 5 in deze dissertatie [= Gaens, 'Les chartreux de Zelem lez Diest et la clôture des monastères dépendant du chapitre de Windesheim'].

⁵² Buiten losse bijdragen is een grondige prosopografische studie van de Noord-Nederlandse kartuizen vooralsnog uitgebleven. Voor Utrecht, zie: Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher*, p. 42-60; Scholtens, 'Necrologie van de Utrechtse kartuizers'; De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*, p. 273-315. Voor Amsterdam, zie: Scholtens, 'Necrologie van het Amsterdamse kartuizerconvent'. Voor Delft, zie: Van Nieuwstadt, 'De kloosteringen van het kartuizerklooster buiten Delft'. Voor Geertruidenberg, zie: Sanders, *Waterland als woestijn*, p. 189-212. Voor Arnhem, zie: De Backer, 'De kartuize Monichusen bij Arnhem'. Voor Vught, zie: Gaens, 'De bewoners van Sint-Sophia'; Gaens & Sanders, 'Prosopografisch overzicht van de bewoners van Sint-Sophia'. Wat derde-ordelingen betreft, is er een *Monasticon Trajectense* met beperkte prosopografische informatie in de maak. De recent gepubliceerde monasticons van het Kapittel van Windesheim en de gemeenschappen van broeders van het gemene leven bevatten geen gestructureerde prosopografische gegevens. Voor andere kapittels, zoals dat van Sion en Venlo, alsook voor de zusters van het gemene leven, ontbreekt bovendien elke moderne prosopografische (zelfs bibliografische) studie.

Uit het voorgaande blijkt dat er niettemin heel wat lijnen lopen van de vroegste bewoners en weldoeners van de Utrechtse kartuis naar kringen van moderne devoten.⁵³

Figuur 19. – Slot van *De spiritualibus ascensionibus* van Gerard Zerbolt van Zutphen en opening van de *Devotum exercitium cellitarum*, een anonieme compilatie uit *De quadripartito exercitio celle* van de kartuizer Adam van Dryburgh, gekopieerd in 1411 door de regulier Hendrik Walvisch [Zwolle, Historisch Centrum Overijssel, MS Windesheim 3, p. 157-158]

⁵³ De namen van Albertus Buer en Hendrik van Vethusen, Arnhemse professen, komen voor in een hele reeks uit de periode van het einde van de veertiende eeuw en het begin van de vijftiende eeuw, die Scholtens al in 1926 opsomt bij het wijzen op de relaties tussen kartuizers en moderne devoten; opnieuw ontbreekt hier elke verantwoording (Scholtens, ‘Gozewijn Comhair, karthuizer en bisschop van IJsland’, p. 111, n. 2).

4.2.3. De rol van Utrechtse kanunniken in de ontwikkeling van de Moderne Devotie

Een aantal factoren heeft de expansieve groei van de hervormingsbeweging van de moderne devoten mogelijk gemaakt, ondanks aanvankelijke tegenstand van spottende en tegenwerkende burgers en magistratuur, zich bedreigd voelende clerus, alsook van de inquisitie vanuit dominicaner hoek. Zo hadden de devoten met de benoeming van Frederik van Blankenheim tot bisschop vanaf 1393 een grote begunstiger van hun beweging.⁵⁴ Wellicht hebben enkele vooraanstaande en hervormingsgezinde Utrechtse kanunniken, waarvan enkelen tot de raadgevers van de bisschop behoorden, hierbij een niet geringe rol gespeeld.

Opvallend bij een aantal kanunniken uit de onderzochte periode zijn de begunstigingspatronen betreffende klooster(orde)s. Waar geestelijken traditioneel een reeks kloosters in de onmiddellijke geografische nabijheid begunstigten, of een gelijk bedrag toekenden aan de vijf (of vier) traditionele “biddende orden” (bedelorden), liet nu een aantal belangrijke kanunniken hun hervormingsgezindheid blijken door een duidelijke voorkeur weg te dragen voor devoten en kartuizers – in een aantal gevallen zelfs uitsluitend voor devote gemeenschappen en kartuizerkloosters.⁵⁵

De belangrijkste figuren voor de Utrechtse derde-ordebeweging zijn de voornoemde kanunniken van Oudmunster, Evert Foec en Gerard van Bronkhorst, beiden nauw betrokken bij de ontwikkeling van de Moderne Devotie in het Utrechtse Sticht.⁵⁶ Het testament van Gerard van Bronkhorst (†1428) is, wat dit begunstigingspatroon betreft, een schoolvoorbeeld: hij begiftigde de kartuizen van Utrecht, Monnikhuizen, Amsterdam en Geertruidenberg, enkele Windesheimse regulierenkloosters en een reeks “semi-religieuze” gemeenschappen (in deze volgorde vernoemd).⁵⁷ Evert Foec (†1418), deken van Oudmunster, was vanaf de stichting de Utrechtse kartuis welgezind, zoals blijkt uit het necrologium.⁵⁸ Onder zijn bewind

⁵⁴ Kühler, *Johannes Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen*, p. 62; Schmedding, *De regering van Frederik van Blankenheim*, p. 252-273; Van der Wansem, *Het ontstaan en de geschiedenis der Broederschap van het Gemene Leven tot 1400*, p. 91. Frederik van Blankenheim werd ook door de Utrechtse kartuizers als ‘generozer’ (*generosus*) begunstiger herdacht, o.m. omwille van een schenking van een glasraam (Register, ed. De Geer, p. 138).

⁵⁵ De gebedsvorspraak bood wellicht voor de geestelijken een zekere meerwaarde. Omgekeerd kan de hervormingsgezindheid van geestelijken dus voor een deel afgeleid worden uit hun begunstigingspatronen. Voor gelijkaardige vaststellingen, zie: Mol, ‘Friezen en het hiernamaals’.

⁵⁶ Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*, p. 42. Zie n. 14.

⁵⁷ Goudriaan, ‘De derde orde als onderdeel van de Moderne Devotie’, p. 12; Testament van kanunnik Gerard van Bronkhorst (1 september 1403), in: Utrecht, HUA, Kapittel van Oudmunster, inv. nr. 160-2; De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*, p. 321-322.

⁵⁸ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 127.

sloot het St.-Salvator kapittel in 1394 een gebedsovereenkomst met de kartuizers⁵⁹, waarvan het symbolische belang niet mag onderschat worden. Immers, confraterniteiten met niet-kartuizerkloosters, laat staan met kapittelkerken, waren eerder uitzonderlijk geweest in de orde.⁶⁰ Niet alleen de deken van Oudmunster, maar ook het voltallige kapittel werd door de Utrechtse kartuizers als ‘speciale vrienden’ en weldoeners herdacht.⁶¹ De kartuizers zouden bovendien, naast Oudmunster, ook met de kapittelkerken van St.-Marie⁶², St.-Jan⁶³ en St.-Pieter⁶⁴ gebedsovereenkomsten afsluiten. Verschillende kanunniken van de Utrechtse kapittels werden als weldoeners en vrienden herdacht in het necrologium. In Bijlage 1 worden de door de kartuizers herdachte geestelijken van de vijf Utrechtse kapittelkerken vermeld. Van een aantal kanunniken kan in meerdere of mindere mate affiniteit met de Moderne Devotie worden vastgesteld.

Naast het feit dat een aantal belangrijke Utrechtse geestelijken zowel kartuizers als moderne devoten genegen was en sommigen zelfs bij de kartuizers intraden, valt in deze lijst nog een aantal elementen op. Enkele van deze veelal hoog opgeleide kanunniken droegen bij aan de opbouw van de bibliotheek van de jonge Utrechtse kartuis. De kanunniken Otto van Moerdrecht en Hendrik vander Laen, die in de kartuis van Utrecht intraden, waren zelfs als *scriptores* actief, naast (eerder genoemde) collega’s als Tideman Graeuwert, Zweder van Boecholt, Albert Buer en Dirk Sloyer.⁶⁵ Op basis van een poging tot reconstructie van de bibliotheek kan men algemeen stellen dat teksten uit de sfeer van de Moderne Devotie rij-

⁵⁹ *Ibidem*, p. 66; Akte waarbij het kapittel van St.-Salvator (Oudmunster) te Utrecht aan het kartuizerklooster Nieuwlicht broederschap verleent en laat delen in de goede werken van het kapittel onder erkenning van de gemeenschappelijke kerkpatroon (4 januari 1394), in: Utrecht, HUA, Kartuizerklooster Nieuwlicht, inv. nr. 18.

⁶⁰ Vaak lagen familie- of vriendschapsbanden aan de grondslag van dergelijke overeenkomsten (J. De Grauwe, mondelinge mededeling). In de Nederlanden valt in de vijftiende eeuw een interesse op voor devote gemeenschappen. Zo waren er in Monnikhuizen goede relaties met het Grote Convent te Doesburg, de Utrechtse kartuis sloot een gebedsovereenkomst met de reeds vermelde cisterciënzers te IJsselstein, de Amsterdamse kartuis met de regulieren van Amsterdam en van Haarlem en met de tertiarissen van het Amsterdamse St.-Luciaconvent, en de kartuis van Zierikzee met de tertiarissen van het St.-Ursulaconvent te Schiedam.

⁶¹ Register, ed. De Geer, p. 134, 138.

⁶² Akte waarbij het kapittel van St.-Marie te Utrecht aan het klooster Nieuwlicht broederschap verleent en laat delen in de geestelijke goede werken van het kapittel (25 juli 1487), in: Utrecht, HUA, Kartuizerklooster Nieuwlicht, inv. nr. 23.

⁶³ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 66; Akte waarbij het kapittel van St.-Jan te Utrecht aan het klooster Nieuwlicht broederschap verleent en laat delen in de goede werken van het kapittel (20 mei 1417), in: Utrecht, HUA, Kartuizerklooster Nieuwlicht, inv. nr. 20.

⁶⁴ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 66.

⁶⁵ Voor de als *scriptores* actieve monniken, zie: Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher*, p. 42-57.

kelijk aanwezig waren in de Utrechtse kartuis⁶⁶, met onder meer auteurs als Jan van Ruusbroec, Geert Grote, Florens Radewijns, Gerard Zerbolt van Zutphen en Jan van Schoonhoven, en bv. werkjes als de brief aan Windesheim van Willem Vornken.⁶⁷ Vooral *sacrista* Martin van Schiedam kopieerde er ijverig Ruusbroec, Grote en Zerbolt; de monnik Zweder van Boecholt onder meer werk van Ruusbroec, Schoonhoven en Dionysius de Areopagiet.⁶⁸

Daarnaast valt op dat de meeste van de genoemde kanunniken zich vooral inlieten met tertiariissenconventen van het Kapittel van Utrecht die besloten waren. Er werd in de literatuur al meermaals gewezen op het proces van “verkloostering” en verinnerlijking van de eerste devote gemeenschappen. De dreiging van verkettering door inquisiteurs die de vroege moderne devoten lang boven het hoofd hing, was wellicht één van de katalysatoren van dit proces. Zeker speelden enkele van de voornoemde invloedrijke en hervormingsgezinde Utrechtse kanunniken hierin een actieve rol. De oprichting van het Utrechts kapittel van tertianen en tertiariissen in de nasleep van het beruchte *commune negotium*, een bifurcatie van in oorsprong wereldlijke frater- en zusterhuizen, was al een eerste stap in deze richting. In dit vormingsproces zouden vele conventen nog een stap verder gaan door het aannemen van een “strikttere” regel, veelal die van Augustinus (d.i., overgangen naar regulierenkloosters, kruisheerenkloosters, etc.) en/of het invoeren van het kloosterslot.⁶⁹

Besluitend kan men stellen dat het bestuderen van prosopografische gegevens en begunstigingspatronen met betrekking tot kartuizers en vroege gemeenschappen in de sfeer van de Moderne Devotie niet enkel onderlinge relaties blootlegt, maar ook meer licht werpt op de dynamiek van de ontwikkeling van de vroomheidsbeweging van de Moderne Devotie. Het netwerk rond de moderne devoten en kartuizers in Utrecht blijkt sterk verweven met de religieuze elite. De institutionalisering onder de vorm van de aanname van een kloosterregel, de oprichting van het kapittel van

⁶⁶ Over de Utrechtse bibliotheeksituatie, ondanks de algemene titel: Gumbert, ‘Over kartuizerbibliotheeken in de Nederlanden’.

⁶⁷ Voor een overzicht van de teksten, zie: Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher*, p. 295-307. Otto van Moerdrecht schonk de *Sermones de tempore et de sanctis in tribus voluminibus* van een bij de devoten erg geliefde auteur, Jordanus van Quedlinburg, het tweede oudste handschrift van deze tekst (*Ibidem*, p. 129; Meinsma, *Middeleeuwse bibliotheken*, p. 158-159). Zie ook betreffende het boek met traktaten van Geert Grote geschenken door Arnoldus Helias, pastoor van de Nicolaaskerk: Van Dijk, ‘Geert Grote. Enkele tractaten’.

⁶⁸ Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher*, p. 301-303. Martin schonk bij zijn intrede land in Poortugaal van zijn ouders Jan Jansz Backer en Haas (*Ibidem*, p. 50, 75, 77, 95, 100-109, 235, 264).

⁶⁹ Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*, p. 233-296.

Utrecht en de invoering van het kloosterslot was mogelijk de prijs die men betaalde voor de toenemende bescherming van Utrechtse hervormingsgezinde kanunniken. Daarentegen bestonden de kringen rond de vroege moderne devoten in de Overijsselse steden, zoals te Deventer, in dezelfde periode in grote mate uit de lokale politieke en economische elite.⁷⁰ Misschien is het geen toeval dat men aan de overkant van de IJssel dan ook meer zou kunnen vasthouden aan de oorspronkelijke idealen van het semi-religieuze leven in gemeenschap.

Toch is uit een aantal elementen af te leiden dat deze ontwikkeling (aanvankelijk) geen aanleiding gaf tot een feitelijke breuk in het netwerk van devoten in de steden van het Utrechtse bisdom.⁷¹ Een mooi voorbeeld is hier opnieuw het testament van Gerard van Bronkhorst: in de opsomming van de door hem bedeelde stichtingen maakt hij geen onderscheid tussen frater- en zusterhuizen van semi-religieuze signatuur en derde-ordeconventen met een kloosterregel – hij noemt ze onder één noemer *congregationes* – maar wél tussen gewone en besloten congregaties.⁷²

Er zijn geen directe aanwijzingen dat de Utrechtse kartuizers dit proces van verkloosterling en besluiting op actieve basis beïnvloed hebben. De besluiting van tertiariissenconventen gebeurde dan ook niet ‘op de wijze van de kartuizers’ (*ad modum Cartusiensium*) zoals in de Brabants-Luikse insluitingsbeweging bij de Windesheimers. Anderzijds lag een kartuizerbesluiting voor het in meerderheid uit vrouwenconventen bestaande Utrechtse Kapittel van tertianen en tertiariissen niet voor de hand. Er is evenmin een aanwijzing van actieve betrokkenheid van de kartuizers bij insluitingsplechtigheden zoals dat bij de Zelemse kartuizers in de Zuidelijke Nederlanden het geval was.⁷³

4.2.4. Beschermers bij de pauselijke curie

Voor de derde-ordebeweging was het verkrijgen van kerkelijke goedkeuring voor de gevolgde levenswijze een grote stap in het streven naar zelfstandigheid en in het opwerpen van een verdedigingslinie tegen aanvallen.

⁷⁰ Rond de periode van het interne schisma is een aantal Deventerse schepenen, waaronder een aantal invloedrijke kooplieden, terug te vinden als weldoeners van devoten en kartuizers en als familieleden van kartuizermonniken, broeders en zusters van het Gemene Leven en Windesheimer regulieren. Zie hierover hoofdstuk 5 in deze dissertatie, p. 247-248 [= Gaens, ‘Les chartreux de Zelem lez Diest et la clôture des monastères dépendant du chapitre de Windesheim’, p. 148-150].

⁷¹ Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*, p. 104-105.

⁷² Goudriaan, ‘De derde orde als onderdeel van de Moderne Devotie’, p. 12-13.

⁷³ Zie hoofdstuk 5 van deze dissertatie [= Gaens, ‘Les chartreux de Zelem lez Diest et la clôture des monastères dépendant du chapitre de Windesheim’].

In 1399 bereikte het Utrechtse kapittel van tertianen en tertiarissen een eerste mijlpaal door de verwerving van een bul met privileges van paus Bonifatius IX. Mogelijk hebben invloedrijke vrienden zoals de abt van Dikninge en bevriende Utrechtse kanunniken hierin een rol gespeeld.⁷⁴

Een interessante onderzoekspiste is de rol van geleerde en hervormingsgezinde kennissen en vrienden aan de pauselijke curie bij het steunen en beschermen van de beweging van de moderne devoten. Op het einde van de veertiende eeuw en specifiek vanaf het aantreden van paus Bonifatius IX is immers een merkbare stijging van het aantal Nederlandse (in het algemeen uit het Duitse keizerrijk afkomstige) curialen vast te stellen.⁷⁵ Een aantal van de curialen uit onze streken is terug te vinden als beschermers, provisoren en weldoeners van het gasthuis Santa Maria dell' Anima, het centrum van de Duitse natie te Rome.⁷⁶ Enkele curialen uit de Lage Landen maakten bovendien carrière te Rome en verkeerden er in kringen van andere uit het Duitse rijk afkomstige curialen.⁷⁷ Sommigen stichtten in hun geboortestreek studentencolleges, beurzenstichtingen en gasthuizen met een merkbare invloed van de Moderne Devotie; zo was het de ultieme wil van Nicolaus Cusanus om, naast een studentenbeurs te Deventer, een gasthuis op te richten te Kues, waar de levenswijze die van de Windesheimse lekenbroeders moest benaderen en waarvan de visitatie diende te gebeuren door de prioren van de kartuizers en regulieren te Koblenz.⁷⁸

⁷⁴ Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*, p. 111-125.

⁷⁵ Over dit tijdelijke fenomeen, zie: Maas, *The German Community in Renaissance Rome*. Over de curialen onder paus Bonifatius IX, zie: Kochendörffer, 'Päpstliche Kurialen während des grossen Schismas'. Sinds de oorspronkelijk publicatie van deze tekst, verscheen bovendien Gooskens, 'Curialists, Carthusians, and Hospitals', alsook de dissertatie Gooskens, *Idealen en macht*, die o.m. deze publicatie vermeldt.

⁷⁶ Het gasthuis was in de tweede helft van de veertiende eeuw gesticht door een Dordtse koopman, die het bestemde voor pelgrims afkomstig uit het Duitse keizerrijk. Het necrologium van het gasthuis is gepubliceerd in: Egidi, *Necrologi e libri affini della provincia Romana*, dl. 2, p. 1-105; uittreksels in: Hoogewerff, *Bescheiden in Italië omtrent Nederlandsche kunstenaars en geleerden*, dl. 2, p. 226-227, 497-728.

⁷⁷ Een beroemd voorbeeld was Herman Dwerf van Herford (†1430), ooit proost te Deventer en op het toppunt van zijn macht één van de rijkste inwoners van Rome (*Ibidem*, p. 573). Hij startte als *auditor* onder Bonifatius IX (Kochendörffer, 'Päpstliche Kurialen während des grossen Schismas', p. 593). Ook Dietrich van Nieheim (†1418) wordt onder Bonifatius IX als *rescribendarius*, *scriptor*, *abbreviator* en *procurator* vermeld (Kochendörffer, 'Päpstliche Kurialen während des grossen Schismas', p. 560, 571, 597; Hoogewerff, *Bescheiden in Italië omtrent Nederlandsche kunstenaars en geleerden*, dl. 2, p. 572). Een belangrijke hervormingsgezinde curiaal was verder Nicolaus van Kues (†1464) of Cusanus (Maas, *The German Community in Renaissance Rome*, p. 31-66). Ook de uit het Brugse St.-Donaaskapittel verdreven urbanistische kanunnik Joris van der Paele (†1443) verkeerde te Rome (Hoogewerff, *Bescheiden in Italië omtrent Nederlandsche kunstenaars en geleerden*, dl. 2, p. 572).

⁷⁸ Maas, *The German Community in Renaissance Rome*, p. 67-95.

In Bijlage 2 wordt een aantal uit de Nederlanden afkomstige curialen vermeld van wie connecties met zowel kartuizers als moderne devoten duidelijk aanwijsbaar zijn.⁷⁹ Opvallend is dat de in de lijst genoemde curialen niet enkel als weldoeners van kartuizerkloosters bekend stonden, maar dat zij zich daarnaast eveneens inlieten met besloten Windesheimse regulierenkloosters en met besloten tertiariissenconventen.

4.3. Kartuizers en moderne devoten te Amsterdam

Uit het voorgaande blijkt dat het bijeenbrengen van prosopografische gegevens van zowel kartuizers als moderne devoten de dynamiek van de ontwikkeling van de Moderne Devotie in Utrecht beter inzichtelijk maakt. De bestudeerde begunstigingspatronen tonen een zekere machtsfactor van een groep vooraanstaande en hervormingsgezinde geestelijken, kanunniken en curialen in het ontstaan van de derde-ordebeweging uit de eerste gemeenschappen van moderne devoten.

In Amsterdam daarentegen, dat in de tweede helft van de veertiende eeuw een explosieve ontwikkeling doormaakte, is de politieke en economische elite van groot belang geweest in de ontstaansgeschiedenis van de Moderne Devotie. De stichting van een kartuizerklooster buiten Amsterdam was er bovendien nauw verweven met de oprichting van twee Windesheimse regulierenkloosters.⁸⁰

4.3.1. Gijsbert Dou, “godfather” van de Amsterdamse moderne devoten

Voorman van de moderne devoten in Amsterdam was Gijsbert Dou Jacobsz, geboren uit de zeer invloedrijke en machtige familie Zael. Hij nam letterlijk een centrale positie in binnen de Amsterdamse vrouwenconventen: de conventen van St.-Maria, St.-Barbara, St.-Maria Magdalena, St.-Margaretha, St.-Paulus, St.-Ursula, St.-Caecilia, St.-Catharina, St.-Agnes en St.-Dionysius (Nieuwe Nonnenconvent) lagen in een halve cirkel om het huis waarin Dou vanaf 1394 tot aan zijn dood in 1420 woonde.⁸¹ Wellicht beïnvloedde hij de meeste van deze stichtingen, naast zijn steun aan verschillende mannengemeenschappen.⁸² Rond 1393 was Gijsbert Dou in Amsterdam betrokken bij de oprichting van het klooster van reguliere ka-

⁷⁹ Evenals van Utrechtse kanunniken in Bijlage 1 werden ook van de genoemde curialen weinig of geen noemenswaardige schenkingen aan andere kloosterordes teruggevonden in de onderzochte bronnen.

⁸⁰ De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, p. 92-93, 111 en 161.

⁸¹ De Melker, ‘Burgers en devotie’, p. 271-279.

⁸² Van Eeghen, *Vrouwenkloosters en begijnhof in Amsterdam*, p. 4-6.

nunnikessen Mariënveld of Mariënkamp, ook wel de ‘Oude Nonnen’ genoemd, alsook het regulierenklooster St.-Jan Evangelist.⁸³ Ook buiten Amsterdam was hij actief: vanaf 1385 was hij procurator van het fraterhuis van Hoorn, van waaruit het regulierenklooster Nieuwlicht bij Hoorn gesticht werd, in 1392 werd hij genoemd als de beheerder van een verder onbekende gemeenschap te Leiden, in 1396 kan hij in verband gebracht worden met de Leidse broeders, en later zou hij procurator worden van het broederhuis te Haarlem.⁸⁴ Zijn naam wordt ook genoemd bij de stichting van een klooster in Purmerend.⁸⁵

4.3.2. Drie nieuwe stichtingen te Amsterdam

Graaf Albrecht van Beieren werd graag als stichter van de Amsterdamse kartuis gezien, zowel door zichzelf en zijn omgeving, als later door (kro-niek)schrijvers.⁸⁶ In de literatuur neemt men echter al enige tijd aan dat de stichting van het kartuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven gebeurde door het samenwerken van verschillende magistraten en burgers. Dat men het in de kartuizerorde ook zo zag, blijkt duidelijk uit de bronnen.⁸⁷

Wie waren nu deze magistraten en burgers? De kartuizerbronnen noemen als ‘eerste oprichter en stuwende kracht’ achter het klooster de jonge priester Dirk Sloyer.⁸⁸ Aangetrokken door het kloosterleven en in de ban van de Moderne Devotie werkte hij in 1393 met Gijsbert Dou aan de stichting van het Amsterdamse regulierenklooster St.-Jan Evangelist, maar besloot zijn fortuin te besteden aan de kartuis om er daarna zelf in te treden.⁸⁹ Hoewel Sloyers beslissing de stichting en ontwikkeling van het regulierenklooster vertraagde, betekende het geen breuk met de kring rond Gijsbert Dou. Immers, Dou en verschillende van zijn familieleden deden eveneens schenkingen aan het kartuizerklooster, zij het in mindere mate

⁸³ Weiler & Geirnaert, ‘Domus sancti Joannis Evangelistae’; Weiler & Geirnaert, ‘Domus Campi beatae Mariae in Aemstelredamo’.

⁸⁴ Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*, p. 107.

⁸⁵ Van Eeghen, *Vrouwenkloosters en begijnhof in Amsterdam*, p. 6.

⁸⁶ In 1392 had hij een zeer grote rente geschonken aan de kartuizers en in 1393 schonk hij een huis aan het Voorhout in Den Haag tot stichting van een kartuizerklooster. Bovendien nam hij de Amsterdamse kartuis op een wel erg persoonlijke manier in bescherming (Scholtens, ‘Het voormalige kartuizerklooster bij Amsterdam’, p. 5-7).

⁸⁷ Albrecht wordt slechts een *magnus benefactor* en geen *fundator* genoemd in de kartuizerbronnen. In de *carta* van het urbanistische generaal kapittel van 1393 worden stadsmagistraten en burgers als stichters aangeduid (De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, p. 101-104).

⁸⁸ Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher*, p. 54; De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, p. 104-106.

⁸⁹ Weiler & Geirnaert, ‘Domus sancti Joannis Evangelistae’, p. 112.

dan aan de stichtingen van de Windesheimse regulierenkloosters waaronder de priester zijn schouders gezet had.⁹⁰

Een andere invloedrijke figuur voor de stichting van de Amsterdamse kartuis was de schout Dirk Simonsz, de rechtstreekse vertegenwoordiger van de graaf in de stad. De kartuizers herdachten de schout als ‘innige vriend en allergrootste stimulator’ van hun klooster. Voor Dirk Simonsz was de Arnhemse kartuizerprofes en prior van de kartuis van Geertruidenberg, Boudewijn van Amsterdam, een belangrijke vriend en de toegang tot de kartuizerorde. Tijdens diens periode te Arnhem had Geert Grote daar verbleven.⁹¹ De schout speelde een belangrijke rol bij de overdracht van Amsterdamse schenkingen in het bezit van de kartuis van Geertruidenberg naar de nieuwe kartuis buiten Amsterdam, waaronder een gift van zijn ouders.⁹²

In het eerste decennium na de stichting, werd de Amsterdamse kartuis uitgebreid begunstigd door de politieke en economische elite van Amsterdam. Opvallend daarbij is dat in een aantal gevallen de kartuizers en de regulierenkloosters tegelijk begiftigd werden. Een kort overzicht van de vroegste weldoeners die zowel kartuizers en regulieren begunstigten,

⁹⁰ Verschillende verwanten en mogelijke verwanten worden vermeld in De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, p. 130-132. Of en hoe de magistraatsfamilie Braseman met de familie Zael verbonden was, is niet duidelijk, maar zeker is dat verschillende leden van deze familie naast de Oude Nonnen ook de kartuizers begunstigten. Zo waren Aert Braseman van Amsterdam en echtgenote Elizabeth weldoeners van de kartuis te Utrecht. Waarom Aert Braseman, Amsterdams burger, zijn vrouw Elizabeth Symon Ruyschdochter liet begraven in de kartuis van Utrecht is een raadsel. In 1427 schonk hij daarvoor aan de Utrechtse kartuizers een erfrente (De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*, p. 200, 295). Adam Braseman was een weldoener van de Amsterdamse kartuizers (Bessem, *Oorkondenboek van het karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam*, p. 178, nr. 170). In 1438 worden in een verkoopakte van de Oude Nonnen onder anderen genoemd Kerstine, Adam die Zale Gherijtsz weduwe en zes kinderen waaronder Gherijt Braseman, haar zoon, Margriet Adamensdochter met Willem haar broeder. In 1398 had Symon die Zael Adamsz een schenking aan de Oude Nonnen gedaan (Van der Loos, ‘Het klooster der “Canonissen reguliers van Sinte Mariënveld ten Nyen Lichte”’, bijgenaamd dat der oude nonnen te Amsterdam’, p. 160, resp. 151). Een Gerrit Braseman wordt als schepen vermeld in 1402, Arend Braseman in 1408 (*Ibidem*, p. 152; De Melker, *Oorkondenboek van Amsterdam tot 1400. Supplement*, p. 85-88).

⁹¹ De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, p. 86, 107.

⁹² *Ibidem*, p. 87-91. In 1395 droegen schout Dirk Simonsz en de andere kinderen van Symon Abbe Pietersz een half huis en erf naast Willem Noirt Heynrixz, geschonken door hun vader en hun moeder Katherine aan de kartuizers te Geertruidenberg, over aan de Amsterdamse kartuizers (Bessem, *Oorkondenboek van het karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam*, p. 125-126, nr. 93 & p. 128-129, nr. 97). Of Dirk Simonsz (en familie) ook de regulierenkloosters te Amsterdam begiftigde is niet zeker. In 1401 droeg Dirk Simonsz de helft van land te Leerbroek, dat hij gemeenschappelijk bezat met het regulierenklooster, over aan de kartuizers (*Ibidem*, p. 156, nr. 137). In 1431 werden de gronden weer herenigd, toen de regulieren de helft van land te Leerbroek, waarvan de kartuizers de wederhelft bezaten, inclusief rentes overdroegen aan de kartuizers (*Ibidem*, p. 268, nr. 298).

kan dat illustreren (Bijlage 3).⁹³ Enkele professen blijken uit deze milieus afkomstig.

Het is dus verdedigbaar dat de magistraten en de burgers, die met graaf Albrecht de kartuis van Amsterdam stichtten en financierden, gedeeltelijk dezelfde groep devote burgers vormden die het oprichten en de economische ontwikkeling van de regulierenkloosters St.-Jan Evangelist en Marienveld of Oude Nonnen mogelijk maakten. Men kan bijgevolg de Amsterdamse kartuis als een “netwerkstichting” bestempelen.⁹⁴ De kartuis zou uitgroeien tot het populairste klooster wat betreft ‘instrumentele devotie’ in brede lagen van de Amsterdamse bevolking.⁹⁵

Aan te stippen is hierbij dat Thomas a Kempis in zijn *Chronica Montis Sancti Agnetis* de drie stichtingen in één adem noemt:

Hoc etiam anno inchoata sunt tria monasteria in partibus Hollandiae prope Amsterdam: unum ordinis Carthusiensium, secundum canonicorum regularium, tertium sanctimonialium eiusdem ordinis intra oppidum circa fossatum.

Het vastpinnen van de stichting van de kartuis op het jaar 1393 is toch al problematisch: de *processus* van de stichting van de kartuis was al vóór 1393 gestart. Marienveld was zelfs geen nieuwe gemeenschap, maar in feite een overgang van een in 1389 gestichte zustergemeenschap naar de regel van Augustinus. Wanneer Thomas a Kempis vermeldt dat de drie gemeenschappen gezamenlijk zijn gesticht, is daarom misschien de geest waarin de stichtingen tot stand kwamen belangrijker dan het jaartal. De Amsterdamse kartuis is overigens de enige gemeenschap die geen regulierenklooster of devote congregatie is, die de auteur in zijn kroniek noemt.⁹⁶

De goede banden van de kartuizers met de regulieren te Amsterdam komen tenslotte ook tot uiting in de gebedsovereenkomst die ze afslo-

⁹³ Zie Bijlage 3: in de kolommen aangegeven door de letters K, R en O, worden giften aan resp. kartuizers, regulieren en Oude Nonnen aangeduid; de opgegeven datum stemt overeen met die van de schenking aan de kartuizers.

⁹⁴ Voor een analyse van de invloed van de politieke twisten tussen Hoeken en Kabeljauwen, zie De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, p. 92-135 e.v. Samenvattend wordt het beeld geschilderd dat de regulierenkloosters als ‘Hoekse’ stichtingen kunnen gezien worden, terwijl de kartuizers vanuit beide politieke kampen begunstigd werden. In de aanvangsperiode van de drie kloosters hadden echter vele begunstigers nog geen partij gekozen in deze twisten.

⁹⁵ Of zomaar kan besloten worden dat de regulierenkloosters slecht zouden zijn bedeed, is niet zo duidelijk. Uit De Melker, *Metamorfose van stad en devotie* blijkt dat de kartuizerbronnen een zeer nauwkeurig beeld geven van de bezitsuitbreidingen van de kartuizers. Van de regulierenkloosters kan echter niet met zekerheid hetzelfde gezegd worden. De Melker zelf vraagt zich af hoe de regulierenkloosters grote stukken grond verwierven uit eigen middelen, terwijl er aanvankelijk zo weinig schenkingen lijken te zijn geweest. De afgewogen stellingen zijn minder genuanceerd overgenomen in De Melker, ‘Burgers en devotie’.

⁹⁶ Thomas a Kempis, *Chronica Montis Sancti Agnetis*, ed. Pohl, p. 492.

ten.⁹⁷ Of de kartuizers enige invloed hadden op de keuze van de Oude Nonnen om zich al zeer vroeg te laten besluiten is uit de geraadpleegde bronnen niet duidelijk.⁹⁸

4.3.3. Kartuiizers en derde-ordeelingen te Amsterdam

Verschillende van de weldoeners van kartuizers, regulieren en Oude Nonnen ondersteunden ook de derde-ordebeweging. Willem die Brune Roelofsz, broer van de onfortuinlijke kartuizer Klaas Roelofsz die vóór 1396 vroegtijdig overleed onder een instortend keldergewelf, was één van de voogden geweest van het zusterhuis dat later werd omgevormd tot het Oude Nonnenklooster en tevens een begunstiger van verschillende derde-ordeconventen.⁹⁹ Hun neef Roelof Klaasz was vader van drie tertiariissen in de conventen van St.-Caecilia, St.-Catharina en St.-Agnes, en mede-eigenaar van het land waarop deze gebouwd werden.¹⁰⁰ De schepen Willem Noirt Willemsz bedacht in zijn testament uit 1410 naast de kartuizers, regulieren en Oude Nonnen maar liefst acht derde-ordeconventen.¹⁰¹

Gerrit meester Willemsz en zijn ouders onderhielden goede contacten met Gijsbert Dou en met Robert Jansz, pater van het Amsterdamse Lucia-convent, één van de voormannen van de devoten te Amsterdam en ook een weldoener van de kartuizers.¹⁰² Op 4 januari 1415 verpachtten Jutte, weduwe van meester Willem Willemsz, en haar zoon Gerrit aan de tertiariissen van St.-Margaretha het erf waarop de gemeenschap woonde.¹⁰³ Waarschijnlijk woonden de zusters al enkele jaren op het terrein, dat zij van Gerrit meester Willemsz en zijn moeder Jutte huurden.¹⁰⁴ Gerrit en Jutte waren dus niet enkel weldoeners van de Utrechtse en Amsterdamse

⁹⁷ Scholtens, 'Het voormalige kartuizerklooster bij Amsterdam', p. 2.

⁹⁸ Volgens Peter Impens' *Chronicon Bethlemiticum* werden de Oude Nonnen al in 1406 besloten (Persoons, *Het kapittel van Windesheim en de laat-middeleeuwse vroomheid*, p. 62).

⁹⁹ De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, p. 111, n. 99-100; p. 136, n. 3; p. 152, n. 78; p. 170, n. 187; p. 219, n. 186.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 170, n. 187-188. Zie ook Bijlage 3.

¹⁰¹ Van Eeghen, *Vrouwenkloosters en begijnhof in Amsterdam*, p. 71-72. Zie ook Bijlage 3.

¹⁰² Bessem, *Oorkondenboek van het karthuiserklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam*, p. 180, nr. 173 (16 januari 1411). In 1406 droeg Robert Jansz met o.a. Gijsbert Dou in de rol van executeurs-testamentair een huis in de Nes over aan de kartuizers (*Ibidem*, p. 169-170, nr. 156).

¹⁰³ Van Eeghen, *Vrouwenkloosters en begijnhof in Amsterdam*, p. 195. In 1461 schonk Margriet Melis Paelsdochter aan de kartuizers een pachtbrief op een erf *daer nu Sinte Mergrieten cloester up staet* (*Ibidem*, p. 201; Bessem, *Oorkondenboek van het karthuiserklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam*, p. 389-390, nr. 479 (19 december 1461), met ingelaste akte uit 1393, p. 111, nr. 68).

¹⁰⁴ Van Eeghen, *Vrouwenkloosters en begijnhof in Amsterdam*, p. 201.

kartuizers en van de Amsterdamse reguleren, maar waren eveneens de eerste en belangrijkste begunstigers van het Margarethaconvent.¹⁰⁵

Wat later in de vijftiende eeuw was er de bijzondere connectie van de Amsterdamse magistraatsfamilie Boelens met zowel de kartuizers¹⁰⁶ als de tertiariessengemeenschap van St.-Lucia. In het necrologium van het convent zijn elf leden van de familie Boelens terug te vinden: in acht gevallen gaat het om weldoeners van het convent en in de overige drie gevallen om leden van de familie (Duif, Agnes en Geertruid) die in de gemeenschap intrede hadden gedaan.¹⁰⁷

Alleszins blijken de vriendschappelijke banden tussen kartuizers en tertiariissen van St.-Lucia uit de gebedsovereenkomst die ze sloten.¹⁰⁸ Bovendien onderhield het besloten convent St.-Lucia zakelijke relaties met het kartuizerklooster en tevens met het regulerenklooster en de Oude Nonnen.¹⁰⁹ Opnieuw blijkt hier de voorkeur van de kartuizers, zowel in spirituele als in materiële zin, voor besloten gemeenschappen.

4.3.4. De invloed van het grafelijke hof te Den Haag

Graaf Albrecht had niet alleen de Amsterdamse kartuizers in bescherming genomen, hij deed dat ook voor de reguleren- en derde-ordeconventen.¹¹⁰ Over het algemeen is de opstelling van de Hollandse graven in het proces van verkloosterlijking en de invoering van het kloosterslot bij de Hollandse derde-ordelingen van het Utrechts kapittel op zijn minst welwillend te noemen.¹¹¹

Achter de steun van de graaf en enkele van zijn naaste vertegenwoordigers aan de kartuizers en de nieuwe devote stichtingen in het graafschap moet wellicht de invloed gezocht worden van politieke en geestelijke raadgevers, een andere belangrijke machtsfactor in de ontwikkeling en

¹⁰⁵ Moeder en zoon schonken verschillende huizen en erven aan het convent. In 1420 schonk Jutte, weduwe van meester Willem alle boeken van haar zoon Gerrit aan St.-Margaretha en in 1423 vermaakte ze een mosterdmolen, een altaarkleed en haar Dietse boeken aan het convent (*Ibidem*, p. 195, 197, 202, 203; De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, p. 157).

¹⁰⁶ Bessem, *Oorkondenboek van het karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam*, p. 374-376, nr. 459 (6 mei 1458); Scholtens, 'Het te Napels bewaarde Kersttafereel van Jacob Cornelisz. van Oostsanen', p. 200; Van Bueren & Dudok van Heel, 'De Geboorte van Christus door Jacob Cornelisz.'.

¹⁰⁷ De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, p. 197; De Bont, 'De voormalige Amsterdamse Vrouwenkloosters' [slot], p. 22.

¹⁰⁸ Scholtens, 'Het voormalige kartuizerklooster bij Amsterdam', p. 2.

¹⁰⁹ De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, p. 178.

¹¹⁰ Weiler & Geirnaert, 'Domus sancti Joannis Evangelistae', p. 112; *Idem*, 'Domus Campi beatae Mariae in Aemstelredamo', p. 560; Van Eeghen, *Vrouwenkloosters en begijnhof in Amsterdam*, p. 70-71.

¹¹¹ Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*, p. 234-296.

verdediging van de vroege gemeenschappen van moderne devoten. Enkele van zijn raden benoemde graaf Albrecht achtereenvolgens tot proost van Bergen in Henegouwen, waar aanvankelijk zijn machtscentrum lag. In Den Haag richtte de graaf in 1374 het hofkapittel op, om te kunnen rekenen op de diensten van goed opgeleide kanunniken; zijn belangrijkste raadgevers, tesoriers, etc. kregen er een prebende of werden als hofkape-lanen benoemd.¹¹² Zo zouden de reeds eerder vermelde Utrechtse kanun-nik Evert Foec en zijn collega Willem Buser er een prebende verwer-ven.¹¹³ Niet toevallig functioneerden rond 1400 sommige concentraties van Hollandse raden en ambtenaren als kanunniken in de Utrechtse kapit-tels en voornamelijk het kapittel van Oudmunster.¹¹⁴

Eén van de vroegste raadgevers uit de Henegouwse periode van graaf Albrecht was Koenraad van Silice, proost van Bergen, zegelaar en kanse-lier te Henegouwen, hofkapelaan en deken van het Haagse kapittel. Hij vormde de schakel tussen het grafelijke hof en kartuizer- en regulieren-kloosters in Henegouwen en Brabant: in 1382 getuigden ruwaard Al-brecht van Holland en zijn echtgenote, op expliciet verzoek van Koen-raad, proost van Bergen, dat ze al hun goederen te Noord-Beveland over-droegen aan de kartuizers van Valenciennes, Geertruidenberg en Herne en de regulierenkloosters Groenendaal en Rooklooster.¹¹⁵

Dirk Voppenz, grafelijk tesorier en deken van het Haags hofkapittel¹¹⁶, deed in 1394 een schenking aan de kartuizers van Geertruidenberg. Tevo-ren was hij getuige geweest bij het opstellen van de stichtingsakte van de

¹¹² Dat graaf Albrecht de Amsterdamse kartuizers wel eens *suos sacellanos* placht te noemen, is dus niet zonder betekenis (Jacobus de la Torre, *Relatio seu descriptio status religionis Catho-licae in Hollandia*, ed. Van Lommel [vervolg], p. 136).

¹¹³ Toen de graaf in 1378 de goedkeuring vroeg aan paus Clemens VII voor de oprichting van het Haagse kapittel, liet hij 29 kerkelijke benoemingen in het bisdom Utrecht bekrachtigen, waaronder enkele voor zijn naaste adviseurs. Rond 1390 keerde hij zich tot de urbanistische paus Bonifatius IX met de vraag om maar liefst 66 kerkelijke benoemingen, onder meer voor Evert Foec en Willem Buser. Van deze benoemingen is niet duidelijk welke werden toege-kend (Van Riemsdijk, *De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche huis*, p. 404-423).

¹¹⁴ Van den Hoven van Genderen, *De heren van de kerk*, p. 288.

¹¹⁵ Deze werden gelegateerd door Koenraad van Silice (Sanders, *Waterland als woestijn*, p. 71).

¹¹⁶ Dirk Voppenz sr., tesorier van de graaf en Dirk Voppenz jr. waren beiden lid van het Haagse kapittel; Dirk jr., werd naast kanunnik en receptor van het hofkapittel ook pastoor van St.-Bavo te Haarlem en rentmeester van Noord-Holland; Dirk sr. was deken te Brielle in 1368, later kanunnik en vanaf 1377 deken van het Haagse kapittel; hun broer Lambrecht Voppenz speelde als klerk en kanunnik ook een belangrijke rol in de kanselarij van graaf Albrecht (Van Riemsdijk, *De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het He-negouwsche en Beyersche huis*, p. 116-117, 137, 158).

Utrechtse kartuis, waarvan hij een groot weldoener werd.¹¹⁷ De woning aan het Voorhout in Den Haag die graaf Albrecht in 1393 schonk aan de kartuizers van Amsterdam was gelegen naast die van Dirk Voppenz.¹¹⁸

Naast deze twee dekens waren ook andere hofkanunniken begunstigers van de kartuizers, zoals Evert Foec en Willem Buser van de kartuis van Utrecht¹¹⁹ en Jan van Scarpenesse van de kartuizers van Utrecht en Amsterdam.¹²⁰

Ook zijn er bij de raadgevers van de graaf bemoeienissen met Hollandse devoten merkbaar. Naast de bekende Eggerts is ook Garbrant van der Couster, secretaris en tesorier van de graaf, kanunnik van Oudmunster, rector van de St.-Bavoparochie te Haarlem, kanunnik van St.-Waltrudis te Bergen en proost van Bergen¹²¹, vermeldenswaardig. Hij was betrokken bij de ontwikkeling van het Haarlemse tertiariissenconvent Ten Zijl, waarvan hij de besluiting uitvoerde in opdracht van de bisschop.¹²²

4.5. Slotbeschouwingen

De vergelijking van de kartuizerbronnen met overgeleverde documenten uit de verschillende vertakkingen van de door Geert Grote geïnspireerde hervormingsbeweging levert een surplus aan prosopografische gegevens voor de urbanistische kartuizers rond de periode van het interne schisma. De omstandigheid dat deze interne scheuring ten gevolge van het Westers Schisma in de Kerk helemaal niet verlamdend schijnt te hebben gewerkt op de sterke ontwikkeling van de orde in de Nederlanden en het Rijnland – zowel de nieuwe stichtingen als de reeds bestaande kartuizen vertoonden juist een opmerkelijke economische bloei¹²³ – is in een aantal gevallen juist te danken aan weldoeners uit devote kringen. Uit een aantal geschriften van Geert Grote en zijn volgelingen blijkt bovendien de grote

¹¹⁷ Sanders, *Waterland als woestijn*, p. 71; Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher*, p. 25. Hij werd als *magnus benefactor* herdacht door de Utrechtse kartuizers (*Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 119; Register, ed. De Geer, p. 131).

¹¹⁸ Bessem, *Oorkondenboek van het karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam*, p. 107-108, nr. 63 (23 januari 1393) & p. 117-118, nr. 79 (20 januari 1394).

¹¹⁹ Zie n. 58-59 & n. 204-207.

¹²⁰ Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher*, p. 126; Register, ed. De Geer, p. 136; Meinsma, *Middeleeuwse bibliotheken*, p. 158; De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*, p. 341.

¹²¹ Met het tesorierschap verwierf Garbrand één van machtigste posities in het graafschap; zijn broer Willem van der Couster werd kanselier van de graaf en domproost en aartsdiaken van Utrecht (Van Riemsdijk, *De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche huis*, p. 152, 159, 184, 186, 189, 204).

¹²² Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*, p. 267, 270.

¹²³ Zie. n. 4.

achting die zij toonden voor de kartuizers, die zij als de *veri religiosi* beschouwden en met superlatieven overlaadden.¹²⁴ Soms is er zowel in uitwendig beleid als boekenbezit en boekproductie een wederzijdse beïnvloeding aantoonbaar. Vanuit devote kringen is er in de onderzochte periode ook een toestroom van professen in de urbanistische kartuizen merkbaar. De ijzersterke reputatie van de kartuizers heeft wellicht in grote mate bijgedragen aan de snelle opbloei van de nieuwe kartuis van Utrecht en zeker aan die van Amsterdam.¹²⁵

Daarnaast helpt het samenleggen van deze bronnen niet enkel bij het in kaart brengen van het aanvankelijke hechte netwerk van stedelijke¹²⁶ kernen van moderne devoten dat zich rond leidende figuren ontwikkelde op het einde van de veertiende eeuw, maar ook bij het bestuderen van de machtsfactoren die de ontwikkelingsdynamiek van de Moderne Devotie beïnvloedden. De demarches rond Utrechtse kanunniken, Romeinse curialen en grafelijke raadgevers in dit hoofdstuk tonen aan dat op het einde van de veertiende eeuw de moderne devoten in Utrecht en Holland meer en meer in religieus, financieel en juridisch-adviserend opzicht ondersteund werden door een aantal voorstaande en geleerde ‘vrienden’. Mede daardoor hadden de devoten vanaf de jaren negentig van de veertiende eeuw, met de pas aangetreden Frederik van Blankenheim als bisschop van Utrecht en met Albrecht van Beieren als graaf van Holland en Zeeland, belangrijke beschermheren. Een aantal van deze geleerde kennissen en vrienden van de devoten heeft wellicht in grote mate het proces van “verkleustering” dat vele aanvankelijk wereldlijke gemeenschappen transformeerde, actief beïnvloed. De hervormingsgezindheid van deze geestelijken en magistraten is voor een deel af te leiden uit hun begunstigingsspatronen voor kartuizers en moderne devoten.

Bovendien is het duidelijk dat de stichtingen van nieuwe gemeenschappen niet los kunnen gezien worden van het stedelijk weefsel waarin ze ontstonden.¹²⁷ De kartuis te Amsterdam, die men een “netwerkstichting” kan noemen, verkreeg zoveel giften uit brede lagen van de stadsbe-

¹²⁴ Zie. n. 5.

¹²⁵ Vgl. De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, p. 274-275.

¹²⁶ In de nadere bepalingen voor hun huiselijk bestuur, schrijven de Zwolse fraters: *Et quum ea de causa in civitatibus mansionem preelegimus, ut clericis et aliis personis, seculari conversationi abrenuntiare et Domino Deo peculiaribus deservire volentibus, informatione, consilio et auxilio assistere possemus ...* (*Consuetudines domus nostre*, ed. Schoengen, p. 277).

¹²⁷ Het werk van De Melker, *Metamorfose van stad en devotie* mag een voorbeeld zijn voor de studie van participatieve en instrumentele devotie in een stedelijke omgeving in de late middeleeuwen. Voor gelijkaardige conclusies met de betrekking tot de steden Leiden en Zwolle: Van Luijk, *Bruiden van Christus*, p. 297-306.

volking dat ze de andere kloostergemeenschappen in de schaduw stelde. Het moet haar devote stichters met enige verbazing achtergelaten hebben dat de Amsterdamse kartuis zo snel de eerste keuze werd in de stad wat betreft schenkingen voor het zielenheil (*donationes pro anima*).¹²⁸

Naast deze externe krachten die op de vroomheidsbeweging van de Moderne Devotie inwerkten, was er ook een vrijwillig streven bij de moderne devoten naar een afgescheiden leven van een “slechte” wereld (*contemptus mundi*), waarbij het leven “in de woestijn” van de kartuizers duidelijk een spiegelfunctie heeft vervuld. Een aantal van de vroege moderne devoten, die op vrijwillige basis een ‘strikt leven’ (*arctior vita*) nastreefden, maakte dan ook de overstap naar de kartuizerorde. Net als in de kartuizerkloosters van Arnhem, Geertruidenberg, Zelem en Luik vond ook in de nieuwe stichtingen te Utrecht en Amsterdam een instroom plaats van novicen uit kringen rond moderne devoten uit Noord-Nederlandse stedelijke milieus. Met hen kwamen niet alleen materiële bezittingen in de vorm van schenkingen, maar ook de ideeën en de geschriften van de Moderne Devotie al vroeg de urbanistische kartuizerkloosters in de Nederlanden en het Rijnland binnengesijpeld.

In deze dynamiek van vrijwillige verinnerlijking en inwerking van externe machtsfactoren kwamen uit de vroegste wereldlijke gemeenschappen van de Moderne Devotie verschillende “vertakkingen” tot stand, zoals bv. de verscheidene kapittels van derde-ordelingen en regulieren. Het vergelijken van degelijke prosopografische gegevens voor de kartuizers en moderne devoten, die vooralsnog ontbreken, kunnen de contouren van deze machtsstructuren nog duidelijker zichtbaar maken.

De kritiek dat men het begrip Moderne Devotie uitholt door het als een ‘omnibusaanduiding’ te gebruiken voor alle in de vijftiende eeuw ontstane instellingen in de Noordelijke Nederlanden is bijgevolg bestrijdbaar, tenminste voor wat deze explosieve beginperiode betreft.¹²⁹ Immers, net zoals in de kartuizerorde in de loop van de vijftiende eeuw de intredes en schenkingen uit devote milieus gevoelig terugliepen, groeiden de verschillende vertakkingen van de Moderne Devotie in deze eeuw ook verder uiteen, elk met eigen accenten.

Tenslotte manifesteerde het “stedelijke” element zich in het voor de kartuizerorde meer en meer opschuiven van de vestigingen van de nieuwe stichtingen, zoals buiten Amsterdam en Utrecht, naar de onmiddellijke

¹²⁸ De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, p. 275-276.

¹²⁹ Deze kritiek op de uitbreidende definitie van de begrippen ‘moderne devoot’ en ‘Moderne Devotie’ wordt ondermeer aangehaald in Schepers, *Bedudinghe op Cantica Cantorum*, p. 316-331, en grotendeels weerlegd in Van Luijk, *Bruiden van Christus*, p. 110, 171-172.

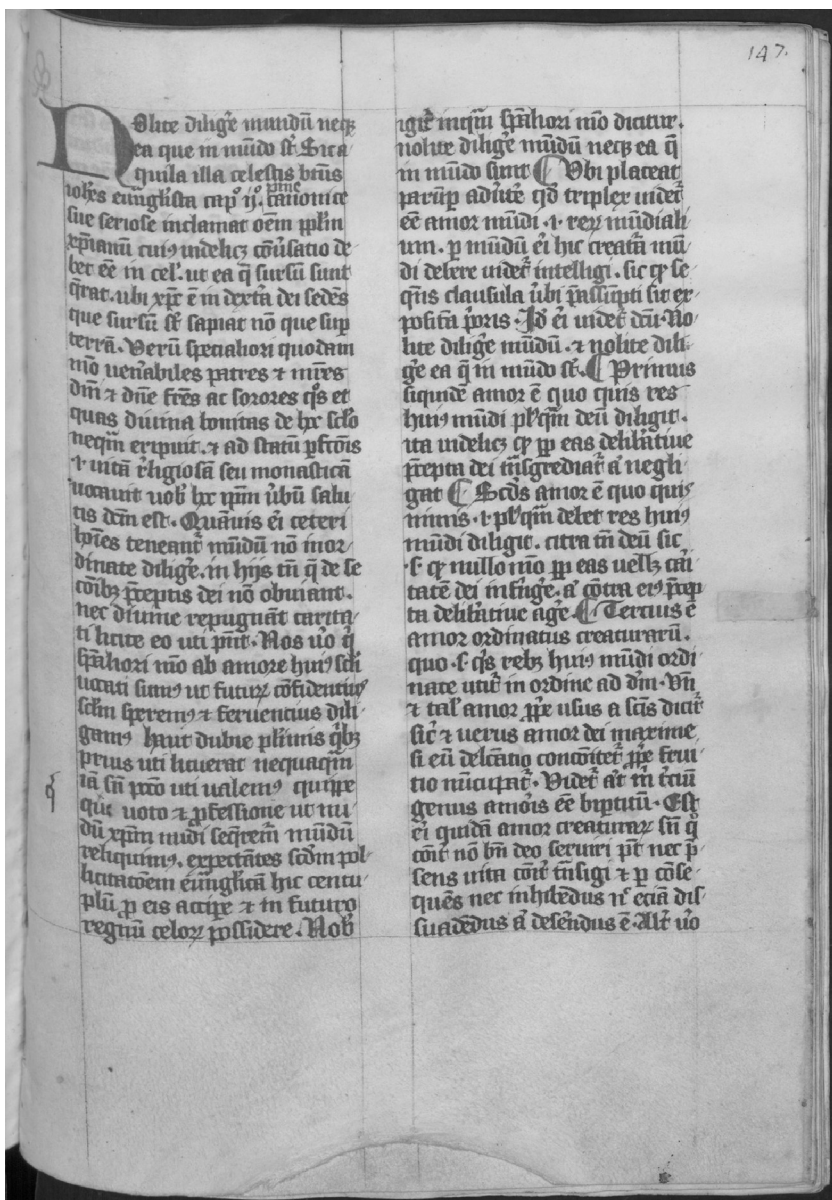
nabijheid van de stadsomwallingen. Deze laatmiddeleeuwse evolutie naar stadskartuizen is voor de kartuizerorde, die in de eerste eeuwen van haar bestaan hoofdzakelijk afgelegen en onherbergzame gebieden had opgezocht, op zijn minst verrassend. Men kan daarbij terecht verwijzen naar de economische realiteit ten gevolge van de toenemende urbanisatie; zo bevat bv. het necrologium van Nieuwlicht een lange lijst van Utrechtse burgers die zich lieten begraven in de kartuis, een praktijk die sinds het einde van de dertiende eeuw wel toegelaten werd door de orde, maar toch enigszins indruiste tegen de aanvankelijke weigerachtigheid om burgers te begraven binnen de kloostermuren.¹³⁰ Toch kan ook niet voorbijgegaan worden aan de (naar kartuizernormen) meer liberale en meer naar de buitenwereld gerichte levensstijl die in de loop van de tweede helft van de veertiende eeuw en van de vijftiende eeuw aanwijsbaar is.¹³¹ Een voorbeeld van het aftasten van de grenzen van de kartuizerregel (in geest en letter) is het in dit tijdvak steeds groeiende aantal proveniers, conversen, donaten, klerk- en lekenreddieten, dit wil zeggen vormen van kartuizerleven onder een afgezwakt regime, met of zonder geloftes en binnen of zelfs buiten de kloostermuren.¹³² Conversen en donaten uit deze periode, zoals een aantal in dit hoofdstuk vermelde bewoners van de Utrechtse en Amsterdamse kartuizen, zijn vaak priesters en weduwnaars uit de stedelijke elite. Zij passen moeilijk in het beeld van de ongeletterde boeren en werklieden dat sommige historici van hen schetsen. Er lijken met andere woorden allerlei vormen van “semi-religieus” of “minder religieus” leven in groeiende mate de kartuizerkloosters binnen te dringen.

Paradoxaal doorbraken dus de kartuizers in de late middeleeuwen hun eeuwenoude levensstijl, die net als voorbeeld diende voor de verinnerlijking van de nieuwe devotie en voor de roep naar hervorming van de observantie bij de “oude” monastieke ordes, voor economische rationalisatie en voor occasionele bemoeienissen met kerk en gemeenschap. Een vaststaande conclusie is dat de wederzijdse beïnvloeding van kartuizers en moderne devoten in de periode rond het interne schisma een minder eenvoudige materie is dan voorheen aangenomen, maar wel één met boeiende implicaties voor verdere studie.

¹³⁰ Vanaf 1249 werd de herdenking van weldoeners toegestaan, vanaf 1276 het begraven van weldoeners op het kloosterterrein. Zie hierover De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*, p. 84, 197.

¹³¹ Vgl. Hogg, ‘Everyday life in the charterhouse in the fourteenth and fifteenth centuries’, p. 127.

¹³² Gaens & De Grauwe, *De kracht van de stilte*, p. 55, 59, 72-73. Ook in allerlei ‘hervormde’ kloosterordes, zoals de reguliere kanunniken van het kapittel van Windesheim maar ook bv. de kruisbroeders, worden de kartuizerstatuten voor conversen en/of donaten dan weer vrijwel letterlijk overgenomen. – Cf. n. 5. Zie ook Hoofdstuk 3 in deze dissertatie, p. 107-137.

Figuur 20. – Hendrik van Coesfeld, *De tribus votis monasticis*, in een handschrift afkomstig uit de kartuis van Utrecht, ca. 1390
[Utrecht, Universiteitsbibliotheek, MS 161]

Bijlage 1. – Lijst van kanunniken van Utrechtse kapittels vermeld in de kartuizerbronnen (tot ca. 1450)

Met rechte haken worden de weinige geestelijken aangegeven die niet in het necrologium maar wel elders zijn vermeld. De namen van kanunniken van wie in mindere of meerdere mate affiniteit met de Moderne Devotie kan nagegaan worden, zijn onderlijnd.

Oudmunster/St.-Salvator

<u>Arnold van Emelisse</u> (†1393) ¹³³	proost van St.-Marie; Geert Grote liet zich zeer positief over hem uit en noemt hem ‘benaderbaar’ in een brief aan zijn vriend Willem van Salvarvilla, aartsdiaken te Brabant. ¹³⁴
[Richard van Oye (†1399)]	weldoener van de kartuizers; schonk o.m. boeken. ¹³⁵
[Dirk Hendriksz (†>1400)] ¹³⁶	ere-kanunnik; als pastoor van Amstelveen maakte hij een overeenkomst met de Amsterdamse regulieren in 1400 in het huis van Gijsbert Dou; begraven bij de Utrechtse kartuizers. ¹³⁷
<u>[Gerard van Bronkhorst</u> (†1412)] ¹³⁸	weldoener van de kartuizers en verschillende devote gemeenschappen; pauselijk gezant en adviseur van de Utrechtse bisschop; betrokken bij de stichting van het St.-Agnesconvent in Amersfoort; bemiddelde bij de besluiting van het St.-Agathaconvent te Delft; bijzondere band met de Utrechtse tertiariësen van St.-Caecilia, waar hij vermoedelijk biechtvader was en begraven werd. ¹³⁹
Frank Over de Vecht (†1414) ¹⁴⁰	bijzondere vriend van de kartuizers; schonk o.m. boeken ¹⁴¹ ; zoon van Willem Over de Vecht, voormalig schout, weldoener van de kartuizers en donaat in de Utrechtse kartuis ¹⁴² ; bedacht een hele reeks religieuze instellingen bij testament. ¹⁴³

¹³³ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 139.

¹³⁴ Willem van Salvarvilla was wegens zijn urbanistische sympathieën verplicht geworden Parijs te verlaten. Hij schonk onder meer een rijmbijbel aan de Zelemse kartuizers, bij wie zijn testimonium over Geert Grote bewaard werd. Zie Geert Grote, *Ep.* 35, ed. Mulder, p. 35 en hoofdstuk 5 in deze dissertatie, p. 241 [= Gaens, ‘Les chartreux de Zelem lez Diest et la clôture des monastères dépendant du chapitre de Windesheim’, p. 167-168].

¹³⁵ Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher*, p. 126; Register, ed. De Geer, p. 137; Meinsma, *Middeleeuwse bibliotheken*, p. 158.

¹³⁶ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 248.

¹³⁷ Van Heussen, *Historia episcopatum foederati Belgii*, dl. 2, p. 117-118.

¹³⁸ Zie n. 56-57.

¹³⁹ Zie n. 14.

¹⁴⁰ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 130.

¹⁴¹ Meinsma, *Middeleeuwse bibliotheken*, p. 160.

¹⁴² Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher*, p. 25, 30. Willem behoorde tot hetzelfde regeringsgeslacht als Tideman Grauwert.

Evert Foec, deken
(†1418)¹⁴⁴

weldoener van de kartuizers en verschillende devote gemeenschappen; kanunnik te Utrecht, Luik en Den Haag; hervormde het Salvatorkapittel; adviseur van de Hollandse graaf, de Utrechtse bisschop en het Utrechtse stadsbestuur; verleende als geleerde kennis van de tertiariissenbeweging rechtsadviezen; werd de besluiting van het Utrechtse tertiariissenconvent St.-Caecilia opgedragen.¹⁴⁵

Willem Leo
(†1421)]

proost van Rees; weldoener van de kartuizers en van de tertiariissen van St.-Nicolaas te Utrecht.¹⁴⁶

Willem van Rhenen
(†1424)¹⁴⁷

kanunnik te Luik en Utrecht, domscholaster, proost van Emmerik, raadgever van de bisschop; groot weldoener van de Utrechtse kartuizers, door schenking van o.m. boeken, geld en een glas-in-loodraam – ook de kartuizers te Roermond ontvingen van hem boeken¹⁴⁸; weldoener van de Luikse en Amsterdamse kartuizers¹⁴⁹; was betrokken bij de stichting van de regulieren van St.-Agnietenberg bij Zwolle¹⁵⁰; schonk uit het testament van zijn familielid Wouter van Rhenen, domkanunnik, een som geld aan de tertiariissen van Rhenen ten behoeve van de bouw van de St.-Janskapel van de zusters¹⁵¹; weldoener van het tertiariissenconvent St.-Nicolaas te Utrecht; daarnaast begunstigde hij bij testament, naast de Roermondse en Utrechtse kartuizers, onder meer de Utrechtse regulieren, de tertiariissenconventen St.-Caecilia en Marienwijngaard en de monialen van Wijk bij Duurstede.¹⁵²

¹⁴³ Testament van kanunnik Frank Over de Vecht (2 april 1414), in: Utrecht, HUA, Kapittel van Oudmunster, inv. nr. 152-6.

¹⁴⁴ Zie n. 58.

¹⁴⁵ Zie n. 14.

¹⁴⁶ Register, ed. De Geer, p. 141; Register van het tertiariissenconvent St.-Nicolaas te Utrecht, in: Utrecht, HUA, Bewaarde archieven I, inv. nr. 986.

¹⁴⁷ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 181; Register, ed. De Geer, p. 137; Meinsma, *Middeleeuwse bibliotheken*, p. 158.

¹⁴⁸ Over zijn schenking, zie: Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher*, p. 127.

¹⁴⁹ *Liber foundationis beneficiorum et memoriarum benefactorum domus Montis Omnium Apostolorum prope Leodium ordinis Carthusiensis*, in: Liège, AE, Chartreux, inv. nr. 6, fol. 8v & 15r: *Obiit 9° kal. julii dominus Wilhelmus de Renen prepositus Embricensis de quo habuimus semel 140 coronas Francie*. Aan de Amsterdamse kartuizers schonk hij o.m. een glasraam (De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, p. 222, n. 207).

¹⁵⁰ Bisschoppelijke goedkeuring voor het regulierenklooster St.-Agnietenberg bij Zwolle door Frederik van Blankenheim (26 augustus 1398), in: Deventer, SA, Klooster St.-Agnietenberg, inv. nr. 5.

¹⁵¹ Regesten van de schenking door kanunnik Willem van Rhenen (13 en 15 mei 1410), in: Utrecht, HUA, St.-Agnietenklooster, inv. nr. 118-119 op www.hetutrechtsarchief.nl [geraadpleegd 23/09/2017]. De schenking werd gedaan aan de oversten van de tertiariissen van Vredendaal bij Utrecht, die van Amersfoort en die van St.-Caecilia te Utrecht als collatoren.

¹⁵² Register van het tertiariissenconvent St.-Nicolaas te Utrecht, in: Utrecht, HUA, Bewaarde archieven I, inv. nr. 986. Voor de volledigheid moet worden vermeld dat bij testament ook de Utrechtse predikheren, minderbroeders en gemeenschappen van het Vrouwenklooster, van

Jan van Galencop
(†1428)¹⁵³

deken van St.-Pieter; weldoener van de kartuizers, medieerde bij een aantal schenkingen¹⁵⁴; schonk o.m. boeken¹⁵⁵; hij was biechtvader van St.-Caecilia tussen 1413 en 1416; ook was hij actief betrokken bij de insluiting van St.-Ursula te Oudewater (1414), St.-Barbara te Delft (1418), Nieuwe Nonnen te Amsterdam (1419), St.-Nicolaas en St.-Agnes te Utrecht (1422), het Goudse convent in de Spieringstraat (1422), St.-Agnes te Elburg (1425), Bethlehem te Utrecht (1425) en St.-Ursula te Schiedam (1425); mogelijk liet hij zich eveneens in met de overgang van een aantal tertiariissenconventen naar de regel van St.-Augustinus.¹⁵⁶

Albert van Muiden,
vicaris (†1435)¹⁵⁷

begraven bij de kartuizers; was met Ludolf Backer, kanunnik van St.-Jan, getuige bij de bekrachtiging van privileges voor de derde-ordebeweging door paus Johannes XXIII, opgedragen aan de proost van St.-Marie te Utrecht, de proost van St.-Maarten te Emmerik en Evert Foec, deken van St.-Salvator.¹⁵⁸

Gerard Zelingen
(†1437)¹⁵⁹

bedacht in zijn testament de kartuizers van Utrecht en Arnhem, de regulieren van Arnhem en Doetinchem, de cisterciënzers van IJsselstein en zusters in Emmerik.¹⁶⁰

Herman van Lokhorst (†1438)¹⁶¹

weldoener van de kartuizers, schonk o.m. boeken¹⁶²; kanunnik van vier kapittelkerken te Utrecht en van St.-Lambertus te Luik; ontving opdracht van de bisschop tot besluiting van het tertiariissenconvent St.-Caecilia te Utrecht, zoals tevoren Evert Foec; kreeg in 1403 ook de opdracht om de Delftse tertiariissen van St.-Agatha te besluiten.¹⁶³

het Wittevrouwenklooster en van het klooster ten Dael door hem werden bedacht (*Testamentum Wilhelmi de Renen*, ed. Mattheus). Onder de kleinere weldoeners van de Utrechtse kartuizers wordt ook een heer Willem van Renen, vicaris in de Buurkerk, vermeld, maar deze was wel wat jonger.

¹⁵³ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 183-184.

¹⁵⁴ De verwarring, gecreëerd in Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher*, p. 132 werd recent opgehelderd in: Van Engen, 'A Learned Acquaintance', p. 19, n. 2.

¹⁵⁵ Meinsma, *Middeleeuwse bibliotheken*, p. 159.

¹⁵⁶ Van Engen, 'A Learned Acquaintance', p. 25-31.

¹⁵⁷ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 118.

¹⁵⁸ Van Heel, 'De tertiariissen van het Utrechtse kapittel', p. 260.

¹⁵⁹ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 162.

¹⁶⁰ Testament van kanunnik Gerard Zelingen (28 mei 1437), in: Utrecht, HUA, Kapittel van Oudmunster, inv. nr. 157.

¹⁶¹ *Ibidem*, p. 173; Register, ed. De Geer, p. 137.

¹⁶² Over de schenking, zie: Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher*, p. 126; Meinsma, *Middeleeuwse bibliotheken*, p. 158. Van Lokhorst bracht de boeken wellicht mee uit Luik. Zo schonk hij ook werk van Peter van Herentals aan de St.-Salvatorkerk, waar zijn broer Jacob kanunnik was. Over de correspondentie van de abt van Floreffe, zie: De Roy, 'Briefwisseling tussen Petrus van Herentals en Johannes van Schoonhoven'.

¹⁶³ Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*, p. 269-270.

- Hendrik Foec
(†1439)¹⁶⁴ weldoener van de kartuizers en de Utrechtse regulieren.¹⁶⁵
- Otto van Doornik
(†1454)¹⁶⁶ weldoener van de kartuizers, o.a. die van Luik.¹⁶⁷
- Wouter Grauwert,
deken (†1456)¹⁶⁸ grote vriend van de kartuizers; trof in 1436 een regeling voor de Windesheimse donaten in opdracht van de paus met Hendrik Raescop, proost van St.-Marie.¹⁶⁹

St.-Marie

- Arnold van Emelisse,
proost (†1393) zie n. 133-134.
- Herbern vander Donk
(†1407)¹⁷⁰ speciale weldoener en trouwe vriend; nauw betrokken bij de stichting en bouw van de Utrechtse kartuis; schonk o.m. bakstenen, goederen, geldbedragen, zilverwerk en boeken.¹⁷¹
- Ludolf Schulte
(†1438)¹⁷² trad als donaat in bij de kartuizers; was daarvoor kanunnik van St.-Plechelmus te Oldenzaal; bekend als weldoener van het fraterhuis te Albergen.¹⁷³
- Herman van Lokhorst
(†1438) zie n. 161-163.
- Dirk van Weert
(†1440)¹⁷⁴ weldoener en grote vriend van de kartuizers; werd maandelijks herdacht; broer van domkanunnik Gerard van Weert.¹⁷⁵

¹⁶⁴ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 154; Register, ed. De Geer, p. 145.

¹⁶⁵ De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*, p. 354.

¹⁶⁶ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 119.

¹⁶⁷ *Liber fundationis beneficiorum et memoriarum benefactorum domus Montis Omnium Apostolorum prope Leodium ordinis Carthusiensis*, in: Liège, AE, Chartreux, inv. nr. 6, fol. 19v: *Obit prima die marci dominus Otto de Dornick canonicus antiqui monasterii in Traiecto inferiori qui dedit semel in vita 30 florenos renenses et in testamento suo nobis legavit 100 florenos renenses semel solvendo*.

¹⁶⁸ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 184.

¹⁶⁹ Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, dl. 1, p. 117. Voor Hendrik Raescop, zie n. 176-177.

¹⁷⁰ Hij werd herdacht als *bonus dominus et honestus, magnus et fidelis amicus noster ac precipuus benefactor* (*Ibidem*, p. 103; Register, ed. De Geer, p. 131).

¹⁷¹ De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*, p. 324; Meinsma, *Middeleeuwse bibliotheken*, p. 160; Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher*, p. 125. Hij kreeg een *tricenarium*, zoals aangegeven in de *charta* van 1407 (ch. 1407, ed. AC 100:25, p. 370 & ed. AC 100:25, p. 371).

¹⁷² *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 103.

¹⁷³ De Oldenzaalse kanunnik Ludolf Schulte komt voor op een lijstje van vijftiende-eeuwse weldoeners van het fraterhuis en latere regulierenklooster te Albergen bij Oldenzaal. In dat lijstje kunnen nogal wat proosten, dekens en kanunniken van het Oldenzaals kapittel herkend worden (Dessing, 'Archivalia uit het Klooster te Albergen', p. 87-88).

¹⁷⁴ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 174.

¹⁷⁵ *Ibidem*, p. 47-48; De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*, p. 351. Hij kreeg een *tricenarium*, zoals aangegeven in de *carta* van 1441 (ch. 1441, ed. AC 100:11, p. 12).

Hendrik Raescop,
proost (†1455)¹⁷⁶

stichter van het regulierenklooster Genadedal in het hertogdom Kleef; trof in 1436 in opdracht van de paus met Wouter Grauwert, deken van Oudmunster, een regeling voor de Windesheimse donaten.¹⁷⁷

St.-Jan

Arnold van Tricht,
proost (†1427)¹⁷⁸

groot weldoener van de kartuizers; domtresorier, tijdelijk met het bestuur van het bisdom belast vóór de benoeming van Frederik van Blankenheim.¹⁷⁹

Herman van Lokhorst
(†1438)

zie n. 161-163.

Gijsbert Wstinc of
Uustinc (†ca.1440)¹⁸⁰

domkanunnik en kanunnik van St.-Jan, proost van Fosses¹⁸¹; bijzondere weldoener van het klooster Windesheim.¹⁸²

Ludolf Backer
(†1456)¹⁸³

vriend en weldoener van de kartuizers¹⁸⁴; schonk o.m. boeken¹⁸⁵; was met Albert van Mudén, kanunnik van Oudmunster, getuige bij de bekrachtiging van privileges voor de derde-ordebeweging door paus Johannes XXIII, opgedragen aan de proost van St.-Marie te Utrecht, de proost van St.-Maarten te Emmerik en Evert Foec, deken van St.-Salvator.¹⁸⁶

St.-Pieter

[Arnold Pot, deken
(†1395)]¹⁸⁷

weldoener van de kartuizers; schonk goederen in Maarsseveen.¹⁸⁸

¹⁷⁶ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 104.

¹⁷⁷ Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, dl. 3, p. 143.

¹⁷⁸ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 114.

¹⁷⁹ Arnoldus van Tricht was *licenciatus in decretis et bacularius in legibus, thesaurarius Maioris et prepositus sancti Johannis* (Post, 'Stukken betreffende de verkiezingen van de bisschoppen van Utrecht en het bestuur Sede Vacante', p. 165).

¹⁸⁰ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 209; Register, ed. De Geer, p. 134 heeft foutief *prepositus Sossensis* i.p.v. *prepositus Fossensis*.

¹⁸¹ Gijsbert Uustinc was *licentiatus in legibus, subdiaconus* en kanunnik van de dom en van St.-Jan (Post, 'Supplieken gericht aan de pausen Clemens VI, Innocentius VI en Urbanus V', p. 391, 441, 476, 478).

¹⁸² Jan Busch, *Liber de origine devotionis moderne*, ed. Grube, p. 324 noemt hem *monasterii nostri fauctor singularis*.

¹⁸³ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 108.

¹⁸⁴ Ludolf Backer kreeg een *tricenarium* volgens de *carta* van 1456 (ch. 1456, ed. AC 100:11, p. 145).

¹⁸⁵ Meinsma, *Middeleeuwse bibliotheken*, p. 159.

¹⁸⁶ Zie n. 158.

¹⁸⁷ Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher*, p. 27. Arnold Pot overleed in 1395. De *magister* Jan Pot, *prebendarius* bij de Utrechtse kartuizers, was wellicht niet met hem verwant (*Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 123).

¹⁸⁸ Register, ed. De Geer, p. 132. Geert Grote laat zich in een brief aan de proost van Eemstein tamelijk negatief uit over de deken van St.-Pieter. Het is echter niet duidelijk of Grote aan Arnoldus Pot dan wel aan Willem van Zijl refereerde (Geert Grote, *Ep.* 38, ed. Mulder, p. 153, n. 4).

[Jan Woutersz van Arnhem (†1401)]

vicaris en kanunnik van St.-Pieter; vermeld in een brief van Gerard Zerbolt van Zutphen als een contact van Geert Grote, zou volgens sommigen diens bekering beïnvloed hebben¹⁸⁹; moet contacten gehad hebben met de kartuizers: een kist met stukken betreffende het door hem gestichte St.-Pietersgasthuis te Arnhem bleek na zijn dood in de kartuis van Utrecht te staan – misschien was een kartuizer betrokken bij de uitvoering van zijn laatste wil; het bestuur van het gasthuis werd opgedragen aan de prioren van de kartuizers van Monnikhuizen en de regulieren van Mariënborn te Arnhem.¹⁹⁰

[Jan van Galencop, deken (†1428)]

zie n. 153-156.

[Arnold van Dorp, deken (†1435)]¹⁹¹

groot weldoener van de kartuizers; Jan Willem Armtsz, weldoener en *prebendarius* van de kartuizers, was een broer van de deken; beiden werden in het klooster begraven¹⁹²; zijn broer stelde Claes Ofhuys van Delft en de prior van Nieuwlicht aan tot zijn executeurs-testamentair; voor Nieuwlicht zou uiteindelijk procurator Frank Ofhuys optreden.¹⁹³

[Peter vander Meer, deken? (†1444)]¹⁹⁴

proost van Emmerik; groot weldoener van de kartuizers; bedacht de kartuizers van Utrecht, de regulieren van Utrecht en Windesheim en de cisterciënzers van IJsselstein bij testament; werd in 1428 door paus Martinus V opgedragen om met de proosten van St.-Andreas en Maria ad Gradus te Keulen de vereniging van de kapittels van Neuss en van Windesheim voor te bereiden.¹⁹⁵

¹⁸⁹ Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*, p. 96; Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, dl. 1, p. 24 & dl. 2, p. 10.

¹⁹⁰ Regest van de akte waarbij de executeurs-testamentair van de stichter van het St.-Pietersgasthuis tegenover burgemeesters, schepenen en raad van Arnhem verklaren steeds medewerking te verlenen voor het raadplegen van de stukken van het gasthuis, welke zich in het kartuizerklooster van Utrecht bevinden (6 april 1407), in: Arnhem, GA, Gasthuizen en gilden, inv. nr. 25, op www.archieven.nl [geraadpleegd 23/09/2017]. Zie ook: Cartularium (B) van de regulieren van OLV en Twaalf Apostelen te Utrecht, in: Utrecht, HUA, 709, inv. nr. 870, fol. 12v-13r & 35r-35v. Pelgrim de Wael, die voor het gasthuis optreedt, wordt ook vermeld in het Register kleine weldoeners, in: Utrecht, HUA, Kartuizerklooster Nieuwlicht, inv. nr. 28.

¹⁹¹ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 117.

¹⁹² *Ibidem*, p. 49-52. Zijn echtgenote was Eva, dochter van Arnt Touwe. Zijn dochter Eva wordt eveneens als weldoener herdacht (*Ibidem*, p. 141, 189).

¹⁹³ De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*, p. 278, 324.

¹⁹⁴ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 197.

¹⁹⁵ Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, dl. 3, p. 288; Testament van kanunnik Peter vander Meer, proost van Emmerik (17 december 1444) [vidimus], in: Utrecht, HUA, Domkapittel, inv. nr. 251. Naar eigen zeggen deelde hij in de goede werken van het kapittel van Windesheim, de kartuizerorde en de predikherenorde. Met de magister-generaal van de predikheren had hij in zijn periode te Rome een bijzondere relatie. Volgens Moll, *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de hervorming*, dl 2, vol. 1, p. 368-369, zou hij dezelfde persoon zijn die in 1414 op het concilie te Konstanz de bisschop vertegenwoordigde en later deken van St. Pieter werd.

Arnold van Tichelen
(†<1440)¹⁹⁶

Willem vande Haer¹⁹⁷

Willem van Leiden   vriend van de kartuizers.
(†1457)¹⁹⁸

Dom/St.-Maarten

Lubbert Bol,
deken (†1398)¹⁹⁹

speelde een belangrijke rol bij de verkiezing van bisschop Frederik van Blankenheim²⁰⁰; weldoener van de Utrechtse kartuizers en regulieren van OLV & Twaalf Apostelen; trad (wellicht na 1396) toe tot de Duitse Orde.²⁰¹

Hugo Wstinc of
Uustinc (†1404)²⁰²

proost van Elst; schonk onder meer geld aan de kartuizers voor een missaal; tevens weldoener van de regulieren van OLV en Twaalf Apostelen.²⁰³

Willem Buser, deken
(†1413)²⁰⁴

kanunnik te Utrecht en Den Haag, proost van Roermond, begunstiger van de Utrechtse kartuizers²⁰⁵; doceerde in Parijs aan Geert Grote en Hendrik Egheer van Kalkar, de kartuizer aan wie de bekering van Grote wordt toegeschreven²⁰⁶; weldoener van de regulieren van OLV en Twaalf Apostelen.²⁰⁷

[Ludolf]

liet een schenking na via testament; executeur was de deken van Oudmunster.²⁰⁸

Evert Foec (†1418)

zie n. 144-145.

Willem van Rhenen
(†1424)

zie n. 147-152.

Gerard van Weert
(†1426)²⁰⁹

aartsdiaken en proost van Arnhem; weldoener van de kartuizers; broer van Dirk van Weert, kanunnik van St.-Marie.

¹⁹⁶ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 196.

¹⁹⁷ *Ibidem* p. 153.

¹⁹⁸ *Ibidem*, p. 203.

¹⁹⁹ *Ibidem*, p. 216; Register, ed. De Geer, p. 136.

²⁰⁰ Post, 'Supplieken gericht aan de pausen Clemens VI, Innocentius VI en Urbanus V', p. 387.

²⁰¹ Mattheus, *Fundationes et fata ecclesiarum*, p. 235.

²⁰² *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 171; Register, ed. De Geer, p. 133-134. Niet te verwarren met de beroemde jurist (Post, 'Supplieken gericht aan de pausen Clemens VI, Innocentius VI en Urbanus V', p. 170-171).

²⁰³ Meinsma, *Middeleeuwse bibliotheken*, p. 158; De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*, p. 353-354.

²⁰⁴ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 156; Register, ed. De Geer, p. 137.

²⁰⁵ Over Busers schenking, zie: Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher*, p. 29.

²⁰⁶ Scholtens, 'Hendrik van Eger uit Kalkar en zijn kring', p. 383-384.

²⁰⁷ Cartularium (B) van de regulieren van OLV en Twaalf Apostelen te Utrecht, in: Utrecht, HUA, 709, inv. nr. 870, fol. 24v.

²⁰⁸ Register, ed. De Geer, p. 137.

²⁰⁹ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 114; Register, ed. De Geer, p. 145. Zie ook: Van Rossum, 'Necrologium van Oud-Munster te Utrecht', p. 303-304.

Arnold van Tricht (†1427)	zie n. 178-179.
<u>Jan van Galencop</u> (†1428)	zie n. 153-156.
Hendrik vander Laen (†1438) ²¹⁰	secretaris van het domkapittel; profeste bij de kartuizers; actief als <i>scriptor</i> .
Otto van Moerdrecht (†1438) ²¹¹	domkanunnik en kanunnik te Aken; profeste bij de kartuizers; actief als <i>scriptor</i> en prior bij de kartuizers; verschillende familieleden werden door de kartuizers herdacht. ²¹²
<u>Herman van Lokhorst</u> (†1438)	zie n. 161-163.
<u>Gijsbert Wstinc of Uustinc</u> (†ca. 1440)	zie n. 180-182.
<u>Jan Uten Elswert</u> (†1457) ²¹³	net als zijn zus, vermeld als weldoener van zowel de Utrechtse kartuizers als van de tertiariissen van St.-Nicolaas. ²¹⁴
[<u>Jan Hondertmarck</u> (†1463)]	bisschoppelijk secretaris; weldoener van de Utrechtse kartuizers en van de tertiariissen van St.-Caecilia. ²¹⁵

²¹⁰ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 120, 154. Zijn *ancilla* Margaretha werd in het klooster begraven (Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher*, p. 45).

²¹¹ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 121.

²¹² Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher*, p. 51; *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 138, 155, 191, 199.

²¹³ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 186.

²¹⁴ De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*, p. 327-328; Register van het tertiariissenconvent St.-Nicolaas te Utrecht, in: Utrecht, HUA, Bewaarde archieven I, inv. nr. 986. De zus was ook weldoener van St.-Caecilia (Weldoenerslijst St.-Caecilia, ed. Visscher, p. 3).

²¹⁵ Weldoenerslijst St.-Caecilia, ed. Visscher, p. 4; Register kleine weldoeners, in: Utrecht, HUA, Kartuizerklooster Nieuwlicht, inv. nr. 28.

Bijlage 2. – Lijst van uit de Nederlanden afkomstige curialen

Deze lijst bevat de namen van curialen uit de Lage Landen van wie enige affiniteit met kartuizers en Moderne Devotie aanwijsbaar is. Het overzicht is niet exhaustief. Toch gaat het in de onderzochte periode (tot ca. 1450) om de meerderheid van de te Rome verblijvende curialen uit de Nederlanden, voor zover ze terug te vinden zijn in de bronnen betreffende het pontificaat van Bonifatius IX en in het necrologium van het gasthuis *Santa Maria dell'Anima*.

Naam	Vermelding	Opmerkingen
Gerard van Weert (†1426)	<i>rescribendarius, scriptor</i> en <i>abbreviator</i> ²¹⁶	zie n. 209.
Jan de Wit van Delft (†1434/5)	<i>scriptor</i> en <i>familiaris</i> ²¹⁷	kanunnik van St.-Salvator, deken van St.-Marie, domkanunnik en kanunnik te Deventer; kreeg in 1431 van paus Eugenius IV de pauselijke last met de proost van OLV te Keulen en de deken van St.-Ludger te Münster om de broeders van Deventer, Zwolle en Hulsbergen krachtig te verdedigen in goederenbezit en levenswijze tegen eenieder, ongeacht staat, rang of stand. ²¹⁸
Andreas van Schoorl (†ca.1435)	<i>scriptor</i> ²¹⁹	Utrechts domkanunnik en proost van West-Friesland; betrokken bij de ontwikkeling van het St.-Ursulaconvent te Enkhuizen, waarvan hij in 1431 de

²¹⁶ Kochendörffer, 'Päpstliche Kurialen während des grossen Schismas', p. 560, 575.

²¹⁷ *Ibidem*, p. 577.

²¹⁸ Blijkbaar werd het de broeders door sommigen erg moeilijk gemaakt: *Tamen nonnulli (in quibus tepescit caritas, ad minus licita cogitationes et animum reflectentes ac vitam et ritus predictos variis confictis et captatis occasionibus, modis et mediis redarguere et reprimere molientes) presbyteros et clericos predictos a tam commendabili vita, quam minus virtuosam reputant, detractoriis sermonibus retrahere multipliciter presumpserunt hactenus et presumunt in non modicam divinae majestatis offensam ac perniciosum exemplum ac scandalum plurimorum*. De dekens en proost werden door de paus gemachtigd om alle mogelijke kerkelijke straffen en rechtsmiddelen te gebruiken en indien nodig met het inroepen van de wereldlijke macht (Hofman, 'De broeders van 't gemeene leven en de Windesheimsche klooster-vereening', p. 104-116). Over Jan Wit van Delft, zie: Oosterbaan, 'Kroniek van de Nieuwe Kerk te Delft', p. 188-191, n. 20-22.

²¹⁹ Kochendörffer, 'Päpstliche Kurialen während des grossen Schismas', p. 582. Of de Utrechtse kartuizer Adam van Schoorl een familielid van hem was, is niet duidelijk. Deze laatste was een zoon van Nycolaus Symonis en Rijssent en actief als *scriptor* (Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher*, p. 42).

		besluiting opdroeg aan de prioren van regulierenkloosters en de minister-generaal van het Utrechts kapittel ²²⁰ ; in 1409 had hij de <i>libertas ecclesiastica</i> verleend aan vier derde-ordegemeenschappen in Hoorn. ²²¹
Herman van Lokhorst (†1438)	<i>referendarius</i> en <i>familiaris</i> ²²²	zie n. 161-163.
Gillis Wynants (†1438)	<i>scriptor</i> , <i>abbreviator</i> en <i>familiaris</i> ²²³	kanunnik van St.-Lambertus te Luik, groot weldoener van de kartuizers te Luik en Zelem, betrokken bij de stichting van het Windesheimse regulierenklooster Bethlehem te Herent bij Leuven, het eerste besloten mannenklooster in de Nederlanden buiten de kartuizerorde.
Jan van Leuven van Roermond (†1438)	<i>Dominus Johannes de Lovanio de Ruremundis, utriusque juris doctor, canonicus Coloniensis et prepositus Sancti Victoris Xanctensis, Coloniensis diocesis ecclesiarum, olim procurator causarum in Roma [...] Et sepultus est Ruremundis Leodiensis diocesis apud Carthusienses</i> ²²⁴	domheer te Keulen en proost te Xanten; in 1435 bestemde hij bij testament een huis te Roermond om er een Windesheims klooster op te richten, in 1444 gesticht en in 1445 door paus Eugenius IV goedgekeurd ²²⁵ ; begiftigde de Keulense kartuis ²²⁶ , hij moet een weldoener van de Roermondse kartuis zijn geweest, want hij werd er begraven. ²²⁷
Peter Vander Meer (de Mera) (†1444)	<i>D. Petrus de Mera, decretorum doctor, prepositus eccl. S. Martini Embricensis Traiectensis dioc.</i> ²²⁸	zie n. 194-195.

²²⁰ Van Heussen, *Historia episcopatum foederati Belgii*, dl. 2, p. 141-142.

²²¹ Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*, p. 314.

²²² Kochendörffer, 'Päpstliche Kurialen während des grossen Schismas', p. 554.

²²³ *Ibidem*, p. 575. Zie over hem ook hoofdstuk 5 in deze dissertatie, p. 196-197, 237-239 [= Gaens, 'Les chartreux de Zelem lez Diest et la clôture des monastères dépendant du chapitre de Windesheim', p. 141, n. 30 & p. 165, n. 148].

²²⁴ Hoogewerff, *Bescheiden in Italië omtrent Nederlandsche kunstenaars en geleerden*, dl. 2, p. 573.

²²⁵ Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, dl. 3, p. 119-121.

²²⁶ Deeters et al., 'Quellen zur Geschichte der Kölner Kartause', p. 89, nr. 305.

²²⁷ Zie n. 223.

²²⁸ Egidi, *Necrologi e libri affini della provincia Romana*, dl. 2, p. 74.

- Anselm Smits (Fabri) van Breda (†1449) *abbreviator en familiaris*²²⁹
- Anselmus de Breda, decretorum doctor, Sedis Apostolicae prothonotarius et litterarum apostolicarum corrector ac eandem eximius abbreviator, necnon archidiaconus Hannoniae in ecclesie Leodiensi et felicitis recordationis Rev. Dom. Eugenii papae Quarti ac S^{mi} D. N. Nicolai papae Quinti referendarius, necnon protector dicti hospitalis*²³⁰
- Hendrik Raescop (†1455) *Henricus Rascop, [litterarum apostolicarum scriptor et] abbreviator et prepositus ecclesiae Beatae Mariae Trajectensis*²³⁵
- deken van de kathedraal te Antwerpen; schopte het tot *referendarius* en *protonotarius* onder paus Eugenius IV; kreeg een benoeming als aartsdiaken van Henegouwen en werd adviseur van Filips de Goede aan het pauselijke hof; was een weldoener van de Antwerpse kartuizers²³¹; met de Antwerpse kartuizerprior hervormde hij er de stadsleprozerij²³²; in 1417 werd hij door het generaal kapittel van Windesheim opgedragen om zich bezig te houden met de stichting van het later besloten Windesheimse regulierenklooster Elsegem bij Gent²³³; dankzij zijn bemiddeling konden de Antwerpse Falcontinnen, een besloten klooster van reguliere kanunnikessen, alsnog toetreden tot het Windesheimse kapittel, ondanks het eerdere verbod van paus Eugenius IV om nog vrouwenkloosters op te nemen.²³⁴
- zie n. 176-177.

²²⁹ Kochendörffer, 'Päpstliche Kurialen während des grossen Schismas', p. 583, 590.

²³⁰ Hoogewerff, *Bescheiden in Italië omtrent Nederlandsche kunstenaars en geleerden*, dl. 2, p. 541, 576.

²³¹ Hij wordt als weldoener vermeld in het Necrologium van het kartuizerklooster te Antwerpen (nadien Lier), ed. Timmermans, p. 221, 412.

²³² F. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, dl. 4, vol. 2, p. 178.

²³³ Van Mingroot, 'Domus Beatae Mariae de Vallo in Elsegem', p. 99-104.

²³⁴ Belangrijke weldoener was Jan Eggert, heer van Purmerend, zoon van de tesaaurier van het graafschap Holland en stichter van het besloten regulierenklooster Galilea te Gent. Over de Eggerts, zie n. 257. Over het klooster te Antwerpen resp. Elsegem, zie: De Keyser, 'Domus beatae Mariae in Facons in Antverpia', p. 230-233 resp. Van Mingroot, 'Domus Beatae Mariae de Vallo in Elsegem', p. 99-104 & Fayen, 'Le prieuré augustin d'Elsegem, près d'Audenarde, et son obituaire'.

²³⁵ Hoogewerff, *Bescheiden in Italië omtrent Nederlandsche kunstenaars en geleerden*, dl. 2, p. 546, 576.

Bijlage 3. – Lijst van vroege weldoeners van de Amsterdamse kartuizers, regulieren en Oude Nonnen

Schenkeningen aan de kartuizers worden aangeduid in de kolom ‘K’, aan de regulieren in de kolom ‘R’ en aan de Oude Nonnen in de kolom ‘O’. De datum heeft betrekking op de schenking aan de kartuizers.

Naam	Datum	K	R	O	Opmerkingen
Willem Zale Gijsbertsz & echtgenote Geertruid Gerrit Diedertszoondr	ca. 1394	X		X	meermalen. ²³⁶
Willem Gijsbertsz & Liesbeth Dirk Han-netgenszdr	1393	X		X	behoorde tot de financiële elite ²³⁷ ; beide kloosters begiftigd op dezelfde dag ²³⁸ ; bij de oprichting van de zustergemeenschap, de latere Oude Nonnen, was deze Willem Gijsbertsz met Gijsbert Dou en Willem Brune Roelofsz, een ambtenaar van het baljuwschap en weldoener van de kartuizers die erg actief was bij de Amsterdamse kloosterontwikkeling ²³⁹ , als voogd of <i>mombaer</i> opgetreden ²⁴⁰ ; zijn dochter Alyt Willem Ghystgynsdr behoorde er tot de eerste bewoonsters ²⁴¹ ; in 1394 trad Willem Gijsbertsz als voogd op voor Willem Jacobsz, genaamd <i>die</i>

²³⁶ Bessem, *Oorkondenboek van het karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam*, p. 65, nr. 65 (22 maart 1393), p. 111-112, nr. 69 (7 oktober 1393) & p. 120, nr. 84 (25 februari 1394); Van der Loos, ‘Het klooster der “Canonissen reguliers van Sinte Mariënelde ten Nyen Lichte”’, bijgenaamd dat der oude nonnen te Amsterdam’, p. 151 (26 februari 1394).

²³⁷ De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, p. 28-29.

²³⁸ Bessem, *Oorkondenboek van het karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam*, p. 112, nr. 70 (27 oktober 1393), p. 153, nr. 134 (27 januari 1401) & p. 152-153, nr. 133 (27 januari 1407); Van der Loos, ‘Het klooster der “Canonissen reguliers van Sinte Mariënelde ten Nyen Lichte”’, bijgenaamd dat der oude nonnen te Amsterdam’, p. 150-151 (27 oktober 1393).

²³⁹ De zusters van St.-Agnes, het latere tertiariissenconvent, hadden zich in zijn huis gevestigd; hij was er de eerste begunstiger van. In 1412 woonden de tertiariissen van het St.-Maria-Magdalenaconvent in *Willems die Bruyne Roelofsz husinge ... ghelegen in Grymmenese* (De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, p. 111, 114, 161; Sterck, ‘Van kloosterkerk tot athenaeum’, p. 255; Van Eeghen, *Vrouwenkloosters en begijnhof in Amsterdam*, p. 217).

²⁴⁰ Van der Loos, ‘Het klooster der “Canonissen reguliers van Sinte Mariënelde ten Nyen Lichte”’, bijgenaamd dat der oude nonnen te Amsterdam’, p. 126.

²⁴¹ Van Eeghen, *Vrouwenkloosters en begijnhof in Amsterdam*, p. 294.

Engelsche, toen deze een pacht op een huis en erf in de Kerkstraat schonk aan de kartuizers²⁴²; in 1397 trad Willem Gijsbertsz met Roemer Hendriksz als executeurs-testamentair op voor dezelfde Willem die Engelsche, toen deze al zijn goederen naliet aan de kartuiz vooraleer er als donaat in te treden²⁴³; tenslotte trad Willem Gijsbertsz zélf als convers rond 1401 bij de kartuizers in, nadat hij al zijn goederen had nagelaten aan het klooster.²⁴⁴

Roelof Klaasz	1394	X	X	schonk in 1394 met zijn oom Roemer Hendriksz land in de Nes aan de Oude Nonnen ²⁴⁵ ; weldoener van de kartuizers en neef van de kartuizer Klaas Roelofsz. ²⁴⁶	
Clemense, weduwe Baarde Simonsz	1394	X	X	bij testament. ²⁴⁷	
Jan die Langhe Stevensz & echtgenote Margriet Jacob Cogmansdr	1396	X	X	X	burgemeester; begiftigde de regulieren nogmaals in 1403. ²⁴⁸

²⁴² Bessem, *Oorkondenboek van het karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam*, p. 77, nr. 116 (13 januari 1394).

²⁴³ Hij was een *magnus benefactor* (Bessem, *Oorkondenboek van het karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam*, p. 134-135, nr. 106 (1 augustus 1397) & p. 160, nr. 141 (4 september 1401); Scholtens, 'Necrologie van het Amsterdamse kartuizerconvent', p. 183).

²⁴⁴ Bessem, *Oorkondenboek van het karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam*, p. 152, nr. 132 (22 januari 1401); Scholtens, 'Necrologie van het Amsterdamse kartuizerconvent', p. 183. Op 4 september 1401 werd hij reeds *broeder* genoemd bij de beschikkingen betreffende de laatste wil van de vernoemde donaat Willem de Engelsche (zie n. 243).

²⁴⁵ Van der Loos, 'Het klooster der "Canonissen reguliers van Sinte Mariënvelde ten Nyen Lichte"', bijgenaamd dat der oude nonnen te Amsterdam', p. 151.

²⁴⁶ De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, p. 170, n. 188; Bessem, *Oorkondenboek van het karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam*, p. 214, nr. 221 & p. 216-217, nr. 225. Klaas Roelofsz was een broer van Willem die Brune Roelofsz (zie n. 229).

²⁴⁷ De getuigen Willem Gijsbertsz en Pelgrim Arnoldsz zijn mogelijk resp. de latere convers en donaat met die naam (Bessem, *Oorkondenboek van het karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam*, p. 121-122, nr. 87 (13 juli 1394); Scholtens, 'Necrologie van het Amsterdamse kartuizerconvent', p. 183, 186).

²⁴⁸ Bessem, *Oorkondenboek van het karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam*, p. 131, nr. 101 (11 augustus 1396); De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, p. 128, n. 175-176; p. 133, n. 204-206.

Dirk Hollant	ca. 1401	X	X	X	schepen en burgemeester; wordt ‘grote en aanzienlijke vriend en weldoener’ van de kartuizers genoemd; deed grote schenkingen, o.m. voor de bouw van de kloosterkerk. ²⁴⁹
meester Willem, chirurgijn; Jutte, meester Willem Willemsz weduwe; Gerrit, meester Willemsz	1402	X	X		hielpen de regulieren aan hun kloosterterrein ²⁵⁰ , begunstigten daarnaast ook de Utrechtse kartuizers. ²⁵¹
Klaas Hein Gerritsz	1402, 1406	X	X		vriend van Gijsbert Dou; zijn zoon Jan werd in 1404 kartuizer. ²⁵²
Willem Noirt Willemszoon	>1410	X	X	X	bij testament; meermaals schepen ²⁵³ ; wordt ook in het necrologium van de Utrechtse kartuizers herdacht. ²⁵⁴
Jacob Veldert Jan Tetenz.	<1412	X	X		priester, verwant met Klaas Hein Gerritsz; begunstigde de regulieren uitgebreid. ²⁵⁵
Willem Oudescutte van Hoorn	1413	X	X		bij testament; priester actief te Amsterdam, bekend uit de brieven van Geert Grote. ²⁵⁶

²⁴⁹ Bessem, *Oorkondenboek van het karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam*, p. 139, nr. 158 ([21, 27, 29 of 31] mei [1401]); Van Eeghen, *Vrouwenkloosters en begijnhof in Amsterdam*, p. 283; De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, p. 108, n. 87; Wagenaar, *Amsterdam*, p. 180. In 1430 verkochten de erfgenamen van Dirk Hollant land aan het tertiariessenconvent St.-Margaretha (Van Eeghen, *Vrouwenkloosters en begijnhof in Amsterdam*, p. 197). In de Utrechtse kartuis werd een Petrus Holland de Amsterdam begraven, evenals diens echtgenote Christina, nicht van de Utrechtse profes Johannes Alberti (Anniversarium – Kalendarium, ed. Van Hasselt, p. 250, 260). Waarschijnlijk was hij verwant met Dirk Hollant (De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*, p. 331).

²⁵⁰ Bessem, *Oorkondenboek van het karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam*, p. 161-162, nr. 144 (27 juni 1402); Grijpink, ‘Koopakte der gronden waarop de Regulieren-Kanunniken te Amsterdam hun klooster buiten de Regulierspoort bouwden’; De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, p. 128, n. 177.

²⁵¹ Register, ed. De Geer, p. 143.

²⁵² De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, p. 127-128, n. 168-174; p. 130-131, n. 187-194; p. 131-132, n. 200; p. 219, n. 185; p. 229, n. 31.

²⁵³ Bessem, *Oorkondenboek van het karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam*, p. 179, nr. 171 (13 oktober 1410); Wagenaar, *Amsterdam*, p. 186.

²⁵⁴ *Anniversarium – Kalendarium*, ed. Van Hasselt, p. 183.

²⁵⁵ De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, p. 127-128, n. 168-172; p. 131, n. 195.

²⁵⁶ *Ibidem*, p. 96, n. 8-13.

Jan Eggert	1418, 1424	X	X	X	schepen; zoon van Willem Eggert; heer van Purmerend; stichtte en begiftigde twee besloten regulierenkloosters in de Zuidelijke Nederlanden ²⁵⁷ ; begiftigde in 1418 de drie Amsterdamse kloosters ²⁵⁸ ; in 1424 scholden regulieren aan Oude Nonnen renten kwijt, onder meer op land in Ouder-Amstel, die Jan Eggert aan de regulieren had geschonken voor zijn vaders en grootvaders memorie ²⁵⁹ ; Ymme Eggert, zus van Jan, was ingetreden bij de Oude Nonnen; door de giften van de Eggerts werden de middelen van de Oude Nonnen sterk vermeerderd. ²⁶⁰
kinderen Jan Albert-zoenszoens	<1415	X	X		in 1415 droegen de kartuizers hun aandeel in de goederen die zij bezaten met de regulieren, hen te beurt gevalen door Allard Jan Albertznszns en diens broer Simon en zus Ymme over aan deze regulieren ²⁶¹ ; Allard was in 1412 in de kartuis ingetreden, nadat hij voor zichzelf een cel had laten bouwen; vijf weken daarvoor was Simon bij de regulieren ingetreden; Ymme trad later in bij de Oude Nonnen. ²⁶²

²⁵⁷ Jan Eggert, heer van Purmerend, was domproost in 1399 en zou later tresorier en raad en kamerling van Filips van Bourgondië worden. In 1422-1423 moest hij om politieke redenen zijn heerlijkheid verkopen en vluchtte naar Gent. Daar stichtte hij het besloten Windesheimse vrouwenklooster Galilea, waar twee van zijn dochters intraden. Eerder had hij het besloten Windesheimse mannenklooster Onze-Lieve-Vrouw ten Walle in Elsegem, door een familielid gesticht, rijkelijk begiftigd. Twee zonen uit twee huwelijken, Jan en Willem, profesten bij de regulieren te Elsegem; beiden waren er prior (Van Mingroot, 'Domus Beatae Mariae de Galilea in Gandavo', p. 257-258; *Idem*, 'Domus Beatae Mariae de Vallo in Elseghem', p. 101, 107; Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, dl. 2, p. 78 & dl. 3, p. 218; De Bont, 'De O. L. Vrouwe- of Nieuwe Kerk te Amsterdam', p. 198).

²⁵⁸ Bessem, *Oorkondenboek van het karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam*, p. 224, nr. 224 (19 april 1418).

²⁵⁹ Van der Loos, 'Het klooster der "Canonissen reguliers van Sinte Mariënveld ten Nyen Lichte"', bijgenaamd dat der oude nonnen te Amsterdam', p. 154 (7 januari 1424).

²⁶⁰ *Ibidem*, p. 145-149.

²⁶¹ Een notarieel afschrift bevindt zich in het cartularium van de regulieren onder het kopje *Litterae divisionis bonorum nobis cum Chartusianis prope Amsteldam et Antiquis Monialibus in Amsteldam olim communium* (vgl. Bessem, *Oorkondenboek van het karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam*, p. 201-202, nr. 201).

²⁶² De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, p. 129, n. 185; p. 188, n. 3-4; p. 221, n. 197. Allards sterfjaar is onbekend (Scholtens, 'Necrologie van het Amsterdamse karthuizerconvent', p. 185).

Reinier Vischtgen	<1422	X	X	Reinier Vischtgen of Visbaen wordt vermeld als procurator van het fraterhuis te Hoorn (1408-1415), vooral hij bij de kartuizers intrad als provenier ²⁶³ ; hij was bovendien een weldoener van de Amsterdamse kartuizers ²⁶⁴ ; in 1422 bleken zowel kartuizers als Oude Nonnen met Jacob Reinier Vischtgen pachthouders te zijn van kamers met erf, gegeven door Reinier Vischtgen ²⁶⁵ ; mogelijk was hij verwant met één van de vrouwelijke stichters van de Oude Nonnen. ²⁶⁶
Klaas Hoesch, vicaris	1431	X	X	schenking bij legaat; geboren uit een patriciërsfamilie; was eeuwig vicaris van de St.-Pieterskerk te Utrecht. ²⁶⁷

²⁶³ *Ibidem*, p. 100, n. 37; Noordeloos, 'Uit de kloostergeschiedenis van Hoorn', p. 171.

²⁶⁴ Bessem, *Oorkondenboek van het karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam*, p. 181, nr. 175 (23 maart 1411). Reinier Vischtgen is niet te verwarren met de geprofeste monnik Reinier Simonsz (Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher*, p. 112; Scholtens, 'Necrologie van het Amsterdamse kartuizerconvent', p. 184).

²⁶⁵ Bessem, *Oorkondenboek van het karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam*, p. 226-227, nr. 238 en 239 (8 juni 1422). In dorso (vijftiende eeuw): ... heeft ghepacht Reyner Vistgens camer .... In 1439 scheidden regulieren en kartuizers de nalatenschap van een zekere Elizabeth Jacob Reinierszoonzdr en haar broers en zussen. De beide kloosters kregen een pacht op een huis in de Kerkstraat (*Ibidem*, p. 303-304, nr. 351).

²⁶⁶ De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, p. 100, n. 37.

²⁶⁷ Bessem, *Oorkondenboek van het karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam*, p. 279-280, nr. 1434 (2 december 1434). Wellicht is hij de gulle boekenschenker die in het weldoenersboek van de kartuizers vermeld staat als *dominus Nycolaus Hoescsk*, en die *dedit magnam copiam librorum circa centum volumina* (Meinsma, *Middeleeuwse bibliotheken*, p. 249).

Hoofdstuk 5

Een ongehoorde en ongeziene zaak.
De kartuizers en het streven naar insluiting
in Brabant en Luik

* Vertaalde en bewerkte versie van: 'Les chartreux de Zelem lez Diest et la clôture des monastères dépendant du chapitre de Windesheim', in: M. Niederkorn-Bruck (ed.), *Liber amicorum James Hogg. Kartäuserforschung 1970-2006*. Internationale Tagung Kartause Aggsbach 28.8-1.9.2006. Kartause Mauerbach, dl. 1 [Analecta Cartusiana, 210:1], Salzburg, 2007, 133-174.

5.1. Het probleemveld

Wereldmijding en -verachting als *topoi* zijn even oud als de woestijnvaarders. Ook in de latere middeleeuwen maakten ze onderdeel uit van vernieuwde innigheid. Getuige daarvan zijn wijdverspreide teksten van verschillende aard waarin het bijbelse *Nolite diligere mundum* [1 Johannes 2:15] een thema vormt, zoals in Hendrik van Coesfelds *De tribus votis monasticis*, Jan van Schoonhovens *De contemptu mundi*, het eerste boek van de *Imitatio*, Jacob van Gruitrodes *Aureum speculum anime peccatricis*, nieuwe Middelnederlandse vertalingen van oudere teksten, etc.

Op het institutioneel-juridische vlak waren er in de middeleeuwse monastieke traditie uiteenlopende regels en gebruiken ingevoerd die de contacten met de “wereld” en de fysieke bewegingsvrijheid van religieuze gemeenschappen concreter trachtten in te dijken. Ook in de Moderne Devotie waren afzondering en besluiting belangrijke elementen in het zgn. “verkloosteringsproces” van heel wat communautiteiten. Zo is er in de onderzoeksliteratuur aandacht besteed aan het ongewone streven naar *inclusio* bij Windesheimse regulieren, met name in mannenkloosters. Deze ‘insluiting’ (*inclusio*) omvatte de aanname van het kloosterslot ‘op de wijze van de kartuizers’ (*ad modum Cartusiensium*), d.i. het vastleggen van ‘termijnen’ (*termini*) die een gebied afbakenen dat door de bewoners niet mocht verlaten worden.¹ Daarbij is er sprake van specifieke nieuwe elementen, zoals het afleggen van een vierde gelofte en het plechtiger maken van de besluiting met eigen rituelen.² De kartuizers kenden dergelijke gelofte niet.³

¹ Prims, ‘De kloosterslot-beweging in Brabant in de XVde eeuw’; Van Uytven, ‘De vroegste geschiedenis van de Onze Lieve Vrouw Priorij te Korsendonk’; Persoons, *Het kapittel van Windesheim en de laat-middeleeuwse vroomheid*; De Keyser & Trio, ‘De inclusio van Melle uit 1447’.

² M.b.t. de insluiting van de regulieren van Bethlehem te Herent, zie: Jan vander Meulen, *Historiae Lovaniensium libri xiv*, ed. De Ram, p. 274-275: *Anno 1414 [...] Aderat etiam, cum tribus nostri capituli prioribus, dominus Gosuinus Comhaer, prior Carthusiensis in Zeelhem, postea episcopus Scalotensis in Islandia. Qui omnes inclusionis professionem susceperunt, singulis cereum gestantibus et ex charta legentibus: “Ego frater N. promitto perpetuam inclusionem secundum formam huius domus, nobis a reverendissimo domino nostro Leodiensi traditam”*. Over dit gebruik en het daarbij horend ritueel, zie: Jan Gielemans, *Primordiale monasterii monachorum regularium Rubeae vallis in Zonia*, ed. Poncelet, p. 171-172.

³ In teksten over het nut en onnut van *inclusio* is dit vaak een discussiepunt. Traditionele monniken zoals de kartuizers legden een gelofte van *stabilitas* af, wat door sommigen als een impliciete gelofte van insluiting geïnterpreteerd werd. Zie hierover bv. het anonieme *Tractatus de laude inclusionis religiosorum*, in: Utrecht, UB, MS 332, fol. 95r-139v, of ook het Dossier over de *inclusio* bijeengebracht door de regulier Wouter Rumelants van Diest, in: Brussel, KB, MS 11752-64, fol. 67r-109v.

Hoewel de Windesheimers in hun constituties heel wat institutionele en spirituele aspecten van het kartuizerleven hadden overgenomen⁴, blijft dit streven naar vrijwillige insluiting – wat reguleren steevast *inclusio* noemden –, een enigszins vreemd fenomeen. De “founding fathers” in Windesheim hadden volgens de kroniekschrijver Jan Busch net gekozen voor de orde van de reguliere kanunniken omdat ze minder ‘zwaar’ was dan deze van de cisterciënzers en, bovendien, minder ‘afgescheiden van de wereld’ en voorwerp van een doorgedreven *vita abstracta* dan deze van de kartuizers.⁵ Toch zou de *inclusio*, die het ideaal van de eenzaamheid benadrukte, lang niet in alle kloosters van het kapittel van Windesheim ingevoerd worden.⁶

Naast de kroniek van Jan Busch, ging het *Chronicon Bethlemiticum* van de Brabantse regulier Peter Impens nog dieper in op de problematiek van de insluiting en de invloed van de kartuizers.⁷ In het geval van Impens zou men van een “Brabantse reflex”⁸ kunnen spreken, aangezien hij de oorsprong van het streven naar het kloosterslot plaatste in het reguleren-klooster van Korsendonk bij Turnhout en in andere kloosters die initieel aangesloten waren bij het Brabantse kapittel van Groenendaal.⁹ De onderzoeksliteratuur spreekt, in navolging van de Antwerpse archivaris Floris Prims, in dit opzicht van de ‘Brabantse kloosterslotbeweging’. Vooral Wouter van Gierle (†1424), eerste verkozen prior van de reguleren van Korsendonk, was een protagonist van het eerste uur.¹⁰

Over de insluiting van nieuwe stichtingen van vrouwengemeenschappen die de regel van Augustinus volgden, waarvan sommige aansluiting vonden bij het kapittel van Windesheim, is dezelfde onderzoeksliteratuur echter veel minder duidelijk. Voor ‘monialen’ (*moniales*) was insluiting

⁴ Haverals & Legrand, *Les constitutions des chanoines réguliers de Windesheim*; Van Dijk, *De constituties der Windesheimse vrouwenkloosters vóór 1559*.

⁵ Busch, *Liber de origine modernae devotionis*, cap. 5, ed. Grube, p. 264. De term *vita abstracta* wordt doorgaans verstaan als de mystieke kerngedachte *Abgeschiedenheit* of *Gelassenheit*, d.i. het “loslaten” van de eigen wil om plaats te maken voor Gods wil (Zieleman, *Middel nederlandse epistel- en evangeliepreken*, p. 305). Over Jan Busch, zie: Lesser, *Johannes Busch, Chronist der Devotio Moderna*.

⁶ Voor een overzicht, zie Tabel 1 & 2.

⁷ Van Impens’ kroniek ontbreekt een kritische editie. Voor een overzicht van zijn werk en wat bibliografische notities, zie: Peter van St.-Truiden, *Catalogus scriptorum Windeshemensium*, ed. Lourdaux & Persoons, p. 189-190, nr. 127. Persoons, ‘De autograaf van het *Chronicon Bethlemiticum* door Pieter Impens’, geeft een overzicht van handschriften. Jostes, *Die Historisierung der Devotio moderna im 15. und 16. Jahrhundert*, vergelijkt Impens en Busch.

⁸ Van Engen, ‘A Brabantine Perspective on the Origins of the Modern Devotion’.

⁹ Over Korsendonk, zie: Persoons, ‘Prieuré de Korsendonk à Oud-Turnhout’.

¹⁰ Prims, ‘De kloosterslot-beweging in Brabant in de XVde eeuw’.

immers geen ongewone zaak. Zij waren onderworpen aan het ‘kloosterslot’ (*clausura*) volgens het decreet *Periculoso* uit 1298. Benedictinessen, cisterciënzerinnen, norbertinessen, kartuizerinnen, e.a. hadden daardoor te maken met een verbod om zich buiten de kloostermuren te begeven (‘actieve clausuur’) en met een toegangsverbod voor buitenstaanders (‘passieve clausuur’).¹¹

Bij dit alles werpen zich verschillende vragen op. Kan men alle vrouwengemeenschappen die de regel van Augustinus volgden als monialen beschouwen? Werden zij ook ingesloten op kartuizerwijze en legden zij een vierde gelofte af? Waaruit bestond de rol van de kartuizers bij het insluitingsproces van zowel vrouwen- als mannengemeenschappen?

In dit hoofdstuk wil ik dieper ingaan op deze vragen. Specifiek onderzoek ik de invloed van de kartuizers, o.m. die van de kartuis van Zelem bij Diest, op dit streven naar insluiting in Brabant en Luik (en daarbuiten).¹² Ik bekijk ook de verschillen tussen mannen- en vrouwengemeenschappen die de regel van Augustinus volgden. Daarnaast betrek ik de besluiting van derde-ordeconventen in het Utrechtse en Luikse bisdom bij mijn onderzoek. Hierbij breng ik nieuwe elementen aan m.b.t. het ontstaan en de verkloostering van deze gemeenschappen. Verder ga ik de invloed na van hertogelijke en bisschoppelijke hoven, stichters, weldoeners en *initiatores* op dit streven.

5.2. De Brabants-Luikse insluitingsbeweging

Peter Impens’ kroniek vermeldt negen gemeenschappen die door toedoen of met hulp van de Korsendonkse regulier Wouter van Gierle werden gesticht of hervormd alsook besloten (Tabel 1).¹³

Als men al van een “beweging” wil spreken, lijkt het mij beter over de “Brabants-Luikse” i.p.v. de “Brabantse” insluitingsbeweging te spreken, omdat een aantal van deze gemeenschappen in het bisdom Luik gelegen waren – al dan niet op Luiks of Brabants grondgebied.

¹¹ Koch, *De kloosterpoort als sluitpost?*, p. 8-9, 25.

¹² Hoewel Floris Prims, in navolging van Peter Impens, een belangrijke rol weglegde voor de Zelemse kartuizers (Prims, ‘De kloosterslot-beweging in Brabant in de XVde eeuw’, p. 14: ‘Ongetwijfeld is in de eerste plaats de karthuizerij van Zeelhem bij Diest te vernoemen’), verdwijnen zij meer en meer uit beeld in latere studies. Voor een “Korsendonk-reflex”, zie: Van Uytven, ‘De vroegste geschiedenis van de Onze Lieve Vrouw Priorij te Korsendonk’.

¹³ *Ibidem*, p. 73, 128-137 geeft een samenvatting.

Tabel 1. – Betrokkenheid van Wouter van Gierle en de Korsendonkse priorij
bij insluitingen volgens de kroniek van Peter Impens

Plaats	Naam	B	O	G	I	Stichter(s)
Tienen	Barberendal	L	R	V	1404	verhuis/overgang begijnhof Lens (1388-1403) ¹⁴
Herentals	Besloten Hof	K	N	V	1410	Arnold van Craynhem x Johanna van Steyvoort ¹⁵
Herent	Bethlehem	L	R	M	1414	Godfried van Hove, deken van Leuven ¹⁶
Huy	Neufmoustier	L	R	M	-	mislukte hervorming (1415-1419) ¹⁷
Grobbendonk	Ten Troon	K	R	M	1419	Arnold van Craynhem x Johanna van Steyvoort ¹⁸
St.-Truiden	Luciëndal	L	R	V	1421	Willem van Wille van Diest ¹⁹
Antwerpen	Mariëndal	K	R	V	1422	herstichting door Catharina Speelmans ca. 1421 ²⁰
Eindhoven	Mariënhege	L	R	M	1424	Jan van Schoonvorst x Johanna van Rochefort ²¹
Tongeren	Ter Nood Gods	L	R	M	1434	hervorming hospitaal door stadsbestuur ²²

Legende: B = bisdom (L = Luik; K = Kamerijk); O = orde (R = regulieren/regularissen;
N = norbertinessen); G = gender (M = mannen; V = vrouwen); I = insluitingsjaar

Van Gierle, die Korsendonkse professen afvaardigde voor een aantal van deze stichtingen, slaagde er echter niet in om tijdens zijn leven de *inclusio* in zijn eigen profesklooster in te voeren, waar hij volgens Impens op de weerstand van sommige regulieren botste.²³

¹⁴ Haverals, 'Domus Vallis sanctae Barbarae in Thenis', p. 206-207; Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, dl. 2, p. 359-360.

¹⁵ Prims, *Onze Lieve Vrouw Besloten Hof te Herentals*; Houtman, 'Prieuré Het Besloten Hof à Herentals'; Prims, *Onze Lieve Vrouw ten Troon te Ouwen-Grobbendonk*, p. 8-9; Van Spilbeeck, *De abdij van Tongerlo*, p. 230-233.

¹⁶ Persoons, 'Domus beatae Mariae in Bethleem prope Lovanium'.

¹⁷ Van Uytven, 'De vroegste geschiedenis van de Onze Lieve Vrouw Priorij te Korsendonk', p. 76-77.

¹⁸ Prims, *Onze Lieve Vrouw ten Troon te Ouwen-Grobbendonk*; Persoons, 'Prieuré du Trône-Notre-Dame à Grobbendonk', p. 31-32, 51-54.

¹⁹ Persoons, 'Prieuré de Luciëndal à Saint-Trond'; Persoons, 'Enkele nota's over Luciëndal en Hieronymusdal te Sint-Truiden'; *Obituarium Viridis vallis*, ed. Dykmans, p. 82-83.

²⁰ Persoons, 'Prieuré de Mariendaal à Anvers'; De Keyser, 'Domus beatae Mariae in Facons in Antverpia'; Daniel van Papenbroeck, *Annales Antverpienses*, ed. Mertens & Buschmann, dl. 1, p. 310.

²¹ Weiler & Geirnaert, 'Domus beatae Mariae in Dumo prope Endoviam', p. 229-230.

²² Paquay, 'Cartulaire de l'ancienne église collégiale et archidiaconale de Notre-Dame à Tongres', p. 134-136, nr. 516; Persoons, 'Het bullarium van het klooster Ter Noet Gods te Tongeren', p. 211, nr. 1; Persoons, 'Domus Passionis Christi et beatae Mariae in Tongris', p. 183-185; Paquay, 'Het regulierenklooster en Latijnsch college te Tongeren'.

²³ Van Uytven, 'De vroegste geschiedenis van de Onze Lieve Vrouw Priorij te Korsendonk', p. 64-70.

5.2.1. De stichting van Korsendonk als startpunt²⁴

Er zijn goede redenen om aan te nemen dat Maria van Brabant (†1399), stichteres van Korsendonk, nadat zij naar Turnhout teruggekeerd was na de dood van haar man Reinoud III, hertog van Gelre (†1371), aanvaankelijk met het idee speelde om een kartuizerklooster op te richten. Reeds in 1385 is er sprake van amortisatiebrieven door Maria van Brabant, bezegeld door haarzelf en haar zus Johanna, hertogin van Brabant, betreffende drie beemden die Maria bezat in het bos van Grotenhout bij Turnhout, die gehouden werden door de ‘kartuizers van Korsendonk’.²⁵ Volgens Impens zou Wouter van Gierle bovendien door Geert Grote zelf tot het kloosterleven zijn bewogen en wilde hij in de eerste plaats kartuizer worden.²⁶ Het voorgaande doet vermoeden dat de hertogin haar stichtingsplannen veel vroeger maakte dan tot nog toe gedacht. Het is waarschijnlijk dat de trage voortgang Wouter van Gierles geduld danig op de proef stelde, want volgens Impens stond hij op het punt om in te treden in de kartuis van Geertruidenberg op het moment dat hij alsnog voor de nieuwe stichting naar Turnhout geroepen werd.²⁷ Hieruit blijkt enerzijds Van Gierles wens om een van de wereld afgescheiden kloosterleven te leiden, bij voorkeur in een kartuizerklooster, en anderzijds de aantrekkingskracht van het “Hollandse huis”, waar in deze periode Hendrik van Coesfeld prior was. Volgens de kroniek over Korsendonk van Jan Steenhouwers (†1578) was er bovendien in 1393 reeds sprake van de bouw van *tuguriola* (letterlijk: ‘hutjes’), m.a.w. geïsoleerde, kartuizerachtige cellen.²⁸

Waarom het nooit tot een kartuizerstichting is gekomen, is niet duidelijk. Volgens Impens ontbrak het Maria van Brabant aan de nodige middelen. Ook is er gesuggereerd dat zij beïnvloed werd in haar uiteindelijke

²⁴ Peter Impens, *Chronicon Bethlemiticum*, in: Wien, ÖNB, MS S. n. 12816 [hierna afgekort tot *Chronicon Bethlemiticum*], fol. 14r-14v, noemt Korsendonk *mater nostra*; E. Persoons, ‘Prieuré de Korsendonk à Oud-Turnhout’, p. 465.

²⁵ Volgens Verkooren et al., *Inventaire des Chartes et Cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d’Outre-Meuse*, dl. 3, vol. 1, p. 39, nr. 6171 (3 maart 1385). Of het hier om een foute lezing van de bron gaat, kon ik helaas niet nagaan. Bij opvragen van het bijhorende inventarisnummer in het Rijksarchief, kon men het betreffende stuk immers niet terugvinden. Dertien jaar later, op 9 augustus 1398, schonk Maria van Brabant rentes op drie beemden in het bos van Grotenhout aan ‘onsen cloestere ende godshuse op Korsendonc’ (Chartarium van de priorij van Korsendonk, ed. Prims, p. 124-126, nr. 2; Persoons, ‘Prieuré de Korsendonk à Oud-Turnhout’, p. 465, n. 3-4 & p. 466, n. 15).

²⁶ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 14v: *cuius* [= Geert Grote] *ammonitionibus scolae* [= Latijnse school van ’s-Hertogenbosch, waarvan hij rector was] *relinquit*; 64r: [...] *seculum deserere et religioni approbate se dedicare proposuit precipue tamen Carthusiensium*.

²⁷ Lourdaux, ‘De Moderne Devoten te Leuven’, p. 24.

²⁸ Jan Steenhouwers, *Origo ac progressus canonice Korsendoncane*, ed. Hoybergius, p. 5-6; Prims, *Onze-Lieve-Vrouw-Priorij te Korsendonk*, p. 47.

beslissing door Godfried van Wevel (†1396), proost van Groenendaal en biechtvader van de hertogin. Alleszins bestond die beslissing erin dat zij in de stichtingsakte van 9 maart 1395 de keuze openliet: zij schonk haar goederen aan de huidige en toekomstige bewoners op de Korsendonk ('die nu wonen oft in toecomende tiden wonen selen') voor de stichting van een klooster van twaalf priester-religieuzen ('twelf religiosen priesteren') van kartuizers óf reguliere kanunniken ('der ordenen ende regulen der Carthusen of van reguliren canoncken ordenen sente Augustijns').²⁹ Uiteindelijk werd Korsendonk een klooster van regulieren, waarvoor Jan van Beieren, bisschop-elect van Luik en – naar aanleiding van het Westers Schisma – *commendatarius* van het bisdom Kamerijk, zijn toestemming gaf in 1398.³⁰ In december 1399 werd Wouter van Gierle tot proost gekozen en Hendrik van Zelle tot procurator. Van Gierle pleitte meteen voor de toetreding tot het kapittel van Windesheim. Maria van Brabant schreef daarvoor Windesheim aan, alsook de bisschop van Luik. Op 9 augustus 1399 paste Jan van Beieren de privileges, op 16 mei 1395 toegekend door paus Benedictus IX aan de kloosters van het Windesheimse kapittel, toe op Korsendonk. Enkele regulieren verzetten zich hiertegen. Wellicht moet dit gezien worden in de context van het Westers Schisma, want Van Gierle richtte zich vervolgens tot Pierre d'Ailly, clementistisch bisschop van Kamerijk. Op 9 juli 1400 gaf D'Ailly aanvankelijk groen licht, maar later trok hij zijn beslissing in, uit vrees voor de aansluiting van Korsendonk bij een congregatie van kloosters uit het urbanistische bisdom Utrecht. De bisschop sprak zich nu uit voor een unie van Korsendonk en de regulierenkloosters van Groenendaal en Rooklooster in een Brabants kapittel, naar het Windesheimse model.³¹

²⁹ Chartarium van de priorij van Korsendonk, ed. Prims, p. 121-124, nr. 1.

³⁰ Op 16 juni 1398 profesten elf religieuzen: drie *magistri artium* (Wouter van Gierle, Jan de Beer van Diest, voorheen *rector scholarium* van het Diestse kapittel van St.-Jan, en Hendrik van Zelle, voorheen rector van de Herentalse Latijnse school), vijf priesters (Jan Liben van Kinschot, Jan Ruttens van Turnhout, Arnold Kenens van Diest, Willem en Yvan van der Bruggen van Herentals) en twee lekenbroeders (Jan en Hendrik Grauwe van Herentals). Hendrik van Zelle werd tot *rector* (d.i., de eerste, onverkozen overste) benoemd (Van Uytven, 'De vroegste geschiedenis van de Onze Lieve Vrouw Priorij te Korsendonk', p. 42-45). Impens verwacht doorlopend het seculiere kapittel van St.-Jan met dat van St.-Sulpitius. Gerard, heer van Diest en stichter van de Zelemse kartuis, had in 1297 de St.-Janskerk verheven tot een kapittelkerk met bijhorende school. In 1446 vroegen de kanunniken van St.-Jan aan de paus om het kapittel te verplaatsen. Pas in 1457 werd het kapittel van St.-Sulpitius opgericht (Raymaekers, *Historische oogslag op de voormalige St.-Janskerk te Diest*, p. 15; Vanvoorden & Van der Eycken, *Het Chronicon Diestense*, p. 49).

³¹ Van Uytven, 'De vroegste geschiedenis van de Onze Lieve Vrouw Priorij te Korsendonk', p. 47-55.

Na de beëindiging van het Schisma, bepleitten Hendrik van Zelle, op dat moment overste van Groenendaal, en Wouter van Gierle opnieuw de aansluiting bij Windesheim bij de bisschop. Ook nu kwam er weerstand van enkele Korsendonkse regulieren en bewoners van andere regulierenkloosters van het Brabantse kapittel. Uiteindelijk moesten de tegenstanders in het zand bijten, want in 1412 werd het Brabantse kapittel van Groenendaal geïntegreerd in het kapittel van Windesheim. Toch leidden volgens Peter Impens de lastercampagnes van enkele van Wouter van Gierles medebroeders tot diens terugtreden als prior in 1414.³²

In 1416 werd Wouter van Gierle herverkozen en met enkele medestanders bleef hij streven naar de invoering van het kloosterslot in Korsendonk en in andere Brabantse kloosters. Pas in 1432 – acht jaar na Van Gierles overlijden –, werd onder grote druk van hertog Filips de Goede de *inclusio* in Korsendonk ingevoerd. In 1438 volgden Rooklooster, in 1443 Zevenborren en in 1447 Groenendaal (Tabel 2).³³

5.2.2. De rol van de kartuizers bij de eerste insluitingen

Op Peter Impens' gezag kan men dus aannemen dat de Korsendonkse priorij (en met name prior Wouter van Gierle) een belangrijke rol speelde bij de insluitingen van het eerste uur in Brabant en Luik. Voor sommige van deze gemeenschappen zijn er echter weinig bronnen overgeleverd en het is niet steeds duidelijk waarin die rol precies bestond. Bovendien waren er ook bemoeienissen van kartuizers.

Voor de stichting van het Besloten Hof te Herentals (Tabel 1), een gemeenschap van norbertinessen die als monialen volgens het decreet *Periculoso* al aan het kloosterslot onderworpen waren, is de betrokkenheid van Wouter van Gierle of de priorij van Korsendonk moeilijk na te gaan. Bij de stichting werd evenwel bepaald dat het maximale aantal van vijftien nonnen en vijf lekenzusters niet mocht verhoogd worden zonder de expliciete toestemming van de abt van Tongerlo, toen Jan Geerts van Zichem, en de prior van de kartuizers van Zelem, op dat moment Gozewijn Comhaer van Deventer (†1447).³⁴ Het klooster werd onder toezicht geplaatst van beiden.³⁵

³² Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, dl. 2, p. 47-55.

³³ Van Uytven, 'De vroegste geschiedenis van de Onze Lieve Vrouw Priorij te Korsendonk', p. 64-68.

³⁴ Van Spilbeeck, *De abdij van Tongerlo*, p. 230-233; Prims, *Onze Lieve Vrouw Besloten Hof te Herentals*, p. 11-12, 17; Gooskens, *Idealen en macht*, p. 166.

³⁵ Raymaekers, *Historische oogslag op het voormalige karthuizersklooster te Zeelhem*, p. 37. Over Jan Geerts van Zichem, zie: Van Spilbeeck, *De abdij van Tongerlo*, p. 222-237.

Uit de laatste wil van stichteres Johanna van Steyvoort uit 1439 blijkt nogmaals het vertrouwen dat in de Zelemse kartuizers gesteld werd. In Besloten Hof waren Ermgard en Maria van Steyvoort, twee natuurlijke zussen van de stichteres, en Alisia, de dochter van Maria, ingetreden. Johanna gaf expliciet aan dat, wanneer het klooster – in tegenspraak met de wens van de stichters – ooit ontsloten zou worden, de door haar geschonken erfrente zou meevolgen naar een ander besloten klooster. Ook indien één van de zussen het voor haar ‘zielezaligheid’ nodig vond om de overgang te maken naar een ander klooster en de prior van Zelem het nodig vond, dan zou ook de erfrente de verhuizende zuster meevolgen naar het nieuwe klooster waar zij professie zou doen.³⁶

De betrokkenheid van zowel de Korsendonkse regulieren als de Zelemse kartuizers blijkt dan weer bij de stichting van het Windesheimse regulierenklooster Bethlehem te Herent (Tabel 1). Volgens Impens, wilde de stichter ervan, Godfried van Hove, aanvankelijk een kartuizerklooster oprichten, maar ontbrak het hem aan de nodige middelen. In 1407 had hij een ontmoeting in Leuven met enkele Luikse kanunniken, die naar Diest gevlucht waren ten gevolge van de toenmalige troebelen in het Luikse bisdom.³⁷ Onder de aanwezigen waren ook Wouter van Gierle en Arnold Kenens van Diest, Korsendonks profes van het eerste uur. Deze laatste was op dat moment rector van het Tiense Barberendal (Tabel 1) en volgens Impens stond hij onder sterke invloed van de Zelemse kartuizers. Godfried van Hove ontvouwde er plannen voor een besloten vrouwenklooster, maar Arnold Kenens pleitte vurig en succesvol voor een mannenklooster met besluiting naar kartuizermodel.

Dit leidde tot de stichting van de Herentse Bethlehem-priorij, waar op 2 september 1414 de *inclusio* werd ingevoerd, in de aanwezigheid van Wouter van Gierle, prior van de regulieren van Korsendonk, Gozewijn Comhaer, prior van de kartuizers van Zelem, Daniel Pistoris, prior van de regulieren van Rooklooster in Oudergem, de stichter Godfried van Hove, ridder Arnold van Craynhem, stichter van Besloten Hof te Herentals (Tabel 1), de hulpbisschop van Luik, en drie leden van het Luikse St.-Lambertuskapittel, Arnold Buck, Gillis van Vinalmont en Gillis Wynants. Deze laatsten waren ook aanwezig geweest bij verkennende gesprekken met de stichter van Bethlehem in 1407. De hulpbisschop leidde de ceremonie, de prior van Rooklooster was diaken en Wouter van Gierle subdiaken. De diakens waren getuigen voor de professie van Hendrik Kennekens, Ar-

³⁶ Prims, *Onze Lieve Vrouw Besloten Hof te Herentals*, p. 24, 54.

³⁷ Persoons, *Het kapittel van Windesheim en de laat-middeleeuwse vroomheid*, p. 36.

nold Buck en Godfried van Hove voor Jacob de Vriese, Gozewijn Comhaer en Gillis van Vinalmont voor Arnold Kenens, Gillis Wynants en Arnold van Craynhem voor Martin Ravens.³⁸

Ook uit archivalische bronnen valt de actieve betrokkenheid van de kartuizers bij de insluiting van de regulieren van Bethlehem op. Bij de goedkeuring van de stichting in 1407, had Jan van Beieren, bisschop van Luik, immers de prior generaal van Windesheim, de prior van de Zelemse kartuizers en de deken van St.-Pieter te Leuven opgedragen om de insluiting in te voeren.³⁹ Van Wouter van Gierle is hier geen sprake, maar de prior van Windesheim kan wellicht zijn taak gedelegeerd hebben aan visitatoren en/of de prior van Korsendonk. De bul van 13 april 1418, waarmee paus Martinus V de goedkeuring van de Luikse bisschop vier jaar na de insluiting ratificeerde, stipuleert eveneens dat de voormelde religieuze Bethlehem moesten ‘insluiten’ (*includere*) ‘naar de norm van de kartuizers, met name deze van het huis van Zelem bij Diest’ (*ad modum Cartusiensium presertim illorum de domo ... de Zeelem prope Dyest*).⁴⁰ In de onderzoeksliteratuur zijn uitdrukkingen als “naar de wijze van de Zelemse kartuizers”, zoals die in de kroniek van Impens en in andere bronnen terug te vinden zijn, hier en daar verkeerd geïnterpreteerd. Uiteraard bestond er niet zoiets als een specifieke insluiting bij de Zelemse kartuizers. Alle kartuizerkloosters werden op dezelfde manier besloten, d.i. door het afpalen van *termini* waarbinnen monniken zich mochten begeven. Dergelijke bewoordingen moeten dus eerder begrepen worden in de zin dat de Zelemse kartuizers de wijze van insluiting dienden vast te leggen (naar kartuizermodel), wat ook meteen verklaart waarom zij er – in de persoon van hun prior – actief bij betrokken waren. De bul uit 1418 vermeldde bovendien expliciet dat de regulieren van Bethlehem ‘aparte cellen’ (*cellas ... distinctas*) ‘op de wijze van deze kartuizers’ (*ad modum Cartusien-sium prefatorum*) mochten betrekken. Hieruit blijkt opnieuw het verre-gaande streven naar afzondering vanwege stichters en *initiatores*. Niettemin valt het te betwijfelen of men werkelijk ooit kartuizercellen gebouwd heeft.

³⁸ Het was niet Gozewijn Comhaer maar de Luikse hulpbisschop die de ceremonie leidde. Impens’ relaas (*Chronicon Bethlemiticum*, fol. 76v) kan tot begrijpelijke verwarring hierover leiden, zoals in de lezing van Persoons, *Het kapittel van Windesheim en de laat-middeleeuwse vroomheid*, p. 60-61.

³⁹ Persoons, *Het kapittel van Windesheim en de laat-middeleeuwse vroomheid*, p. 52; Persoons, ‘Domus beatae Mariae in Bethleem prope Lovanium’, p. 27-29.

⁴⁰ Pauselijke bul *Regimini universalis ecclesie* van Martinus V (13 april 1418), ed. Foppens, p. 60.

Dat de wens tot insluiting inderdaad een bezorgdheid van stichters was, blijkt bij de totstandkoming van het Windesheimse regulierenklooster Ten Troon te Grobbendonk (Tabel 1). Arnold van Craynhem, die de insluiting van Bethlehem bijgewoond had en die eerder Besloten Hof te Herentals (Tabel 1) gesticht had, en zijn echtgenote Johanna van Steyvoort, hadden daaromtrent niet mis te verstane intenties, zoals blijkt uit de hertogelijke goedkeuring van 2 januari 1415 voor een ‘clooster van canoniken regulieren der ordenen sunte Augustijns, dat nader manieren vanden Chartroysen ordenen gesloten sal sijn’.⁴¹ Ook hier werd het aantal regulieren door de stichters vastgelegd op het vreemde aantal van vijftien, wat aangevuld mocht worden met conversen en donaten. Maar, dit mocht niet verhoogd worden zonder toestemming van de prior van Windesheim en de prioren van de kartuizers van Zelem en Antwerpen.⁴² Net als voor Besloten Hof, plaatsten de stichters het nieuwe klooster Ten Troon te Grobbendonk onder toezicht van de Zelemse prior (op dat moment nog steeds Gozewijn Comhaer), hier met diens Antwerpse collega en de prior generaal van het Windesheimse kapittel. Wat betreft het aantal van vijftien bewoners voor de norbertinessen in Herentals en de regulieren in Grobbendonk, verwezen de stichters naar de ‘vijftien blijdschappen van Maria’.⁴³ Deze devotie voor de ‘vijftien blijdschappen’ was ook in de kartuizerorde niet onbekend.⁴⁴

Volgens Impens’ kroniek profesten de eerste regulieren te Grobbendonk op 25 maart 1419 tijdens een plechtigheid, bijgewoond door Jan IV, hertog van Brabant, Jan van Liedekerke, bisschop van Kamerijk, de norbertijner abten van St.-Michiels te Antwerpen en van Tongerlo, de prioren van de Windesheimse regulierenkloosters Rooklooster, Groenendaal en Bethlehem, de prior van de kartuizers van Zelem – op dat moment Gerard Schulte –, de prior van de Antwerpse kartuizers, de pastoor van Ouwen en de beide stichters. Hendrik van Zelle werd tot prior verkozen.⁴⁵ Opvallend is ook hier de afwezigheid van Wouter van Gierle.

Tijdens de eerste jaren schijnen er zich interne discussies m.b.t. de *inclusio* te hebben voorgedaan in Grobbendonk. In een brief aan het kloos-

⁴¹ Galesloot, ‘Fondation du monastère dit du Trône-de-Notre-Dame et documents qui s’y rapportent’, p. 21-25.

⁴² Le Roy, *Notitia marchionatus sacri Romani Imperii, hoc est urbis et agri Antverpiensis*, p. 223-224.

⁴³ Prims, *Onze Lieve Vrouw Besloten Hof te Herentals*, p. 30, 37-38.

⁴⁴ Zo had in 1383 Amadeus VI van Savoye het klooster van Pierre-Châtel gesticht voor vijftien kartuizermonniken *ad honorem quindecim gaudiorum intemerate virginis Marie* (Morotius, *Theatrum chronologicum sacri Cartusiensis ordinis*, p. 274).

⁴⁵ Prims, *Onze Lieve Vrouw ten Troon te Ouwen-Grobbendonk*, p. 33-35.

ter van 19 oktober 1430⁴⁶ herinnerde stichteres Johanna van Steyvoort de bewoners opnieuw aan de intenties van haarzelf en haar – intussen – overleden echtgenoot. De prior van Ten Troon, Hendrik Rumelants van Diest, steunde haar en schreef hiervoor naar Rome. Dat leidde tot een *bullā inclusionis*, gepromulgeerd door paus Eugenius IV in 1432, gericht aan de prioren van de regulieren van Windesheim en Groenendaal en de prior van de kartuizers van Zelem. Datzelfde jaar reisden de prior van Groenendaal en Godescalc van Seron, prior van Zelem, naar Grobbendonk om de *termini* voor Ten Troon vast te leggen. De vorm van insluiting werd vastgelegd bij akte van 23 september 1432.⁴⁷

Het is duidelijk dat – zelfs nadat Gozewijn Comhaer in 1415 de kartuis van Zelem ingeruild had voor de Grande Chartreuse – ook andere Zelemse kartuizers, zoals de prioren Gerard Schulte en Godescalc van Seron, betrokken werden bij de Brabants-Luikse insluitingsbeweging. Dat blijkt eveneens uit de oprichting van de vrouwengemeenschap St.-Luciädal (Luciëndal) te St.-Truiden (Tabel 1), gesticht door Willem Wille van Diest. Diens dochter was daarvoor reeds in Tienen geprofest. De stichting werd toevertrouwd aan Reinoud de Brede, benedictijner monnik van St.-Truiden, Wouter van Gierle, prior van Korsendonk, Hendrik Maurik, kartuizer te Zelem, en de gardiaan van de minderbroeders te Tienen. Deze laatste werd er misschien bijgehaald omwille van de link met het Tiense Barberendal, waarnaar de gelegateerde goederen moesten gaan indien het niet tot een stichting zou komen.⁴⁸ De rol van de benedictijnen bleef vooral beperkt tot het zich verzetten tegen de geplande locatie van de vrouwen-gemeenschap, recht tegenover hun abdij. Dit maakt dat het vooral afgevaardigden van Korsendonk en Zelem moeten zijn geweest die zich om de stichting bekommerd hebben.

De betrokken kartuizer Hendrik van Maurik (†1431), als *clericus redditus* ingetreden te Zelem, was afkomstig van Den Haag en wordt in de viten van de Diepenveense zusters vermeld als ‘bruder henrick maurick’ en als de verantwoordelijke voor de bekering van Armgert van Lisse (van

⁴⁶ Onuitgegeven documenten betreffende de priorij van O.L.V. ten Troon, ed. Prims, p. 35-36, nr. 2.

⁴⁷ Prims, *Onze Lieve Vrouw ten Troon te Ouwē-Grobbendonk*, p. 45-46.

⁴⁸ Persoons, ‘Enkele nota’s over Luciëndal en Hieronymusdal te Sint-Truiden’. Michael de Horreo, volgens Impens een leerling van Geert Grote en een *cognatus* van Wouter van Gierle, zou als gardiaan een hervorming van de Tiense minderbroeders doorgevoerd hebben. Hij was ook betrokken bij de stichting van de regulieren van Bethlehem te Herent (Persoons, *Het kapittel van Windesheim en de laat-middeleeuwse vroomheid*, p. 33; Prims, ‘De kloosterslotbeweging in Brabant in de XVde eeuw’, p. 22).

der Lisse), met wie hij verwant was.⁴⁹ Hij is zonder twijfel gelijk te stellen met Hendrik van Den Haag (*de Hagis*), vermeld als kartuizer te Zelem in het leven van de heilige Lidewij van Schiedam.⁵⁰ In 1416 trad hij voor de Zelemse kartuizers op in een verkoop van (wellicht geschonken) goederen aan de tertiariissen van St.-Margaretha buiten Leiden.⁵¹ Hij wordt ook onder de testamentaire uitvoerders vermeld in het testament van Arnold van Craynhem, stichter van Besloten Hof te Herentals en Ten Troon te Grobbendonk (Tabel 1).⁵²

Volgens Peter Impens stichtte Jan II van Schoonvorst (†1433), burggraaf van Montjoie, heer van Kranendonk en Diepenbeek, het Windesheimse regulierenklooster Mariënhage te Woensel bij Eindhoven (Tabel 1) naar het voorbeeld van Arnold van Craynhems stichting te Grobbendonk. Beiden waren raden van de Brabantse hertog.⁵³ Volgens een Bossche kroniek speelden ook Arnold Roelofs, kanunnik in Eindhoven en biechtvader van Jan van Schoonvorst, en enkele Eindhovense burgers die het kloosterleven aspireerden, daarbij een rol.⁵⁴ De stichter gaf expliciet aan dat hij een insluiting wenste 'naar de wijze van de kartuizers van Ze-

⁴⁹ Hendrik (PCBR, nr. DiC010, DiCR02) was verwant met Steven van Maurik (mogelijk diens zoon). Deze Steven, afkomstig van een Gelders geslacht, was baljuw van Haagambacht en tollenaar ter Goude en gehuwd met Maria van Lisse. Hendrik was dus mogelijk via zijn moeder verwant met zuster Armegert van Lisse (Van Kan, *Prosopografische gegevens betreffende de lokale Haagse politieke elite tot in 1572*, www.haagseelite.nl [geraadpleegd 2007]; Kort, *Inventaris van het archief van de Graven van Holland*, p. 378, nr. 1569; p. 419, nr. 2002-2003 & 2005-2006; p. 420, nr. 2009-2010; Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld*, p. 79 & 268; Gaens, 'Digues et dévotion', p. 81-82, n. 30). De drie nichtjes Elizabeth van Heenvliet, Armegert van Lisse en Elizabeth Gijsberts van Haarlem profesten op dezelfde dag in 1416 in Diepenveen. Over hen en hun relaties met de zusjes Catharina en Griete van Naaldwijk, zie: Zusterboek van het klooster Diepenveen, ed. Brinkerink, p. 85-134 (*Van suster kathrina van naeldewick*) & 135-170 (*Van suster lijsebet van henevliet*); Kühler, *Johannes Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen*, p. 74, 104, 113, 150, 160, 161, 244, 260, 268, 270, 297, 309 (Elizabeth van Heenvliet); 142, 150, 260, 309 (Jan van Heenvliet); 74, 104, 141, 152, 253, 269, 287, 342 (Griete van Naaldwijk); 74, 79, 91, 104, 112, 119, 141, 150, 152, 161, 163, 168, 171, 205, 216, 231, 244, 246, 248, 260, 262, 268, 268, 271, 274, 281, 287, 290, 291, 293, 296, 309 (Catharina van Naaldwijk); Gaens, 'Digues et dévotion', p. 81, n. 28.

⁵⁰ Een *vita* van Lidewij werd geschreven door een regulier van Rugge. Over de relaties tussen de Zelemse kartuizers en de regulieren van Rugge, zie: Gaens, 'Digues et dévotion'. Zie ook: Goudriaan, 'Het Leven van Liduina en de Moderne Devotie', p. 164, 173 & 202-204.

⁵¹ Akte waarbij de kartuizers van Zelem namens hun medebroeder Hendrik van Mauderic een lijfrente verkopen aan de tertiariissen buiten Leiden aan de Nyen wech (6 november 1416), in: Leiden, ELO, Kloosters, inv. nr. 1536.

⁵² Onuitgegeven documenten betreffende de priorij van O.L.V. ten Troon, ed. Prims, p. 17-35, nr. 1.

⁵³ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 90r-90v. Arnold bedacht Jan van Schoonvorst ook in zijn testament (Onuitgegeven documenten betreffende de priorij van O.L.V. ten Troon, ed. Prims, p. 17-35, nr. 1, i.h.b. p. 32).

⁵⁴ *Die chronijcke der Stadt ende Meijerije van 's-Hertogenbosch*, ed. Van Bavel et al., p. 35-36.

lem bij Diest en de broeders van Bethlehem bij Leuven'.⁵⁵ De aangestelde *rectores* waren regulieren uit Agnietenberg en Eemstein, terwijl de eerste prior, Willem van Amsterdam (†1451), een regulier was van Arnhem, die na drie jaar opgevolgd werd door een verkozen prior uit Korsendonk.⁵⁶

Volgens Impens waren Wouter van Gierle en de priorij van Korsendonk ook betrokken bij de stichting van het Windesheimse klooster Ter Nood Gods in Tongeren (Tabel 1). Van Gierle overleed er in 1424 en één van zijn Korsendonkse professen, Tongenaar van geboorte, werd er eerste prior.⁵⁷ Uit de toestemming voor de hervorming van het hospitaal Ter Nood Gods tot een klooster van reguliere kanunniken, op 17 juli 1424 door de plebaan van Tongeren gegeven, blijkt dat de (her)stichters hadden geopteerd voor een regulierenklooster, te besluiten *ad modum Cartusien-sium*, naar het voorbeeld van Bethlehem bij Leuven en Mariënhage bij Eindhoven.⁵⁸ Ook hier liet de besluiting lang op zich wachten, want pas op 22 januari 1434 vroeg de Luikse bisschop de prior generaal van het kapittel van Windesheim om het klooster te besluiten zoals dat bij de stichting gevraagd werd, waarbij de prior en procurator *pro causis domus* het slot mochten verlaten, naar het voorbeeld van Bethlehem bij Leuven, Mariënhage bij Eindhoven en Korsendonk bij Turnhout.⁵⁹ De vorm van insluiting (*Forma inclusionis*) werd op 15 juli 1436 vastgelegd.⁶⁰ Dergelijke *Forme inclusionis*, zoals die voor Korsendonk van 10 juli 1432 en voor Ten Troon te Grobbendonk van 23 september 1432 (opgesteld door de prioren van Zelem en Groenendaal), waren de norm voor de insluitingen in de jaren 1430. In deze akten, opgesteld door Windesheimse commissarissen of visitatoren, werden niet alleen de *termini* bepaald, maar ook voor elke insluiting specifiek geformuleerde voorwaarden of uitzonderingen.

Zoals aangegeven in de literatuur, ontwikkelde vanaf de jaren 1430 het streven naar het kloosterslot zich meer en meer in de oude regulierenkloosters Groenendaal, Rooklooster, Zevenborren rond Brussel en in Korsendonk, en breidde het zich ook uit naar meer noordelijk gelegen kloos-

⁵⁵ Nicolaas Clopper, *Florarium Temporum*, in: München, BSB, MS Clm 10436, fol. 301r: *Quod post modum ex pio desiderio fundatoris eiusdem ad modum Carthusiensium de Zeelem prope Dyest et fratrum domus beate Marie de Bethleem eiusdem ordinis prope Lovanium inclusum fuit anno 1424 ...*

⁵⁶ Weiler & Geirnaert, 'Domus beatae Mariae in Dumo prope Endoviam', p. 229-230; *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 90r-90v & 106v.

⁵⁷ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 91r.

⁵⁸ Paquay, 'Cartulaire', 139-140 (nr. 516); Persoons, 'Het bullarium', 212 (nr. 3).

⁵⁹ Paquay, 'Cartulaire', 137-138 & 142-143 (nr. 516); Persoons, 'Het bullarium', 212 (nr. 6 & 8); Van der Woude, *Acta Capituli Windeshemensis*, p. 25 (ch. 1432) & 27 (ch. 1434).

⁶⁰ Persoons, 'Het bullarium', p. 212, nr. 9.

ters, in het bisdom Utrecht. In de meeste gevallen vond de insluiting pas lang ná de stichting en de aansluiting bij Windesheim plaats (Tabel 2). Het initiatief ging dus niet langer uit van stichters of vroege weldoeners of *initiatores*. Bovendien werden *termini* in een aantal gevallen veel ruimer gedefinieerd dan voorheen en werden er meer en meer relaxaties en minder strenge voorwaarden in de insluitingsaktes opgenomen. In tegenstelling tot de vroegere insluitingen, lijken de kartuizers ook geen rol van betekenis meer gespeeld te hebben. De *inclusio* bij de Windesheimers ontwikkelde zich ‘tot iets eigens aan de reguliere kanunniken’.⁶¹

Tabel 2. – Insluiting van Windesheimse mannenkloosters aangesloten bij het kapittel van Windesheim (met uitzondering van de in Tabel 1 vermelde kloosters)⁶²

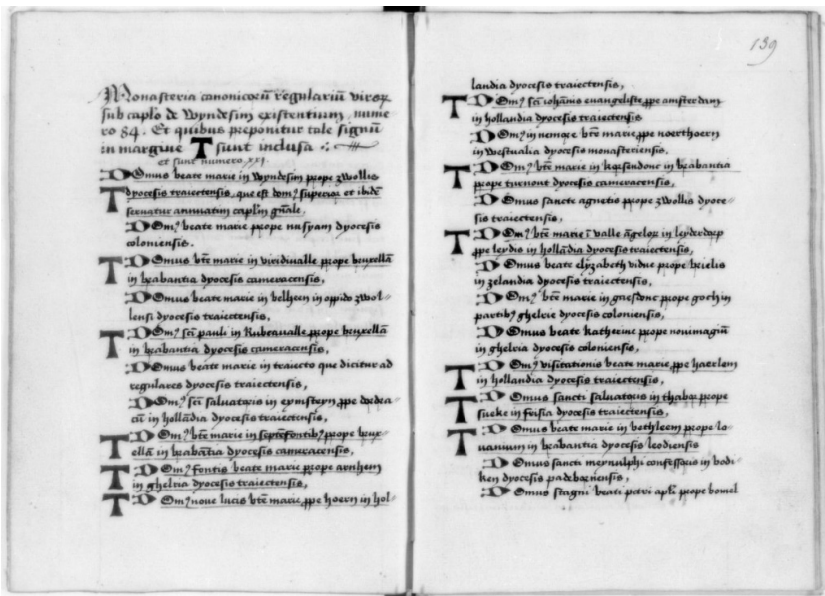
Klooster	Bisdom	Insluiting	Stichting	Aansluiting
*Sint-Jan, Aken	Luik	1422	1419	1430
*Korsendonk bij Turnhout	Kamerijk	1432	1395	1412
*Mariënborn, Arnhem	Utrecht	1433	1392	1395
*O.L.V. ten Walle, Elzegem	Doornik	1433	(1416)	1420
*Vredendaal, Utrecht	Utrecht	1437	1413	1419
*Rooklooster, Oudergem	Kamerijk	1438	1373	1412
*Thabor bij Sneek	Utrecht	1439	(1406)	1406
*Mariënhof Birket, Amersfoort	Utrecht	1442	1415	1416
*St.-Jan Evangelist, Amsterdam	Utrecht	1443	1391	1400
*Zevenborren, St.-Genesius-Rode	Kamerijk	1443	1389	1418
*Maria Visitatie, Haarlem	Utrecht	1444	1405	1407
*Groenendaal, Hoeilaart	Kamerijk	1447	1350	1412
*Maartensdal, Leuven	Luik	1447	1447	1461
*O.L.V. ten Hole, Melle	Kamerijk	1447	1428	1441
*Nieuwlicht, Hoorn	Utrecht	1450	(1392)	1395
*Engelendaal, Leiderdorp	Utrecht	1451	(1396)	1400
Goede Kinderen, Herstal	Luik	1500	(1489)	1489
Hieronymusdal, Leiden	Luik	1503	1460	1461
*Windesheim?	Utrecht	?	1386	1395

Legende: * = vermeld als besloten in Paris, BnF, MS latin 10881, fol. 138v-141v

⁶¹ De Keyser & Trio, ‘De inclusio van Melle uit 1447’, p. 198.

⁶² Aangepaste versie van de tabel uit De Keyser & Trio, ‘De inclusio van Melle uit 1447’, p. 196-197. De Keyser & Trio plaatsten twijfels bij de insluiting van de regulieren van Amsterdam, maar blijkens Pool, *Frederik van Heilo en zijn schriften*, p. 65, is dat onterecht.

Een handschrift uit 1538 van de regulieren van Rooklooster met de Windesheimse constituties en een afschrift van een dossier m.b.t. de herziene *inclusio* te Rooklooster uit 1480⁶³, bevat achteraan een lijst van de 84 mannenkloosters die tot het kapittel van Windesheim behoorden, waarvan 21 kloosters met een speciaal teken aangeduid als besloten.⁶⁴ Opvallend is dat ook het moederklooster Windesheim als besloten is aangegeven. Dit zou een vergissing kunnen zijn, want Impens rept er met geen woord over en de lijst in het handschrift vermeldt de insluiting van Goede Kinderen te Herstal (1500) en Hieronymusdal te Leiden (1503) nog niet (Tabel 2). Hoe dan ook, is het duidelijk dat de *inclusio* bij de Windesheimse mannenkloosters zeker geen marginaal fenomeen is geweest.

Figuur 21. – *Monasteria canonice regularium virorum sub capitulo de Wyndesim existentium*
[Paris, Bibliothèque nationale de France, MS latin 10881, fol. 138v-141v]

⁶³ *Processus super nova inclusionem per venerabilem dominum magistrum Paulum de Rota*, in: Paris, BnF, MS latin 10881, fol. 121r-138r.

⁶⁴ *Monasteria canonice regularium virorum sub capitulo de Wyndesim existentium*, in: Paris, BnF, MS latin 10881, fol. 138v-141v. Het laatst vermelde klooster is *Domus montis beatae Mariae*, wellicht pas na 1475 tot het kapittel toegetreden aangezien Jan Busch er niet over spreekt (Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, dl. 3, p. 187-188).

5.2.3. De problematiek van besloten vrouwengemeenschappen

In de literatuur is de besluiting van vrouwengemeenschappen die de regel van Augustinus aannamen, minder goed begrepen en omschreven. In verband hiermee spreekt Peter Impens in zijn kroniek over twee ontwikkelingen: enerzijds, de besluiting van kloosters van reguliere kanunnikessen die aansluiting vonden bij het kapittel van Windesheim (of die naar Windesheims model werden ingericht maar geen aansluiting meer vonden nadat het kapittel in 1436 de verdere aansluiting van vrouwenkloosters door paus Eugenius IV liet verbieden)⁶⁵; anderzijds, gemeenschappen die een eigen ontwikkeling kenden en die aanvankelijk onder toezicht van de besloten Windesheimse regulieren van Bethlehem bij Herent (Tabel 1) kwamen te staan.

5.2.3.1 Windesheimse monialenkloosters

In zijn kroniek vermeldt Peter Impens een aantal vroege besluiten van vrouwengemeenschappen die aansluiting vonden bij het kapittel van Windesheim: het reeds eerder vermelde Barberendal te Tienen (Tabel 1 – besloten in 1404), en daarnaast Oude Nonnen te Amsterdam (1406), Diepenveen bij Deventer (1408), Renkum bij Wageningen (1408) en Brunep bij Kampen (1412).⁶⁶

Reeds in de oudste bronnenvermelding m.b.t. het kapittel van Windesheim die ik voor deze kloosters kon terugvinden, d.i., een goedkeuring uit 1400 van de bisschop van Utrecht voor beide Amsterdamse regulierenkloosters om tot het kapittel van Windesheim toe te treden⁶⁷, is er sprake van ‘monialen’ (*moniales*). Het is duidelijk dat de Windesheimers, die heel wat van hun vroegste constituties aan de kartuizers ontleenden⁶⁸, hun vrouwengemeenschappen als monialenkloosters beschouwden, waarbij de *cura* in handen gegeven werd van een uit een Windesheims mannenklooster afkomstige *rector* – analoog aan de *vicarius* bij de kartuizers. Op zichzelf was er dus niets ongewoon aan de insluiting van deze gemeenschappen, want monialen waren van oudsher gebonden aan de apostolische constitutie *Periculoso* van paus Bonifatius VIII uit 1298.⁶⁹ De bewegingsvrijheid van de Windesheimse monialen was dus – net als die van

⁶⁵ Acquoy, Het klooster te Windesheim en zijn invloed, dl. 2, p. 104; Persoons, *Het kapittel van Windesheim en de laat-middeleeuwse vroomheid*, p. 77-83.

⁶⁶ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 79v.

⁶⁷ Van Heussen, *Historia episcopatum foederati Belgii*, dl. 2, p. 118.

⁶⁸ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 21r.

⁶⁹ Zie n. 4.

kartuizerinnen en andere monialen – nog kleiner dan die van de mannelijke regulieren die de insluiting *more Cartusiensium* aannamen.⁷⁰

Voor Peter Impens was het echter de speciale gelofte die de *inclusio* een ‘ongehoorde zaak’ maakte (*res hactenus erat inaudita*), vergeleken met wat *Periculoso* voorschreef.⁷¹ Het valt echter sterk te betwijfelen of die vierde gelofte ooit in alle monialenkloosters van Windesheimse signatuur toegepast werd. Het zou best kunnen dat in het Tiense Barberendal deze traditie nog lange tijd werd voortgezet, want bij de toetreding van de kloosters van het kapittel van Groenendaal tot het kapittel van Windesheim werd het de Brabantse kloosters toegestaan hun gebruiken te behouden. Maar er is geen sprake van een specifieke vierde gelofte in de constituties van de Windesheimse monialen, zoals ze in de jaren 1430 op schrift werden gesteld en recent kritisch uitgegeven werden. Aan de clausuur werden wel drie hoofdstukken gewijd, waarvan de bepalingen werden gebaseerd op de statuten van de dominicanessen.⁷² Ook het hierboven besproken handschrift, waarin besloten mannenkloosters met een speciaal symbool zijn aangeduid om hen te onderscheiden van de niet-besloten gemeenschappen, bevat aansluitend een lijst van vrouwenkloosters waarin dergelijke aanduidingen niet te vinden zijn. Ze zijn ook onnodig, want deze monialenkloosters waren uiteraard álle aan de clausuur gebonden.⁷³

Wat de Brabants-Luikse insluitingsbeweging betreft, kan – naast het Tiense Barberendal en het Antwerpse Falconshof (Tabel 1) – ook het Mechelse klooster Bethanië in het bisdom Kamerijk tot deze categorie gerekend worden. Bethanië werd in 1421 opgericht door Maria van Boutersem, dochter van Hendrik, heer van Bergen-op-Zoom⁷⁴, die getuige was geweest bij de stichting van het Besloten Hof te Herentals (Tabel 1).⁷⁵ Diepenveense zusters brachten er het goede “fundament”.⁷⁶

⁷⁰ Van Engen, ‘De institutionele grondslagen van de Colligatie van Sibculo’, p. 260.

⁷¹ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 44r, 79v.

⁷² Van Engen, ‘De institutionele grondslagen van de Colligatie van Sibculo’, p. 259; Van Dijk, *De constituties der Windesheimse vrouwenkloosters vóór 1559*, p. 440-449 & 453-459. In sommige handschriften werd de tekst van *Periculoso* nog eens apart bijgevoegd (zie bv.: Van Dijk, ‘Een getuige van de oudere Windesheimse kloosterwetgeving’, p. 140).

⁷³ *Monasteria monialium sub eodem capitulo [de Wyndesim] existentium*, in: Paris, BnF, MS latin 10881, fol. 141v-142r.

⁷⁴ De kleindochter van de stichteres, Maria de Merode, verbleef er, net als haar grootmoeder (Persoons, ‘Domus beatae Mariae in Bethania prope Mechliniam’, p. 217-219).

⁷⁵ Van Dyck, *De abdij van Tongerlo*, p. 57-58.

⁷⁶ Kühler, *Johannes Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen*, p. 319. Over de stichting van Diepenveen, zie: Weiler & Geirnaert, ‘Domus beatae Mariae et sanctae Agnetis in Diepenvene iuxta Daventriam’, 607-612.

5.2.3.2. Regularissen onder toezicht van regulierenkloosters

Het Tiense Barberendal (Tabel 1) was in 1388 ontstaan uit een gemeenschap van begijnen in Lens-Saint-Remy met een zeer specifieke levensvorm: ze leefden volgens de regel van Augustinus – Impens noemt hen *regularisse* –, maar zij kenden een mannelijke overste.⁷⁷ Volgens Impens werd in 1393 de mannelijke overste door de bisschop geabsolveerd en de toenmalige suppriorin tot *prelata* aangesteld. In 1401 werd een nieuwe kerk gewijd. De gemeenschap kreeg twee seculiere geestelijken, Werner, kanunnik te Luik, en Herman Page, als *rectores*. Onder de term *regularisse* moeten geen koorzusters begrepen worden, want in 1403 – nadat de *priorissa* met zes zusters teruggekeerd was naar Lens – kregen de overblijvende zusters van hun nieuwe *rector* – een door Wouter van Gierle gestuurde reguliere geestelijke uit Korsendonk – onderwijs in *lectura et cantu ecclesie*. Totdat de zusters in 1404 van Wouter van Gierle nieuwe statuten kregen en een speciale gelofte van insluiting aflegden, leefden zij wel volgens de regel van Augustinus maar waren zij dus geen koorzusters. De vraag stelt zich zelfs of deze voormalige begijnen wel geloften aflegden. Helaas ontbreken archivalische bronnen die meer licht zouden kunnen werpen op de levenswijze in deze periode.

Maar de Tiense biechtvader Herman Page duikt in Impens' relaas later opnieuw op in St.-Agnesdal, een tweede Tiense vrouwengemeenschap. Dit convent, ook gekend als het convent van Kabbeek, behoort tot een reeks van zes door Peter Impens opgesomde vrouwengemeenschappen (Tabel 3) die door de Luikse bisschop onder gezag van de besloten regulieren van Bethlehem bij Herent werden gezet en die eveneens ingesloten werden.⁷⁸

Vooraleer ik dieper kan ingaan op de manier van besluiting, is het nodig om wat meer in de bronnen te graven naar de ontstaansgeschiedenis van deze gemeenschappen, omdat deze slecht of incorrect begrepen zijn in de literatuur.

⁷⁷ Hansotte, 'Prieuré de Lens-Saint-Remy', p. 446-447.

⁷⁸ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 97r; Persoons, 'Domus beatae Mariae in Bethlehem prope Lovanium', p. 28-29.

Tabel 3. – Ingesloten vrouwengemeenschappen door de Luikse bisschop onder toezicht van de regulieren van Bethlehem gezet (volgens de kroniek van Petrus Impens)

Plaats	Naam	Datum* Stichters
Venlo	Mariaweide	1415 uit een gemeenschap van begijnen ⁷⁹
Tienen	St.-Agnesdal/Kabbeek	1416 Jan van Raetshoven en Johanna van Meerhout ⁸⁰
Maaseik	St.-Agnes	1417 uit een gemeenschap van begijnen ⁸¹
Leuven	St.-Ursula	1419 Elizabeth van Wesele ⁸²
St.-Truiden	St.-Luciadal	1421 Willem van Wille van Diest ⁸³
Diest	Mariadal	1423 Arnold Rumelants en Elizabeth Nys ⁸⁴

Legende: * = datum zoals gegeven in *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 97r

Ontstaan en verkloostering tot regularissenkloosters

Van de eerste gemeenschap in Impens' rij, Mariaweide (Mariënweide) te Venlo (Tabel 3), gewijd aan O.L.V. en St.-Ursula en de 11000 maagden, ontbreekt helaas de bisschoppelijke goedkeuring. Enkel de daarop volgende overeenkomst van 2 maart 1413 met de plaatselijke pastoor is overgeleverd, waarin wat bewoordingen uit de bisschoppelijke oorkonde zijn overgenomen. Blijkbaar had Jan van Beieren de zusters van het Venlose begijnhof bij de kapel van de Heilige Geest toegestaan om 'de regel van Augustinus' aan te nemen. Zij mochten een kerkhof en kapel hebben, waar hun biechtvader (*confessor*) de mis mocht opdragen op een draagbaar altaar.⁸⁵ Veel meer valt er uit de pastoorsoorkonde niet op te maken. Impens' kroniek brengt echter wel iets meer duidelijkheid door aan te geven dat de bisschop de zusters in Venlo had toegestaan te leven 'naar de vorm van de lekenzusters van het Nieuwe Hospitaal "aan de ketting" op de Maas in de stad Luik' (*iuxta formam sororum laicarum Novi Hospitalis supra Mosam in civitate Leodiensi apud Cathenam*).⁸⁶ Dit Luikse hospitaal, ook wel het Nieuwe Gasthuis (Nouvel-Hôpital) of het Gasthuis van St.-Mattheus-aan-de-ketting (Hôpital St. Mathieu à la Chaîne) genoemd, volgde de regel van Augustinus en was in de veertiende eeuw

⁷⁹ Schoengen, *Monasticon Batavum*, dl. 2, p. 196.

⁸⁰ Persoons, 'Prieuré du Val-Sainte-Agnes ou de Kabbeek à Tirlemont'.

⁸¹ Persoons, 'Prieuré de Sainte-Agnès à Maaseik'.

⁸² Persoons, 'Prieuré de Sainte-Ursule à Louvain'.

⁸³ Zie hierboven (Tabel 1).

⁸⁴ Persoons, 'Prieuré du Val-Notre-Dame à Diest'.

⁸⁵ Overeenkomst van het convent Mariaweide te Venlo met de pastoor van Venlo (2 maart 1413), in: Maastricht, RHCL, Klooster Maria Weide te Venlo, inv. nr. 1.

⁸⁶ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 145r.

geëvolueerd tot een soort van begijnhof met een mannelijke overste, geprofeste broeders en zusters, donaten en donatinnen. Van de zusters van het gasthuis nam er één de leiding over de rest, doch ondergeschikt aan de mannelijke overste.⁸⁷ Volgens Impens mocht de overste van het Venlose convent zich als profesbroeder aan het convent binden en bovendien – in afwezigheid van de visitator – ‘de professies en het ontvangen van de beloften van de zusters donatinnen van het huis’ (*professiones et votorum sororum donatarum ipsius domus receptiones*) waarnemen.⁸⁸ In bronnen uit 1425 en 1430 duikt de uit het Deventerse broederhuis afkomstige Hendrik Menghede(n) van Deventer op als *rector* te Venlo.⁸⁹ Bij zijn verhaal over de Venlose stichting maakt Impens ook nog de opmerking dat deze gemeenschap naar het voorbeeld van Barberendal te Tienen (Tabel 1) was gesticht.⁹⁰ Het kan bijna niet anders dat hij hier doelt op het model dat de Tiense zusters volgden vóór hun overgang tot een monialenklooster vanaf 1404.

Dat Impens – wat het institutionele betreft – gelijk heeft, blijkt uit de bronnen voor de derde vrouwengemeenschap in de rij, het convent van St.-Agnes te Maaseik (Tabel 3) – hoewel het onduidelijk is waarom hij hier het jaartal 1417 vermeldt. Immers, pas op 1 april 1429 gaf de bisschop van Luik aan twee Maaseikse begijnen, die ‘zichzelf en het hunne’ opgegeven hadden in een gemeen leven (*non solum se [...] sed et sua pro communi ipsarum salute*) buiten het begijnhof, die reeds meer dan twintig vrouwen rond zich verzameld hadden, en die *arctioris vite desiderio inflammate* waren, de toestemming een ‘besloten woonst’ (*habitatio circumsepta*) op te richten waarin zij mochten leven ‘onder de regel van Augustinus naar het voorbeeld van de lekenmeisjes van het convent van Venlo’ (*sub habitu regularium et regula beati Augustini ad modum puellarum laicarum conventus beati Marie virginis et sanctarum Undecim millium virginum dicti in Pascuis in oppido Venlensi*). Bovendien moesten ‘zij en hun dienaren of donatinnen’ (*se et sui que ministri sive donate*) zich ‘conformeren aan de privileges, ordeningen en gunsten van de Venlose zusters en hun dienaren’. Dat het in hoofdzaak om donatinnen ging, blijkt wel uit de passage die aangeeft dat de bisschop niets toevoegde aan de bestaande

⁸⁷ De Spiegeler, *Les hôpitaux et l'assistance à Liège*, p. 65-69; Daris, ‘L’hôpital de S. Matthieu à la chaîne’, p. 234.

⁸⁸ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 145r.

⁸⁹ Stukken betreffende vermogensverwerving van het convent Mariaweide te Venlo, in: Maas-tricht, RHCL, Klooster Maria Weide te Venlo, inv. nr. 103 (dd. 1425), 104 (dd. 1425) & 135 (dd. 1430). Over Hendrik Menghede(n), zie: Kirchhoff, ‘Die Anfänge des Fraterhauses zu Münster’, p. 15, n. 25.

⁹⁰ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 104v.

ordeningen (*ordinationes*) van de begijnen die de overgang maakten: zij moesten enkel zedig en rustig (*continenter et quiete*) leven en zich onderwerpen aan de correctie door de *rector*. De *rector* en kapellanen dienden professie te doen, ofwel zich aan de terechtwijzing door de visitator te onderwerpen (d.i., als donaat). Opvallend is de vermelding dat de zusters dienden ingesloten te worden ‘naar het decreet *Periculoso* zoals voor de zusters in Venlo voorgeschreven’ (*iuxta decretum Bonifatii pape octavi, quod incipit “Periculoso”, incluse [...] sicut pro sororibus in Venloe antedictis*). Als visitator mochten zij een prior kiezen van een regulierenklooster uit het Luikse diocesis.⁹¹ Volgens Impens werd dat de prior van Bethlehem.⁹² Nadat de eerste zusters uit Venlo waren overgekomen, werd de gemeenschap op 21 mei 1430 besloten.⁹³

Anders ging het er echter aan toe voor de tweede gemeenschap in Impens’ rij, het Tiense Agnetendal of convent van Kabbeek (Tabel 3).⁹⁴ Met toestemming van zijn prior Arnold Kenens van Diest, gaf Willem vande Velde van Kumtich bij Tienen, convers bij de regulieren van Bethlehem te Herent (Tabel 1), het Hof van Kabbeek in 1412 in erfcijns aan de stichters Jan van Raetshoven en zijn echtgenote, de uit Diest afkomstige Johanna van Meerhout. Willems natuurlijke dochter Margaretha was eveneens bij de stichting betrokken. De stichteres bleek de intentie te hebben om in het convent te treden na het overlijden van haar man.⁹⁵ Kabbeek werd aan de prior van Bethlehem gegeven om de uit het bisdom Utrecht afkomstige zusters ‘Christine Rovers’ van Zutphen, ‘Katherine Sechters’ en ‘Lysbethe Stockvisch’, een derde-orde convent te laten beginnen en ‘hen dair in teweliken dagen gerne te begevene ende willichlyc te besluytene’.⁹⁶ Minstens twee van deze drie zusters waren afkomstig uit het klooster Diepenveen, waar zij buiten het slot leefden toen zij naar Brabant gestuurd werden.⁹⁷ Deze plannen voor een besloten tertiariisklooster

⁹¹ Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Agnes te Maaseik door Jan van Heinsberg (1 april 1429), ed. Polus.

⁹² *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 97r.

⁹³ Habets, ‘Drie chronijkjes van Ste-Agnetenklooster der orde van den H. Augustinus te Maeseyck’, p. 386 & 390. Habets geeft in zijn inleiding de datum van 9 februari 1431 (?).

⁹⁴ Persoons, ‘Prieuré du Val-Sainte-Agnès ou de Kabbeek à Tirlemont’.

⁹⁵ Oorkonden m.b.t. het convent St.-Agnes te Tienen, ed. De Ridder, p. 42-45, nr. 1-3.

⁹⁶ *Ibidem*, p. 134-136, nr. 4. Aanwezig hierbij is Michael vander Schuren (*de Horreo*), gardiaan van de Tiense minderbroeders. Zie over hem, hierboven, n. 48.

⁹⁷ De Diepenveense viten vermelden drie zusters die naar Brabant gestuurd werden: ‘Elsken Stockvisches’ van Borken (†1429), die pas in 1424 na haar terugkeer in Diepenveen het slot inging en conversin werd; ‘Styne Rovers’ van Zutphen (†1446), die na haar verblijf in Tienen de orde aannam in Luciëndal te St.-Truiden en daar eerste rectrix (en later eerste priorin) werd; ‘Lamme Santinges’, voorheen begijn te Groningen, die in St.-Truiden overleed (Zusterboek van het klooster Diepenveen, ed. Brinkerink, p. 296-301). Over ‘Katherine Sechters’

wijzigden echter, want in 1415 stond bisschop Jan van Beieren de zusters toe de regel van Augustinus aan te nemen ‘onder eeuwig slot’ (*sub perpetua clausura*), naar de wens van de stichters. Belangrijker is echter de passage dat zij dit moesten doen ‘naar het voorbeeld van de besloten conversinnen van het klooster Diepenveen in het bisdom Utrecht’ (*ad instar forme et habitus conversarum inclusarum monasterii de Diepenvene dicte Traiectensis diocesis*). De zusters mochten voor de officies een aantal Onze Vaders en Ave Marias lezen en van handenarbeid leven. Als visitator mocht de prior van Bethlehem biechtvaders aanduiden.⁹⁸ Volgens Impens werden dat de seculiere geestelijken Gerard Hoenis en de voornoemde Herman Page.⁹⁹ De in de bronnen opduikende Gerard en Herman Scutken mogen met de door Impens vermelde namen gelijkgesteld worden.¹⁰⁰ Het is duidelijk dat het hier ging om een convent van conversinnen levend onder de regel van Augustinus.¹⁰¹

Ook de stichteres van de vierde vrouwengemeenschap in de rij, het convent van St.-Ursula en de 11000 maagden te Leuven (Tabel 3), had haar huis bij testament in 1415 nagelaten voor een stichting van samenlevende vrouwen zonder eigenbezit onder een goedgekeurde regel.¹⁰² Met de bisschoppelijke goedkeuring van 4 maart 1419 werd het huis verheven tot een ‘convent’ (*conventualis domus*) met een ‘bidplaats en kerkhof’ (*oratorium et cimiterium*), waarin de zusters zouden leven onder de regel van Augustinus *sub perpetua clausura*, ‘naar de wijze van de zusters van Agnetendal te Tienen én ook (*nec non*) van de zusters te Venlo’. Deze verwijzing naar de Tiense conversinnen en de Venlose donatinnen is opvallend. De prior van de regulieren van Bethlehem bij Herent werd als visitator benoemd. De zusters mochten zichzelf onderhouden met handenarbeid en als officie een aantal Onze Vaders of de O.L.V.-getijden bidden ‘naar het gebruik van de besloten zusters van St.-Agnes te Tienen’ (*more sororum predictarum inclusarum horti sancte Agnetis in Thenis*).¹⁰³ Uit

is weinig bekend. Mogelijk is zij de zuster ‘Katryne’ die in het necrologium van Diepenveen vermeld wordt als één van de zusters die buiten het slot overleden – net als Lamme Santinges en Styne Rovers (Necrologium van het monialenklooster te Diepenveen, in: Deventer, SAB, MS 101 D 11 KL, fol. 8r).

⁹⁸ Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Agnes te Tienen door Jan van Beieren (4 december 1415), ed. De Ridder.

⁹⁹ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 105v.

¹⁰⁰ Gerard en Herman Scutken worden genoemd in akten tussen 1421 en 1432. Cf. Persoons, ‘Prieuré du Val-Sainte-Agnes ou de Kabbeek à Tirlemont’, p. 1348, n. 10.

¹⁰¹ Zie hierover: Goudriaan, ‘De observantie der conversinnen van Sint-Augustinus’.

¹⁰² Piot, *Een klooster te Leuven onder de invloed der Devotio Moderna*, p. 37-39, 143-144.

¹⁰³ Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Ursula en de 11000 maagden te Leuven door Jan van Heinsberg (4 maart 1420), ed. Foppens.

Zutphen kwamen zusters van het gemene leven over naar de nieuwe Leuvense stichting. Eén van deze zusters, Griete Scerpinghes, aanvankelijk uit het Meester Geertshuis afkomstig, werd de eerste overste.¹⁰⁴ Het convent werd besloten op 17 april 1421. De eerste biechtvaders waren ook hier seculiere geestelijken.¹⁰⁵

De vijfde vrouwengemeenschap in de rij van Peter Impens, is het voor- en genoemde Luciëndal te St.-Truiden (Tabel 1), de stichting waarbij de Kor-sendonkse regulieren en de Zelemse kartuizers betrokken waren.¹⁰⁶ Ook hier had de stichter bij testament in 1416 enkel aangegeven dat hij een vrouwengemeenschap zonder privaatbezit wilde oprichten, levend volgens een goedgekeurde regel.¹⁰⁷ De bisschoppelijke goedkeuring op 14 juni 1421 legde de regel van Augustinus op. De prior van de regulieren van Bethlehem werd tot visitator benoemd, en hij mocht een biechtvader aanduiden. Er werd opnieuw verwezen naar de conventen van Tienen en Venlo, en het werd de zusters eveneens toegestaan een aantal Onze Vaders of de O.L.V.-getijden te bidden in de plaats van het officie.¹⁰⁸ In St.-Truiden waren twee zusters uit Diepenveen bij de stichting betrokken, waarvan één uit St.-Agnes te Tienen overkwam.¹⁰⁹

Voor de zesde gemeenschap in de rij van Peter Impens, het convent O.L.V.-dal of Mariëndal te Diest, was in 1419 een huis geschonken door Arnold Rumelants en zijn echtgenote Elizabeth Nys achter de Diestse St.-Annakapel aan Paulus Kenens van Diest, convers bij de regulieren van Bethlehem te Herent (Tabel 1). Hier gaven de stichters expliciet aan dat zij een 'godshuys van besloten joffrouwen vander regulen ende ordenen dat die selve prior van Bethleem es' wilden oprichten.¹¹⁰ De bisschoppelijke goedkeuring van 23 augustus 1422 is in enige mate afwijkend van die voor de voorgaande gemeenschappen. Er is immers sprake van een kloos-

¹⁰⁴ De eerste twee zusters uit Zutphen waren Margaretha Scerpinghes of Scerpinx (†1422) en Elizabeth Ghelingshes of Ghelinx (†1455). Later volgden er nog vier andere Zutphense zusters, die echter terugkeerden (Piot, *Een klooster te Leuven onder de invloed der Devotio Moderna*, p. 40 & 51; Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Ursula en de 11000 maagden te Leuven door Jan van Heinsberg (4 maart 1420), ed. Foppens, p. 619; *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 130r; Obituarium van het convent St.-Ursula en de 11000 maagden te Leuven, in: Mechelen, AA, Priorij St.-Ursula te Leuven, inv. nr. 51 [niet gefolieerd]). Margaretha Scerpinghes was een zuster in het Meester Geertshuis bij de stichting van Diepenveen in 1401, dat aanvankelijk als een zusterhuis was opgericht (Cartularium van het monialenklooster te Diepenveen, in: Deventer, AB, MS 101 D 11 KL [niet gefolieerd], nr. A1).

¹⁰⁵ Piot, *Een klooster te Leuven onder de invloed der Devotio Moderna*, p. 51, 56, 62.

¹⁰⁶ Zie p. 199, n. 48.

¹⁰⁷ Persoons, 'Prieuré de Luciëndal à Saint-Trond', p. 262.

¹⁰⁸ *Ibidem*, p. 263.

¹⁰⁹ Het ging om 'Stine Rovers' en 'Maine Santinges' (*Ibidem*, p. 263). Zie n. 97.

¹¹⁰ Mertens, *Mariëndaal te Diest*, p. 32; Persoons, 'Prieuré du Val-Notre-Dame à Diest'.

ter (*monasterium seu claustrum*) met een kerk, gewijd aan O.L.V. en de heilige Catharina, waarin de zusters de getijden mochten vieren. Toch stond de bisschop de zusters die meer met handenarbeid bezig waren ook toe in de plaats de O.L.V.-getijden te bidden of een aantal Onze Vaders en Ave Marias, ‘zoals eertijds ook andere vrouwen van dezelfde orde op verschillende plaatsen in het bisdom was toegestaan’.¹¹¹ Van een kerk was er echter nog geen sprake: volgens Peter Impens volgden de zusters de mis in de nabijgelegen St.-Annakapel en leefden zij van handenarbeid.¹¹² Ook kwamen – via tussenkomst van de prior van Bethlehem – twee zusters van het gemene leven uit Nijmegen naar Diest, waarvan Aleydis Kokens van Harderwijk de eerste overste werd.¹¹³ Hoewel het de Diestse zusters was toegestaan om reguleren als biechtvaders te hebben, was ook hier de eerste biechtvader een seculiere geestelijke.¹¹⁴

In het geval van Tienen, Leuven, St.-Truiden en wellicht ook Diest is het duidelijk uit het voorgaande dat het niet ging om gemeenschappen van monialen maar van conversinnen (en donatinnen) die van handenarbeid leefden, die een verkozen overste hadden en die seculiere biechtvaders kregen. Het feit dat alle vier conventen een “goed fundament” kregen van zusters van het gemene leven uit Zutphen en Nijmegen en van buiten het slot levende zusters uit Diepenveen wijst op een sterke verbinding met gemeenschappen (van semi-religieuze aard) uit het bisdom Utrecht, ondanks het feit dat conversinnen wel degelijk geloften aflegden. Toch waren er ook verschillen, zoals de verwijzing naar Venlose zusters in het geval van Leuven en St.-Truiden en zoals de toegelaten kloostervorm en liturgie in het geval van Diest. Nadat deze vier conventen in 1427 vrijwillig overeengekomen waren om dezelfde kledij aan te nemen, om de getijden op dezelfde manier te organiseren en dezelfde ordeningen en observanties aan te nemen volgens de constituties van hun visitor¹¹⁵, gingen deze gemeenschappen toch in de daaropvolgende jaren door een woelige periode, waarin zij conflicten hadden met elkaar en ook met de prior van de reguleren van Bethlehem te Herent (Tabel 1), die hun visi-

¹¹¹ Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent Mariadal te Diest door Jan van Heinsberg (23 augustus 1422), in: Maastricht, RHCL, Klooster St.-Elizabethsdal, inv. nr. 444 & ed. Mertens.

¹¹² *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 133v.

¹¹³ Deze twee zusters waren Aleydis Kokens van Harderwijk en Elizabeth Bernardi van Zwolle (*Chronicon Bethlemiticum*, fol. 133r; Mertens, *Mariëndaal te Diest*, p. 34; Kroniekje van het convent Mariadal te Diest, later te St.-Oedenrode, ed. Vromans, p. 180-182).

¹¹⁴ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 133v; Mertens, *Mariëndaal te Diest*, p. 46-47.

¹¹⁵ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 143v-144r; Persoons, *Het kapittel van Windesheim en de laat-middeleeuwse vroomheid*, p. 82.

tator was.¹¹⁶ De voornaamste problemen betroffen de visitatie en zielenzorg, waarbij de prior van Bethlehem vond dat de taken als visitator van al deze gemeenschappen teveel werk vergden en waarbij sommige conventen een biechtvader wilden hebben die in het klooster resideerde, zoals dat in Venlo het geval was. Ook waren er conflicten tussen jongere zusters die wijzigingen wilden in de beleving van de getijden, terwijl oudere zusters vasthielden aan hun oudere gewoonten. Met twee bisschoppelijke verordeningen van 12 maart 1431¹¹⁷ en 4 november 1432¹¹⁸ werd uiteindelijk de visitatie van alle regularissen verdeeld over regulierenkloosters uit het Luikse bisdom, die alle verplicht werden om een *rector* en *socius* af te vaardigen om de zielenzorg waar te nemen. Het conflict sleepte echter nog twee jaar verder aan, omdat sommige conventen protesteerden en hun oude stichtingsvoorwaarden inriepen.¹¹⁹ Ook bleken sommige seculiere biechtvaders niet zomaar bereid zich te laten vervangen door regulieren. Hoe verhit de gemoederen waren, blijkt wel uit het feit dat op 10 mei 1433 de biechtvader van de Tienze zusters van St.-Agnes, de eerder vernoemde Herman Scutken, opduikt in een protocol van het net daarvoor gestichte colloquium van Münster, een vereniging van broeder- en zusterhuizen.¹²⁰ Uiteindelijk legden alle conventen zich neer bij de feiten en werd de overdracht van de visitatie en zielenzorg geregeld.¹²¹ De zusters in Tienen, Leuven, St.-Truiden en Diest kregen vanaf nu een *rector* en een *socius* uit regulierenkloosters.

¹¹⁶ Persoons, *Het kapittel van Windesheim en de laat-middeleeuwse vroomheid*, p. 83-94.

¹¹⁷ Bisschoppelijke verordening van Jan van Heinsberg m.b.t. de visitatie van de conventen van Venlo, Tienen, Leuven, Diest en St.-Truiden door resp. de regulieren van Aken, Tongeren, Herent, Eindhoven en Luik (12 maart 1431), in: Mechelen, AA, Priorij St.-Ursula te Leuven, inv. nr. 1. Beschreven in: *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 145v-146v; Persoons, *Het kapittel van Windesheim en de laat-middeleeuwse vroomheid*, p. 85-88.

¹¹⁸ Beschreven in *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 162r-162v; Persoons, *Het kapittel van Windesheim en de laat-middeleeuwse vroomheid*, p. 88-89.

¹¹⁹ Persoons, *Het kapittel van Windesheim en de laat-middeleeuwse vroomheid*, p. 89, 91; Conciliaire bul voor het convent Mariadal te Diest door het Concilie van Basel (25 november 1434), in: Maastricht, RHCL, Klooster St.-Elizabethsdal, inv. nr. 444.

¹²⁰ Protocollen en akten over het Colloquium van Münster, ed. Doeber, p. 254: *Et ego Hermanus Scutken confessor sororum inclusarum domus sancte Agnetis in Thenis consencio et approbo corde et animo*. Dat Scutken goede contacten onderhield met devoten in het Noorden blijkt ook uit: Jan Busch, *Liber de viris illustribus*, cap. 21, ed. Grube, p. 59.

¹²¹ Persoons, *Het kapittel van Windesheim en de laat-middeleeuwse vroomheid*, p. 90-91; Oorkonden m.b.t. het convent St.-Agnes te Tienen, ed. De Ridder, p. 368-372, nr. 11-13. Zie ook de notitie m.b.t. de incorporatie van het St.-Ursulaconvent onder de prior van Bethlehem in de *Forma inclusionis canonicorum regularium in Bethleem iuxta Lovanium*, in: Utrecht, UB, MS 1589, fol. 94v: *Secunda incorporatio eiusdem domus [= St.-Ursula] sub priori de Bethleem et de inclusione rectoris et socii sui ad instar Carthusiensium* [4 november 1434].

De twee voormalige begijnengemeenschappen in Venlo en Maaseik kenden een andere evolutie. Zij waren initieel besloten gemeenschappen van – in hoofdzaak – donatinnen die de regel van Augustinus volgden onder een mannelijke overste. Zoals reeds aangehaald, liet het institutionele model dat aan de basis lag van deze gemeenschappen toch toe om ook geproteste zusters te hebben. De bronnen m.b.t. het klooster St.-Geertrui in 's-Hertogenbosch, een dochterstichting van Maaseik, maken dat ook duidelijk. De bisschop legde in zijn goedkeuring van 17 december 1448 immers het aantal bewoonsters daarvan vast op vier gesluisde (*velate*) en twee niet-gesluisde (*non velate*) zusters.¹²² Volgens een Bossche kroniek kwamen er in 1449 inderdaad vier 'gewielde' en twee 'ongewielde' zusters uit Maaseik over.¹²³ De term "wielen" was gebruikelijk in het type van gasthuizen waaraan de zusters in Venlo en Maaseik hun status ontleenden.¹²⁴ In Maaseik waren er m.a.w. op dat moment ook geproteste zusters naast donatinnen. Op 22 augustus 1453 verhief de Luikse bisschop de gemeenschap in 's-Hertogenbosch tot een *perfectus conventus*. Blijkens de oorkonde, betekende dit dat de zusters zouden kunnen beschikken over hun eigen zaken en officies (*de suis negotiis et officiis*), dat een op canonieke wijze verkozen priorin aan het hoofd stond van de gemeenschap, en dat zij geleidelijk mochten evolueren naar het zingen van de getijden.¹²⁵ De bisschoppelijke goedkeuring verwees in deze context ook naar de zusters in Tienen, Diest en Leuven, die in 1453 luidop de O.L.V.-getijden bleken te lezen.¹²⁶

Op 4 november 1455 verenigde de Luikse bisschop de conventen in Venlo, Maaseik, 's-Hertogenbosch en het in 1445 gestichte Mariagaard te Roermond in een kapittel naar analogie met dat van Windesheim.¹²⁷ Hiermee werd het zgn. kapittel van Venlo een feit.¹²⁸ Het is niet duidelijk of alle vier gemeenschappen tot een *perfectus conventus* waren verheven zoals de bisschop dat voor St.-Geertrui in 's-Hertogenbosch had gedaan. Mogelijk waren er dus ook hier onderlinge verschillen.

¹²² Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Geertrui te 's-Hertogenbosch door Jan van Heinsberg (17 december 1448), ed. Van den Elsen & Hoevenaars, p. 215-216.

¹²³ *Die chronijcke der Stadt ende Meijerije van 's-Hertogenbosch*, ed. H. van Bavel, p. 41-42.

¹²⁴ Vgl. met Statuten door bisschop Jan van Arkel voor het Groot Gasthuis in 's-Hertogenbosch, ed. Coopmans.

¹²⁵ Bisschoppelijke verheffing van het convent St.-Geertrui te 's-Hertogenbosch tot een *perfectus conventus* door Jan van Heinsberg (22 augustus 1453), ed. Van den Elsen & Hoevenaars.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 221.

¹²⁷ Bisschoppelijke goedkeuring van de verbinding van de conventen te Venlo, Maaseik, Roermond en 's-Hertogenbosch tot een kapittel naar het voorbeeld van het kapittel van Windesheim (4 november 1455), ed. Van den Elsen & Hoevenaars.

¹²⁸ Van Dijk, *De constituties der Windesheimse vrouwenkloosters vóór 1559*, p. 591-596.

Constituties en de wijze van insluiting van regularissenkloosters

In het Luikse bisdom ontstonden er dus twee types van regularissenkloosters. Wat het eerste type betreft, zoals voorkomend in Tienen, Leuven, St.-Truiden, Diest en latere gelijkaardige stichtingen, vond ik in het Aartsbisshoppelijk Archief te Mechelen een afschrift terug van de oudste gekende constituties van St.-Agnes te Tienen.¹²⁹ In het Middelnederlands opgesteld, komen zij quasi volledig overeen met reeds eerder gekende handschriften.¹³⁰ In deze manuscripten tellen de statuten 26 of 27 hoofdstukken. De onderlinge verschillen hebben betrekking op het hoofdstuk over het officie van de *cantrix* – dat in Tienen (en elders) ontbrak – en op het hoofdstuk over de getijden. Deze verraden de verschillende privileges die aan deze gemeenschappen waren gegeven m.b.t. al dan niet lezen of zingen van getijden. Hoewel de in de jaren 1430 tot stand gekomen Windesheimse constituties voor monialen aan de basis van deze statuten liggen, is het originele conversinnenkarakter van deze gemeenschappen eruit af te lezen. Zo is er geen tweedeling tussen monialen en conversinnen zoals bij de Windesheimse kloosters, maar slechts één categorie van bewoonsters, die allen ‘zusters’ genoemd worden. In het hoofdstuk dat correspondeert met dat van de Windesheimse priorin, wordt de overste van de zusters bovendien ‘mater’ genoemd. De Windesheimse constituties liggen ook aan de basis over de hoofdstukken m.b.t. spreekvenster en sloten. Het is duidelijk dat de zusters aan een strenge clausuur onderworpen waren. Vooral opvallend is dat – in tegenstelling tot de Windesheimse monialen – ook de professieformule een verwijzing naar het eeuwige slot bevat.¹³¹

¹²⁹ *Antiqua statuta monasteriorum monialium ordinis canonicorum regularium sancti Augustini, descripta ex libro monasterii de Cabbeke* [afschrift], in: Mechelen, AA, Priorij van St.-Agnes, inv. nr. 1.

¹³⁰ Zie paragraaf 3.3.2. en 3.3.3. in Van Dijk, *De constituties der Windesheimse vrouwenkloosters vóór 1559*, p. 662-684. Van Dijk noemde deze ‘constituties voor een vrouwenklooster onder toezicht van Bethlehem te Leuven’. Voor een editie van een dergelijke tekst, zie: *Statuten ofte Ordinantien des Cloosters van Soeterbeeck*, ed. Frenken. Als dit werkelijk statuten uit Soeterbeeck zijn, dan valt het zéér te betwijfelen dat dit convent tot het kapittel van Venlo behoort heeft. Er wordt trouwens ook naar de Tiense zusters verwezen in: Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent Soeterbeeck door Jan van Heinsberg (16 februari 1454), ed. Hermans, p. 390.

¹³¹ *Antiqua statuta monasteriorum monialium ordinis canonicorum regularium sancti Augustini, descripta ex libro monasterii de Cabbeke* [afschrift], in: Mechelen, AA, Priorij van St.-Agnes, inv. nr. 1, p. 53: *Ick suster N. gheloove overmits der hulpe Gods eeuwighen reynicheyt te leven sonder proper ende ghehoorsaemheyt U, Mater ende uwe naecomelinghen die canonyckelyck ingeset sollen worden, nae sunte Augustyns regule onder een eeuwich slot in desen clooster dat gesticht es inder eeren Godts ende der heyliger jonffrouwen Marien ende der saliger martelerssen ste Agneten inder tegenwoordicheyt ons Vaders Priors van N. Vgl. Statuten ofte Ordinantien des Cloosters van Soeterbeeck*, ed. Frenken, p. 243.

Wel gelijkaardig met de constituties voor de Windesheimse monialen, is het feit dat er in de statuten niet of nauwelijks over donaten en donatinnen gesproken wordt. Maar, het afschrift van de Tiense basisstatuten wordt onmiddellijk gevolgd door een afschrift van een aparte set van statuten voor donatinnen.¹³² Uit de basisstatuten is duidelijk dat zij enkel van toepassing waren voor de geprofeste zusters en dat als gevolg daarvan de donatinnen niet aan de clausuur onderworpen waren. De *rectores* en *socii* uit besloten regulierenkloosters beleefden in de hen toegewezen regularis-senkloosters de insluiting 'op de wijze van de kartuizers', m.a.w. op dezelfde wijze als in hun profesklooster.¹³³ Terwijl de bewegingsvrijheid van de *rector* en *socius* dus afgeleid werd met cartusiaanse *termini*, zaten de geprofeste zusters achter slot en grendel.

De statuten van het tweede type van regularissenkloosters, zijnde de gemeenschappen die zich verenigden in het kapittel van Venlo en eventuele latere stichtingen, zijn in enkele reeds gekende handschriften overgeleverd.¹³⁴ Ook zij vertonen invloeden van de constituties voor Windesheimse monialen. Ze zijn echter van een verschillende aard. Uit de tekst blijkt immers dat de statuten van toepassing waren op beide categorieën van zusters, zijnde de 'gewielde' of geprofeste zusters én de donatinnen. Zo was bv. het ontvangen en inzetten van novicen, die eindigde met het opnemen van de zuster in de *confraternitas* van de orde, hetzelfde. Vanzelfsprekend was de professieformule wel verschillend.¹³⁵ Het hoofdstuk

¹³² *Statuten ofte ordinantien hoe dat onse donatinnen ofte leeke susteren sullen hun voeghen tot Godts meeste glorie hunne ziele salicheyt ende stichtinghe van alle menschen*, in: Mechelen, AA, Priorij van St.-Agnes, inv. nr. 1.

¹³³ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 162v. Zie ook de notitie in de *Forma inclusionis canonicorum regularium in Bethleem iuxta Lovanium*, in: Utrecht, UB, MS 1589, fol. 94v: *Secunda incorporatio eiusdem domus [= St.-Ursula te Leuven] sub priori de Bethleem et de inclusione rectoris et socii sui ad instar Carthusiensium*. Hierop volgt een afschrift van de *Processus inclusionis* van het klooster, met een door de Windesheimse visitatoren opgemaakte herziening van de *Forma inclusionis* voor Bethlehem uit 1451.

¹³⁴ Zie paragraaf 3.2.2. in Van Dijk, *De constituties der Windesheimse vrouwenkloosters vóór 1559*, p. 608-648. Hierbij valt op te merken dat van geen enkel handschrift met absolute zekerheid te zeggen valt uit welk klooster het afkomstig is.

¹³⁵ Statuten van een regularissenklooster aangesloten bij het kapittel van Venlo, ed. Frenken, p. 228: *Ick, suster N., geloff metter hulpen Godts stedicheyt, beteringe mynder zeden, ewige suyperheyt, dervinge eygenre dingen en gehoorsamheyt, nae den Regelen Sinte Augustinus ende insettinge ons cloosters, voor Gode ende alle Heiligen, N. Vrouwe, Priorinne dises cloosters, dat gesticht is inder eeren Onser Liever Vrouwen, inder tegenwoordicheyt Rectoors dis huys [= professie tegen de regel van Augustinus voor een 'gewielde' zuster]. Ick, suster N., gelaef byder hulpen Godts ewige reynicheyt, dervinge eygenre dingen ende gehoorsamheyt ende desen huys getrouwe te syn ende te staen onder die correctie deses huys, voor Godt ende allen Heiligen, der Priorinne des cloosters, dat gesticht is in die eere des aldersalichste jonckfrouwe Maria, in tegenwoordicheyt Rectoors deses huys [= belofte voor een donatin].*

over de getijden maakte dan weer een onderscheid tussen de getijden voor de ‘gewielde’ zusters en de zogenaamde ‘paternoster-getijden’ voor de donatinnen. Tussen de verschillende overgeleverde handschriften met statuten voor dit tweede type van regularissenkloosters, zijn er verschillen waarneembaar. Als het een gemeenschap betrof die een *perfectus conventus* was, bevat de tekst een apart hoofdstuk over de canonieke verkiezing van een priorin, vergelijkbaar met de constituties voor de Windesheimse monialen. Ook hier kon een hoofdstuk over de *cantrix* ontbreken en het hoofdstuk over de getijden afwijken, naargelang de privileges die door de bisschop aan een individuele gemeenschap waren gegeven. Wat de insluiting betreft, zijn er – analoog aan de statuten van andere monialen- en regularissenkloosters – hoofdstukken m.b.t. de clausuur. Maar de wijze van insluiting was duidelijk verschillend en minder streng. Hier waren zowel de ‘gewielde’ zusters als de donatinnen ingesloten, maar op de wijze van de kartuizers, d.i. met afgepaalde termijnen waarbuiten men zich niet mocht bewegen. Men mocht echter wel één donatin aanduiden die zich buiten de termijnen kon begeven.¹³⁶ De professieformule voor de ‘gewielde’ zusters van dit tweede type regularissenklooster is afwijkend van die van de geprofeste zusters van het eerste type.¹³⁷

Kartuizers als “virtuele” biechtvaders van regularissenkloosters

Uit de schaarse archivalische bronnen en de karige informatie uit de kroniek van Peter Impens, is het – met uitzondering van de regularissen van St.-Truiden – niet duidelijk of de Zelemse of andere kartuizers actief betrokken waren bij het voornoemde stichtings- en verkloosteringsproces. Wel is het uit andere bronnen duidelijk dat twee bevriende kartuizers, de Luikse prior Jacob van Gruitrode en de Roermondse kartuizer Dionysius met sommige regularissen in nauw contact stonden.¹³⁸ Voor de Luikse prior en met name voor diens relaties met de regularissen van Maaseik is dat reeds elders uitgebreid aangetoond.¹³⁹ Voor Dionysius de Kartuizer blijkt met name uit de proloog en het derde artikel van zijn traktaat *Over de monastieke professie (De professione monastica)* dat hij het schreef op vraag van een ingesloten regularisse. Dionysius voegde er wel bij dat, ondanks het feit dat het speciaal over de ‘professie van devote regularissen die ingesloten zijn’ handelt, zijn betoog eveneens in veralgemeende

¹³⁶ Statuten van de regularissen van St.-Annenborch te Rosmalen, ed. Van den Elsen & Hoevenaars, p. 241-242.

¹³⁷ Zie n. 135.

¹³⁸ Van Aelst, ‘*Ad modum Cartusiensium*’.

¹³⁹ Gaens, ‘*Fons hortorum*’, p. 64-66, n. 57-63; Gaens, ‘*Spiritu Iesu operante*’; Van Aelst, ‘*Ad modum Cartusiensium*’, p. 68-75.

zin kon gelden voor alle religieuzen van beide geslachten.¹⁴⁰ Net als de kartuizer Hendrik van Coesfeld in zijn *De tribus votis monasticis* gedaan had, vertrok Dionysius van de deugd van de liefde (*caritas*) om tot een bespreking van de geloften te komen. Voor de puntsgewijze behandeling daarvan, gebruikte hij een professieformule voor regularissen.¹⁴¹ Opvallend in de tekst is een apart hoofdstuk ‘over de eigenschappen van personen van het vrouwelijke geslacht’. Het is weinig verrassend dat Dionysius niet afweek van de heersende opinie (*secundum communem cursum*) die vrouwen beschouwde als ‘gebrekkiger’ (*defectuosior*). Toch lijkt hij enigszins genuanceerd naar middeleeuwse normen, wanneer hij enkele “gebreken” van vrouwen in positieve punten ombuigt. Zo schreef hij bv. – opnieuw in lijn met Hendrik van Coesfeld – dat vrouwen over het algemeen wel ‘zacht van hart’ (*mollis corde*) en ‘medelijdend’ (*compassivus*) zijn, maar dat dit juist ‘goede’ eigenschappen betreffen, want daardoor ‘neigen ze beter uitgerust te zijn voor devotie dan mannen’ (*ad devotionem solent esse magis disposite quam sunt viri*).¹⁴²

Een ander werk, *Over het leven van ingesloten vrouwen* (*De vita incluserum*) schreef Dionysius op vraag van een zuster om jonge novices te onderwijzen (Figuur 23). Het traktaat handelt onder meer over de overwieg van de Passie, de eenzaamheid van de cel en de vruchten van het contemplatieve leven. Uit een handschrift dat zijn vriend Jacob van Gruitrode liet afschrijven, blijkt dat Dionysius de tekst schreef voor de zusters van Maaseik.¹⁴³

Opvallend is dat de traktaten op expliciete vraag van zusters werden geschreven en dat ze in het Latijn werden opgesteld.

¹⁴⁰ Dionysius de Kartuizer, *De professione monastica*, proemium, ed. DCOO, dl. 38, p. 550: *De qua professione, sicut rogatus sum, aliquid scribere nunc intendo, et specialiter de professione venerabilium & devotarum regularissarum que clause sunt: qualiter ipsa professio sit intelligenda, et quando aut qualiter transgressio eorum que in professione continentur, sit mortale aut veniale peccatum. Que et omnibus utriusque sexus religiosi applicari possunt.*

¹⁴¹ Dionysius de Kartuizer, *De professione monastica*, art. 3, ed. *Ibidem*, p. 554: *Ego Soror N. promitto stabilitatem, et conversionem morum meorum, perpetuam continentiam, carentiam proprii, obedientiam secundum regulam beati Augustini, sub perpetua clausura.*

¹⁴² Over Hendrik van Coesfelds ideeën op dit gebied, zie Hoofdstuk 1 van deze dissertatie, p. 67, n. 25 [= Gaens, ‘*Sic vivere est devote vivere*’; p. 21, n. 25] en ook Hoofdstuk 2, p. 99, n. 93.

¹⁴³ Dionysius de Kartuizer, *De vita incluserum*, ed. DCOO, dl. 38, p. 383-409; Hendrickx, ‘Een *Directorium* uit het St.-Agnesklooster te Maaseik, mogelijk herkomstig van St.-Luciadal te St.-Truiden’, p. 205; Gaens, ‘*Fons hortorum*’, p. 65, n. 58; Van Aelst, ‘*Ad modum Cartusiensium*’, p. 75-77.

i morte: p morte currit in dampna
 igitur vita mortalis deorsu currit
 sicut vita immortalis currit sursum
 sicut sursum e in celis: sicut deorsu e
 in inferis: ita mediu e stadiu pnt
 vite. qd nascendo teram. vnde
 percurrim. moriendo gemi. Et
 ergo nox i suo cursu mediu iter
 habuit: nisi qm mors vniu'sos qd
 i stadio vite pntis repperit fecit ad
 inferos traxit: et neq adhuc mortu
 hu ad vita ad vita imortale asce
 de potuit: Vel p nocte accipere
 possit. q viz nox ab originali pcc
 cepit: p actualia incurrit. Et er
 go p originale pccatione pmi
 pccatione salus legi ac deinde
 scilicet legi pccatione succedere
 pmi ad sumu marem veniat
 qst nox i suo cursu mediu iter
 habebat. Sed ista nox pua luce
 apparete. nox deorsu hoc cepit
 et ne qm alia mutatione quada
 pendat deorsu elongat qst
 lux crescendo ad plena die pue
 nit. Vnde ergo ordinatissim di
 ne dispois consiliu. Et q oib re
 capande siluit spes perierat et
 mors oia fecit deorsu rapiebat
 pmi ad sumu veniat. Tunc apd
 sermo liberandis mittit. ut apli
 dñe gre nung imedet. Venit
 dñs: vnde. Quo. Dermo alit
 simi vbi dei vniq pnt rex aliq
 regi de consensu pntis ad tolera
 da passione. de equalitate maies
 tat. ad patibulu equis. de sede
 regali ad officiu pntis. de linc
 celis usq ad tenebras inferi. Et miqd
 id regnu pndit. Vno vbi serm
 arit pnt liberat ad usq ad con
 regnandu sibi sublimauit. Et no

131
 fortassis a regalibz sedibz venit qz
 i domo pntis mei mansiones multas
 st. et regnabit cu illo mechn.
 cu accepit regnu qd parati e
 ab dno sibi. Vniq regis erit
 sibi regnu habuit. Et qz cotrog
 mandu sibi fides adoptae venit
 na a sede regali. p a sedibz re
 galibz venire debuit. Et regnu
 quo vocat electi dei pntis e
 ab dno sibi. Amen

Explet sermo hngome de tby
 silentis. Deo grās. Dñp. dñs
 dñs a passione usq ad lñ pntis
 to valenti p fides vbi. vliet

Incipit liber de vita inclusarum.
 Vbi magni multati
 do dulcedis tue dñe
 lher vba st beatissi
 dñi regis utqz pph
 q fluit elegantissim
 organu sps scilicet: qz p ipm arden
 tissia atqz scitiosissima vba locu
 ty e sps scilicet. Itaqz scitiosissim
 vas illud mñe dei rex dauid di
 ne consolationis suauitate capi
 ose xpi. atqz i dñas dei xpi
 gl'e e ibide qd vñ e i pabiliter
 ac pntis pntis i seipso dulcis sic
 dei nñ p pntis docti ex admi
 ratione dñe pietatis liberalitatis
 ac dignationis etia suos elos stupet

Figuur 23. – Dionysius de Kartuiser, *De vita inclusarum*, gekopieerd in 1457 door Walter (vande) Vliet van Retie (†1483), regulier van Korsendonk, rector van de monialen van Falconshof te Antwerpen en van de regularissen van Emmaüs in Hildernisse bij Bergen-op-Zoom [Paris, Bibliothèque de l'Arsenal, MS 532, fol. 131r]

Van een heel andere toon was het traktaat *De reformatione monialium*, gericht aan een onbekend, traditioneel monialenklooster dat Dionysius tot hervorming wilde aanzetten. Hij hamerde hierin niet alleen op de hervormingsagenda van zijn tijd (strijd tegen eigenbezit, onnodig pompeuze kledij, breken van de kloosterlijke geloften), maar hij besteedde ook uitgebreide aandacht aan ‘het eeuwige slot’, beginnend met het decreet *Periculoso*. Dat het werk gericht moet zijn geweest aan monialen in het bisdom Luik blijkt wel uit Dionysius’ allusie op de “vierde gelofte” van insluiting zoals die afgelegd werd door zusters ‘in deze streek’ (*in partibus istis*) en door clarissen.¹⁴⁴

Jacob van Gruitrode en Dionysius de Kartuizer lijken zich dus als een soort van “virtuele” biechtvaders opgesteld te hebben ten opzichte van besloten regularissenkloosters in hun bisdom. Op het “goede voorbeeld” van deze regularissen werd gewezen bij het aanzetten tot hervorming van andere kloosters.¹⁴⁵

5.2.4. Relaties met stichters, weldoeners en *initiatores*

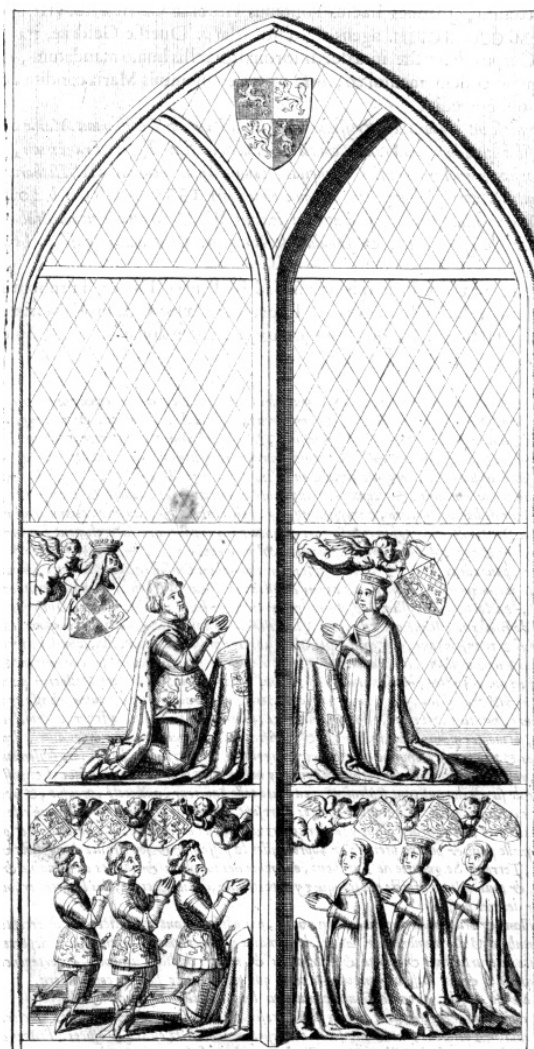
Dionysius schreef ook minstens één werk voor de Bossche kanunnik Martinus van Someren (†1467), een invloedrijke geestelijke die een groot weldoener was van de kartuizers en die in verband kan gebracht worden met een aantal besloten kloosters in Brabant.¹⁴⁶ In deze paragraaf onderzoek ik daarom verbanden tussen de Zelemse kartuizers met stichters, weldoeners, *initiatores* van Brabantse en Luikse besloten kloosters en met hervormingsgezinde geestelijken in het Luikse bisdom. Wat de vroegste geschiedenis van Korsendonk betreft, is er in de literatuur reeds gewezen op het feit dat stichters, beschermers en weldoeners van ingesloten kloosters ook schenkingen deden aan de Korsendonkse priorij. Hieronder bevonden zich de stichteres Maria van Brabant (Figuur 24), de hertogen van Brabant, ridder Arnold van Craynhem en Jan van Cuijk, heer van Hoogstraten (Figuur 26), die allen de zaak van de insluiting zouden hebben verdedigd.¹⁴⁷ Zelfs bij gebrek aan overgeleverde memorieregisters, zoals een weldoenersboek en een necrologium, kan men voor de kartuizers van Zelem tot minstens even duidelijke conclusies komen.

¹⁴⁴ Dionysius de Kartuizer, *De reformatione monialium*, ed. DCOO, dl. 38, p. 243-261; Gaens, ‘*Fons hortorum*’, p. 65, n. 60-61.

¹⁴⁵ Van Aelst, ‘*Ad modum Cartusiensium*’, p. 79.

¹⁴⁶ Gaens, ‘*Fons hortorum*’, p. 66, n. 66-67; Sanders, ‘De Moderne Devotie als schakel tussen de kartuizers bij Geertruidenberg en bij ’s-Hertogenbosch’, p. 75-76; Sanders, *Kartuizers in het land van de Dommel*, p. 26-27.

¹⁴⁷ Van Uytven, ‘De vroegste geschiedenis van de Onze Lieve Vrouw Priorij te Korsendonk’, 73, 128-137.

Figuur 24. – Gravure van een glasraam in de St.-Joriskapel van de Turnhoutse St.-Peterskerk, geschonken door hertog Jan III van Brabant, met een afbeelding van de hertogen en hun zes kinderen, waaronder de zussen Johanna en Maria
 [overgenomen uit Le Roy, *Notitia marchionatus sacri Romani Imperii*,
hoc est urbis et agri Antverpiensis, p. 395]

5.2.4.1 De rol van de hertogen van Brabant

Na de dood van haar zus Maria, steunde hertogin Johanna van Brabant de Korsendonkse regulieren, o.a. met een schenking, door hen onder bescherming te nemen en vrij te stellen van alle lasten, en met het verlenen van wind- en molenrechten.¹⁴⁸ De kartuizers van Zelem had Johanna van Brabant reeds in 1358 in bescherming genomen, waarbij ze hen vrij stelde van tol in Brabant.¹⁴⁹ De amortisatie van goederen en het in bescherming nemen van kloosters was zeker geen uitzonderlijke zaak, maar het gebeurde ook voor de Zelemse kartuis, door dezelfde hertogen van Brabant.¹⁵⁰ Johanna van Brabant hielp de kartuizers daarnaast bij de verwerving van de heerlijkheid Zelk.¹⁵¹ Hertog Anton van Bourgondië kende de Zelemse kartuizers dan weer belangrijke molen- en visrechten toe.¹⁵²

Bovendien was het aanzien van de Zelemse prior Gozewijn Comhaer aan het hertogelijke hof bijzonder groot. Tijdens het Batenburg-conflict (1412-1413) tussen Brabant en Gelre, nam de prior van Zelem in maart 1413 deel aan een negen dagen durende zending om met de Brabantse steden te spreken over hun privileges en daarna aan een zending naar Leuven en Brussel. In dezelfde maand werd in Zelem een bijeenkomst gehouden tussen raadgevers van de hertog en van de Luikse prinsbischop.¹⁵³ Zonder twijfel heeft Gozewijn Comhaer bij die gelegenheden samengewerkt met Arnold van Craynhem, die hij al kende als stichter van Besloten Hof in Herentals (Tabel 1) en die in het volgende jaar het besloten klooster van de regulieren van Ten Troon te Grobbendonk (Tabel 1)

¹⁴⁸ *Ibidem*, p. 129, n. 163; p. 141, nr. 10; p. 142, nr. 14; p. 144, nr. 22-23; p. 146, nr. 33. Over haar opvolger, Anton van Bourgondië, zie: *Ibidem*, p. 130, n. 175.

¹⁴⁹ Verkooren et al., *Inventaire des Chartes et Cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outre-Meuse*, dl. 2, vol. 2, p. 139.

¹⁵⁰ Verkooren et al., *Inventaire des Chartes et Cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outre-Meuse*, dl. 3, vol. 3, p. 146, nr. 8510 & p. 269, nr. 9071. – Belangrijk om op te merken is de aanwezigheid van o.a. Arnold van Craynhem en zijn echtgenote Johanna van Steyvoort als getuigen.

¹⁵¹ Zij herenigde het Brabantse leengoed Zelk, dat voorheen gesplitst was geweest. Voor een overzicht van de geleidelijke verwerving van goederen te Zelk en de heerlijkheid door de Zelemse kartuizers, zie: Raymaekers, *Historische oogslag op het voormalige karthuizersklooster te Zeelhem*, p. 21-33. Over het goed Ten Oudenhove in Zelk, dat door Johanna van Brabant aan haar natuurlijke zus Johanna gegeven werd, en via de aangehuwde familie Van Ranst bij de kartuizers terecht kwam, zie: Verkooren, *Inventaire des Chartes et Cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outre-Meuse*, dl. 2, vol. 2, p. 143.

¹⁵² Charters van het kartuizerklooster te Zelem, in: Hasselt, RA, *Kartuizers Zelem*, Charters [hierna afgekort tot Charters Zelem], nr. 144, 146, 149, 152, 155, 163, 165, 169, 224; Raymaekers, *Historische oogslag op het voormalige karthuizersklooster te Zeelhem*, p. 37-38.

¹⁵³ Chabot, 'Een geschil tusschen Anton van Bourgondië, hertog van Brabant en Reinald IV, hertog van Gulik en Gelre in 1412 en 1413', p. 42-43.

zou oprichten, alsook met Jan II van Schoonvorst, die enkele jaren later het besloten regulierenklooster Mariënhage te Woensel bij Eindhoven (Tabel 1) zou stichten. In 1414 accepteerde prior Gozewijn Comhaer een diplomatieke missie naar Italië om onderhandelingen te voeren met keizer Sigismund, die Brabant en Luxemburg betwistte aan de hertogen. Met een brief van hertogin Elizabeth de Görlitz, gegeven te Turnhout, begaf Gozewijn zich naar de zwager van de hertogen, Amadeus VIII van Savoye. De prior werd voor verschillende onderhandelingen met een enorm bedrag door de hertogen beloond. Hij keerde net op tijd terug om de insluitingsplechtigheid van de regulieren van Bethlehem bij Herent (Tabel 1) mee te maken.¹⁵⁴ Als lid van een hertogelijke delegatie was de prior dan aanwezig op het Concilie van Konstanz, waar de onderhandelingen werden verdergezet.¹⁵⁵ De overlevering wil dat Gozewijn Comhaer zich uiteindelijk liet ontheffen van zijn priorambt en een tweede professie aflegde in de Grande Chartreuse om op die manier te ontkomen aan de eerbewijzen en blijken van erkentelijkheid van de Brabantse hertog.¹⁵⁶

5.2.4.2 Stichters en weldoeners van de Brabants-Luikse insluitingsbeweging

De kartuis van Zelem kende bovendien gemeenschappelijke begunstigers met zowat elk van de vroegst ingesloten gemeenschappen waarvan Peter Impens de betrokkenheid van de Korsendonkse priorij en haar prior Wouter van Gierle volhoudt (Tabel 1), inclusief Korsendonk zelf. Zo schonk Elizabeth Lauretten van Arendonk niet alleen een forse partij rogge aan Korsendonk maar ook aan de kartuizers van Zelem. Die schenking gebeurde bij testament van 4 september 1396 en in het daaropvolgende jaar, en valt dus in het midden tussen de stichtingsoorkonde van Maria van Brabant van 9 maart 1395 waarin de keuze tussen een kartuizer- en een

¹⁵⁴ Voor een beschrijving van de missie en Gozewijns “truc met het muntstuk”, zie: Edmond de Dynter, *Chronica nobilissimorum Ducum Lotharingiae et Brabantiae ac Regum Francorum*, ed. De Ram, vol. 3, cap. 116-118, p. 251-261; Scholtens, ‘Gozewijn Comhair, karthuizer en bisschop van IJsland’, p. 128-131; Verkooren, *Inventaire des Chartes et Cartulaires des ducs de Brabant et de Limbourg et des pays d’Outre-Meuse*, dl. 3, vol. 3, p. 299, nr. 9193. Amadeus VIII van Savoye, de latere tegenpaus Felix V op het Concilie van Basel was eveneens geen onbekende van de kartuizers (Gaens, ‘*Fons hortorum*’, p. 78).

¹⁵⁵ Schlegel, ‘Hanse und Kartausen’ vond de naam van de Zelemse prior niet terug in de literatuur over het Concilie, maar Gozewijn maakte dan ook geen deel uit van de delegatie van de kartuizerorde. Het is bovendien niet onwaarschijnlijk dat minstens één Zelemse monnik in Konstanz aanwezig was, want een handschrift uit de Zelemse kartuis bevat fragmenten van een akte opgemaakt tijdens het Concilie (Paris, Bibliothèque Mazarine, MS 989, beschreven in: F. Hendrickx, ‘Geschriften over en van Franciscus van Assisi’).

¹⁵⁶ Scholtens, ‘Gozewijn Comhair, karthuizer en bisschop van IJsland’, p. 132 (hier de annalen van Le Couteulx citerend om zijn bewering te staven).

regulierenklooster te Korsendonk nog opengelaten werd, en de bisschoppelijke goedkeuring van 15 april 1398.¹⁵⁷

Ook met het Tiense Barberendal (Tabel 1) kenden de Zelemse kartuizers gemeenschappelijke begunstigers. In 1410 schonk Jan van Gulik 115 Hollandse gulden en renten op goederen in Betekom aan de Zelemse kartuis, waar zijn zoon Gerard was ingetreden. Bovendien deed hij een schenking aan Barberendal, waar zijn dochter Margriet conventuele was, van een erfrente van 18 cijnsgulden.¹⁵⁸

In 1439 liet de Tiense burger Godfried van Hoebroeck bij testament een stuk landbouwgrond na aan de Zelemse kartuizers, alsook de toegang en gebruik van zijn huis op de Graanmarkt te Tienen als refugie tijdens het verblijf van de kartuizers in de stad.¹⁵⁹ Blijkens de archieven van de Rekenkamer, zou een substantieel gedeelte van het kerndomein van het Tiense Barberendal van hem afkomstig zijn geweest.¹⁶⁰

De Diestenaar Willem van Wille, stichter van Luciëndal te St.-Truiden (Tabel 1), liet in zijn testament, naast de stichtingsgoederen voor Luciëndal, al zijn andere goederen na aan het Tiense Barberendal (Tabel 1), waar zijn dochter Christine een novice was. Daarnaast deed hij schenkingen aan de regulierenkloosters Groenendaal en Rooklooster (Tabel 2), maar ook aan de Zelemse kartuizers. De akte werd opgesteld in het huis van Willem van Wille en zijn echtgenote Heilwig van Reeken in Diest. Na zijn dood, trad ook zijn echtgenote in Barberendal in, waar zij conversin werd. In 1423 deden Heilwig en haar dochter Christine een belangrijke schenking van landeren te Zepperen aan hun profesklooster.¹⁶¹

Volgens een akte uit 1424, legde Gillis vanden Berg (*Egidius de Monte*) van Brussel in naam van de Zelemse kartuizers een rente af, die deze laatsten aan de regulieren van Groenendaal verschuldigd waren. De penningen door Gillis geleend, waren gebruikt op diens verzoek tot oprichting van een altaar in de kerk, gewijd aan de heiligen Catharina, Dorothea

¹⁵⁷ Van de Wiel, 'Kartuizerdocumenten van 1335 tot 1796', p. 384, nr. 1; Van Uytven, 'De vroegste geschiedenis van de Onze Lieve Vrouw Priorij te Korsendonk', p. 93, n. 190; p. 142, nr. 13; Chartarium van de priorij van Korsendonk, ed. Prims, p. 166-169, nr. 23.

¹⁵⁸ Charters Zelem, nr. 136. Wellicht gaat het om *Guerandus de Iuliaco*, wiens overlijden ch. 1414 vermeld wordt (PCBR, nr. DiM062). Mogelijk is deze Jan van Gulic dezelfde die als getuige optreedt in een belangrijke akte uit 1401 (cf. Raymaekers, *Historische oogslag op het voormalige karthuizersklooster te Zeelhem*, p. 28, n. 1).

¹⁵⁹ Charters Zelem, nr. 253 & 430; Raymaekers, *Historische oogslag op het voormalige karthuizersklooster te Zeelhem*, p. 45, n. 2.

¹⁶⁰ Kempeneers, 'Het verdwenen klooster van Barberendaal te Tienen', p. 132.

¹⁶¹ Willem van Wille wordt in het obituarium van Groenendaal herdacht op 27 januari. Zie: *Obituarium Viridis vallis*, ed. Dykmans, p. 82-83.

en Maria Magdalena.¹⁶² Vrijwel zeker is deze Gillis de hertogelijke trossier die Impens vermeldt als weldoener van de besloten regulieren van Bethlehem te Herent (Tabel 1)¹⁶³ en misschien dezelfde die geboekstaafd staat als begunstiger van het convent St.-Ursula te Leuven (Tabel 3).¹⁶⁴

Een andere weldoener van de Zelemse kartuizers was de Diestse weduwnaar Rombout Boems of Booms (†1446)¹⁶⁵, vooral bekend van zijn testament van 6 april 1436, waarin hij vóór zijn intrede bij de Zelemse kartuizers een reeks Latijnse en Middelnederlandse boeken schonk. Hij liet ook een bedrag na van 100 Franse kronen, uit de lijftocht die de stad Mechelen hem nog schuldig was, om een expert in te huren die hem en een aantal medebroeders de schrijfkunst zou aanleren en voor de aankoop van perkament en stof. Specifiek verlangde hij dat de *Vita Christi* van de kartuizer Ludolf van Saksen en de sermoenen op het Onze Vader van de Zelemse kartuizer Herman Steenken van Schüttorf zouden afgeschreven worden.¹⁶⁶ In hetzelfde testament liet hij 20 gouden kronen na voor de inrichting van zijn cel en een jaarrente voor zijn onderhoud, alsook een boerderij in Mechelen met 20 bunders grond en 100 Franse kronen voor het onderhoud van de kloostergebouwen. Tenslotte bekostigde hij ook drie glasramen, waar men zijn wapen in moest plaatsen, en liet hij drie schilderijen uit het kerkkoor van de besloten regulieren van Bethlehem bij Herent (Tabel 1) overkomen naar Zelem, alsook een groot Maria-beeld.¹⁶⁷ Rombout was gehuwd geweest met Maria van Eindhout, waarmee hij meerdere kinderen had. Na haar dood werd hij priester in Mechelen. Hij had zijn zoon Jan Booms (de Oudere), die in Zwolle school had gelopen en die eveneens priester was in Mechelen, de keuze gegeven tussen een

¹⁶² Raymaekers, *Historische oogslag op het voormalige karthuizersklooster te Zeelhem*, p. 38; *Obituarium Viridis vallis*, ed. Dykmans, p. 90, n. 1; Gillis vander Hecken, *Memoriale benefactorum domus Septemfontium*, in: Brussel, KB, MS 11974-85, fol. 282r; Charters Zelem, nr. 196.

¹⁶³ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 127v (vermeld onder de schenkers van glasramen) & 157v; Persoons, *Het kapittel van Windesheim en de laat-middeleeuwse vroomheid*, p. 98.

¹⁶⁴ Piot, *Een klooster te Leuven onder de invloed der Devotio Moderna*, p. 179, 181, 186.

¹⁶⁵ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 170v.

¹⁶⁶ Scholtens, 'Uit een testament van 1436'.

¹⁶⁷ Charters Zelem, nr. 274 & 330; Raymaekers, *Historische oogslag op het voormalige karthuizersklooster te Zeelhem*, p. 40-43. Misschien gaat het om het grote en waardevolle beeld van O.L.V. dat Impens vermeldt als een schenking van Rombout Booms aan de Herentse regulieren (*Chronicon Bethlemiticum*, fol. 170r; Persoons, *Het kapittel van Windesheim en de laat-middeleeuwse vroomheid*, p. 95, n. 4). Over schilderijen van Rombout Booms wordt door Impens niet gesproken. Hij meldt wel nog dat de regulieren van Bethlehem voor het altaar van O.L.V. en Alle Heiligen drie schilderijen van O.L.V., Michaël en Maria Magdalena bij de Diestse schilder Gerard Bruynen bestelden (*Chronicon Bethlemiticum*, fol. 129v & 139v; Persoons, *Het kapittel van Windesheim en de laat-middeleeuwse vroomheid*, p. 95, n. 2).

intrede in Groenendaal, Rooklooster of Bethlehem. Jan Booms koos voor het laatste, waar hij in 1419 profeste als één van de vroegste monniken en als kopiist actief was.¹⁶⁸ Vader Rombout was ook een begunstiger van Bethlehem, want hij wordt o.m. onder de schenkers van glasramen vermeld.¹⁶⁹ Rombouts zoon Rombout jr., en diens echtgenote Maria vande Elst, waren eveneens weldoeners van Bethlehem.¹⁷⁰ Hun zoon Jan Booms (de Jongere), m.a.w. een neefje van regulier Jan Booms (de Oudere), profeste ook in Bethlehem. Net als zijn oom was hij er als scriptor actief: hij kopieerde o.m. dialogen van de Luikse kartuizer Jacob van Gruitrode. Jan Booms (de Jongere) werd later ook rector van de regularissen van Mariëndal te Diest (Tabel 3).¹⁷¹ Rombouts dochter Barbara was dan weer ingetreden in Barberendal te Tienen (Tabel 1).¹⁷² Als profes van de besloten regulieren van Mariënhage bij Woensel (Tabel 1) is er nog een Gerard of Godfried Booms bekend, die als *socius* naar Mariëndal te Diest werd gestuurd. Vanuit Diest was hij betrokken bij de stichting van een nieuw klooster langs de Maas, waarvan hij werd teruggeroepen naar zijn profesklooster. De relatie van deze Gerard Booms met Rombout sr. is mij echter niet duidelijk.¹⁷³

De getuigen bij het opstellen van het testament van Rombout Booms in zijn cel in de Zelemse kartuis waren Hendrik, heer van Rivieren, en Hendrik, heer van Kronenburg.¹⁷⁴ Deze Hendrik van Kronenburg en Loenen de Oude (†ca.1446), een groot weldoener van het Windesheimse monialenklooster Bethanië te Mechelen, staat ook geboekstaafd als een *magnus benefactor* van de Zelemse kartuizers.¹⁷⁵ Heer Hendrik, gehuwd met Catharina van der Lek, stond tijdens zijn leven zijn slot te Castricum en de heerlijkheid Kronenburg af aan zijn zoon en verhuisde vervolgens naar Diest.¹⁷⁶ Bij testament van 24 september 1438, liet hij aan de Zelemse kartuis een jaarlijkse rente van 26,5 Engelse nobels na op goederen te

¹⁶⁸ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 119r.

¹⁶⁹ *Ibidem*, fol. 127v & 129v.

¹⁷⁰ *Ibidem*, fol. 281v & 294v.

¹⁷¹ *Ibidem*, fol. 281v; Persoons, *Het kapittel van Windesheim en de laat-middeleeuwse vroomheid*, p. 100. Impens zegt dat Jan Booms onder meer de *Dialogus Iesu et prelati* afschreef en vermeldt ook het *Violarium Marie*. Beide zijn werken van Jacob van Gruitrode (cf. Gaens, 'Spiritu Iesu operante', p. 143).

¹⁷² Charters Zelem, nr. 274 & 330.

¹⁷³ Van de Laar, *Mariëndaal*, p. 9.

¹⁷⁴ Raymaekers, *Historische oogslag op het voormalige karthuizersklooster te Zeelhem*, p. 41-43.

¹⁷⁵ Vermeld ch. 1460 (AC 100:11, p. 192), wellicht na het overlijden van zijn echtgenote: *Et dominus Henricus de [Cronenborch], magnus benefactor domus de Zeelem [Et domina Katharina vander Leck, uxor eius]*.

¹⁷⁶ De Kruijter & Pieron, 'Heren en vrouwen van Kronenburg', p. 23.

Castricum.¹⁷⁷ Eerder, op 24 juli 1432, had hij al een grote hoeveelheid landen te Castricum verkocht aan de Amsterdamse kartuis.¹⁷⁸ Zijn dochter Elizabeth was in 1423 als één van de vroegste zusters ingetreden in het Mechelse Bethanië. Zij profeste in 1425. Een tweede dochter, Margaretha, trad er in 1429 in en werd in 1430 geprofest.¹⁷⁹ Met een tweede testament, opgemaakt op 17 december 1439, bestelden Hendrik en zijn echtgenote ten slotte een begraafplaats in het koor van de Zelemse kloosterkerk en lieten zij alle resterende goederen na aan het Mechelse Bethanië (Figuur 25).¹⁸⁰

Figuur 25. – Testament van ridder Hendrik van Kronenburg (17 december 1439)
[Mechelen, Stadsarchief, Klooster van Bethanië, inv. nr. C1]

¹⁷⁷ Raymaekers, *Historische oogslag op het voormalige karthuizersklooster te Zeelhem*, p. 45; Charters Zelem, nr. 249 & 280.

¹⁷⁸ Bessem, *Oorkondenboek van het karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam*, p. 271, nr. 302.

¹⁷⁹ Scheepsmas, *Medieval Religious Women in the Low Countries*, p. 162; Kroniek van het klooster Bethanië te Mechelen, in: Mechelen, SA, Archief Klooster van Bethanië, inv. nr. EE XX IX 1-2 [niet gefolieerd].

¹⁸⁰ Testament van ridder Hendrik van Kronenburg (17 december 1439), in: Mechelen, SA, Klooster van Bethanië, inv. nr. C1; *Obituarium Viridis vallis*, ed. Dykmans, p. 183.

De tweede getuige van Rombout Booms' testament, Hendrik van Diest, heer van Rivieren, trok zich enkele jaren later terug in de Zelemse kartuis. Hij liet er in 1445 een huis optrekken in de groententuin, waarbij hij ook nog de beschikking over een kamer kreeg. Deze mocht hij voor de rest van zijn leven gebruiken, waarna alles inclusief huisraad, juwelen en andere goederen toekwam aan de kartuizers.¹⁸¹

Hendrik van Diest volgde daarmee het voorbeeld van Reinoud II van Schoonvorst (†1419), heer van Zichem en oom van Jan II van Schoonvorst (†1434), stichter van de besloten regulieren te Woensel (Tabel 1). In een gelijkaardige overeenkomst uit 1400, had Reinoud een woonst laten bouwen binnen de muren van de Zelemse kartuis, waarvan hij het vruchtgebruik genoot en die na zijn dood toekwam aan het klooster.¹⁸²

Deze "traditie" van retraitehuizen en -kamers te Zelem¹⁸³ kende ook navolging. Zo had Arnold van Craynhem (†1430), stichter van Besloten Hof te Herentals en Ten Troon te Grobbendonk (Tabel 1), een *camera domini Arnoldi* bij de Korsendonkse regulieren, waar hij regelmatig verbleef.¹⁸⁴ Arnold en zijn echtgenote Johanna van Steyvoort (†1438) waren echter niet alleen weldoeners van Korsendonk, maar ook van de Zelemse en Antwerpse kartuizers, waarvan de prioren bij hun twee stichtingen betrokken waren. Dankzij de bemiddeling van Arnold verkregen de kartuizers op 't Kiel de amortisatie van de helft van de heerlijkheid Kiel. Herhaaldelijk deed Arnold schenkingen aan de kartuis en gaf hij onderdak aan de prior van Kiel en andere kartuizers.¹⁸⁵ Ook aan de Zelemse kartuizers deden hij en zijn vrouw schenkingen.¹⁸⁶ In zijn testament vroeg hij de kartuizers van Roermond, Luik, Zelem en Antwerpen hem met 'dertig dertigsten' te herdenken, waarvoor de eerste twee kloosters 25 Rijnse gulden en de laatste twee 50 Rijnse gulden ontvingen.¹⁸⁷ Na zijn dood bekostigde Johanna van Steyvoort de bouw van drie cellen in de Zelemse kar-

¹⁸¹ Raymaekers, *Historische oogslag op het voormalige karthuizersklooster te Zeelhem*, p. 33; Charters Zelem, nr. 276.

¹⁸² Raymaekers, *Historische oogslag op het voormalige karthuizersklooster te Zeelhem*, p. 33-35; Charters Zelem, nr. 54. Reinouds vader was gehuwd geweest met Elizabeth van Hamal, die bekeerd werd door Jan van Ruusbroec.

¹⁸³ Smolders, 'Retraitehuisjes van edellieden in 't kartuizerklooster te Zeelhem'.

¹⁸⁴ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 88r-88v.

¹⁸⁵ Delvaux, *Het Kartuizerklooster 'Sint Katharina' op het Kiel bij Antwerpen*, p. 132-133.

¹⁸⁶ Persoons, 'De vrome stichtingen van Aart van Craynhem en Johanna van Stevoort', p. 125; Charters Zelem, nr. 133.

¹⁸⁷ Onuitgegeven documenten betreffende de priorij van O.L.V. ten Troon, ed. Prims, p. 17-35, nr. 1; Persoons, 'De vrome stichtingen van Aart van Craynhem en Johanna van Stevoort', p. 125.

tuis.¹⁸⁸ In 1434 schonk zij zes en een half bunders land, weide en bos in Kortessem aan de Zelemse kartuizers en bij testament van 10 december 1434 het Hof van Ke(e)rseleer te Wintershoven.¹⁸⁹ Volgens haar laatste wil van 7 december 1437, een aanvulling op haar eerdere testament, wilde zij met 'zes dertigsten' herdacht worden bij de kartuizers van Kiel, de regulieren van Korsendonk, van Bethlehem te Herent en van Woensel bij Eindhoven (Tabel 1), waarvoor elk klooster 12 Rijnse gulden kreeg. Verder wilde zij dat men voor haar bad bij de regulieren van Groenendaal, Rooklooster, Zevenborren, Herent, Tongeren (Tabel 1-2), bij de monialen van Bethanië te Mechelen, Falcons te Antwerpen en Barberendal te Tienen (Tabel 1), en bij de regularissen van St.-Agnes te Tienen, St.-Lucia te St.-Truiden, St.-Ursula te Leuven, Mariëndal te Diest (Tabel 3) en te Maerst (?), waarvoor elk van deze besloten gemeenschappen twee Rijnse gulden kreeg. Uiteraard wilde zij ook bij de Zelemse kartuizers herdacht worden, waarvoor zij eerder haar hof te Kortessem had nagelaten. De brief waarmee zij in de goede werken van de kartuizerorde was opgenomen, moest naar Zelem gezonden worden, zodat zij in de hele orde kon herdacht worden zoals dat gebruikelijk was bij een overlijden.¹⁹⁰ De broer van Johanna, Willem van Steyvoort, had twee dochters die als besloten zusters leefden: Elizabeth van Steyvoort was in 1426 als conversin in Bethanië te Mechelen ingetreden, terwijl Ida behoorde tot de eerste zusters in Mariëndal te Diest (Tabel 3).¹⁹¹ Ook deze gemeenschappen had Johanna blijkens haar testament speciaal bedacht.¹⁹² Tot haar testamentaire uitvoerders behoorde Hendrik Rumelants van Diest, prior van de besloten regulieren van Ten Troon te Grobbendonk (Tabel 1).¹⁹³

Ook Jan van Cuijk, heer van Hoogstraten (Figuur 26), was niet alleen weldoener van de regulieren van Korsendonk en Bethlehem te Herent (Tabel 1), maar hij en zijn echtgenote deden ook belangrijke schenkingen aan de Kielse kartuizers, waar hun zoon Jan intrad in 1438.¹⁹⁴

¹⁸⁸ Onuitgegeven documenten betreffende de priorij van O.L.V. ten Troon, ed. Prims, p. 40-46, nr. 4, i.h.b. p. 41; Prims, *Onze Lieve Vrouw ten Troon te Ouwen-Grobbendonk*, p. 54.

¹⁸⁹ Charters Zelem, nr. 200, 204, 225, 234, 235, 236, 238.

¹⁹⁰ Onuitgegeven documenten betreffende de priorij van O.L.V. ten Troon, ed. Prims, p. 46-92, nr. 5, i.h.b. p. 48, 50. Zie verder ook: *Ibidem*, p. 72, 78, 79.

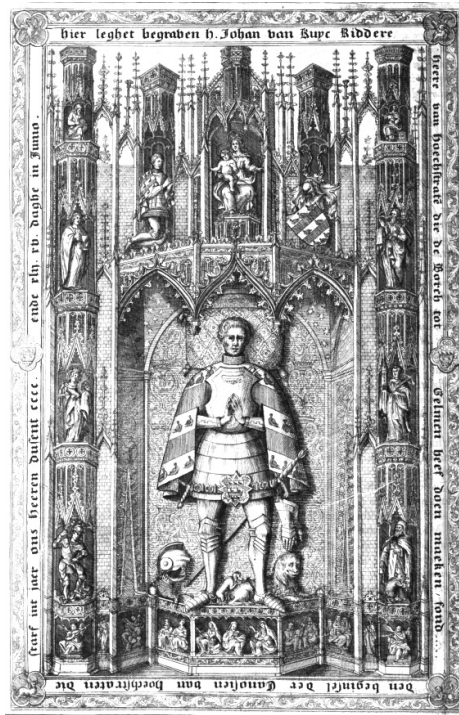
¹⁹¹ Prims, *Onze Lieve Vrouw ten Troon te Ouwen-Grobbendonk*, p. 40; Kroniek van het klooster Bethanië te Mechelen, in: Mechelen, SA, Archief Klooster van Bethanië, inv. nr. EE XX IX 1-2 [niet gefolieerd].

¹⁹² Onuitgegeven documenten betreffende de priorij van O.L.V. ten Troon, ed. Prims, p. 46-92, nr. 5, i.h.b. p. 69-70.

¹⁹³ *Ibidem*, p. 90.

¹⁹⁴ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 124v, 216r; Delvaux, *Het Kartuizerklooster 'Sint Katharina' op het Kiel bij Antwerpen*, p. 108.

Het is opvallend dat het kartuizerklooster van Zelem, dat in de veertiende eeuw door de karige stichtingsgoederen en weinige schenkingen nauwelijks voldoende middelen had om enkele monniken te onderhouden en dat door bisschop Jan van Beieren zelfs in 1413 nog steeds bestempeld werd als verkerend in *kenlike armoede*¹⁹⁵, op zeer korte tijd kon uitgroeien tot een klooster dat in 1442 maar liefst achttien monniken, een convers, drie donaten en twee reddieten telde.¹⁹⁶ De kartuis, die in de veertiende eeuw nog sterk gefocust was op het oude graafschap Loon, richtte zich duidelijk rond de eeuwwisseling in grotere mate op het hertogdom Brabant en met name op de stad Diest.

Figuur 26. – Gravure van de graftombe van Jan van Cuijk, heer van Hoogstraten, gelegen in het midden van het koor in de kloosterkerk van de priorij van Korsendonk [overgenomen uit Le Roy, *Notitia marchionatus sacri Romani Imperii, hoc est urbis et agri Antverpiensis*, p. 408]

¹⁹⁵ Scholtens, 'Gozewijn Comhair, karthuizer en bisschop van IJsland', p. 122, n. 2.

¹⁹⁶ Timmermans, 'Chartreuse Mont-Saint-Jean à Zelem (Diest)', p. 129.

5.2.4.3. De rol van *initiatores*.

Een vroege kring van devoten te Diest?

Uit het voorgaande blijkt dat een aantal stichters en weldoeners van de vroegst ingesloten gemeenschappen afkomstig waren uit Diest. Maar ook onder de eerste bewoners van deze gemeenschappen zijn heel wat Diestenaars terug te vinden, waarvan sommigen volgens Peter Impens onder invloed van de Zelemse kartuizers stonden.

Hendrik Rumelants van Diest (†1438), één van de testamentaire uitvoerders van Arnold van Craynhem¹⁹⁷, stichter van Besloten Hof te Herentals en Ten Troon te Grobbendonk (Tabel 1), had zijn professie gedaan in Ten Troon in 1421. Hij werd er prior (1432-1438) en streed aan de zijde van stichteres Johanna van Steyvoort voor de invoering van de *inclusio*. Zijn broer Wouter (†1454), die subdiaken en kanunnik van St.-Jan te Diest was, trad bij de regulieren van Bethlehem te Herent (Tabel 1) in – volgens Impens op aanraden van een kartuizer en van de regulier Arnold Kenens van Diest.¹⁹⁸ Hij profeste in 1414 en was een belangrijke getuige van het streven naar de insluiting in regulierenkloosters. Zo bracht hij een dossier samen over het onderwerp van de *inclusio*.¹⁹⁹ Wouter spoorde ook zijn ouders Arnold Rumelants et Elizabeth Nys aan om in 1422 het convent Mariëndal te Diest (Tabel 3) op te richten, waarvoor hij later ook een missaal produceerde.²⁰⁰ Elizabeth Nys staat eveneens geboekstaafd als weldoener van de regulieren van Ten Troon te Grobbendonk (Tabel 1), het professiehuis van haar zoon Hendrik.²⁰¹ Verder bekostigde zij de vensters voor de kapittelzaal van de regulieren van Bethlehem te Herent (Tabel 1), het professiehuis van haar zoon Wouter.²⁰²

Eveneens betrokken bij de stichting van Mariëndal was de Diestenaar Paul Kenens (†1444), verwant aan de familie Rumelants en schepen in Diest vóór zijn professie als vierde convers bij de regulieren van Bethlehem te Herent (Tabel 1). Kenens deed in 1421 professie bij de regulieren van Ten Troon te Grobbendonk (Tabel 1) en werd later *socius* van het Windesheimse monialenklooster Bethanië in Mechelen.²⁰³ Zijn broers Jan

¹⁹⁷ Prims, *Onze Lieve Vrouw ten Troon te Ouwen-Grobbendonk*, p. 37, 56-58.

¹⁹⁸ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 113v.

¹⁹⁹ Dossier over de *inclusio* bijeengebracht door de regulier Wouter Rumelants van Diest, in: Brussel, KB, MS 11752-64, fol. 67r-109v.

²⁰⁰ *Ibidem*, p. 31; *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 113v-114v.

²⁰¹ Persoons, 'Prieuré du Trône-Notre-Dame à Grobbendonk', p. 486.

²⁰² *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 127v.

²⁰³ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 121r; Prims, *Onze Lieve Vrouw ten Troon te Ouwen-Grobbendonk*, p. 117.

en Arnold traden eveneens bij de regulieren van Bethlehem in. Arnold Kenens was één van de eerste professen te Korsendonk en betrokken bij de stichting van Bethlehem als fervent voorstander van de stichting van een besloten mannenklooster naar de manier van de kartuizers. Volgens Impens stond hij onder grote invloed van de kartuizers van Zelem. Zijn broer Jan Kenens, die broeder te Deventer was geweest, werd door hem overhaald om in te treden in Bethlehem. Jan Kenens werd er later prior (1420-1431). De drie broers hadden nog een zus Wadetrude, die intrad in het Tiense Barberendal (Tabel 1), waar Arnold een tijd rector was.²⁰⁴

Volgens Impens was ook de Diestenaar Willem Timmermans, alias Joyen, zoon van Godfried Timmermans van Oosterhem betrokken bij de stichting van Bethlehem, waarbij de kapel van Oosterhem tot kloosterkerk verheven werd. Bij die kapel leefde een recluse, de weduwe Margaretha van Zichem, die een nicht was van Margaretha Berghs, waarmee Willem in Diest gehuwd was. Willem was eveneens via zijn vrouw verwant met de voornoemde broers Kenens. Odilia van Zichem, de zus van de recluse, maakte de regulieren van Bethlehem gedurende meerdere jaren een geldsom over, op aandringen van Willem Joyen. Willem werd later, in 1419, de stichter van de Diestse St.-Barbarakapel in de Nieuwstraat. In 1439 schonk de priester Jan van Breda zijn goederen in Neder-molen bij Diest aan de Zelemse kartuizers bij testament, opgemaakt in het huis van Willem Joyen aan de Diestse Kaasmarkt. Jan van Breda en zijn zussen schonken een huis in de Nieuwstraat aan de kartuizers.²⁰⁵

Ook Godfried van Wassevinne (alias van Eyck) was familielid van de broers Kenens. Hij was één van de eerste donaten bij de regulieren van Bethlehem.²⁰⁶ Eén van de eerste conversen van Ten Troon te Grobbendonk (Tabel 1) was Jan van Hove van Diest. De eerste donaat van Ten Troon was de Diestenaar Eustaas van Etserijc (alias van Halen), zoon van Wouter van Etserijc.²⁰⁷ Bij de eerste conversen van de regulieren van Korsendonk behoorde Adam van Weteringhen (†1417) van Diest, die intrad na het overlijden van zijn echtgenote. In 1407 droeg hij zijn huis, gelegen achter de Diestse St.-Janskerk, aan de priorij Korsendonk over. Tegelijkertijd deed hij een schenking aan Barberendal te Tienen (Tabel

²⁰⁴ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 22v-23r, 44v, 45v, 59v, 63r, 66r, 111r, 124v; Mertens, *Mariendaal te Diest*, p. 43-44.

²⁰⁵ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 30v-31r; Charters Zelem, nr. 259, 267; Raymaekers, *Historische oogslag op het voormalige karthuizersklooster te Zeelhem*, p. 46-47.

²⁰⁶ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 154v.

²⁰⁷ Prims, *Onze Lieve Vrouw ten Troon te Ouwen-Grobbendonk*, p. 126-127.

1). Getuigen waren de Korsendonkse professen Jan de Beer en Hendrik van Zelle.²⁰⁸

Jan Cornelis van Diest (†1469), die *magister artium* geworden was in Parijs, stond volgens Impens onder invloed van de Zelemse kartuizer Willem Block.²⁰⁹ Het was door deze kartuizer, die velen tot het kloosterleven bewogen had, dat hij herhaaldelijk aangespoord werd om de wereld vaarwel te zeggen. Eens ingetreden bij de regulieren van Bethlehem te Herent (Tabel 1), werd hij onmiddellijk met Arnold Kenens naar Konstanz gestuurd, waar zij in 1417 de eerder vermelde *bullā inclusionis* van Martinus V verkregen. Teruggekomen werd hij met Jan Booms geïnvesteerd en het daaropvolgende jaar geprofest. Na procurator en supprior te zijn geweest, was hij tussen 1433 en 1435 rector van St.-Ursula te Leuven (Tabel 3). Uit zijn studietijd kende hij als ‘kameraad’ (*sodalis*) de later beroemde Brabantse theoloog en filosoof Heymeric vande Velde (*de Campo*), die vaak zijn vakantie doorbracht bij de regulieren van Bethlehem.²¹⁰ Tussen studies te Parijs en Keulen, had Vande Velde korte tijd les gegeven in Diest (ca. 1420-1422), maar het is niet uit te maken aan welke school.²¹¹ Later, als professor in de theologie te Leuven, zou Heymeric vande Velde het streven naar *inclusio* ondersteunen in zijn geschriften.²¹²

Of Heymeric vande Velde les gaf aan de kapittelschool van de Diestse St.-Janskerk is dus niet geweten, maar er waren wel kanunniken van deze kapittelkerk die in verband kunnen gebracht worden met de Brabants-Luikse insluitingsbeweging. De Diestenaar Jan de Beer (†1419), die getuige was bij het testament van de voornoemde Diestenaar Adam van Weteringhen, was – net als Wouter Rumelants van Diest – kanunnik van St.-Jan vóór zijn intrede te Korsendonk in 1398. Hij schopte het daar tot supprior.²¹³ Ook Willem van Montenaken (†1457), profes van Korsendonk,

²⁰⁸ Van Uytven, ‘De vroegste geschiedenis van de Onze Lieve Vrouw Priorij te Korsendonk’, p. 93, n. 188 & p. 147, nr. 37; Chartarium van de priorij van Korsendonk, ed. Prims, p. 186, nr. 40.

²⁰⁹ In de bronnen is er geen Willem Block terug te vinden, wel een Hendrik Block, waarvan ch. 1440 het overlijden meldt (PCBR, nr. DiM071). De enige gekende Willem uit deze periode is Willem van Turnhout, wiens overlijden ch. 1420 gemeld wordt (PCBR, nr. DiM070) en die in 1404 en 1409 optreedt als procurator van de Zelemse kartuis (Charters Zelem, nr. 103 & 130).

²¹⁰ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 118r; Persoons, *Het kapittel van Windesheim en de laat-middeleeuwse vroomheid*, p. 99-100.

²¹¹ Hoenen, ‘Academics and Intellectual Life in the Low Countries’, p. 182-184.

²¹² *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 81v-82r; Prims, ‘De kloosterslot-beweging in Brabant in de XVe eeuw’, p. 31.

²¹³ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 64r; Van Uytven, ‘De vroegste geschiedenis van de Onze Lieve Vrouw Priorij te Korsendonk’, p. 112, nr. 7; Peter van St.-Truiden, *Catalogus scriptorum Windeshemensium*, ed. Lourdaux & Persoons, p. 93, nr. 59.

was een kanunnik van het Diestse St.-Janskapittel.²¹⁴ Jan vander Berckt van Diest, die volgens Impens als seculier betrokken werd bij de mislukte hervorming van de regulieren van Neufmoustier te Huy (Tabel 1), was eveneens een kanunnik van St.-Jan te Diest. Hierna trad hij volgens dezelfde Impens in bij de regulieren van Groenendaal.²¹⁵ Blijkens een professielijst uit Groenendaal trad er echter pas ca. 1436 een Diestse priester en kanunnik *Johannes de Berct* (†1470) in Groenendaal in.²¹⁶ Bekend als auteur²¹⁷, maakte hij deel uit van de commissie die in 1447 de *inclusio* in Groenendaal voorbereide.²¹⁸

De Diestenaar Peter Kemmer was als seculier in 1420 met Jan vander Berckt naar de regulieren van Neufmoustier te Huy (Tabel 1) gehaald om het klooster te hervormen en er de *inclusio* in te voeren. Na deze mislukte poging deed hij een tweede professie bij de regulieren van Mariënhage te Woensel bij Eindhoven (Tabel 1). Niet lang na zijn professie, werd hij er procurator. Later werd hij naar Mariëndal te Diest (Tabel 3) gestuurd als eerste (reguliere) *rector*. Twee van zijn zussen waren bewoonsters van het Diestse convent, en zijn moeder voegde zich later daarbij.²¹⁹

Onder de eerste bewoonsters van het klooster van Diepenveen bevond zich een conversin Johanna van Diest (†1444), die in 1423 naar het monialenklooster Bethanië in Mechelen gestuurd werd met Elizabeth Tayen van Tiel, een koorzuster die daar als priorin gekozen was. Het zusterboek van Diepenveen meldt echter dat zij afkomstig was van een verarmde, adellijke familie van 'Rienen' (Rhenen? Tienen?).²²⁰ Daarentegen is wel bekend dat – in de context van het uitsturen van Diepenveense zusters naar de conventen van Kabbeek te Tienen en Luciëndal te St.-Truiden (Tabel 3) – de Diestse Johanna van Meerhout, stichteres van Kabbeek, drie neven had in de Windesheimse kloosters van Frenswegen, Windesheim en Agnietenberg bij Zwolle. Een vierde, Willem van Diest, verbleef

²¹⁴ Jan Steenhouders, *Origo ac progressus canonice Corsendoncane*, ed. Hoybergius, p. 11; Van Uytven, 'De vroegste geschiedenis van de Onze Lieve Vrouw Priorij te Korsendonk', p. 115, nr. 27.

²¹⁵ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 65r.

²¹⁶ *Obituarium Viridis vallis*, ed. Dykmans, p. 25, nr. 78 & p. 368-369.

²¹⁷ Peter van St.-Truiden, *Catalogus scriptorum Windeshemensium*, ed. Lourdaux & Persoons, p. 93, nr. 60.

²¹⁸ Prims, 'De kloosterslot-beweging in Brabant in de XV eeuw', p. 30-31.

²¹⁹ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 65r, 133v; Van Uytven, 'De vroegste geschiedenis van de Onze Lieve Vrouw Priorij te Korsendonk', p. 77, n. 112.

²²⁰ Zusterboek van het klooster Diepenveen, ed. Brinkerink, p. 304-305 & 307; Kühler, *Johannes Brinkerink en zijn klooster te Diepenveen*, p. 94, 277, 288, 323; Scheepsma, *Medieval Religious Women in the Low Countries*, p. 165-166.

op dat moment in Diepenveen.²²¹ In de bronnen m.b.t. Frenswegen zijn inderdaad de broers Jan (†1466) en Willem (†1450) van Raetshoven²²² terug te vinden als regulier resp. lekenbroeder.²²³ Stichteress Johanna van Meerhout was dus een tante van hen via haar echtgenoot Jan van Raetshoven (†ca.1420).²²⁴ Eerste overste van Kabbeek, Elizabeth van Raetshoven (†1442), een zus van de broers in Frenswegen, wordt reeds vermeld bij de stichting van het Tiense convent.²²⁵ Elizabeth werd opgevolgd door Johanna van Meerhout, die na de dood van haar echtgenoot in Kabbeek was ingetreden.²²⁶ Een Jan van Raetshoven was ook een wel-doener van het Diestse convent Mariëndal (Tabel 3).²²⁷

Een ander neefje van Johanna van Meerhout, Hendrik van Raetshoven (†ch.1464) van Diest, zoon van Hendrik van Raetshoven en Katharina Brune, was aanvankelijk regulier in Zevenborren maar trad later in bij de Zelemse kartuizers.²²⁸ Naast Hendrik waren er in de vijftiende eeuw heel wat broeders van het gemene leven en regulieren die de overgang naar de kartuizerorde maakten of poogden te maken (Appendix 2).

Of de Korsendonkse profes Jan van Meerhout (†1476) gerelateerd was aan Johanna van Meerhout is niet duidelijk, maar hij was wel geboren te Diest. Deze auteur, die in 1418 intrad in Korsendonk, schreef meerdere werken, waaronder een *vita* van zijn familielid Maria van Lille (†1452), eveneens afkomstig van Diest en begijn in Herentals (*vita Marie de Lille, begine in Herentals, cognate sue*).²²⁹ Egidius van Lille (†1487), ook afkomstig van Diest, was in Korsendonk geprofest in 1427.²³⁰ Een handschrift met de door Jan van Meerhout geschreven *vita* werd bewaard bij de Zelemse kartuizers.²³¹

²²¹ Kühler, *Johannes Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen*, p. 317.

²²² Middelnederlands: Rechove(n); modern Frans: Racour.

²²³ Kohl, *Das Bistum Münster. 2: Die Klöster der Augustiner-Chorherren*, p. 119-120, 161.

²²⁴ De broers Jan en Hendrik van Raetshoven waren zonen van Aert van Raetshoven en Beatrix (*Ibidem*, p. 161).

²²⁵ Zij was een dochter van Aert van Raetshoven (De Ridder, 'De familie van Raetshoven', p. 3-4 & 6). Zie vorige noot.

²²⁶ Persoons, 'Prieuré du Val-Sainte-Agnès ou de Kabbeek à Tirlemont', p. 1348-1349.

²²⁷ Mertens, *Mariëndael te Diest*, p. 195-196.

²²⁸ PCBR, nr. DiM078; Gillis vander Hecken, *Catalogus fratrum domus Septemfontium & Memoriale benefactorum domus Septemfontium*, in: Brussel, KB, MS 11974-85, fol. 233r, 283v.

²²⁹ *Acta sanctorum julii*, dl. 3, p. 2-3 (10 juli). Over Jan van Meerhout, zie: Peter van St.-Truiden, *Catalogus scriptorum Windeshemensium*, ed. Lourdaux & Persoons, p. 126-127; Van Uytven, 'De vroegste geschiedenis van de Onze Lieve Vrouw Priorij te Korsendonk', p. 116-118.

²³⁰ *Ibidem*, p. 120.

²³¹ Register van Rooklooster, in: Wien, ÖNB, MS S. n. 12694, fol. 396v.

Uit deze voorbeelden blijkt dat men al vrij vroeg, aan het einde van de veertiende eeuw en begin van de vijftiende eeuw, in Diest kan spreken van een devote kring, waarvan – op Impens' gezag – men kan aannemen dat leden ervan onder grote invloed stonden van de Zelemse kartuizers. Uit de ligging van geschonken goederen, de locatie van het Diestse convent Mariëndal (Tabel 3) en de relaties met kanunniken van het kapittel van St.-Jan is het aannemelijk dat het in grote mate ging om Diestenaren wonend in de buurt van de St.-Janskerk.²³²

5.2.4.4. De rol van de bisschop van Luik en Luikse kanunniken

Uit overgeleverde bronnen blijkt dat ook de Luikse bisschoppen Jan van Beieren en Jan van Heinsberg de kartuizers begunstigten. Zo droegen Jan van Beieren en vooraanstaande geestelijken bij aan de bezitsvermeerdering van de Zelemse kartuizers. Het kapittel van Luik speelde bv. een belangrijke rol in de verwerving door de kartuizers van de heerlijkheid Zelk in het eerste decennium van de vijftiende eeuw.²³³ De bovenvermelde kanunnik Gillis Wynants van Diest, die getuige was geweest bij de insluiting van de regulieren van Bethlehem in Herent (Tabel 1), trad op als bemiddelaar tussen het kapittel van St.-Lambertus en de Zelemse kartuizers bij een ruil van bezittingen te Zelk voor goederen in Binderveld, die voorheen aan ridder Engelbert vander Marck behoord hadden.²³⁴ Op zijn beurt was het Jan van Beieren, in zijn hoedanigheid van heer van Voorne, die de kartuizers van Zelem in contact bracht met de Windesheimse regulieren van Rugge bij Brielle in de acquisitie van bedijkte en te bedijken gronden in het graafschap Holland & Zeeland en de verwerving van de ambachtsheerlijkheid Herkingen. Deze zouden een belangrijke bron van inkomsten gaan vormen voor de Zelemse kartuizers en de regulieren van Rugge.²³⁵ Jan van Beieren deed in dezelfde regio ook schenkingen aan beide kloosters.²³⁶ Nadat hij vertrokken was uit Luik, bekos-

²³² Raymaekers, *Historische oogslag op de voormalige St.-Janskerk te Diest*, p. 16.

²³³ Peeters, *Het kartuizerklooster 'Sint-Jan' te Zelem bij Diest*, p. 47-52; Charters Zelem, nr. 55-59, 65, 75.

²³⁴ Raymaekers, *Historische oogslag op het voormalige karthuizersklooster te Zeelhem*, p. 25-28; Seynaeve, *De kartuis van "Alle apostelen" te Luik*, dl. 2, p. 174; Schoonbroodt, *Inventaire analytique et chronologique des chartes du chapitre de Saint-Lambert*, p. 284-285, nr. 926. Mogelijk biedt deze laatste akte uitsluitel over de naam van prior Everard, die in het rest de *Honnissem* genoemd wordt.

²³⁵ Van der Gouw, *De regulieren van Rugge*, p. 69-83, 301-353; Gaens, 'Dignes et dévotion', p. 72-75.

²³⁶ Van der Gouw, *De regulieren van Rugge*, p. 309, nr. 240; Raymaekers, *Historische oogslag op het voormalige karthuizersklooster te Zeelhem*, p. 38; Gaens, 'Dignes et dévotion', p. 73, 75.

tigde Jan van Beieren een glasraam aan de kartuizers van Amsterdam.²³⁷ Na zijn overlijden werd hij in de charta van 1425 bedacht met een *tricenarium* in de kartuizerorde.²³⁸ Bisschop Jan van Heinsberg werd met zijn vader en zijn halfzus Jacoba, die moniale was in het Windesheimer klooster Bethanië te Mechelen, dan weer vermeld onder de weldoeners van de Luikse kartuizers.²³⁹ Zowel Jan als Jacoba van Heinsberg kregen na hun overlijden in ch. 1460 resp. 1466 een *tricenarium* in de orde.²⁴⁰

In de literatuur zijn er weinig inlichtingen te vinden over de hervormingen onder de Luikse bisschop-elect Jan van Beieren en bisschop Jan van Heinsberg.²⁴¹ Zoals blijkt uit de voorgaande paragrafen, vonden de eerste stichtingen en insluitingen van Windesheimer regulierenkloosters in grote mate plaats in het bisdom Luik en had Jan van Beieren – ten gevolge van het Westers Schisma *commendatarius* van het bisdom Kamerijk – de regulieren van Korsendonk toegestaan om toe te treden tot het kapittel van Windesheim in het “urbanistische” bisdom Utrecht. Er moesten wellicht vooral vooraanstaande geestelijken in de schaduw van de macht (“à l’ombre du pouvoir”) gezien worden achter de hervormingen van Jan van Beieren, die altijd elect van Luik bleef en later vooral zijn zinnen op het graafschap Holland & Zeeland zette, en achter de politiek van diens opvolger Jan van Heinsberg.²⁴²

De kroniekschrijver Peter Impens vermeldt de namen van enkele kanunniken die – ten gevolge van de troebelen in Luik die leidden tot de slag bij Othée in 1408 – naar Diest waren getrokken en vandaar betrokken werden bij de stichting van de besloten regulieren van Bethlehem te Herent. Het ging om de broers Gillis en Sulpice Wynants van Diest, Arnold van Merode, Jan Leonii, Arnold Buck, Gillis van Vinalmont en Leo vander Baest, allen kanunniken van St.-Lambertus te Luik.²⁴³ Opvallend is dat alle door Impens vermelde geestelijken ook als weldoeners van de

²³⁷ De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, p. 222 & 242, n. 102.

²³⁸ Zie: ch. 1425 (AC 100:24, p. 68).

²³⁹ *Liber fundationis beneficiorum et memoriarum benefactorum domus Montis Omnium Apostolorum prope Leodium ordinis Carthusiensis*, in: Liège, AE, Chartreux, inv. nr. 6, fol. 20r, 69r-69v.

²⁴⁰ Zie: ch. 1460 (AC 100:11, p. 186); ch. 1466 (AC 100:12:3, p. 74).

²⁴¹ Zie, bv.: Gaens, ‘*Fons hortorum*’, p. 85-95.

²⁴² Wanneer bv. Jan van Beieren later als gouverneur van Holland & Zeeland de regularissen van Dordrecht financieel ondersteunde, kan men daar eerder een politieke zet in zien dan wel grote religieuze gedachten (Weiler & Geirnaert, ‘*Domus sanctae Agnetis*’, p. 619-621).

²⁴³ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 30r-30v.

Luikse kartuizers terug te vinden zijn.²⁴⁴ Bovendien waren ze betrokken bij hervormingen in het Luikse bisdom.

Zo werd Arnold van Merode (†1446) niet alleen door de Luikse kartuizers betiteld als *magnus huius domus amicus et omnium religiosorum*²⁴⁵, maar ook door de kruisbroeders als *primordialis cooperator* van de hervorming van hun orde in 1410. Arnolds broer Jan van Merode was een kruisbroeder in Venlo. Tijdens het generaal kapittel van de kruisbroeders van dat jaar, dwong bisschop-elect Jan van Beieren in aanwezigheid van de overwinnaars van de slag bij Othée (zijn schoonbroer, hertog van Bourgondië, zijn broer, graaf van Henegouwen, én de graaf van Namen) de orde tot hervorming. Deze dramatisch geïnitieerde hervorming werd grotendeels vorm gegeven door uit de Noordelijke Nederlanden afkomstige kruisbroeders en werd sterk beïnvloed door kartuizers en moderne devoten.²⁴⁶ Libert Janssen van Zaltbommel (†1411), de nieuwe prior-generaal van de kruisbroeders in 1410, die de opdracht gekregen had om de hervorming van zijn orde door te voeren, overleed een jaar later in de Zelemse kartuis, waar hij ook begraven werd.²⁴⁷

Een kanunnik die de slag bij Othée en de stichting van Bethlehem niet meer heeft meegemaakt maar die ongetwijfeld van belang was in de tijdelijke urbanistische obediëntie van bisschop Jan van Beieren was Radulf de Rivo van Breda (†1403), deken van Tongeren (1383-1390 & 1398-1403). In 1398 was hij één van de juridische adviseurs die de levensstijl van de moderne devoten verdedigde²⁴⁸, maar hij is vooral bekend omwille van zijn relaties met de kartuizerorde en met name met het kapittel van

²⁴⁴ Weldoenerslijst van de kartuizers van Luik, ed. Gaens & Timmermans, p. 26, n. 10 (Gillis Wynants, doctor in de beide rechten, investiet van Alken in 1426, vriend en weldoener, begraven in 1438 in het koor van de kartuizerkerk; zijn broer Sulpice – Impens noemt hem foutief Hendrik –, deken van St.-Maarten, kreeg een *anniversarium*); *Liber fundationis beneficiorum et memoriarum benefactorum domus Montis Omnium Apostolorum prope Leodium ordinis Carthusiensis*, in: Liège, AE, Chartreux, inv. nr. 6, fol. 13r (Gillis & Sulpice Wynants) & 54v (Gillis Wynants), fol. 13r (Jan Leonii), fol. 17v (Arnold Buck, *anniversarium* voor hem en zijn ouders), fol. 18v & 54v (Arnold van Merode), fol. 21r & 22r (Leo vander Baest en zijn broer Nicolaas).

²⁴⁵ Seynaeve, *De kartuis van Alle Apostelen te Luik*, p. 186-187.

²⁴⁶ De impact hiervan moet groot geweest zijn, want in 1452 noemden de kruisherer hun nieuwe prior generaal nog steeds de 'vijfde hervormer sinds de slag bij Othée' (*quintus nostri ordinis reformatore a strage Leodiensi facta apud villagium Othei*). Over deze hervorming, zie: Hermans, *Annales canonicorum regularium sancti Augustini ordinis S. Crucis*, vol. 2, p. 93-96 (overgenomen uit Russelius' *Chronicon*); Haass, 'Spätmittelalterliche Reformbestrebungen in niederländisch-niederrheinischen Raum und der Kreuzherrenorde', p. 57-62; Van den Bosch, 'De bibliotheken van de kruisherrenkloosters in de Nederlanden vóór 1550' en *Studiën over de observantie der kruisbroeders in de vijftiende eeuw*, p. 153-161.

²⁴⁷ Scholtens, 'Gozewijn Comhair, karthuizer en bisschop van IJsland', p. 128.

²⁴⁸ Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*, p. 101-102.

Windesheim.²⁴⁹ Als voorstander van liturgische hervormingen, schreef hij een aantal traktaten, waarvan de belangrijkste, *De psalterio observando* (1397) en *De canonum observantia* (1400) voor het in 1395 opgerichte kapittel van Windesheim werden geschreven.²⁵⁰ Het was op Radulfs aanraden dat de eerder vernoemde Jan de Beer van Diest, kanunnik en schoolaster van de Diestse St.-Janskerk, profeste bij de regulieren van Korsendonk.²⁵¹ Het feit dat Jacob van Kasterlee, kanunnik van St.-Jan te Diest, reeds in het bezit was van een manuscript met Radulfs *De psalterio observando*, haast nog voor de inkt droog was, is een indicatie dat de deken van Tongeren goede contacten had met de Diestse kanunniken. Dit handschrift kwam later (in de vijftiende eeuw) in handen van de regulieren van Korsendonk.²⁵²

Twee andere Luikse kanunniken die bij de stichting van Bethlehem bij Herent betrokken waren, Gillis van Vinalmont en Jan Leonii, hadden ook prebendes in Tongeren. Gillis van Vinalmont (†ca.1424) kan zelfs – als vice-deken van Tongeren – Radulfs “rechterhand” genoemd worden.²⁵³ Samen met de eerder vermelde Leo vander Baest (†ca.1445), aartsdiaken van Brabant en zegelaar van de Luikse bisschop, die eveneens betrokken was bij de stichting van Bethlehem in Herent (Tabel 1), riep Gillis de hulp van deze regulieren in bij de hervorming van Bons Enfants in Luik, dat tot een Windesheimse priorij werd omgevormd (Tabel 2).²⁵⁴ De regulier Olivier vande Velde, broer van de eerder vernoemde convers Willem vande Velde²⁵⁵ en later prior van Bethlehem, werd met de convers Hugo Cranen van Diest, voormalig goudsmid, van Bethlehem naar Luik gestuurd.²⁵⁶

De invloedrijke Luikse kanunnik Gerard Rondelli (†1439), bekend uit een brief van de Luikse kartuizer Jan Belhoste (†1439), was eveneens een vriend en weldoener van de Luikse kartuis. Rondelli kan bovendien in

²⁴⁹ Mannaerts, ‘In hoc praecedunt Carthusienses. Radulph de Rivo and Carthusian Liturgy’.

²⁵⁰ Mohlberg, *Radulph de Rivo, der letzte Vertreter der altrömischen Liturgie*, dl. 2, p. 36, 157.

²⁵¹ Van Uytven, ‘De vroegste geschiedenis van de Onze Lieve Vrouw Priorij te Korsendonk’, p. 130-132.

²⁵² Hendrickx, ‘Pseudo-Cyprianus, *De duodecim abusivis saeculi*; Bernold van Constanx, *Micrologus de ecclesiasticis observationibus*; Radulphus de Rivo, *De psalterio observando*’.

²⁵³ Berlière, *Documents pontificaux concernant Raoul de Rivo, doyen de Notre-Dame à Tongres*, p. 9; Thys, ‘Liste contenant les noms, les titres et les années de réception des chanoines qui composèrent durant le 13e, 14e, 15e, 16e, 17e et 18e siècle le chapitre de l’église archidiaconale et collégiale de Notre-Dame à Tongres’, p. 7-9.

²⁵⁴ Halkin, ‘La Maison des Bons-Enfants de Liège’, p. 26-31.

²⁵⁵ Zie n. 95.

²⁵⁶ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 67r, 154v; Jan vander Meulen, *Historiae Lovaniensium libri xiv*, ed. De Ram, vol. 1, p. 281.

verband gebracht worden met hervormingen in benedictijner en cisterciënzer abdijen in het Luikse en in Namen.²⁵⁷ Mogelijk heeft hij ook met de Zelemse kartuizers in contact gestaan, want verschillende van zijn literaire werken werden in de Zelemse kloosterbibliotheek bewaard.²⁵⁸

Echter, de vroegst gekende, vooraanstaande geestelijke in het Luikse bisdom die met de Moderne Devotie in verbinding kan gebracht worden is Willem van Sauvarville (*de Salvarvilla*) uit Rouen (†1385), die – ten gevolge van het Westers Schisma – zijn positie aan de Parijse universiteit verliet en die, als overtuigd urbanist, aartsdiaken van Brabant in het Luikse bisdom werd. Hij is vooral bekend als correspondent van Geert Grote, waarmee hij over het schisma brieven uitwisselde. Hij bepleitte eveneens Grotes zaak, in 1383 bij de Utrechtse bisschop en in 1384 in Rome.²⁵⁹ Willem van Sauvarville gaf verschillende boeken aan de Luikse kartuizers.²⁶⁰ Hij deed hetzelfde voor de Zelemse kartuizers, want tussen de weinige Zelemse handschriften die bewaard zijn gebleven, bevindt zich nog een rijmbijbel van Petrus Riga uit de dertiende eeuw die door Willem van Sauvarville aan de Zelemse kartuis geschonken werd.²⁶¹ Ook het *Testimonium* over Geert Grote van Willem van Sauvarville werd in de Zelemse kartuizerbibliotheek bewaard²⁶², net als verschillende werken van Geert Grote zelf.²⁶³ Hieruit valt op te maken dat er al zeer vroeg incursies waren van Grotes werk in het Luikse bisdom.²⁶⁴

²⁵⁷ Gaens, 'Fons hortorum', p. 76, n. 128 & p. 85-89; Weldoenerslijst van de kartuizers van Luik, ed. Gaens & Timmermans, p. 28, n. 21.

²⁵⁸ Register van Rooklooster, in: Wien, ÖNB, MS S. n. 12694, fol. 145r.

²⁵⁹ Van Dijk, 'Spiritualiteit van de innigheid', p. 258-267.

²⁶⁰ *Liber foundationis beneficiorum et memoriarum benefactorum domus Montis Omnium Apostolorum prope Leodium ordinis Carthusiensis*, in: Liège, AE, Chartreux, inv. nr. 6, fol. 9v.

²⁶¹ Hendrickx, 'Petrus Riga, *Aurora*'.

²⁶² Het is overgeleverd in een Zelems MS van einde veertiende, begin vijftiende eeuw, met de Middelnederlandse vertaling van het *Evangelium Nicodemi*, *Dat boecksken van verclaringhe* van Jan van Ruusbroec en de *Quinque puncta* van Geert Grote in Middelnederlandse vertaling. Het is het oudste handschrift met Middelnederlandse literatuur dat in een kartuizerklooster gefunctioneerd heeft (Kwakkel, *Die Dietsche boeke die ons toebehoeren*, p. 147-149).

²⁶³ Volgens Andreas, *Bibliotheca Belgica*, p. 278 werd het *Sermo de nativitate Christi* van Geert Grote *olim in Zelemensi Cartusia apud Diestemium* bewaard. Zie ook de vorige noot.

²⁶⁴ Meer nog, de Luikse kartuizer Jacob van Gruitrode, die het werk van Geert Grote en andere devote auteurs regelmatig citeert, beweert zelfs dat Geert Grotes Ep. 16 (*Epistola seu dicta de novo monacho*) gericht was aan een Luikse kartuizer (*ad quendam novitium in domo Cartusiensi prope Leodium*). Cf. Gaens, 'Spiritu Iesu operante', p. 171, n. 160. Vrijwel zeker was Jan van Arnhem, geadresseerde van Grotes Ep. 70 ook een profes van Luik. De charta van het generaal kapittel van 1411 vermeldt zijn terugkeer als hospes in Zelem naar Luik (PCBR, nr. LiM110). Over de receptie van Geert Grotes brieven in de kartuizerorde, zie ook: Van Dijk, 'Raadgevingen voor een kartuizernovice'.

5.2.5. Kopieeractiviteit in de Brabants-Luikse insluitingsbeweging en de bibliotheek van de Zelemse kartuis

In zijn *Chronicon Bethlemiticum* geeft Peter Impens hier en daar informatie over de kopieeractiviteit van de vroegste bewoners in het besloten regulierenklooster Bethlehem te Herent (Tabel 1). Deze gegevens maken het mogelijk om een gedeeltelijk beeld te krijgen van de bibliotheek van Bethlehem gedurende de eerste decennia.

Eén van de allereerste handschriften die in Bethlehem geproduceerd werden, was van de hand van de eerste profes en eerste supprior van het klooster, Hendrik Kennekens van 's-Hertogenbosch (†1425), een discipel van de Korsendonkse prior Wouter van Gierle.²⁶⁵ Het betrof een afschrift van het tweede deel van *De tribus votis monasticis* van de kartuizer Hendrik van Coesfeld over eigenbezit.²⁶⁶ Hieruit blijkt nogmaals de invloed van deze kartuizer op Wouter van Gierle, die aanvankelijk in de kartuis van Geertruidenberg wilde intreden.²⁶⁷

De invloed van het werk van Hendrik van Coesfeld (en anderen) straalt bovendien ook af op de kroniek van Peter Impens zélf. Zo reageert Impens tegen aanvallen vanuit de hoek van mendicanten die de regulieren verweten niet publiekelijk te preken en geen confessies af te nemen en houdt hij een langdurig relaas over het contemplatieve en actieve leven, waarbij hij lijkt te putten uit Hendrik van Coesfelds behandeling van dit onderwerp (maar zonder hem bij naam te noemen).²⁶⁸ In zijn breedspraak beschrijft Impens de *inclusio* bij de regulieren zelfs met de kruisstelling 'een zonderlinge nieuwigheid en een nieuwe zonderlingheid' (*singularis novitas et nova singularitas*), een uitdrukking die Hendrik van Coesfeld voor de vleeswording van God gebruikt.²⁶⁹

Ook de derde profes en eerste novicemeester van Bethlehem, Maarten Ravens van Breda (†1433), die van 1432 tot aan zijn dood rector bleef van St.-Ursula te Leuven (Tabel 3), was als kopiist actief.²⁷⁰ Hij schreef onder meer het eerste deel van *Super psalterium* van de kartuizer Ludolf

²⁶⁵ Zie n. 38.

²⁶⁶ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 57r-57v.

²⁶⁷ Zie n. 27.

²⁶⁸ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 74r & 82v-83r e.v. Zie over Ruusbroecs invloed op Coesfeld: Gaens, 'How Ruusbroec Tastes, Sounds, and Smells'.

²⁶⁹ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 76r-76v. Vgl. Hendrik van Coesfeld, *Sermo in annunciatione BMV sive in conceptione dominica*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 12r-15r. Hendrik was een liefhebber van dergelijke chiasmes. Zo definieert hij *devotio* als *benivola promptitudo sive prompta benivolentia*. Zie Hoofdstuk 1 van deze dissertatie, p. 62, n. 9 [= Gaens, 'Sic vivere est devote vivere', p. 16, n. 9].

²⁷⁰ Zie n. 38.

van Saksen af.²⁷¹ Verder begon hij aan deel 3 van Ludolfs *Vita Christi*, dat afgewerkt werd en aangevuld met deel 1 & 2 door de regulier Hendrik Necker van Tienen (†1444). Deze Hendrik, een voormalig kanunnik van St.-Germanus en stadssecretaris te Tienen die onder invloed van de broers Vande Velde stond, kopieerde in Bethlehem ook nog werk van Gerson, de *Meditationes* van Guigo en de kartuizerstatuten. Hij was er procurator en supprior, en werd daarna rector van St.-Ursula te Leuven (Tabel 3), vanaf 1435 tot aan zijn dood.²⁷²

In Impens' relaas valt ook een glimp op te vangen van literatuur met eenzaamheid als thematiek die in Bethlehem gekopieerd en gelezen werd. Zo voegde hij een lange passage in om het lof te bezingen en het nut aan te tonen van de 'heilige eenzaamheid en insluiting' (*laus sacre solitudinis et inclusionis et quantum utilitatis in ea consistit*).²⁷³ In de laatste paragrafen van zijn lofschrift op de *inclusio*, vermeldt hij nog de volgende specifieke literatuur²⁷⁴: 'één boek' in *laudem solitarie vite* 'van Basilius Magnus'²⁷⁵, 'twee boeken' van 'Francesco Petrarca', en een *opus insigne de laude heremi et solitudinis* van 'Nicholas de Clamanges, de kameraad (*sodalis*) van Jean Gerson'. Het was vooral de voornoemde regulier en prior Jan Kenens van Diest²⁷⁶ die werken van Petrarca en Pierre van Blois in Bethlehem afschreef.²⁷⁷

Het is opvallend dat ook recentere auteurs opduiken in de context van de Brabants-Luikse insluitingsbeweging, zoals Petrarca, wiens broer een kartuizer was, en de Parijse navarristen Jean Gerson, Pierre D'Ailly en Nicholas de Clamanges, die allen banden hadden met de kartuizerorde en waarvan de eerste twee ook enige jaren actief waren in de Zuidelijke Nederlanden. Van Nicholas de Clamanges werd *De fructu eremi*, opgedragen aan D'Ailly, en *De presulibus sinoacis*, opgedragen aan Gerson, bij de regulieren van Bethlehem gekopieerd.²⁷⁸

²⁷¹ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 58v. Delen twee en drie werden door de profes Jan Heestert van Borgloon gekopieerd (*Ibidem*, fol. 147v).

²⁷² *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 116v-117v.

²⁷³ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 78v-80r. Hiervoor citeerde hij onder meer uit *Moralia in Iob* van Gregorius, uit het hoofdstuk *De solitudine* van het aan Albertus Magnus toegeschreven *Paradisus anime*, uit de brieven van Petrus van Celles (onder andere deze gericht aan de kartuizers van Mont-Dieu), uit de *Consuetudines* van Guigo de Kartuizer, uit Gersons *De consolatione theologie* en uit Petrarca en klassieke auteurs.

²⁷⁴ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 80r; Prims, 'De kloosterslot-beweging in Brabant in de XVde eeuw', p. 32-33, n. 1.

²⁷⁵ Zie hierover: Lourdaux & Haverals, *Bibliotheca vallis sancti Martini in Lovanio*, dl. 1, p. 440.

²⁷⁶ Zie n. 204.

²⁷⁷ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 124v.

²⁷⁸ Van Uytven, 'De vroegste geschiedenis van de Onze Lieve Vrouw Priorij te Korsendonk', p. 70-71.

Ondanks het feit dat er weinig bekend is over de samenstelling van de bibliotheek van de Zelemse kartuizers, kunnen in de enkele overgeleverde handschriften²⁷⁹ en in de gegevens uit de verzamelcatalogus uit Rooklooster, het zogenaamde ‘Register van Rooklooster’²⁸⁰, heel wat van de vermelde auteurs teruggevonden worden. Zo beschouwde deze catalogus bv. de Zelemse kartuis als een belangrijke bewaarplaats voor oudere auteurs als Pierre van Blois²⁸¹ en recentere auteurs als Pierre d’Ailly.²⁸²

Ook van kartuizerauteurs die in Zelem profesten of er als prior verbleven, zoals Everard²⁸³, Gozewijn Comhaer²⁸⁴, Hendrik van Coesfeld²⁸⁵ en

²⁷⁹ Hendrickx & Deschamps, ‘De handschriften van de kartuizers van Zelem’.

²⁸⁰ Over deze catalogus, zie: Hendrickx, ‘Die Kartäuserautoren und -bibliotheken nach dem Register des Rookloosters bei Brüssel’.

²⁸¹ Register van Rooklooster, in: Wien, ÖNB, MS S. n. 12694, fol. 286v: *De virtute confessionis et penitentia iniungenda* (ook vermeld voor de regulieren van Groenendaal, Leuven en Arnhem); *De dilectione Dei*; *Dyalogus eius ad regem Henricum*; *De prestigiis fortune*; *De assertione fidei*; *Tractatus eius de iherosolimi[tana] peregrinatione* (ook voor regulieren van Rooklooster).

²⁸² Register van Rooklooster, in: Wien, ÖNB, MS S. n. 12694, fol. 289v-290r: *Meditatio super 7 psalmos penitenciales* (ook voor kartuizers van Kiel en voor regulieren van Rooklooster, Gaesdonk, Zevenborren en Woensel); *Meditatio super psalmum “In te Domine speravi”* (ook voor regulieren van Rooklooster, Arnhem en Woensel); *De potestate ecclesiastica* (ook voor regulieren van Rooklooster en Woensel en voor kartuizers van Gent en Roermond); *Epylogus sive tractatulus de quadruplici exercitio* (niet vermeld voor Zelem maar wel voor kartuizers van Kiel en voor regulieren van Gaesdonk, Woensel en Arnhem en de biechtvader van de regularissen van Gelre); *Meditatio super psalmum “Iudica me Deus”* (ook voor regulieren van Zevenborren, Woensel en Groenendaal); *De reformatione ecclesie* (ook voor regulieren van Woensel); *Compendium contemplationis* (ook voor regulieren van Rooklooster, Woensel, Herent en Groenendaal); *De oratione super “Ave Maria”* (ook voor regulieren van Woensel en Zevenborren); *Super cantico Marie “Magnificat”* (ook voor regulieren van Woensel); *Super cantico Zacharie* (ook voor regulieren van Woensel); *Super cantico Symeonis “Nunc dimittis”* (ook voor regulieren van Woensel); *Tituli psalmorum*.

²⁸³ Register van Rooklooster, in: Wien, ÖNB, MS S. n. 12694, fol. 117r: *Opusculum de temptationibus* (vermeld voor regulieren van Rooklooster en Groenendaal). Het werd echter ook bij de regulieren van Bethlehem gekopieerd (vgl. Gaens, ‘How Ruusbroec Tastes, Sounds, and Smells’, p. 203, n. 103, voor een lijst van de overgeleverde handschriften met dit werk).

²⁸⁴ Register van Rooklooster, in: Wien, ÖNB, MS S. n. 12694, fol. 148r: *Super “Pater noster”* (onduidelijke vermelding, misschien voor kartuizers van Kiel?).

²⁸⁵ Register van Rooklooster, in: Wien, ÖNB, MS S. n. 12694, fol. 159v [bij *Henricus de Coesveldia*]: *De tribus votis substantialibus* (vermeld voor regulieren van Rooklooster en Groenendaal); *De tribus monasticis votis* (vermeld voor kartuizers van Kiel en regulieren van Arnhem, Herent en Leuven); *De institutione novitiorum* (vermeld voor kartuizers van Kiel); *De sacramento altaris* (vermeld voor kartuizers van Zelem en Kiel en voor regulieren van Groenendaal, Arnhem, Woensel en Tongeren); *Sermones de tempore* (vermeld voor kartuizers van Kiel en regulieren van Arnhem); *Sermones de sanctis* (vermeld voor regulieren van Groenendaal); *Collatio de generibus devotionum* (vermeld voor regulieren van Herent en Leuven); *De diversis generibus devotorum* (vermeld voor regulieren van Groenendaal); *Meditationes a sacerdote celebraturo habenda circa sacramentum* (vermeld voor regulieren van Groenendaal) & fol. 412v [bij de anonieme auteurs]: *Circumcisorium misticum* (vermeld voor regulieren van Grobbendonk).

Herman Steenken van Schüttorf²⁸⁶, worden in het Register van Rooklooster titels vermeld voor de besloten regulierenkloosters van Grobbendonk, Woensel, Tongeren en Herent (Tabel 1) en van Arnhem, Rooklooster, Groenendaal en Leuven (Tabel 2).

5.2.6. Zelemse kartuizers afkomstig uit de Noordelijke Nederlanden en het Rijnland

Opvallend is dat het kartuizerklooster te Zelem tijdens de periode rond het Westers Schisma tot het midden van de vijftiende eeuw heel wat priors heeft gehad die afkomstig zijn uit de Noordelijke Nederlanden en het Rijnland. Om te beginnen uiteraard Hendrik Kemenade van Coesfeld (ca.1380? of 1394?-1401), die aanvankelijk in Monnikhuizen was ingetreden en daar prior was tijdens het verblijf van Geert Grote.²⁸⁷ Hetzelfde geldt voor Gozewijn Comhaer van Deventer (1408-1415), geprofest te Zelem²⁸⁸, en voor drie Arnhemse professen: de voormalige priester en stadsnotaris Gerard Pannert van Doesburg (1415-1416)²⁸⁹, Gozewijn Mullinc van Arnhem (1434-1437)²⁹⁰ en Hendrik Orsoy van Wesel (1443-1448).²⁹¹ Wat Herman Steenken van Schüttorf betreft, is een prioraat te Zelem (1404-1406) onzeker, maar hij was er wel geprofest.²⁹² Over de afkomst van prior Everard (ca.1401-ca.1407)²⁹³ is veel onduidelijkheid geschapen. Hij is wel eens verward met de Gentse profes en prior Everard

²⁸⁶ Register van Rooklooster, in: Wien, ÖNB, MS S. n. 12694, fol. 165v: *Sermones super "Pater noster"* (vermeld voor regulieren van Leuven en Woensel).

²⁸⁷ PCBR, nr. NLM043; Sanders, *Waterland als woestijn*, p. 196; De Backer, 'De kartuize Monichusen bij Arnhem', p. 154, nr. 92.

²⁸⁸ PCBR, nr. DiM059.

²⁸⁹ PCBR, nr. NLM031; De Backer, *De kartuize Monichusen bij Arnhem*, p. 152, nr. 67. In de veertiende eeuw zijn verschillende leden van de familie Pannert terug te vinden als schepen in Doesburg of als priester in de kerk, bediend door de Duitse Orde (Van de Ven, *Het oud-archief der gemeente Doesburg*, dl. 2, p. 515; Van Hinsbergen, *Inventaris van het archief van de ridderlijke Duitse Orde – Balije van Utrecht*, p. 156; Doesburg, Streekarchivariaat De Liemers en Doesburg, Oud Archief, inv. nr. 845, met vermelding van de intrede van Gerard Pannert, ca. 1404). – Met dank aan J.W. van Petersen, stadsarchivaris van Doesburg.

²⁹⁰ PCBR, nr. NLM034; De Backer, *De kartuize Monichusen bij Arnhem*, p. 153, nr. 82.

²⁹¹ PCBR, nr. NLM048; De Backer, *De kartuize Monichusen bij Arnhem*, p. 155, nr. 104. De familie Orsoy was een belangrijke koopmansfamilie in Wesel. Leden van de familie zijn terug te vinden als burgemeester in 1367, 1374-1375, 1377, 1382, 1387, 1404, 1406-07, 1419-1420, 1422-1424 en 1426-1427. De kartuizer Hendrik Orsoy bezocht meermaals zijn thuisstad tussen 1422 en 1449. In 1439 en 1449 deed hij dat in de hoedanigheid van prior van Monnikhuizen. – Met dank aan Martin Roelen van het stadsarchief van Wesel die mij deze informatie uit de stadsrekeningen van Wesel meedeelde (te vinden in Grissen, *Regesten zur politischen Geschichte des Niederrheins I: Stadtrechnungen von Wesel*).

²⁹² PCBR, nr. DiM083; D'Ydewalle, *De kartuize Sint-Anna-ter-Woestijne*, p. 82-83, n. 1; p. 92; p. 101, n. 3; p. 102, n. 1.

²⁹³ PCBR, nr. DiM038.

van Hamm (*de Hammone*) en volgens sommigen zou hij van Heusden of Huissen afkomstig zijn.²⁹⁴ Zowel in archivalische bronnen als in handschriften met zijn literaire werk, wordt hij echter gewoon Everard genoemd.²⁹⁵ Wat ook zijn afkomst geweest is, zijn meest verspreide tekst ademt helemaal het werk van zijn voorganger Hendrik van Coesfeld.²⁹⁶

Ook andere gekende kartuizers te Zelem zijn uit het Noorden afkomstig, zoals Frederik Zoude van Damassche van Utrecht (†1427), een Zelems profes die naar de nieuwe kartuis in Utrecht werd uitgestuurd²⁹⁷, Gerard van Leiden (†ch.1419)²⁹⁸, Gerard van Rossum (†ch.1431), die in Heidelberg studeerde in 1388²⁹⁹, en de reeds eerder vermelde Hendrik van Maurik van Den Haag (†ch.1431).³⁰⁰ Zelfs onder de intredes waardoor de kartuis van Zelem het label 'huis van edelen en vooraanstaanden' kreeg opgekleefd, zijn er heel wat afkomstig uit het Noorden: de beruchte Jan van Brederode (†1415)³⁰¹ en diens broer Dirk (†ch.1415), profes van Arnhem die in Zelem een tweede professie aflegde³⁰²; Jan van Haemstede alias van Montignies (†1447), die prior in Zelem werd³⁰³; Jan Florisz. van Haarlem, wiens broer in de kartuis van Geertruidenberg zat³⁰⁴; Jan van Bueren tot Reygersfoort (†ca.1430), een profes van Utrecht die als hospes in Zelem verbleef³⁰⁵; en Otto van Amstel (†ch.1440).³⁰⁶

Van de meeste van deze Zelemse kartuizers uit het Noorden is helaas weinig of niets bekend, laat staan over hun affiniteit met de Moderne Devotie. Van één van hen, Gozewijn Comhaer van Deventer, die in de vorige paragrafen meermaals met het streven naar *inclusio* in verband kon worden gebracht, is de verbinding met het kerngebied van de Moderne Devotie echter duidelijk méér dan louter geografisch.

²⁹⁴ PCBR, nr. GaM046.

²⁹⁵ Charters Zelem, nr. 77, 95, 99, 102, 110, 113 & Cartularium, fol. 37r-38v, 51r-51v, 59r-60v, 64r-65v, 90r-91r; ch. 1405 (AC 100:10, p. 4) & ch. 1416 (AC 100:24, p. 3).

²⁹⁶ Als visitator nam Hendrik van Coesfeld hem tenminste één keer (in 1405) mee voor een visitatie van de Engelse kartuizerkloosters. Zie: Gaens, 'How 'How Ruusbroec Tastes, Sounds, and Smells', p. 203, n. 103; ch. 1405 (AC 100:10, p. 4).

²⁹⁷ PCBR, nr. DiM042; Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen Fünfzehnten Jahrhundert*, p. 27, 44.

²⁹⁸ PCBR, nr. DiM049.

²⁹⁹ PCBR, nr. DiM053; De Wal, *Nederlanders, studenten te Heidelberg*, p. 6, nr. 116.

³⁰⁰ PCBR, nr. DiCR02 & DiC010.

³⁰¹ PCBR, nr. DiC013.

³⁰² PCBR, nr. DiCR07.

³⁰³ PCBR, nr. DiM117. Zie over hem: Gaens, 'Dignes et dévotion', p. 76, n. 9.

³⁰⁴ Sanders, *Waterland als woestijn*, p. 68, 203.

³⁰⁵ PCBR, nr. NLM064; De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*, p. 285.

³⁰⁶ PCBR, nr. DiC017.

Gozewijns vader, Gerrit Comhaer (†1415), oorspronkelijk van Zaltbommel afkomstig, was een goudsmid, koopman en financier, en bovendien één van de meest vooraanstaande burgers van Deventer. Tussen 1393 en 1397 was hij ambtman van Salland voor de Utrechtse bisschop, aan wie hij grote sommen geld leende voor diens krijgsoperaties. Geert Grote noemde hem een ‘goed man’ en hij stond in vriendschappelijke betrekking met Jan Brinckerinck. Gerrit Comhaer staat ook bekend als een groot weldoener van het besloten monialenklooster te Diepenveen.³⁰⁷ De vader van zijn tweede vrouw Aleid ter Poorten (†1452), de Deventerse schepen Jan ter Poorten (†1423), was ook geen onbekende voor deze zusters. Na het overlijden van Gerrit Comhaer trad Aleid als conversin in te Diepenveen, samen met haar moeder Lubbe. Haar zussen Swene en Geertrui waren haar al eerder voorgegaan, want zij behoorden er tot de allereerste novices.³⁰⁸ Gerrit van Rijssen, die als ambtman van Salland wordt vermeld ca. 1404-1406 en die één van de testamentaire uitvoerders van Gerrit Comhaer was, had maar liefst drie dochters in Diepenveen.³⁰⁹ Herman van Apeldoorn (†1431) was wellicht ook ambtman van Salland geweest (vermeld in 1402) vóór zijn intrede als convers bij de kartuizers van Monnikhuizen. Alleszins had zijn nichtje Mechteld van Apeldoorn, één van de eerste geprofeste zusters te Diepenveen, hem tot het kartuizerleven bewogen.³¹⁰

Gozewijn Comhaer en zijn boezemvriend Coenraad Momme van Deventer³¹¹ werden kartuizers te Zelem nadat zij vergeefs aan de kloosterpoort van Windesheim hadden aangeklopt. Omwille van hun krijgsverleden traden zij te Zelem in met een pauselijke dispensatiebrief, waarin nog een derde kandidaat-kartuizer voor Zelem, *Lambertus*, wordt vermeld.³¹² De broer van Coenraad, Steven Momme van Keken, was eveneens sche-

³⁰⁷ Moll, ‘Gozewijn Comhaer’; Scholtens, ‘Gozewijn Comhair, karthuizer en bisschop van IJsland’.

³⁰⁸ Van der Toorn-Piebenga, ‘De Ter Poortens, een Deventer gezin uit de tijd van de Moderne Devotie’. Johan wordt vermeld als schepen in 1369, 1371-1373, 1376, 1388, 1390 en 1392-1398 en als schout in 1378 en 1379.

³⁰⁹ Dymme van Rijssen (†1413) was moniale en suppriorin in Diepenveen en bekeerde volgens het Diepenveense zusterboek haar ouders en haar zus Geertruid (†1416). Zij overleed op 19-jarige leeftijd in Diepenveen. Katharina van Rijssen (†1427) was de jongste zus. Zie: Zusterboek van het klooster Diepenveen, ed. D.A. Brinkerink, p. 225-238.

³¹⁰ De Backer, ‘De kartuize Monichusen bij Arnhem’, p. 156, nr. 112; Kühler, *Johannes Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen*, p. 309.

³¹¹ PCBR, nr. DiM026. Hij verliet de orde tijdens het prioraat van Gozewijn rond 1411.

³¹² Uit kartuizerbronnen is maar één Zelemse Lambert gekend: de *clericus redditus* Lambert Mula(e)rt, overleden volgens ch. 1435 (PCBR, nr. DiCR05). Deze was echter afkomstig van Heendrecht bij Tholen, want bij een erfdeling in 1432 bleken zijn erfgoederen te liggen in de parochie Polder over de Heendrecht (Charters Zelem, nr. 226). Het is niet duidelijk of het om dezelfde Lambert gaat als in de pauselijke dispensatiebrief.

pen te Deventer.³¹³ Comhaer en Momme behoorden dus tot een netwerk van vooraanstaande koopmannen, schepenen, cameraars en ambtmannen in Deventer en omstreken waarvan sommigen zeer dicht bij Jan Brinckerinck, het Meester Geertshuis en de zusters van Diepenveen stonden.³¹⁴

In de onderzoeksliteratuur is voor dergelijke kartuizers met diepe beurzen en/of lange armen in Hanzesteden in de Noordelijke Nederlanden en Duitsland de naam 'Hanzekartuizers' bedacht.³¹⁵ Dat voor Gozewijn Comhaer naast 'Hanzekartuizer' ook het label 'moderne devoot' van toepassing is, blijkt wel uit de opmerkelijke aflaatbrieven die hij op het einde van zijn leven in de hoedanigheid van bisschop van Skálholt achterliet tijdens een rondreis in de Nederlanden.³¹⁶ Dat hij vanuit Deventer in de loop van de maand mei 1446 devote gemeenschappen te Deventer, Kampen en Zutphen bezocht en er aflaatbrieven rondstrooide, is al langer bekend.³¹⁷ Hoewel er geen bewijzen voor zijn, kan het haast niet anders dat hij bij die gelegenheid ook de besloten monialen van Diepenveen opnieuw heeft bezocht.

Ik vond echter ook meldingen terug van aflaatbrieven van Gozewijn Comhaer die hij eerder in de Zuidelijke Nederlanden bezorgde. Zo liet hij

³¹³ 'Steven Mumme van Keken' en zijn broer 'Coenraet Mumme, die Cartuser is tot Zeelem bij Diest', worden genoemd in een akte van het Viktor-Stift te Xanten van 15 november 1408 (Wilkes, *Inventar der Urkunden des Stiftsarchivs Xanten*, p. 220, nr. 1082). In de Index Deventer Rood 154 Dumbar van het Stadsarchief te Deventer is terug te vinden: 'Momme(n), (Mumme), Steven, schepen, 1397-1436'. Hij wordt vermeld als schepen te Deventer (1409-1441), in: Deventer, SA, Stadsarchief, Groote (vroeger Heilige Geesten-) en Voorster gasthuis te Deventer, inv. nr. 163, 165, 167, 211, 232, 285, 309, 362, 386, 388. Hij is terug te vinden als cameraar (1401-1441), in: Deventer, SA, Cameraars, inv. nr. 11, 12, 14, 15, 17, 18, 19, 218. – Met dank aan Sarah Zaunbrecher van het Stadsarchief te Deventer.

³¹⁴ Toen bv. in 1410 een boodschapper van de Deense koning naar Deventer kwam, werd hij ontvangen door de reeds vermelde Gerrit Comhaer en Gerrit van Rijssen, door Johan de Hoyer, Steven Momme en Coenraad ten Dune (Deventer cameraarsrekening over 1410, ed. De Meyer). Net als Gerrit van Rijssen had Coenraad ten Dune twee dochters die in Diepenveen intraden (Zusterboek van het klooster Diepenveen, ed. Brinkerink, p. 290-291). De naam Johan de Hoyer duikt op in de lijst van schepenen en raden van Deventer tussen 1371 en 1399 en tussen 1409 en 1421. De vermelde Johan de Hoyer was dezelfde persoon als, of verwant met, de schepen Johan de Hoyer die voldoende vertrouwen genoot van Geert Grote om in diens naam op te treden bij de stichting van het Meester Geertshuis (Van der Wansem, *Het ontstaan en de geschiedenis der Broederschap van het Gemene Leven tot 1400*, p. 71).

³¹⁵ Schlegel, 'Hanse und Kartausen'.

³¹⁶ Van der Toorn-Piebenga, 'Over de aflaatbrieven van Gozewijn Comhaer en de Moderne Devotie'.

³¹⁷ Aflaatbrieven van Gozewijn Comhaer, bisschop van Skálholt, gegeven in Deventer voor de abdij Mariënhorst in Ter Hunnepe (7 mei 1446), voor het hospitaal van de Heilige Geest in Deventer (29 mei 1446), voor de tertiariessenconventen St.-Agnes op de Vloetdijk en St.-Catharina op de Vloetdijk in Kampen en het convent O.L.V. en St.-Agnes te Blesdijke bij Steenwijk (30 mei 1446), voor de tertiariessen van Maria Magdalena of IJzendoorn, de zusters van het gemene leven van het Heer Hendrikshuis of Wolfshuis, van het Adamanshuis en het hospitaal te Zutphen (30 mei 1446), ed. Moll, 'Gozewijn Comhaer', p. 187-206.

op 1 februari 1446 in Antwerpen een aflaatbrief opstellen voor de besloten regulieren van Korsendonk, die met zijn profesklooster betrokken waren geweest bij de stichting en/of insluiting van een aantal kloosters (Tabel 1). Een dag later werd een aflaatbrief geschreven voor de kartuizers op 't Kiel, met wie Gozewijn enkele decennia eerder betrokken was bij de stichting van de besloten regulieren van Ten Troon te Grobbendonk (Tabel 1).³¹⁸ Op 19 februari was hij dan finaal in zijn profesklooster in Zelem, waar hij verdere beschikking trof met betrekking tot de erfenis van zijn vader.³¹⁹ Het valt niet uit te sluiten dat hij in dezelfde periode ook nog andere (besloten) kloosters in het Brabantse en Luikse bezocht.

Naast Hendrik van Coesfeld – hoofdzakelijk als *auctor* –, symboliseert Gozewijn Comhaer – hoofdzakelijk als *actor* – dan ook bij uitstek de link tussen de opbloei van het geestelijke leven in het Noorden en de weerslag daarvan – o.m. in het streven naar *inclusio* – in het Zuiden.

Figuur 27. – Zegel van de kartuizer Gozewijn Comhaer, bisschop van Skálholt
[Aflaatbrief, in: Kampen, Stadsarchief, Agnietenconvent, inv. nr. 212]

³¹⁸ Aflaatbrief van Gozewijn Comhaer, bisschop van Skálholt, gegeven in Antwerpen voor de regulieren van Korsendonk (1 februari 1446), ed. Prims; Aflaatbrief van Gozewijn Comhaer, bisschop van Skálholt, gegeven in Antwerpen voor de kartuis van Kiel (2 februari 1446), ed. Timmermans.

³¹⁹ Charters Zelem, nr. 143 & 186.

5.3. Het kloosterslot in tertiariissenconventen

Weinig bestudeerd zijn de Luikse tertiariissenconventen. Buiten losstaande en verouderde licentiaatsverhandelingen en monografieën, bestaat er enkel een recenter, algemeen overzichtsartikel.³²⁰ De besluiting in de derde-ordebeweging in het Luikse bisdom kan echter niet zomaar los gezien worden van deze in het Utrechtse bisdom.

5.3.1. De *inclusio* in het kapittel van Utrecht

Vanaf 1399 werden een aantal conventen van derde-ordelingen in het bisdom Utrecht besloten. In tegenstelling tot het streven naar het slot in Brabant en Luik, ging het hier louter om vrouwengemeenschappen. Verzoekende partijen waren in de eerste plaats de bisschop van Utrecht en voor-aanstaande geestelijken, maar ook in een aantal gevallen plaatselijke pastoors en bewoonsters van deze conventen of derden. De Utrechtse bisschop vaardigde hiervoor een specifieke goedkeuring uit, die naar de beginnende woorden de *Speciosus forma*-oorkonde kan worden genoemd.³²¹ De verwijzing naar de *fragilitas* van de maagden en weduwen waarop de oorkonde van toepassing is, kan men uiteraard lezen als patriarchale onderdrukking vanwege de kerkelijke overheid. Toch werd de zusters met deze oorkonde ook de kerkelijke vrijheid toegestaan, alsook de mogelijkheid tot het oprichten van eigen kapellen en kerkhoven. Alleen al wat *memoria* en collectieve herinnering betrof, bood de invoering van het slot de zusters in dit opzicht dus een voordeel tegenover niet-besloten derde-ordegemeenschappen.

Met betrekking tot de gebruikte formuleringen in de bisschoppelijke *Speciosus forma*-oorkondes voor de Utrechtse tertiariissen zijn er nog twee belangrijke zaken te vermelden die tot nog toe in de literatuur niet zijn opgemerkt. Ten eerste, zijn er bewoordingen terug te vinden die letterlijk teruggaan op de pauselijke constitutie *Periculoso* van paus Bonifatius VIII uit 1298.³²² De Utrechtse bisschop past hier een formulering uit een decretale tekst voor reguliere geestelijken toe op zusters, waarvan men zich kan afvragen of ze zichzelf daadwerkelijk als dusdanig beschouwden.

³²⁰ M. Carnier, 'De reguliere vrouwelijke derde orde in de Zuidelijke Nederlanden'.

³²¹ Van Engen, '*Speciosus forma*'; *Idem*, *De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht*, p. 244-273.

³²² Vergelijk de tekst van de *Speciosus forma*-oorkonde met de openingsparagraaf van *Periculoso* (cf. Makowski, *Canon Law and Cloistered Women*, p. 134: *Ita, quod nulli earum, religionem tacite vel expresse [...] in omni sanctimonia diligentius custodire*).

Een tweede punt van aandacht betreft het gebruik van de term *inclusio*, een term die reguleren in de Zuidelijke Nederlanden gaan gebruiken om het “nieuwe” te benadrukken van hun streven naar de insluiting. Voor de insluitingsoorkondes van de Utrechtse bisschop is er al gewezen op het feit dat de arenga in de *Speciosus forma*-oorkonde is geïnspireerd op het voorbeeld van pauselijke bullen voor clarissengemeenschappen uit de jaren 1320.³²³ Bovendien bevat de arenga van de vroegste *Speciosus forma*-oorkondes een verwijzing naar het bijbelse verhaal van de vijf wijze en vijf dwaze maagden.³²⁴ Deze passage vond ik letterlijk terug in pauselijke bullen uit de jaren 1240 waarmee een reeks Duitse en Italiaanse vrouwengemeenschappen werden geïncorporeerd in (of gecommiteerd onder) de dominicaanse of franciscaanse orde.³²⁵ In deze oorkondes wordt er gesproken over het dienen van God ‘met een ingesloten (*inclusus*) lichaam maar met bevrijde geest’.³²⁶ Wat de clarissen betreft, die in pauselijke bullen vaak als *sorores incluse* werden betiteld, is het belangrijk om op te merken dat hun professieformule een vierde gelofte van insluiting bevatte.³²⁷ De termen *inclusio* voor de insluiting als “daad” en *inclusus* voor een “ingeslotene” vonden dus in de dertiende eeuw een sterke ingang bij vrouwengemeenschappen die onder franciscaans charisma waren ontstaan. Bullen voor deze gemeenschappen, maar ook *Periculoso*, dat als een rechtstreeks gevolg van deze insluitingsbeweging kan beschouwd worden, weerklonken in de gebruikte formuleringen in de Utrechtse *Speciosus forma*-oorkondes. Over het ‘nut van de insluiting’ (*de inclusionis utilitate*) handelt ook het tweede hoofdstuk van het twaalfde-eeuwse *Speculum virginum*.³²⁸ Dit werk kende in de Lage Landen een ‘tweede verspreidingsgolf’ in Middelnederlandse vertaling, met name in tertiariissen-conventen. De belangrijkste boodschap van de *Spieghel der maechden* was het leren aanvaarden van de insluiting en het inzien van het nut daarvan (*nutticheit des beslutens*).³²⁹

³²³ Van Engen, ‘*Speciosus forma*’, p. 219, n. 69 & 220, n. 73.

³²⁴ *Ibidem*, p. 219, n. 60.

³²⁵ Vergelijk de tekst van de *Speciosus forma*-oorkonde (zie vorige noot) met de tekst van deze pauselijke bullen (cf. Grundmann, *Religious Movements in the Middle Ages*, p. 117 [...] *prudentes virgines que se parant accensis lampadibus obviam sponso ire tanto propensiori debet studio prosequi caritatis, quanto maiori propter fragilitatem sexus indigere suffragio dinoscuntur*).

³²⁶ *Ibidem*, p. 117: [...] *vos incluse corpore in castris claustralibus mente tamen libera devote Domino famulantes* [...].

³²⁷ Roest, *Order and Disorder*, p. 272, n. 161.

³²⁸ *Speculum virginum*, ed. & tr. Seyfarth.

³²⁹ Corbellini, ‘Een oude spiegel voor nieuwe maagden’.

Bemerkenswaardig aan de *inclusio* bij de Utrechtse tertiariissen vanaf 1399 is dat deze (kort) vóór het streven naar het kloosterslot in Brabant en Luik een aanvang neemt. Dit doet op zijn minst de vraag rijzen of de Korsendonkse regulieren met de derde-ordebeweging in contact stonden. Dergelijke connectie blijkt wel uit het feit dat Hendrik van Zelle, *rector* (of eerste, aangeduide prior) van Korsendonk, samen met enkele vooraanstaande figuren van het Utrechtse kapittel op 13 september 1399 opduikt als getuige bij een *donatio inter vivos* van Goudse zusters in de kapel van het eerste besloten tertiariissenconvent, namelijk dat van St.-Caecilia te Utrecht.³³⁰ Nauwelijks enkele jaren later zou Van Zelles opvolger Wouter van Gierle zich met zusters in Tienen inlaten (Tabel 1).

5.3.2. De besluiting van Luikse tertiariissenconventen

Tot de jaren 1430 vonden er in het Luikse bisdom een aantal stichtingen plaats van derde-ordeconventen: tussen 1378 en 1401 de tertiariissen aan de Papenhulst te 's-Hertogenbosch, die zich later op de Windmolenberg en finaal achter de Tolbrug vestigden (Tabel 4), ca. 1410 de tertiariissen van Genooi te Venlo (Tabel 4), in 1412 de tertiariissen van Kabbeek te Tienen (Tabel 3), ca. 1423-1425 de tertiariissen op de Uilenburg te 's-Hertogenbosch (Tabel 4), rond 1424 de tertiariissen van St.-Clara te Tongeren (Tabel 4), in 1425 de tertianen van St.-Hieronymusveld te Zepperen en in 1430 de tertiariissen van St.-Catharinadal te Hasselt (Tabel 4). Van deze conventen zijn weinig bronnen beschikbaar die een idee geven over de idealen van de stichters en de eerste bewoonsters. Met uitzondering van het Tienese convent, dat vrijwel onmiddellijk een conversinnenconvent werd, is het ook niet duidelijk of er voor alle gemeenschappen bij aanvang de wens bestond om ze in te sluiten. Er zijn slechts twee bisschoppelijke goedkeuringen bekend, met name voor het tertianenconvent te Zepperen uit 1425³³¹ en voor het tertiariissenconvent te Hasselt uit 1430.³³² Tussen de oorkonden bestaan er overeenkomsten: beide gemeenschappen werden opgericht als een 'conventuele congregatie' (*conventualis congregatio*) 'van de zogenaamde derde orde van St.-Franciscus', bestaande uit maximaal 20 bewo-

³³⁰ Goudriaan, 'Gouda en de Moderne Devotie', p. 125.

³³¹ Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Hieronymusveld te Zepperen door Jan van Heinsberg (15 februari 1425), ed. Kempeneers.

³³² Bisschoppelijke goedkeuring van het convent St.-Catharinadal te Hasselt door Jan van Heinsberg (12 november 1430) [afschrift ca. 1635-1640 in H. Van den Bergh, *Monumenta Patriae Leodiensis*], in: Liège [Luik], BU, MS. 188, fol. 166. Volgens de oorkonde vroeg stichteres Yda Putsings bij testament om in haar huis met aanhorigheden te Hasselt een *domus* of een *cenobium* op te richten voor een *congregatio* of *conventus* van maagden en vrouwen, waarin een altaar met oratorium kan opgericht worden om dagelijks de mis op te dragen.

ners die van handenarbeid zouden leven. Er werd echter nergens expliciet verwezen naar het voorbeeld of de privileges van het Utrechtse tertiarijsenkapittel, noch werd er gesproken over het invoeren van de besluiting. In tegenstelling tot het convent in Zepperen, waar de gardiaan van de Tiense minderbroeders werd aangeduid als visitator, werd voor het Hasseltse convent de prior van de Luikse kruisheren gevraagd te visiteren.³³³ Terwijl de tertianen te Zepperen werden verplicht missen bij te wonen in de parochiekerk, kregen de Hasseltse zusters – omdat er reeds een kapel gebouwd was – de toestemming om in hun kapel de mis te laten lezen op een draagbaar altaar.

Helemaal anders klinkt de oorkonde uit 1435 waarin Jan van Heinsberg de tertianen te Zepperen de goedkeuring gaf een oratorium en altaren alsook een kerkhof op te richten en te laten wijden, het habijt aan te nemen naar het voorbeeld van de broeders uit het bisdom Utrecht en voorlopig een visitator te kiezen, ‘totdat hun huis opgenomen wordt in het generaal kapittel van de derde orde in het Utrechtse bisdom’. De broeders mochten ook een eigen biechtvader kiezen, maar zij moesten wel de drie geloften afleggen.³³⁴ Gelijkaardige verwijzingen naar het bisdom Utrecht zijn terug te vinden in de bisschoppelijke oorkonde uit 1438 voor het convent St.-Agnietenberg te Tongeren (Tabel 4)³³⁵, gewijd aan Johannes de evangelist, Agnes en Caecilia. Op vraag van de zusters, die sinds 1434 als zusters van handenarbeid leefden³³⁶, stond Jan van Heinsberg toe om het habijt, observantie en *modus vivendi* aan te nemen ‘naar het voorbeeld van de ingesloten zusters uit het bisdom Utrecht onder het eeuwige slot’ (*ad instar domuum sororum incluserum dicti ordinis Traiectensis diocesis sub perpetua clausura*), volgens hun statuten en gewoonten. Ook hier werden de drie geloften opgelegd. Voorlopig werd de abt van St.-Jacob te Luik aangesteld als visitator.

³³³ De keuze voor de Tiense minderbroeders was misschien het gevolg van de goede naam die het klooster gekregen had door de hervormingen die er doorgevoerd waren door de – reeds eerder vermelde – gardiaan Michael de Horreo, een volgeling van Geert Grote (zie n. 48 en 96). Hetzelfde kan gezegd worden van de Luikse kruisheren, waar prior Gerard van Goch zich zeer verdienstelijk gemaakt had voor de hervormingsbeweging in zijn orde.

³³⁴ Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Hieronymusveld te Zepperen door Jan van Heinsberg (22 juni 1435), ed. Kempeneers.

³³⁵ Bisschoppelijke goedkeuring door Jan van Heinsberg van het convent St.-Agnes te Tongeren (21 maart 1438), ed. Paquay. Elizabeth Moninx, *magistra*, en Catharina van Repen, *procuratrix*, gingen akkoord met de door het Tongerse kapittel opgelegde voorwaarden (Paquay, ‘Cartulaire de l’ancienne église collégiale et archidiaconale de Notre-Dame à Tongres’, p. 317-319, nr. 264).

³³⁶ In 1434 had de bisschop de vrouwen van St.-Agnietenberg in de Repenstraat toegestaan een zustergemeenschap te vormen volgens de constituties *Ex iniuncto nobis* en *Recta ratio*. Zij mochten gewoonten, een visitator en een biechtvader aannemen, en een bidplaats oprichten. (*Ibidem*, p. 297-299, nr. 448).

Ook in de bisschoppelijke oorkonde uit 1439 voor het in 1432 gestichte tertiariissenconvent St.-Catharinadal te Achel (Tabel 4)³³⁷, gewijd aan Maria, Catharina en Barbara, alsook die uit hetzelfde jaar voor het convent van Agnietendal te Peer (Tabel 4)³³⁸, voorheen een *domus* of *congregatio* van samenwonende vrouwen, gewijd aan Maria, Agnes en Barbara, werden dezelfde privileges door de bisschop gegeven: 20 tot 24 zusters mochten er onder het eeuwige slot de drie geloften afleggen naar het voorbeeld van hun zusters in het Utrechtse bisdom. Er werd een visitator aangesteld ‘totdat het huis in het generaal kapittel van de derde orde in het bisdom Utrecht geïntegreerd wordt’. In Achel werd dat voorlopig de officiaal van de bisschop, in Peer de prior van de Windesheimer regulieren van Woensel bij Eindhoven (Tabel 1).

Zowel in Tongeren, Achel en Peer ging het dus over reeds bestaande gemeenschappen van semi-religieuze aard, die aansluiting bij het Kapittel van Utrecht zochten, en die besloten tertiariissen met de drie geloften werden, wat de bewoonsters toeliet om missen en officies bij te wonen in gewijde kapellen of *oratoria* en om begraafplaatsen op te richten, mits een overeenkomst met de plaatselijke pastoor.

Deze aansluiting bij het kapittel van Utrecht vond echter niet plaats. Op 22 april 1441 verenigde de Luikse bisschop de broeders en zusters van de derde orde in zijn bisdom in een congregatie, die naar het hoofdconvent bekend zou komen te staan als het kapittel van Zepperen.³³⁹ Op dezelfde dag kreeg het tertiariissenconvent van St.-Annadal te Maastricht ook een bisschoppelijke goedkeuring.³⁴⁰ Rond die tijd moeten ook de bejinnen van Maagdendries te Maastricht goedkeuring gekregen hebben voor hun overgang naar een besloten tertiariissenconvent. Immers, in de bisschoppelijke goedkeuring van 21 september 1441, die het reeds bestaande Hasseltse tertiariissenconvent van St.-Catharinadal dezelfde privileges gaf als de andere besloten tertiariissen in het bisdom Luik³⁴¹, werd er niet langer verwezen naar het Utrechtse diocees: de Hasseltse zusters werden besloten tertiariissen met drie geloften naar het voorbeeld van de

³³⁷ Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Catharinadal te Achel door Jan van Heinsberg (6 mei 1439) [afschrift], in: Hasselt, RA, Catharinadal Achel, inv. nr. 3.

³³⁸ Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Agnesdal te Peer door Jan van Heinsberg (28 augustus 1439), in: Hasselt, RA, Agnietendal Peer, inv. nr. 11.

³³⁹ Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*, p. 345.

³⁴⁰ Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Annadal te Maastricht door Jan van Heinsberg (22 april 1441) [verloren gegaan?], volgens *Annuaire de la province de Limbourg*, p. 103.

³⁴¹ Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Catharinadal te Hasselt door Jan van Heinsberg (21 september 1441) [afschrift ca. 1635-1640 in H. Van den Bergh, *Monumenta Patriae Leodiensis*], in: Liège, BU, MS 188, fol. 167-168.

besloten zusters in de stad Maastricht ‘opten Sacxdriesch’ (Tabel 4). Eén van de Maastrichtse tertiariissen, Aleid Blaerthuys van Peelt (†1473), was eind januari 1440 naar Hasselt gestuurd als nieuwe overste.³⁴² Blijkens de bisschoppelijke oorkonde, vervulde de prior van de Luikse kruisheren, die in 1430 was aangesteld tot visitator, elf jaar later nog steeds deze functie.

De tertiariissen van Mariawijngaard te Weert (Tabel 4), in 1436 gesticht, hebben misschien in dezelfde periode gelijkaardige privileges gekregen, aangezien in 1442 hun kapel gewijd werd.³⁴³ Op 15 februari 1451 keurde de bisschop de overgang goed van de zusters van het gemene leven van Nicolaasberg te Aarschot (Tabel 4), die bij testament vanaf 1439 gesticht waren, naar een besloten tertiariissenconvent. De zusters werden gevisiteerd door de (besloten) Windesheimer regulieren van Leuven (Tabel 2), voorheen broeders van het gemene leven.³⁴⁴ Voor de conventen te Weert en Aarschot, die in de jaren 1450 regularissen werden, zijn de bisschoppelijke oorkondes echter niet meer overgeleverd.

In de bisschoppelijke goedkeuring uit 1451 voor de besloten tertiariissen van Catharinaberg te Oisterwijk en die uit 1454 voor Agnetendal te Dommelen (Tabel 4)³⁴⁵ werd opnieuw gewezen op het voorbeeld van de Utrechtse tertiariissen. In de goedkeuring uit 1454 van de overgang van de Steynaert zusters in St.-Truiden (Tabel 4) naar een besloten tertiariissenconvent met twaalf geprofeste en twaalf ongeprofeste zusters, refereerde bisschop Jan van Heinsberg aan ‘de besloten tertiariissen in de stad Tongeren’³⁴⁶, die in 1438 naar het voorbeeld van de besloten Utrechtse tertiariissen gesticht werden. Ook Van Heinsbergs opvolger, bisschop Lodewijk van Bourbon, verwees in de oorkonden voor de tertiariissen van Bloem-

³⁴² Volgens een kort kroniekje te vinden in het Obituarium van het convent St.-Catharinadal te Hasselt, in: Hasselt, RA, Klooster St.-Catharinadal in Hasselt, inv. nr. 1, p. 64, is zij op 29 januari 1440 op last van de bisschop vanuit Maastricht naar Hasselt gestuurd.

³⁴³ Creemers, *Kronijk uit het klooster Maria-Wijngaard te Weert*, p. 10. Deze *kronijk* is nogal laconiek en onduidelijk over de beginperiode van het klooster. De vermelding dat in ‘*t vijftigste jaer daerna* (1450 of 1492?) *so heeft die bischop die susteren besloten en gewijdt in Augustinus-orden, mer daer bleef, er sommige in Franciscus-orden* zou kunnen doen uitschijnen dat de tertiariissen nog niet besloten waren vóór deze overgang. Gezien de politiek van Jan van Heinsberg, is het echter uit te sluiten dat het tertiariissenconvent niet de geloften en de besluiting zou zijn opgelegd. Zie ook de overeenkomst met Jacob van Horne uit 1446, gepubliceerd door A. Pompen, ‘Jacob de Eerste, graaf van Horne’, in: *Publications de la Société historique et archéologique dans le duché de Limbourg*, 40 / n.s. 20 (1904), p. 40-41.

³⁴⁴ Vanhoof, ‘De Moderne Devoten te Aarschot’, p. 149-151.

³⁴⁵ Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Agnesdal te Dommelen door Jan van Heinsberg (2 maart 1454), ed. Van den Elsen & Hoevenaars.

³⁴⁶ Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Hieronymusdal of Steynaert te St.-Truiden door Jan van Heinsberg (6 augustus 1454), ed. Piot. De Truiense zusters mogen vrij een visitator kiezen, maar de bisschop suggereert één van de bewoners van de benedictijner abdij van St.-Truiden te kiezen en stelt als voorlopige visitator de abt ervan aan.

kamp (Elizabeth & Agnes) achter de Tolbrug (1459)³⁴⁷ en Mariënborg (Burg van Maria & Barbara) op de Uilenburg (1469)³⁴⁸ in 's-Hertogenbosch ook expliciet naar de politiek van Jan van Heinsberg m.b.t. de voorrechten die aan 'personen in de stad en het diocees van Utrecht' gegeven waren.

De oudere stichtingen te Hasselt, Achel en Peer kenden heel wat dochterstichtingen. Vanuit Hasselt kwamen de conventen Margareta in Josaphatsdal te Bergen-op-Zoom (ca. 1462), O.L.V. ter Rivieren te Bree (ca. 1464), Sion te Lier (ca. 1468 – bisdom Kamerijk), O.L.V. ter Engelen te Bilzen (ca. 1472) en de Soeurs de Hasque te Luik (ca. 1493) tot stand (Tabel 4). Vanuit Achel werd het convent Agnetendal te Dommelen (1454) gesticht (Tabel 4), dat op haar beurt meerdere stichtingen voortbracht. In oktober 1471 vroeg Hendrik van Ranst, heer van Boxtel, in uitvoering van de wilsbeschikking van zijn neef Jan van Kronenburg, aan de bisschop van Luik de goedkeuring van de stichting van een convent van 'geestelijke maagden en zusters van de derde orde' met de drie geloften, 'zoals er in Hasselt en Dommelen wonen'. Er kwamen zusters uit Dommelen over. De goedkeuring voor het besloten tertiariissenconvent Elizabethsdal te Boxtel door de Luikse bisschop Lodewijk de Bourbon volgde in 1472 (Tabel 4).³⁴⁹ In 1475 keurde dezelfde bisschop de stichting goed van het besloten tertiariissenconvent Eikendonk (Barbaradal) in Den Dungen (Tabel 4), 'naar het voorbeeld van Agnetendal te Peer'. De bisschop stelde voor om het te bevolken met zes zusters van Dommelen.³⁵⁰ Tenslotte stonden in 1539 de conventen van Achel en Dommelen aan de wieg van het tertiariissenconvent Mariaschoot te Asten (Tabel 4). Het convent van Peer stond dan weer aan de basis van de besloten tertiariissenconventen van Beyart of Dal van Josaphat te Maastricht (1481) en van Annaberg of Annadal te Luithagen-Mortsel (1497 – bisdom Kamerijk).

³⁴⁷ Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent Bloemkamp (Elizabeth & Agnes) achter de Tolbrug te 's-Hertogenbosch door Lodewijk van Bourbon (12 oktober 1459), ed. Van den Elsen & Hoevenaars.

³⁴⁸ Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent Burg van Maria & Barbara (Mariënborg) op de Uilenburg te 's-Hertogenbosch door Lodewijk van Bourbon (28 juli 1469), in: 's-Hertogenbosch, BHIC, Klooster Mariënborg op de Uilenburg, inv. nr. 290, ed. Van den Elsen & Hoevenaars.

³⁴⁹ Bisschoppelijke oorkonde voor het convent St.-Elizabethsdal te Boxtel door Lodewijk van Bourbon (16 januari 1472) [afschrift 16e eeuw], in: 's-Hertogenbosch, BHIC, *Schepenprotocollen Boxtel, Akten van delingen, overdrachten en geloften*, inv. nr. 64, fol. 89r. Zie ook: De Kok, 'Inventaris van het archief der Clarissen te Megen', p. 86, nr. 7; *Idem*, 'Bijdragen tot de geschiedenis van het Sint-Elizabethsdal te Boxtel'.

³⁵⁰ Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Barbaradal op de Eikendonk in Den Dungen door Lodewijk van Bourbon (26 mei 1475), ed. Van den Elsen & Hoevenaars.

De laatste stichting uit de vijftiende eeuw in het bisdom Luik vond plaats rond 1495, toen bisschop Jan van Horne goedkeuring gaf om een begijnhof te Aken om te vormen tot een besloten tertiariissenconvent met geloften *ad instar sororum [...] inclusarum et sub clausura perpetua*, bevestigd d.m.v. een pauselijke bul in 1495 (Tabel 4).³⁵¹

Het valt op dat Jan van Heinsberg zijn politiek t.o.v. de tertiariissen in zijn bisdom grondig wijzigde en dat er een aantal nieuwe of bestaande vrouwengemeenschappen besloten tertiariissen werden, op het moment dat Windesheimer regulieren worstelden met de *cura monialium* en in de periode dat monialen- en regularissenkloosters nieuwe statuten kregen. Ernest Persoons heeft er reeds op gewezen dat als gevolg van deze problematiek in de periode tussen 1432 en 1448 geen enkel regularissenklooster gesticht werd in het bisdom Luik. Pas vanaf 1448 vonden er nieuwe stichtingen plaats.³⁵² Hierbij kan opgemerkt worden dat ook enkele besloten tertiariissenkloosters in de tweede helft van de vijftiende eeuw de overgang maakten naar een regularissenklooster (Tabel 4).

De initiële wens van de Luikse derde-ordelingen tot aansluiting bij het kapittel van Utrecht reflecteert een duidelijke invloed vanuit het Utrechtse bisdom. Of er daadwerkelijk ook Utrechtse tertiariissen of andere zusters als eerste bewoners betrokken waren bij de vroegste stichtingen is – met uitzondering van het St.-Agnesconvent in Tienen (Tabel 3) – bij gebrek aan bronnen niet uit te maken. Wel waren een aantal tertiariissenconventen in feite doorstichtingen van zusters van het gemene leven (Tabel 4). Effectieve aansluiting van Luikse conventen bij het kapittel van Utrecht was bovendien problematisch, aangezien Utrechtse derde-ordelingen niet of slechts gedeeltelijk exempt waren van de bisschoppelijke jurisdictie.³⁵³

Er is nogal resoluut door sommige onderzoekers beweerd dat de derde-ordebeweging in het Luikse bisdom niet tot de Moderne Devotie zou kunnen gerekend worden. Maar, het is om te beginnen niet correct dat de invloed van de modern-devote kloosterwetgeving gering zou zijn geweest.³⁵⁴ Ook de wijziging in de politiek van de Luikse bisschop eind jaren 1430 om de derde-ordelingen in zijn bisdom de drie geloften op te leggen is in het verleden opgevoerd als argument hiervoor. Maar dat was een keuze van de bisschop, en in vele Luikse conventen – met name de gemeenschappen die sterk afhankelijk waren van handenarbeid zoals bv. weven – doken al snel zogenaamde “buitenzusters” op, ongeprofeste zus-

³⁵¹ Pauselijke bul *De personarum omnium* van Alexander VI (16 mei 1495), ed. Wadding.

³⁵² Persoons, *Het kapittel van Windesheim en de laat-middeleeuwse vroomheid*, p. 92-93.

³⁵³ Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*, p. 167, n. 34.

³⁵⁴ *Ibidem*, p. 347-349.

ters die buiten het slot leefden.³⁵⁵ Ten slotte blijkt uit heel wat handschriften (met voornamelijk Middelnederlandse literatuur) een intensieve kopiëeractiviteit in conventen die een wat meer contemplatief karakter gingen aannemen, zoals bv. Catharinadal te Hasselt of Maagdendries te Maastricht. Deze handschriften blijken ook kartuizerteksten te bevatten, zoals de vertaalde *Vita Christi*³⁵⁶ van de kartuizer Ludolf van Saksen, de vertaalde sermoenen op het Onze Vader³⁵⁷ van de Zelemse profes Herman Steenken van Schüttorf, alsook het vertaalde *Coronula BMV*³⁵⁸ en een set van Middelnederlandse meditaties³⁵⁹ van de Luikse kartuizer Jacob van Gruitrode. Opvallend is eveneens het kopiëren van teksten van de Hernse bijbelvertaler in Catharinadal en haar dochterstichtingen te Lier en Bergen-op-Zoom, die wellicht vanuit Zepperen naar Hasselt gekomen waren.³⁶⁰ Ook Dionysius de Kartuizer ondersteunde het kapittel van Zepperen door op verzoek van de derde-ordelingen twee instructieve traktaatjes te schrijven.³⁶¹

Voor de meeste tertiariissenconventen zijn weinig gegevens beschikbaar over de gekozen visitatoren. Het is lang niet zeker dat zij (alle) gevisiteerd werden door leden van het kapittel van Zepperen. Net als in het Utrechtse bisdom, kwamen sommige conventen in de latere vijftiende eeuw onder invloed van (observante) minderbroeders, wat in de eerste helft van de eeuw zeker niet het geval was.³⁶² Ook gelijkaardig voor deze periode is visitatie door kruisheren.³⁶³ In heel wat (bekende) gevallen waren de biechtvaders echter seculiere geestelijken.

³⁵⁵ Zie bv.: Indestege, *Memorieboek van het klooster van Onze-Lieve-Vrouw-ter-Riviere te Bree*, passim.

³⁵⁶ Deschamps, 'Ludolf van Saksen, *Vita Jesu Christi e quatuor Evangeliiis et scriptoribus orthodoxis concinnata, Pars secunda*, kap. 58-66 en 68-89, Middelnederlandse vertaling. – Hasselt, St.-Catharinadal, 1472 [Den Haag, KB, MS 73 E 7]'.
³⁵⁷ Deschamps, 'Herman Stekin, *Sermones quinquaginta super orationem dominicam*, Middelnederlandse bewerking. – Maastricht, Maagdendries, 1487 [Gent, KANTL, MS 10]'.
³⁵⁸ Gaens, 'Spiritu Jesu operante', p. 156, nr. 125 & 130; p. 157, nr. 142.
³⁵⁹ *Ibidem*, p. 160-161, nr. 160-165.
³⁶⁰ Deschamps, 'Drie fragmenten van een Middelnederlandse bijbel afkomstig uit het kartuizerklooster te Zelem', p. 82-83, n. 18 [over London, BL, MS Add. 15310-1 uit Catharinadal, gemaakt in Zepperen; zie verder ook: Liège, BU, MS 2635 uit Catharinadal; Brussel, KB, MS II 2409 uit Sion; Brussel, KB, 1173-74 & 11156-58 uit Bergen-op-Zoom].
³⁶¹ Van Engen, 'Dionysius de Kartuizer en de tertiariissen van het kapittel van Zepperen'.
³⁶² De gardiaan van de vroeg hervormde Tiense minderbroeders, die hier en daar betrokken was bij devote stichtingen, vormt een uitzondering (zie n. 48, 96). Voor Bree, dat vanaf 1495 onder de invloed van de observante minderbroeders van Weert komt, zie: Corstjens, 'De franciscanessen van het klooster O.-L.-Vrouw-ter-Rivieren te Bree', p. 86. Voor Bilzen, zie: Paquay & Simoens, *Bilzen voorheen. Geschiedkundige schets*, p. 160-162.
³⁶³ Zie bv.: Stinissen, *Geschiedenis van Agnetendal, het tertiariissenklooster van Peer*, p. 30, n. 19-20 & 31-35; Schrickx, *Betlehem in de Bangert*, p. 93-94.

De actieve betrokkenheid van de kartuizers bij de stichting en insluiting van tertiariissenconventen in het Luikse bisdom lijkt eerder beperkt te zijn geweest – er is althans in de (schaarse) bronnen weinig over terug te vinden. Rond 1459-1460 werd er wel in de Zelemse kartuis een handschrift geproduceerd dat de franciscaanse derde-ordereregels (een afschrift van de *Regula bullata* en de bul *Supra montem*), een professieformule en een reeks franciscaanse spirituele teksten bevatte.³⁶⁴ De reden voor de aanleg van dit manuscript is onduidelijk. Wat de overgang betreft van de begijnen van Zichem, met wie de Zelemse kartuizers economische banden hadden³⁶⁵, naar een besloten tertiariissenconvent in 1468 (Tabel 4), kan uit de bronnen geen betrokkenheid van de kartuizers opgemaakt worden. Maar toen de Zichemse zusters in 1474 de regels van Augustinus aannamen, werd de prior van Zelem aangeduid als visitator.³⁶⁶

Eerder, rond 1450, werden de besloten tertiariissen van Steynaert (Tabel 4) in St.-Truiden geïncorporeerd in het regularissenklooster Luciëndal (Tabel 1 & 3) in dezelfde stad. De bisschop duidde Jacob van Gruitrode, prior van de Luikse kartuizers, en de rector van Luciëndal aan als visitatoren van de zusters.³⁶⁷

³⁶⁴ Zie: Hendrickx, 'Geschriften over en van Franciscus van Assisi' voor een korte beschrijving van dit handschrift [Paris, Bibliothèque Mazarine, MS 989]. Ook de Utrechtse kartuizers bewaarden een afschrift van de bul *Supra montem* (Van Engen, *De derde orde van Sint-Franciscus*, p. 26, n. 39).

³⁶⁵ Charters Zelem, nr. 212 & 500; Raymaekers, *Historische oogslag op het voormalige karthuizersklooster te Zeelhem*, p. 21.

³⁶⁶ Tweede visitator werd Gillis de Platea (†1489), kanunnik van St.-Pieter te Leuven en een latere weldoener van het nieuwe kartuizerklooster te Leuven. De *cura* over het regularissenklooster, gekend als Ter Elzen, werd gegeven aan de regulier Jan Bellens (†1483), voorheen prior van de Windesheimer regulieren van Bois-Seigneur-Isaac en voorheen rector van St.-Agnes in Gent (*Chronicon Bethlemiticum*, fol. 273r; Laureys, *Het Elzenklooster te Zichem*, p. 19-43; Van den Auweele & Verrycken, 'Imago fundatoris', p. 93-94). Gillis de Platea, een persoonlijke vriend van Jan Bellens, was regent van de pedagogie Kasteel aan de Leuvense universiteit en werd kanunnik van St.-Lambertus in Luik en aartsdiaken van Hene-gouwen. Bij testament liet hij St.-Agnes te Gent, Ter Elzen te Zichem en de nieuwe kartuis van Leuven elk een derde van zijn bezittingen na (Jan vander Meulen, *Historiae Lovaniensium libri xiv*, lib. 5, cap. 35, ed. De Ram, vol. 1, p. 295). Egidius was de oom van de Gentse kartuizer Charles Serraes (Arnold Beeltsens, *Chronica domus Capelle*, ed. Lamalle, *Arnold Beeltsens et Jean Ammonius, Chronique de la Chartreuse de la Chapelle à Hérinnes-lez-Enghien*, p. 83-84).

³⁶⁷ Persoons, 'Prieuré de Luciëndal à Saint-Trond', p. 264; *Idem*, 'Enkele nota's over Luciëndal en Hieronymusdal te Sint-Truiden', p. 108-113.

Tabel 4. – Stichtingen van besloten tertiariissenconventen in het bisdom Luik in de vijftiende eeuw, chronologisch volgens bisschoppelijke goedkeuring

	Stichting	Goedkeuring	Overgang
Tongeren, Agnetenberg	1434 zusters	1438	
Achel, Catharinadal	1432 tertiarissen	1439	
Peer, Agnetendal	<1437 zusters	1439	
Maastricht, Maagdendries	begijnen	<1441	
Maastricht, Annadal	1441	1441	
Hasselt, Catharinadal	1430 tertiarissen	1441	
Aarschot, St.-Niklaasberg	ca. 1445 zusters	1451	1454 regularissen
Oisterwijk, Catharinaberg	ca. 1440	1451	
Dommelen, Agnetendal	1453 vanuit Achel	1454	
St.-Truiden, Steynaert	1396?, <1423 zusters	1454	
's-Hertogenbosch, Bloemkamp achter de Tolbrug	>1378 <1401 tertiarissen	1459	
Bergen-op-Zoom, Margareta in Josaphatsdal	vanuit Hasselt	ca. 1462	1470 (of 1480?) regularissen
Bree, OLV ter Rivieren	vanuit Hasselt	ca. 1464	
*Lier, Sion	vanuit Hasselt	ca. 1468	
Zichem, OLV ter Elzen	begijnhof	1468	1474 regularissen
's-Hertogenbosch, Mariënborg op de Uilenburg	ca. 1423-1425 tertiarissen	1469	
Bilzen, OLV ter Engelen	vanuit Hasselt	ca. 1472	
Boxtel, Elizabethsdal		1472	1504 clarissen
's-Hertogenbosch, Eikendonk (Barbaradal)	naar Peer vanuit Dommelen	1475	

Grave, Mariëngraf	1459 tertiarissen	1475
Maastricht, Beyart (Dal van Josaphat)	1476 vanuit Peer	1481
Liège [Luik], Soeurs de Hasque	vanuit Hasselt	ca. 1493
Aachen [Aken], Marienthal	begijnen	ca. 1495
*Luithagen-Mortsel, Annaberg/dal	1496 vanuit Peer	1497
Asten, Mariaschoot	vanuit Achel & Dommelen	1539

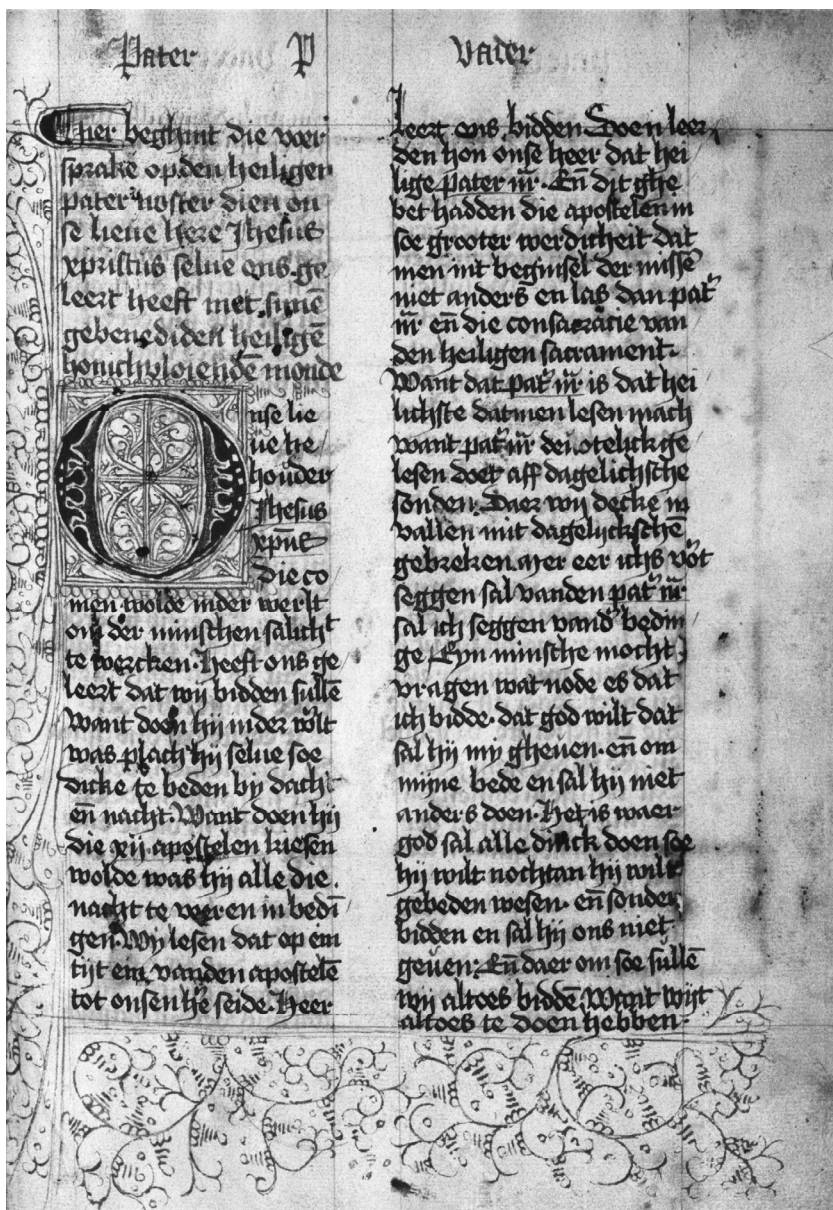
Conventen waarvoor de tertiarissenstatus onduidelijk is of waarvoor bronnen ontbreken

---

Venlo, Genooi	1410?	?	
Tongeren, St.-Clara	1424?	?	
Weert, Mariawijngaard	1436 tertiarissen	ca. 1442?	1450 of 1456 regularissen
Waalwijk, Nazareth		1450? of 1454?	1471
Haren, Bethlehem	1501 tertiarissen	1521?	

Legende: * = convent gelegen in het bisdom Kamerijk, maar gesticht vanuit Luik

Figuur 28. – De *Sermones quinquaginta super orationem dominicam* van de Zelemse kartuizer Hendrik Steenken van Schüttorf in Middernederlandse vertaling, in een handschrift afkomstig van de tertiarissen van Maagdendries te Maastricht [Gent, Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde, MS 10]

5.4. Slotbeschouwingen

Op 22 november 1474 werd de 91-jarige Winand Eyck van Xanten dood teruggevonden in zijn cel in het Windesheimse klooster St.-Jan-de-Doper te Aken (Tabel 2), zittend op zijn knieën met een rosarium in zijn handen, zoals Paulus van Thebe, de eerste kluizenaar.³⁶⁸ Als jongere kapelaan en biechtvader van de stichters, had hij 55 jaar eerder, in 1419, zijn broodheren aangezet om een besloten regulierenklooster op te richten. Blijkens een oorkonde werd het *more Cartusiensium* besloten³⁶⁹, nadat hij er zelf in 1420 was ingetreden.³⁷⁰ Zijn liefde voor de kartuizers blijkt ook nog uit het feit dat hij de kopiist werd van het oudste (overgeleverde en gedateerde) handschrift met het *Speculum aureum peccatricis anime* van de Luikse kartuizer Jacob van Gruitrode.³⁷¹

Deze zéér vroege insluiting van een regulierenklooster “op de kartuizermanier” wordt wel door Peter Impens vermeld in zijn kroniek, maar hij moffelt het enigszins weg omdat er volgens hem geen sprake was van een extra gelofte.³⁷² Zoals eerder aangegeven, is het zéér de vraag of die vierde gelofte ook in andere Windesheimse regulierenkloosters zo consequent toegepast werd. Het afleggen van een speciale gelofte van insluiting was immers een privilege dat enkele kloosters van het kapittel van Groenendaal van de Luikse bisschop hadden gekregen en dat zij mochten behouden toen dat kapittel verenigd werd met het Windesheimse kapittel. Maar bij deze vroege insluiting in het bisdom Luik waren geen Windesheimse regulierenkloosters betrokken, en het past natuurlijk ook niet zo goed in Impens’ “Brabantse” verhaal. Dit voorbeeld toont aan dat men de kroniek van Impens met de nodige kritische zin moet benaderen.

Men vergist zich eveneens door het streven naar besluiting als een louter “Brabantse” aangelegenheid te zien en als een wat bizar nevenverschijnsel in de ontwikkeling van het kapittel van Windesheim. Zo is het streven naar het kloosterslot in het hertogdom Gelre & Gulik in dezelfde periode nooit onderzocht. In de stichtingsoorkonde van 12 november 1405 voor het monialenklooster te Renkum bij Wageningen, dat later bij het kapittel van Windesheim zou aansluiten, gaven hertog Reinoud IV en zijn echtgenote Maria van Harcourt immers expliciet aan dat het een be-

³⁶⁸ Greving, ‘Geschichte des Klosters der Windesheimer Chorherren zu Aachen’, p. 90 & 104.

³⁶⁹ *Ibidem*, p. 5, n. 3 & p. 9-10, n. 3. Jan de Waal, prior van Bethlehem te Zwolle en de prior van Neuss waren bij de stichting betrokken (*Ibidem*, p. 6, n. 3).

³⁷⁰ *Ibidem*, p. 25, n. 1.

³⁷¹ Gaens, ‘*Spiritu Iesu operante*’, p. 139.

³⁷² Zie Impens’ lijst in *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 94r-96v.

sloten klooster moest worden.³⁷³ Ook de pastoorsoorkonde van het besloten convent Mariaweide te Venlo (Tabel 3) uit 1413 vertoont tekenen van bemoeienis van de hertog van Gelre.³⁷⁴ Men kan hier wijzen op de gekende banden van de hertogen met de kartuizers, met name met die van Monnikhuizen. Maar zelfs wat de Zelemse kartuizers betreft, komt hertogin Maria van Harcourt in 1425 in haar hoedanigheid van vrouwe van Aarschot als weldoener voor in het chartarium van deze kartuis.³⁷⁵

Uit de studie van de besluiting bij zowel de regulieren als de derde-ordebeweging in de ontwikkeling van de Moderne Devotie in Brabant en Luik blijkt dat heel wat van deze gemeenschappen een verkloosterings-evolutie ondergingen zoals gelijkaardige conventen en kloosters in het bisdom Utrecht. Uit dit hoofdstuk is het duidelijk dat met name het ontstaan en verkloosteren van een aantal regularissenkloosters in het Luikse bisdom slecht begrepen is geweest in het verleden en dat ook de studie van de Luikse derde-ordebeweging hernieuwde aandacht nodig heeft.

Ten slotte mag men ook aannemen dat de redenen om de besluiting aan te nemen grondig verschillen tussen de verschillende types van gemeenschappen. Bij de Windesheimse mannenkloosters ging het initiatief voor de *inclusio* enerzijds uit van de stichters en weldoeners – soms omdat ze initieel een kartuizerklooster wilden stichten, maar misschien ook omdat ze hoopten zo het observante karakter ervan te kunnen fixeren –, en anderzijds van de *initiatores* – die soms duidelijk onder invloed van de kartuizers stonden of zich aan hen wilden spiegelen. De insluiting werd hier *more Cartusiensium* beleefd, met afgepaalde termijnen. Bij de Windesheimse vrouwenkloosters kan men de besluiting dan weer als “normaal” beschouwen, aangezien zij – wellicht opnieuw naar kartuizervoorbeeld – als monialen beschouwd werden. Hier verdwenen de zusters achter een streng traditioneel slot en spreekvenster. Bij de regularissenkloosters in het Luikse

³⁷³ Stichtingsoorkonde van hertog Reinoud IV van Gelre voor een nonnenklooster te Renkum bij Wageningen (12 november 1405), ed. Nijhoff, p. 275: ‘In alsulker voeghen, dat in den selven cloister vrouwen persoenen als nonnen van der reguliere oirden onder der selver regulen soilen wesen ewelick besloiten onsen heren Got aldair dienen ende loeven’. Over deze stichting, waarbij Jan de Waal ook betrokken was, zie: Weiler & Geirnaert, ‘Domus beatae Mariae in Redinchem’, p. 639-641; Tersteeg & Scheepsma, *Cartularium van de brieven van het O.L. Vrouweklooster te Renkum*. Is er een verband tussen de Steven Doys die in *Ibidem*, p. 109, 112, 116 optreedt en de gelijknamige convers uit Monnikhuizen (De Backer, ‘De kartuize Monichusen bij Arnhem’, p. 165, nr. 239)? Opvallend is dat ook het regulierenklooster Marienborn bij Arnhem (Tabel 2) in 1433 het eerste besloten Windesheimse regulierenklooster in het bisdom Utrecht werd. Maar het is mij niet duidelijk wie hiervan de aanstichters waren.

³⁷⁴ Overeenkomst van het convent Mariaweide te Venlo met de pastoor van Venlo (2 maart 1413), in: Maastricht, RHCL, Klooster Maria Weide te Venlo, inv. nr. 1.

³⁷⁵ Raymaekers, *Historische oogslag op het voormalige karthuizersklooster te Zeelhem*, p. 39; Charters Zelem, nr. 174, 175, 199.

bisdom is de besluiting dan weer een onderdeel van het verkloosteringsproces dat deze gemeenschappen ondergingen. Naargelang het type van regularissenklooster, werd de insluiting hier op monialenleest geschoeid, dan wel *more Cartusiensium* beleefd, met termijnen. Bij de tertiariissen in het Luikse bisdom was de besluiting duidelij geïnspireerd op die van de Utrechtse tertiariissen en kan het eveneens beschouwd worden als een element in het verkloosteringsproces dat de zusters “meer religieus” maakte en dat hen toeliet de kerkelijke vrijheid te genieten en gewijde kloosterkerken en kerkhoven op te richten. Misschien is het feit dat het decreet *Periculoso* toegepast werd op zusters die niet eens als reguliere geestelijken kunnen beschouwd worden (bv. donatinnen), nog het meest “ongehoord” en “ongezien” aan de insluiting in de Moderne Devotie. Zowel voor de regularissen en tertiariissen moet echter ook de rol van de politiek van de bisschoppen van Luik en Utrecht hier niet onderschat worden. Toch is het ook duidelij dat men, wat de vroegst ingesloten conventen van conversinnen, donatinnen en tertiariissen betreft, de invoering van het slot niet alleen maar dient te beschouwen als een politiek om vrouwen zoveel mogelijk achter het slot te duwen. Ook hier is in een aantal gevallen de invloed van stichters, weldoeners en de zusters zelf aanwijsbaar.

Hoe dan ook blijkt uit dit hoofdstuk dat men ten volle van een Brabants-Luiks streven naar *inclusio* kan spreken, waarin initieel een vooraanstaande rol werd gespeeld door de Korsendonkse regulieren met als protagonist prior Wouter van Gierle (een regulier die eigenlijc kartuizer wilde worden) en door de Zelemse kartuizers met als protagonist prior Gozewijn Comhaer (een kartuizer die aanvankelijc regulier wilde worden). Uit de bronnen wordt immers het hechte netwerk van stichters, supporters, weldoeners, *initiatores* en vooraanstaande geestelijken die erbij betrokken waren, duidelij zichtbaar. Door schenkingen vanuit dit netwerk bloeide de Zelemse kartuis, die aanvankelijc in haar hinterland van Loon karig bedeed was geweest, in economische en spirituele zin helemaal op. De kartuizers van Zelem richtten zich in deze periode meer en meer op Brabant, en met name op het nabije Diest, dat een vruchtbare voedingsbodem blijkt te zijn geweest voor de Moderne Devotie en voor het streven naar het kloosterslot. Die opbloei te Zelem werd grotendeels vorm gegeven onder prioren van Noord-Nederlandse afkomst, met name uit Hanze- en handelssteden zoals Deventer, Doesburg en Arnhem. Dit hoofdstuk opent dan ook nieuwe perspectieven voor de studie van de vroege geschiedenis van de Zelemse kartuis en van de laatmiddeleeuwse kartuizers in het bisdom Luik.

Besluit en conclusies

De voorgaande vijf hoofdstukken werpen duidelijk een nieuw licht op de rol van de laatmiddeleeuwse kartuizerorde in de vroege Moderne Devotie. Om deze te bestuderen alsook de vooropgestelde onderzoeksvragen te beantwoorden, gebruikte ik de in de inleiding vooropgezette drieslag: (1) de relaties met de buitenwereld, (2) de relaties binnen gemeenschappen en (3) de relaties met God en naasten.

Wat de derde relatie betreft, zette ik stappen in het begrijpen van de theologische en ideologische aspecten in het denken van Hendrik Kemenade van Coesfeld, die als een theoloog van *devotio* in *modernis temporibus* dient beschouwd te worden. Het is duidelijk dat Coesfelds nalatenschap onterecht genegeerd is geweest. De verspreiding van zijn werk nam al een aanvang tijdens zijn leven en breidde zich later uit, zowel in zijn eigen orde als daarbuiten, o.m. in instellingen van moderne devoten. Zijn sermoenen en traktaten, zowel originele teksten als een enkele vertaling in de volkstaal, circuleerden voornamelijk in de Nederlanden en het Rijnland, maar ook daarbuiten, tot en met een opmerkelijke verspreiding in augustijner en benedictijner gemeenschappen uit de zgn. hervorming van Melk-Tegernsee en Roudnice-Indersdorf in de ruimere Donau-regio.¹

Niet alleen maakt zijn oeuvre de verhouding tussen de kartuizertraditie, de mystieke theologie van Jan van Ruusbroec en de vroege Moderne Devotie inzichtelijk, zijn werk wijst bovendien vooruit naar het hervormingsdiscours van de vijftiende eeuw en naar theologen als Bernard van Waging en de jonge Nicolaas van Kues.² Ondanks bepaalde overeenkomsten met de ideeën van devote auteurs als Geert Grote, Florens Radewijns, Gerard Zerbolt van Zutphen, Jan Brinckerinck, Thomas a Kempis, Peter Impens en Jan Mombaer, bevat Coesfelds werk echter geen “kant-en-klaar” reformprogramma van de Moderne Devotie. De ‘Monastische Theologie’ van de Melker hervorming en de mystieke theologie van Nikolaas van Kues zijn dan wel schatplichtig aan aspecten van Coesfelds

¹ Zie Appendix 1 en Figuur 10. Trithemius, *Liber de scriptoribus ecclesiasticis*, fol. 101r, omschreef Hendrik van Coesfeld als ‘devoot in levenswandel’ (*vita et conversatione devotus*), ‘van grote faam’ (*magne fame*) en als ‘een gevierd voorlezer van preken’ (*declamator sermonum celeberrimus*), maar ook als de auteur van ‘heldere werken, waarvan het herhaald gebruik nuttig wordt geacht voor devote broeders (*devotis fratribus*)’. Zie ook zijn *Catalogus illustrium virorum germaniam suis ingeniis et lucubrationibus omnifariam exornantium*, fol. 36v-37r.

² Voor de invloeden van Coesfelds werk op het hervormingsdiscours van de vijftiende eeuw en op het werk van Nicolaus van Kues en Bernard van Waging, zie: Gaens, ‘*Fons horticorum*’, p. 82, n. 158-159 en Gaens, ‘How Ruusbroec Tastes, Sounds, and Smells’, p. 183, n. 16; p. 189, n. 42; p. 192, n. 53-54.

werk, maar zij leidden ook – samen met verschillende thema's en invloeden van andere (kartuizer)auteurs – tot uiteenlopende resultaten.

Op basis van de eerste twee hoofdstukken is het duidelijk dat Hendrik van Coesfeld moet beschouwd worden als een van de vertegenwoordigers van wat Berndt Hamm 'Frömmigkeitstheologie' heeft genoemd. Coesfelds teksten getuigen van een *via devotionis*, maar ze vormen ook een 'Theologie' en zijn dus niet louter te herleiden tot pieuze 'Frömmigkeit'.³ De term 'Frömmigkeitstheologie' mag m.i. dus gerust vertaald worden als "devotionele theologie".

Belangrijke aspecten aan wat onder een 'Frömmigkeitstheologie' wordt verstaan – zoals deze in de inleiding zijn aangegeven –, zijn terug te vinden in Coesfelds teksten. Zo dient zijn werk zich niet aan als een exposé "van buiten af" over devotie, maar "van binnen uit", bv. door zich rechtstreeks tot zijn publiek te richten ('wij' – *nos*), door zijn lezers en toehoorders rond zich te laten kijken naar de eigen tijd ('in deze tijden' – *in modernis temporibus*) en naar de eigen ervaring ('zoals de dagelijkse ervaring leert' – *ut cotidiana experientia docet*), alsook door zichzelf ('ik' – *ego*) kwetsbaar en voorzichtig op te stellen in het bekennen van zijn eigen gebrekkige kennis en onkunde in hogere vormen van contemplatie, en in het uitnodigen om hem te verbeteren waar nodig (*sub correctione melius sapientium*). Hij is niet de goddelijke lezer die spreekt vanuit de eenzaamheid van zijn cel, vanuit een mystieke, door de heilige Geest ingegeven ervaring, of vanuit de academische ivoren toren, maar hij plaatst zich in het vlak van lezers en toehoorders.⁴

Daarnaast spreekt uit het werk van de kartuizer datgene wat Berndt Hamm beschrijft als een 'concentratie', 'reductie in complexiteit' en een zekere 'centrering' ('Zentrierung') rond bepaalde thema's. Coesfeld meed zowel scholastieke vorm als abstracte mystieke taal die niet de standaard van de bijbel volgde. Ook probeerde hij een vorm van synthese te realiseren, en moeilijke theologische onderwerpen te behandelen op het niveau van zijn toehoorders en lezers. Daarnaast worden de meeste van de door hem gepercipieerde problemen van zijn tijd gereduceerd tot een gebrek aan devotie. In tegenstelling tot Ruusbroec, zag Coesfeld niet de noodzaak om, naast het actieve en het contemplatieve leven, nog een derde, innerlijk leven te beschrijven. Hij plaatste het innerlijke leven (*devote vi-*

³ De studie van de theologische en ideologische aspecten aan Coesfelds werken noodzaakt m.i. eerder een "devotional turn" in het onderzoek naar de spiritualiteit van de latere middeleeuwen dan wel een "affective turn".

⁴ Bocken, 'The Language of the Layman'. Vgl. Van Dijk, 'Persevere! ... God Will Help You!'. Thomas à Kempis's Sermons For The Novices And His Perspective On Pastoral Care'.

vere) onder één ruimer denkkader van *devotio*, terwijl Ruusbroec ‘devocie’ als een van de aspecten aan zijn innerlijke leven beschreef. Ook in de Moderne Devotie wordt het begrip *devotio* wel vaker vertaald met ‘innicheit’ dan wel met ‘devocie’.

Ten slotte, is het de bedoeling van Berndt Hamms concept van ‘normatieve centrering’ dat een aantal thema’s vooruitwijzen naar elementen uit de Lutherse Reformatietheologie (bv. het verschijnen van *sola*-principes zoals *sola gratia*, de preoccupatie met de zondeval en de duivel, de hoop op hervorming en standaardisering, de focus op de verlossende kracht van Christus’ lijden, etc.). Dergelijke thema’s zijn ook te vinden in het werk van Coesfeld. Maar ik vraag mij daarnaast af waarom een ‘Frömmigkeits-theologie’ eigenlijk ook niet zou kunnen vooruitwijzen naar elementen uit de katholieke hervormingen en controversen van de zestiende eeuw. In Coesfelds werk zijn dat bv. de strijd tegen privaatbezit, de bezorgdheid over de opleiding van novices en jongeren, over de noodzaak van goede boeken, etc. Deze thema’s speelden immers een rol in de periode rond het Concilie van Trente – zij het niet altijd met dezelfde oplossingen.

Zoals betoogd in de eerste twee hoofdstukken, steunde Coesfeld voor zijn devotionele theologie in sterke mate op het werk van Ruusbroec. Belangrijke elementen daarvan – die ook terug te vinden zijn in de sfeer van de vroege Moderne Devotie – zijn in de kern reeds aanwezig in Ruusbroecs werk: de onkenbaarheid van het “wezen” van God en mens, het elitaire van het pure contemplatieve leven, de gevaren van quiëtistische neigingen en ontsporingen in ‘zinnelijke devotie’, de aandacht voor innerlijkheid en voor eucharistische vroomheid, de gepercipieerde teloorgang van het religieuze leven, de opvallende negatieve houding t.o.v. mendicanten, de probleemvelden van proprietarisme en simonie, en vooral het middelsambt van Christus in (het herstel van) de relatie tussen mens en God. In de literatuur wordt de leer van Ruusbroec wel eens omschreven als een vorm van “vernaculaire” theologie, die afgescheiden zou staan van “Latijnse” (scholastieke en monastieke) vormen van theologie. Coesfelds werk staat echter niet los van Ruusbroecs theologie. Integendeel, het integreert juist onderdelen ervan in een synthese met elementen uit de monastieke overlevering (bv. Willem van Saint-Thierry), uit de scholastieke methode (bv. Thomas van Aquino, maar ook veertiende-eeuwse theologen), alsook met elementen die de karmelieten opgezogen hadden uit andere tradities (bv. uit franciscaanse spiritualiteit, uit werken van visionaire vrouwen als Brigitta van Zweden en uit de Brabantse en Rijnlandse mystiek).

Het resultaat is een ‘vergemeenschappelijking’⁵ van theologie en mystiek, die niet zo eenvoudig in een vakje te duwen is – hoewel men nog steeds kan spreken van een theologie die stevig in de kartuizertraditie geworteld blijft.

In wat ik een “devotionele concentratie” heb genoemd, trok Hendrik van Coesfeld evenwel een aantal consequenties van Ruusbroecs leer verder door.⁶ Met name het benadrukken van tegengesteldheden (*contraria, contradictoria, opposita*) in een God die on(be)grijpbaar (*ineffabilis*) is, en in de unieke singulariteit (*nova singularitas*) van de figuur van de Godmens Christus heeft onherroepelijke gevolgen voor de mogelijkheden van het eindige menselijke intellect om een oneindige God te begrijpen (*nullum finitum potest capere infinita*), en ook voor de manier om God te contempleren en te mediteren en om de voetstappen van Christus na te volgen (*sequi vestigia*).⁷ Dit was een punt waarvoor hij – zoals aangetoond – nog aan het einde van de vijftiende eeuw door Jan Mombaer als voorbeeld zou erkend worden.

In zijn “devotionele concentratie” verlegde Coesfeld dus het perspectief naar de onwetendheid (*ignorantia*) en de zondige begeerte (*concupiscentia*) van de mens, wat ook maakt dat elke zoektocht naar bepaalde vormen van kennis kan afgedaan worden als “onnodige” *scrutatio* en “weinig nederige” *curiositas*, en elk verlangen naar vereniging met God als een glibberig pad naar “valse” of “minder pure” vormen van devotie.

Samenvattend, stelde Hendrik van Coesfeld in zijn theologie van *devotio in modernis temporibus* duidelijke limieten aan kenbaarheid, aan de rationaliteit en het voluntarisme in de scholastiek, door gebruik te maken van mystieke theologie en, omgekeerd, gebruikte hij uitvoerig de werken van heel wat *doctores* om afwijkingen van de kerkelijke doctrine in de mystiek te duiden, limieten stellend aan verlangen.⁸ In zekere zin kan

⁵ Van Dijk, ‘Spiritualiteit van de innigheid’, p. 247-248 spreekt over de Moderne Devotie als de ‘vergemeenschappelijking van de mystiek’. Misschien is het beter te spreken over een vergemeenschappelijking van mystiek én theologie (of van mystieke theologie).

⁶ Peter Impens, *Chronicon Bethlemiticum*, in: Wien, ÖNB, MS S. n. 12816, fol. 26v-27v spreekt over Ruusbroec in de zin van *nostre reformationis causa originalis et primaria* en over Geert Grote in de zin van *causa ampliativa et directoria*.

⁷ Coesfeld begrijpt *vestigia* niet in Bonaventuriaanse zin, maar altijd als de ‘voetstappen’ (van Christus, van Maria, van Johannes de Doper, van Hugo van Lincoln) die we moeten ‘volgen’ (*sequi*). Hij spreekt ook over het ‘voorbeeld’ (*exemplum*) dat Johannes de Doper vormt voor de kartuizerorde en over de ‘navolging’ (*imitatio*) van diens levenswandel.

⁸ Coesfelds concept van ‘armoede van geest’ (*paupertas spiritus*), gekaapt uit de mystieke traditie, is hiervan een goed voorbeeld. Het haalt armoedediscussies van mendicanten over *usus* en *fruitio* uit een materiële context en mystificeert ze. Het gaat in tegen dionysiaanse en platonische invloeden in de mystiek die ‘arm of gebrekkelijk van geest’ vereenzelvigen met ‘geen geest hebben’, d.i. ‘in essentie’ (*per essentiam*) in plaats van ‘in eigen verlangen’ (*per pro-*

men dit stellen van limieten (*terminus, modus*) als typisch “cartusiaans” beschouwen, zowel op materieel als op spiritueel gebied.⁹ Ten tijde van de canonisatie van Hugo van Lincoln (in 1220), vermeldde het pauselijk register van Honorius III reeds dat de ‘de kartuizerorde alle andere ordes overtreft in het stellen van een limiet aan begeerte’.¹⁰

In de dertiende en veertiende eeuw werden de kartuizers in pauselijke bullen steeds meer in een positie van *veri religiosi* geduwd. Zo bevatte een bul van paus Clemens IV uit 1268, die het gevolg was van een grote institutionele crisis in de orde¹¹, een lange lofrede aan de aloude kartuizerobservantie.¹² Niet alleen groeiden deze superlatieven in opeenvolgende bullen en privileges verder aan, maar de orde werd in de lange vijftiende eeuw ook meer en meer getypeerd als een voorbeeld dat afstraalde op andere religieuze instellingen, als de ‘levendige bron der tuinen die de andere ordes bevoeit’, ‘onfaalbaar in heiligheid’ (Martinus V, 1430) en als de orde die ‘de hoogste plaats inneemt tussen de religies van de kerk’ (Callixtus III, 1458).¹³

prium desiderium). Bovendien benadrukt hij dat de ‘meest perfecte’ armoede van geest voorbij de *precepta* en de *consilia* ligt, en dat ‘in deze tijden’ (*in modernis temporibus*) weinigen voortgang maken in ‘heiligheid’, omdat ze onvoldoende deze armoede nastreven. Deze ideeën zijn terug te vinden in: Hendrik van Coesfeld, *Sermo in solempnitate omnium sanctorum*, in: Innsbruck, ULBT, MS 434, fol. 1r-7v.

⁹ Pansters, *Spiritual Morality*, p. 121-124. Om de eenzaamheid te bewaren en om economische besnoeiingen te ontvluchten, bv., stelden de kartuizergebruiken in materiële zin limieten aan de bewegingsvrijheid van monniken binnen afgepaalde grenzen, d.i. *termini monachorum*, en aan het aanhouden van bezittingen buiten afgeleide grenzen, d.i. *termini possessionum* (De Meyer & De Smet, *Guigo's Consuetudines van de eerste kartuizers*, p. 20, 38-39).

¹⁰ Vermeld in Hendrik van Coesfeld, *Sermo factus in generali capitulo ordinis Carthusiensis AD 1406*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 60r-66v, i.h.b. fol. 60v: *Quapropter etiam in registro felicitis recordationis Honorii tertii qui sanctum Hugonem Lincolnii patrem nostrum canonizavit sic dicitur: “Ordo carthusiensis in eo alios ordines antecedit quod cupiditati modum posuit”*. Cf. Adam van Eynsham, *Magna vita sancti Hugonis episcopi Lincolnensis*, ed. Dimock, p. 35.

¹¹ Zie over deze crisis: Cygler, ‘*Cartusia numquam reformata? La réforme constitutionnelle de l’ordre cartusien au XIIIe siècle*’.

¹² Geciteerd in Hendrik van Coesfeld, *Sermo factus in generali capitulo ordinis Carthusiensis AD 1406*, in: Brussel, KB, MS 1212, fol. 60r-66v, i.h.b. fol. 60v. In reacties op frequente aanvallen die de kartuizers verweten geen echte “goedgekeurde” orde te zijn, werd ook veelvuldig gegrossierd in dergelijke citaten uit pauselijke privileges. Zo bv. uit de bul van Clemens IV in het necrologium van de Utrechtse kartuis (*Anniversarium Carthusianorum Vallis novae Lucis sancti Salvatoris Ultrajectensis*, ed. Van Hasselt, p. 24).

¹³ Gaens, ‘*Fons hortorum*’, p. 51, n. 1 & p. 103, n. 257. Dat de kartuizers in deze periode in de rol geduwd werden die de cisterciënzers drie eeuwen eerder toebedeeld kregen, blijkt wel uit het feit dat de lovende uitdrukkingen over een ‘heilige’ en ‘alles overtreffende’ orde die als een ‘levendige bron’ de ‘andere ordes bevoeit’ letterlijk terug te vinden zijn in veel oudere pauselijke privileges voor de cisterciënzer orde (*Ibidem*, p. 51, n. 1).

Echter niet alleen de lofbetuigingen uit de curie-bureaucratie, maar ook uitspraken van Ruusbroec, Geert Grote en andere (devote) auteurs uit de Lage Landen contrastreerden de kartuizers met het gepercipieerde gebrek aan devotie in het religieuze leven, en typeerden ze als de beste bewaarders van de “antieke” devotie van de woestijnvaders.¹⁴

Het is uiteraard niet verbazend dat Hendrik van Coesfeld, die zich overigens bewust is van de positie van zijn orde¹⁵, tegenover de gepercipieerde problemen van zijn tijd de concepten van de woestijnvaders (‘vermurwing’, ‘zuiverheid van het hart’, etc.) en van een religieus leven met voortgang in de deugden (‘nederigheid’, ‘gematigdheid’, etc.) plaatst. Er is dus op zichzelf niets “nieuws” aan Coesfelds pleidooi voor een meer ‘intense’ (*intensus*) devotie, een gegeven dat ik in het tweede hoofdstuk confronteerde met de opmerking van Reinier Post dat het ‘nieuwe’ aan de moderne devoten eerder lag in de ‘intensiteit van hun innerlijk geestelijk leven’ dan in hun ‘theologie’. Zonder Coesfelds werk te willen overschatten, blijkt uit mijn onderzoek dat de kartuizer dan misschien – *qua* recepten of oplossingen – de spreekwoordelijke “oude wijn” serveert, maar dat hij dit wel doet in een andere (en misschien zelfs in een enigszins “nieuw”) filosofisch-theologische context.

In een enthousiasme waarin men Coesfeld als een schakelfiguur tussen Ruusbroec en de moderne devoten zou willen erkennen – gesterkt door de vaststelling dat zijn werk aantrek vond buiten zijn eigen orde –, mag men echter niet over het hoofd zien dat zijn sermoenen en traktaten in eerste instantie bedoeld waren voor zijn eigen ordeleden. Dat kan niet anders betekenen dan dat Coesfeld ook problemen zag met ‘valse’ of ‘minder pure’ devotie, quiëtistische neigingen en speculatieve excessen in eigen rangen.¹⁶

¹⁴ De negatieve uitlatingen over kartuizers herhalen vooral oude, hardnekkige motieven over de grote strengheid in het vleesderven en over de rechtsgeldigheid van de orde. Jan van Leeuwen, de beroemde kok van Groenendaal, is één van de weinige negatieve geluiden uit deze periode, wanneer hij zegt dat de kartuizers wel een ‘hert leven’ hebben, maar dat het meer gaat over ‘scijn zonder zijn, want die wise van buten hevet daer vele op die hande’ (geciteerd uit Dorresteyn, *Der kerken claghe* in haar wisselende vormen en betekenissen, p. 17). Het is opvallend dat ook Hendrik van Coesfeld zijn monniken aanspreekt over “uiterlijkheid”.

¹⁵ Zie n. 10 & 12. Er zijn wel meer voorbeelden te vinden die aantonen dat sommige kartuizers zich in groeiende mate zelfbewust opstellen op dit vlak in de latere middeleeuwen. Zo citeerde Dionysius de Kartuizer uit het werk van de Keulse theoloog Dietrich Kerkering van Münster (†1422), die de kartuizers rond 1412 de *regula et mensura aliarum religionum* had genoemd (Gaens, *Fons hortorum*, p. 70, n. 83 & p. 77, n. 129). Register van Rooklooster, in: Wien, ÖNB, MS S. n. 12694, fol. 345v, vermeldt voor Kerkering *habentur omnia* bij het symbool voor Zelem.

¹⁶ Sanders, *Waterland als woestijn*, p. 69 wijst terecht op Hendrik van Coesfelds ideeën in de context van problemen met privaatbezit bij donaten in de kartuis van Geertruidenberg.

Hoe dan ook, is Hendrik van Coesfelds devotionele theologie – het Godsbeeld en de relatie tussen God en mens, d.i. de eerste relatie van de drieslag uit de inleiding – een reflectie van een kartuizerorde die in de veertiende eeuw in de Lage Landen en het Rijnland in transitie was, getuige de manier waarop de kartuizer de dialectiek van het monastieke vs. het laïcale leven, van afgezonderdheid vs. engagement thematiseert. Ze is ook van belang voor een beter begrip van de twee andere vooropgezette relaties, i.e., de relaties binnen gemeenschappen en de relaties met de buitenwereld.

Wat de tweede relatie – binnen gemeenschappen – betreft, onderzocht ik de evolutie in de latere middeleeuwen van het statuut van donaten en donatinnen, die in de veertiende, vijftiende en zestiende eeuw – met name in de Lage Landen en het Rijnland – meer en meer de overhand namen ten opzichte van de geproteste conversen en conversinnen, waarbij lekenbroeders bovendien niet altijd de “ongeleterde werkkrachten” blijken te zijn waarvoor ze in het verleden door sommige historici versleten werden.

In het derde hoofdstuk heb ik aangetoond hoe de vroege moderne devoten in hetzelfde “gat” in het canonieke recht doken als kartuizerdonaten. Om de status van donaten kerkelijk-juridisch vast te leggen, had Hendrik van Segusio (alias Hostiensis) religiositeit ‘in brede zin’ (*largo modo*) gedefinieerd, dat geval per geval door bisschoppen kon bepaald worden. De eerste *casus* die Hostiensis daarbij gaf, was deze van de donaat, die zich in levenswandel onderscheidde van leken, en zich daarmee als religieus in brede zin mocht beschouwen. Ondanks het feit dat de vroegste gewoonten van broeders van het gemene leven en ook van derde-ordelingen aanvankelijk een leven met eigen huishouding of met een gemeenschappelijke kas maar mét privé-bezit aangaven, doken al snel moderne devoten op die hun bezittingen opgaven. In sommige gemeenschappen gebeurde dat ook collectief. Blijkens latere constituties, werden de broeders van het gemene leven quasi donaten, waarbij zij alle bezittingen opgaven en waarbij de inzetting en acceptatie van nieuwe broeders analoog gebeurde met donaten in een kloosterlijke omgeving.

Deze beweging moet m.i. gezien worden als onderdeel van het streven naar kerkelijke vrijheid en de mogelijkheid om gewijde kapellen en kerkhoven te bezitten. Dat laatste was ook niet onbelangrijk voor de organisatie van liturgische gebruiken (bv. het opdragen van missen op vaste altaren, het bidden of zingen van officies) en van *memoria* (bv. het begraven en herdenken van inwoners en weldoeners). Conventen van de derde-ordebeweging onderscheidden zich hiervan door gelijkaardige doelen na te streven met andere middelen, d.i. door de aanname van een regel, door

het afleggen van de gelofte van zuiverheid (in Utrecht) of van alle drie geloftes (in Luik), en – in het geval van vrouwengemeenschappen – door de insluiting. Hoewel derde-ordelingen aanvankelijk niet gevraagd werden hun bezittigen op te geven, kwamen ook bij hen dergelijke (collectieve) *donationes inter vivos* voor. Wat betreft de opgelegde voorwaarden om collectief als religieus in brede zin beschouwd te worden of om een bidplaats of gewijde kapellen en kerkhoven te mogen oprichten, waren de moderne devoten dus sterk afhankelijk van de politiek van de lokale bisschop (of van Rome). Uiteindelijk was het aan hem om te bepalen wie er “meer” of “minder” religieus was.

Daarnaast heb ik ook gewezen op het feit dat vormen van semi-religieus leven in de latere middeleeuwen zowel binnen als buiten kloostermuren voorkwamen. Immers, ook bij de reguliere verschijningsvormen van de Moderne Devotie, zoals de kapittels van Windesheim, Sion en Venlo, en bij regularissen onder *cura* van Windesheimse regulierenkloosters, kwamen op kartuizerleest geschoeide donaten en donatinnen voor. Hetzelfde geldt voor de kruisbroeders na 1410, voor de cisterciënzers van de Sibculoer observantie en voor hervormde benedictijnen. Het relatieve succes van dat donatenstatuut kon in de tijd maar ook lokaal erg verschillen. Bij de Windesheimse monialen bv., vertonen de overgeleverde lijsten van zusters te Diepenveen relatief weinig donatinnen terwijl die van de monialen van Bethanië in Mechelen veel meer donatinnen dan conversinnen vermelden. Een verklaring hiervoor ligt vrijwel zeker in de nabijheid (geografisch en spiritueel) van Diepenveen met het Deventerse Meester Geertshuis, waaruit het gegroeid was.

Niettemin zou het verkeerd zijn om te veel nadruk te leggen op de institutioneel-juridische aspecten waarin devoten in kerkelijke status konden verschillen. Immers, het begrip “devotie” verbond traditioneel de cultische activiteiten van gelovigen (het “uiterlijke” aan het religieuze leven) met de inwendige attitude (het deugdelijke en psychologische of “innerlijke”) waarmee deze werden uitgevoerd.¹⁷ In deze zin beschouwden m.i. vele reguliere devoten zich niet als wezenlijk “anders” dan vroege semi-religieuze devoten, ondanks het feit dat zij – zelfs binnen een gemeenschap – konden verschillen in kerkelijke status en leefregels of in andere (uiterlijke) aspecten. Dat blijkt bv. uit de kroniek van Jan Busch, waarin deze beweerde dat Windesheimer regulieren – wat *conversatio* betreft – niet veel verschilden van de broeders.¹⁸

¹⁷ Agamben, *Opus Dei*, p. 103-104.

¹⁸ Van Dijk, *De constituties der Windesheimse vrouwenkloosters vóór 1559*, p. 233. Zie ook: Peter Impens, *Chronicon Bethlemiticum*, in: Wien, ÖNB, MS S. n. 12816, fol. 18v.

Wat het model van de kartuizerdonaat zo aantrekkelijk maakte, is volgens mij niet enkel de kerkrechtelijke definitie ervan, maar veel meer de integratie van de ongeprofeste lekenbroeder in de kartuizergemeenschap, met een specifieke vorm van accepteren en inzetten van een kandidaat-donaat, een (sterk vereenvoudigd) liturgisch programma en aandacht voor collatie, correctie en de sacramenten van confessie en communie. Die specifieke omkadering uit zich daarnaast in het feit dat een aantal kartuizerkloosters in de latere middeleeuwen aparte bibliotheken hadden of toch op zijn minst specifieke literatuur voorzagen – veelal in de volkstaal – voor hun lekenbroeders.¹⁹ Dit alles liet dan ook toe om in de “juiste” omstandigheden de “goede” boeken te kunnen aanbieden.²⁰

Wat theologische motivering betreft, heb ik in het tweede en derde hoofdstuk ook de zaak Grabow aangehaald als tekenend voor een in de latere middeleeuwen ontstane evolutie, waarin een erg statische en geëxternaliseerde tweedeling de evangelische ‘raden’ (*consilia*) per definitie was gaan gelijkstellen met de kloosterlijke geloften (en verbod aan niet-kloosterlingen), en het aannemen van geloften met het bereiken van de ‘staat van perfectie’ (*status perfectionis*).²¹ Misschien is het geen verrassing dat dergelijk denken uit de hoek van de mendicanten kwam. Immers, recent onderzoek naar deugden in normatieve teksten van cisterciënzers en franciscanen heeft aangetoond dat deze laatsten een statische spiritualiteit (een constant en perfect naleven van de drie raden *paupertas*, *castitas*, *obedientia*) kenden in een dynamische omgeving, d.i., in de wereld en interagerend met de wereld, terwijl de eersten een dynamische spiritualiteit (vertrekkend van *caritas*) vertoonden in een statische omgeving, d.i., afgescheiden van de wereld.²² Het is tegen de verkeerde conclusies die uit deze statische spiritualiteit kunnen getrokken worden, dat de theoloog Jean Gerson reageerde in zijn behandeling van de zaak Grabow tijdens het

¹⁹ Deigendesch, *Die Kartause Güterstein*, p. 221; Goerlitz, ‘Monastische Buchkultur und geistiges Leben in Mainz am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit’, p. 39, n. 56. Zie over volkstaalige literatuur: Th. Mertens, ‘Boeken voor de eeuwigheid. Ter inleiding’, p. 16-24.

²⁰ Een anekdote uit Geert Grotes leven, verteld door zijn biograaf Rudolf Dier van Muiden, die handelt over een priester die Grote pas het sacrament van de eucharistie wilde toedienen na het verbranden van zijn boeken over magie, kan in mijn ogen in die zin gelezen worden. Het is de “juiste devotie” waarmee Grote, gesterkt door de eucharistie, als een andere man uit zijn benarde situatie komt. Het zijn de boeken die tot “valse devotie” zouden kunnen leiden waartegen hij in zijn *Conclusa en proposita non vota* en de statuten van het Meester Geerthuis ageert. Zie over deze anekdote: Caspers & Margry, *Identiteit en spiritualiteit van de Amsterdamse Stille Omgang*, p. 22-24.

²¹ Van Engen, *Sisters and Brothers*, p. 238-265, is een van de weinige auteurs die echt dieper ingaat op religieuze perfectie in de context van Moderne Devotie.

²² Pansters, ‘Norm and Form’.

Concilie van Konstanz. Zoals ik vermeldde in het tweede en derde hoofdstuk, vertrekt Hendrik van Coesfeld in zijn traktaat *De tribus votis* van dezelfde principes, nl. dat de raden (*consilia*) van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid enkel ‘als middelen’ (*instrumentaliter*) tot de perfectie van liefde behoren, maar dat – gezien de ‘staat van perfectie’ uit ‘akten van liefde’ (*actus caritatis*) bestaat – devotie volgens ‘spontane verplichting’ wél meer ‘verdienstelijk’ (*meritorius*) is dan deze volgens ‘noodzakelijke en nuttige verplichting’.

Hendrik van Coesfeld bleef dus consequent vasthouden aan het idee van religieuze perfectie en de kloosterlijke staat, en wat voortgang in de deugden betreft, legde hij de lat bovendien nog wat hoger. Ook Geert Grote en de vroege moderne devoten lieten dit idee niet los, hoe graag ook kerkhistorici in het verleden hen als voorlopers van de Reformatie wilden zien. Het voornemen van vele devoten om wél een religieus leven in bredere zin te leiden maar geen geloften af te leggen kan niet zomaar gezien worden als een verwerping van de kloosterlijke geloften – zoals Luther dat later zou doen. Samengevat, is het “anti-clericalisme” in de vroege Moderne Devotie tweevoudig: enerzijds, zagen de moderne devoten gevaren in het aannemen van de priesterlijke of kloosterlijke staat uit angst om meegesleurd te worden in het morele verval dat zij aanvoelden dat erin heerste. Anderzijds, nestelde zich in de hoofden van velen een groot respect voor de kloosterlijke geloften en voor de hogere wijdingen en een vrees voor verdoemenis indien men die staat zou beschamen. In deze manier van denken werd het veel beter geacht om helemaal géén geloften af te leggen dan wel om er zich niet aan te houden.²³ Dat blijkt ook uit de handel en wandel van Geert Grote, die zelf diaken maar geen priester was, en die sommige vrienden en kennissen het klooster aan- dan wel afraadde naargelang zijn inschatting van hun geschiktheid.

Tenslotte besteedde ik aandacht aan het derde element in de vooropgezette drieslag van relaties – namelijk de connecties met de buitenwereld. Er valt in de veertiende en vijftiende eeuw hierin een verschuiving op, waarbij kartuizers zich in toenemende mate in stedelijke omgevingen vestigden en zich meer en meer inlieten met kerk en wereld. Bovendien verkozen enkele kartuizers af en toe zelfs actie boven contemplatie, wanneer de “nuttigheid” of de “noodzakelijkheid” dat vereiste.

In de twee laatste hoofdstukken ging ik dieper in op deze relaties met de buitenwereld, met name met vroege moderne devoten. Al tijdens Geert

²³ Van Engen, ‘Late Medieval Anticlericalism’.

Grotes leven hadden vroege volgelingen van de Deventer koopmanszoon de intentie om in de kartuizerorde in te treden, traden zij er effectief in of lieten ze Grote gebruik maken van zijn contacten in de orde om dat te bewerkstelligen, zowel voor posities als geprofeste religieuzen als ongeprofeste donaten (Appendix 2). Die toeloop naar de kartuizerorde heeft zeker te maken met een discours in de vroege Moderne Devotie dat de kartuizerorde als de enige niet-vervallen, traditionele orde aanzag en dat zich ook afkeerde van gepercipieerde “valse” vormen van devotie bij mendicanten of bij begijnen en begarden. Dergelijke ideeën reduceerden gevoelig de keuzemogelijkheden voor kandidaten die een religieus leven (bv. als monnik of convers) of een semi-religieus leven (bv. als donaat of provenier) in gemeenschap wilden leiden. De kartuizerorde kwam daarnaast aan de vraag onvoldoende tegemoet, door de traditionele weigerachtigheid t.o.v. nieuwe stichtingen (met name van kartuizerinnenkloosters) en de hoge (financiële) stichtingseisen, zoals de voorbeelden van de regulierenkloosters van Korsendonk en Bethlehem te Herent aantonen. Daarnaast mochten de kartuizers in hun bestaande kloosters de opgelegde maximale aantallen monniken, conversen en donaten niet zomaar overschrijden. Zelfs indien er – numeriek gezien – nog plaats beschikbaar was voor nieuwe leden, waren er ook middelen nodig om bijkomende cellen en jaarlijkse inkomsten ter onderhoud te voorzien.

De creativiteit van laatmiddeleeuwse kartuizers blijkt wel uit de praktijk van “retraitehuisjes” voor betalende gasten, zoals vermeld in het vijfde hoofdstuk voor de kartuis van Zelem. Het zou zelfs kunnen dat dit ook voor Geert Grote van toepassing was. Uit de gebrekkige bronnen over Monnikhuizen valt niets op te maken over de manier waarop Grote er verbleef.²⁴ Ook zijn er geen akten overgeleverd m.b.t. een schenking van Grote, hoewel hij als *magnus benefactor* in de orde herdacht werd na zijn dood. Het zou dus kunnen dat hij als donaat *se et sua* opgedragen had, of dat hij er in het daaraan verwante statuut van provenier verbleef. Thomas a Kempis vertelt in zijn *vita* van Geert Grote alleen maar dat deze laatste

²⁴ Op 24 juni 1377 trad een ‘Gherit den Groeten’ op voor de kartuizers van Monnikhuizen bij een verkoop door ridder Gherit van Arnhem van een goed in de Veluwe, waarbij Wynand van Arnhem, broer van Gherit van Arnhem en jonge Wynand heren Dirksz van Arnhem zich als borgen verbonden om in leiding te gaan wanneer de kartuizers zouden aangevallen worden in hun rechten (De Backer, ‘De kartuize Monichusen bij Arnhem’, p. 175-176, nr. R15). Als deze ‘Gherit den Groeten’ slaat op Geert Grote, dan is deze akte wellicht de enige (overgeleverde) archivalische bron die wijst op diens verblijf in Monnikhuizen. Het was in deze periode niet ongewoon om een donaat of convers (en af en toe zelfs een leek) uit te sturen voor dergelijke transacties. Bij de Windesheimers werd die functie geïnstitutionaliseerd in het ambt van *cellerarius*. Wynand, zoon van Gherit van Arnhem, was de latere medestichter van het Windesheimse regulierenklooster van Arnhem. Zie ook: *Ibidem*, p. 176, nr. R18.

bij de kartuizers een cel kreeg als gast (*hospes*).²⁵ Misschien betekent dit dus dat Grote de bouw van een cel bekostigde, die na zijn overlijden aan Monnikhuizen toekwam.

Uit de laatste twee hoofdstukken blijkt wel het duidelijkst de verwevenheid van de kartuizers met netwerken van vroege moderne devoten. Uit de bronnen lijkt zich een schaalvrij ('scale-free')²⁶ stedelijk sociaal netwerk af te tekenen, met in elke stad één of enkele sterke knopen ('hubs'), d.i. belangrijke figuren en "projectontwikkelaars" uit de vroege Moderne Devotie, die op hun beurt lokaal zeer sterk verbonden waren met de politieke, economische of religieuze elite, en met "devote families" waaruit heel wat bewoners en weldoeners van devote gemeenschappen afkomstig zijn. Zowel binnen het groepje van sterke nodes in dit sociale netwerk, zoals bv. Gijsbert Dou in Amsterdam, Peter uten Pol in Leiden, Dirk Gruter in Doesburg, en de broers Jan en Joost Claasz in Brielle, als in de grotere groep van burgers en geestelijken met wie deze leidende figuren in contact stonden, zijn bovendien personen te vinden die als weldoeners in verband gebracht worden met een of meerdere kartuizen. Nieuwe kartuizen, zoals te Amsterdam, kunnen zelfs als echte "netwerkstichtingen" beschouwd worden, en bestaande kartuizen, zoals te Zelem, bloeiden in economisch en spiritueel opzicht helemaal op door toedoen van schenkingen vanuit devote hoek.

Bij deze 'instrumentele' uitingen van devotie, valt in een aantal gevallen op dat rijke en koopkrachtige weldoeners schenkingen doen aan meerdere religieuze instellingen, waarbij specifiek kartuizerkloosters en gemeenschappen van moderne devoten bedacht worden – soms zelfs tegelijkertijd. Uiteraard geldt hier het traditionele *do-ut-des* principe (bv. een schenking in ruil voor 'dertigsten' waarbij sociaal kapitaal in de vorm van status of prestige opgebouwd wordt)²⁷, maar er voegt zich daar vaak een "gemene" component aan toe (bv. de 'dertigsten' worden verdeeld over een reeks van instellingen en niet uitsluitend aan één religieuze gemeenschap waarmee men een speciale band heeft of waar men begraven wil worden). In de gemaakte keuzes worden specifieke accenten gelegd (bv. geen onderscheid maken tussen semi-religieuze instellingen en derde-or-

²⁵ Thomas a Kempis, *Dialogi novitiorum*, lib. 2, cap. 6, ed. Pohl, dl. 7, p. 42. De kartuizers kenden wel het concept van *hospites*, maar dit sloeg op kartuizers die gedurende bepaalde tijd verbleven in een andere kartuis dan hun profesklooster, zij het op kosten van dat laatste.

²⁶ De meeste knopen in een schaalvrij netwerk ('scale-free network') hebben een lage graad van connectiviteit met andere knopen, terwijl enkele sterke knopen ('hubs') juist een hoge graad vertonen en het netwerk samenhouden. Over het gebruik van schaalvrije netwerken in een middeleeuwse context, zie: Ormerod & Roach, 'The Medieval Inquisition'.

²⁷ Bijsterveld, *Do Ut Des*, p. 110, n. 100.

deconventen, maar wél tussen besloten en niet-besloten gemeenschappen). Dergelijke schenkingspatronen verraden religieuze en hervormingsgezinde motieven (bv. welke gemeenschappen door de begiftigers als “devoot” beschouwd worden, en tegelijk ook welke níét) en soms ook politieke motieven (bv. de schenkingspolitiek van de Luikse bisschop-elect en latere gouverneur van de Hollandse gewesten Jan van Beieren, of de begunstigingspatronen van de Amsterdamse politieke en economische elite tijdens de Hoeks-Kabeljauwse twisten).

Uit de voorbeelden in hoofdstukken 2, 4 en 5 en Appendix 2 blijkt bovendien dat er niet alleen overlap is tussen de weldoeners van kartuizerkloosters en devote stichtingen, maar dat zij ook vaak uit dezelfde “devote families” recruteerden. In de ontwikkelingsfase van een religieus netwerk zijn familiebanden primordiaal bij het zoeken naar geldschieters en nieuwe leden.²⁸ Voor de Moderne Devotie zijn dergelijke familieconnecties bekend voor verschillende vooraanstaande figuren.²⁹ Zoals hier en elders aangetoond, zijn ook voor kartuizers dergelijke banden terug te vinden. In sommige gevallen is het aantoonbaar dat leden ervan elkaar bekeerden of aanspoorden tot een intrede in een devote gemeenschap of in een kartuizerklooster.³⁰ Daarnaast kunnen rond de eeuwwisseling enkele paren van levenslange of hechte vrienden gevonden worden, die flirtten met een intrede in ofwel een Windesheimse priorij of in een kartuizerklooster.³¹

²⁸ Uit sociologisch onderzoek is het duidelijk dat succesvolle religieuze bewegingen open netwerken zijn, waarin het religieuze engagement onderbouwd is door sterke interpersoonlijke contacten (familie, vrienden, etc.). Zie: Stark, ‘Why Religious Movements Succeed or Fail’.

²⁹ In het geval van het Meester-Geertshuis, bv., waren heel wat zusters familie van elkaar (De Man, *Hier beginnen sommige stichtige punten van onsen oelden zusteren*, p. XXIII-IV; Krauss, *Die Devotio moderna in Deventer*, p. 243-244). Het is verder ook bekend dat Florens Radewijns, Jan vanden Gronde, Hendrik van Ahuis, Jan Brinckerinck, Gerlach Peters en de kok van het Florenshuis, Jan Ketel, allen familieleden hadden (veelal zussen en nichtjes) die een semi-religieus of religieus leven leidden (De Man, *Hier beginnen sommige stichtige punten van onsen oelden zusteren*, p. XXIV; Krauss, *Die Devotio moderna in Deventer*, p. 233 & 244-246). Geert Grote’s neefje Bertold ten Hove was één van stichtende leden van het regulierenklooster Windesheim (Figuur 15).

³⁰ Zie de vele voorbeelden in hoofdstukken 4 en 5 van deze dissertatie. Voor de kartuis van Monnikhuizen, zie: De Backer, ‘De kartuize Monichusen bij Arnhem’, *passim*. Voor de kartuis van Amsterdam, zie ook: De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, *passim*. Voor de kartuis van Vught, zie: Gaens, ‘De bewoners van Sint-Sophia’, p. 350-352.

³¹ Zie Appendix 2 voor: Gozewijn Comhaer en Koenraad Momme van Deventer, die beiden tevergeefs aan de deur te Windesheim aanklopten en vervolgens intraden in de kartuis van Zelem; de boezemvrienden Hendrik Walvisch and Willem Vornken, die – hoewel het helemaal niet kan hard gemaakt worden – lijken geflirt te hebben met een intrede in de Utrechtse kartuis, maar alleszins op dezelfde dag profesten in Windesheim; en de twee goede vrienden Dirk Sloyer and Dirk Klaas Godevaerts in de kartuis van Amsterdam.

M.a.w., niet alleen in de ‘instrumentele’ maar ook in de ‘participatieve’ uitingen van devotie is gemeenschapsvorming, sociale cohesie en de vorming van een “modern-devote” identiteit het voortbrengsel van familie- en netwerkrelaties en de productie en reproductie van sociaal kapitaal.

Het beter bijeenbrengen en digitaliseren van prosopografische gegevens m.b.t. bewoners, weldoeners en beschermers van gemeenschappen in de sfeer van de Moderne Devotie, en het aanbrengen van verschillende soorten van relaties tussen de diverse actoren, zal het volgens mij pas echt mogelijk maken om dergelijke urbane netwerken van devoten op een betere manier te kunnen bestuderen. Met name het prosopografisch onderzoek schiet op dit vlak nog veel te kort.

Dat de kartuizers niet een louter passieve invloed hebben gehad op afstand, maar dat zij met bepaalde vooraanstaande leden van de vroege Moderne Devotie in contact stonden, blijkt bovendien uit het feit dat een kartuizer als Tideman Grauwert als raadgever vermeld wordt in onderlinge briefwisseling en dat de prior van Monnikhuizen zijn zegel hing aan een verklaring van zeven vooraanstaande regulierenkloosters, waarin deze het opnamen voor de levenswijze van semi-religieuze devoten. Het zijn voorbeelden die aantonen hoe moderne devoten gebruik maken van hun netwerk en sociaal kapitaal actualiseren om bepaalde doelen te bereiken.³²

Wat actieve betrokkenheid betreft, wees ik in het vijfde hoofdstuk specifiek op de rol van de Zelemse kartuizers bij het streven naar de insluiting in (voornamelijk regulierenkloosters) in de Moderne Devotie. Opvallend hierbij is dat de economische en spirituele doorgroei van het kartuizerleven in de Zuidelijke Nederlanden, zoals bv. in de Zelemse kartuis, werd vormgegeven door kartuizers en onder prioren die uit het Noorden afkomstig zijn.³³ De aanname van de insluiting “op de manier van de kartuizers” of het traditionele kloosterslot zoals dat voor monialen (zoals de kartuizerinnen) gold, kan aanzien worden als een ander element in het verkloosteringsproces van de Moderne Devotie, maar dat door toedoen van verschillende actoren en omwille van uiteenlopende redenen aange-

³² Sociaal kapitaal is dus niet noodzakelijk het loutere “privé-bezit” van individuele weldoeners, maar ook een “collectief goed” van een netwerk van zorgvuldig opgebouwde sociale relaties. (Coleman, ‘Social Capital in the Creation of Human Capital’). Het feit dat de kartuizers in de late middeleeuwen goede relaties hadden met de politieke, economische en religieuze elite kon hier dus van pas komen (Excoffon, *Les chartreux et les élites*).

³³ Uit mijn onderzoek in het vijfde hoofdstuk naar nieuwe stichtingen van devote congregaties in het bisdom Luik, die op korte tijd uitgroeien tot regularissenkloosters, blijkt eveneens dat de vroegste biechtvaders en *initiatores* uit de Noordelijke Nederlanden naar Luik werden gehaald. Van den Bosch, *Studiën over de observantie der kruisbroeders in de vijftiende eeuw*, komt tot min of meer gelijkaardige conclusies voor de hervorming van de kruisheren.

nomen werd. Bij Windesheimse regulieren- en monialenkloosters, weerspiegelde de besluiting eerder een streven naar een *arctior vita*, waarbij de kartuizers en kartuizerinnen (en andere monialen) als model stonden. Dat streven kon zowel van stichters, van vroege weldoeners en beschermers, als van bewoners en bewoonsters uitgaan. Bij de “minder” kloosterlijke devoten was de besluiting enkel een element dat speelde in vrouwen-gemeenschappen (tertiarissen, conversinnen, donatinnen). Hierbij blijkt uit de (eerder schaarse) bronnen in mindere mate actieve betrokkenheid van de kartuizers. Ondanks het feit dat de insluiting soms “op de kartuizermanier” gebeurde (bv. voor de conventen van het kapittel van Venlo), moet de *inclusio* hier m.i. – samen met het eerder vermelde aspect van *donatio* – meer gezien worden als een aspect van verkloosterling (en verbonden met de aanname van een regel). Verkloosterling kan dus het resultaat zijn van het inwerken van meerdere factoren: het streven van de devoten zelf om “meer religieus” te zijn, de wens van stichters en weldoeners (bv. om begraven en herdacht te worden), de invloed van vrienden en beschermers, de druk vanuit kerkelijke instanties.

De nabijheid van kartuizers en moderne devoten, zowel in materiële als in spirituele zin, in overweging nemend, heeft Hans Mol – naar aanleiding van de publicatie in de bundel *Monastiek observantisme en Moderne Devotie* van de tekst die het vierde hoofdstuk vormt van deze dissertatie – zich terecht afgevraagd of ‘de kartuizers ook niet als moderne devoten zouden kunnen worden betiteld’.³⁴ Hij verwijst in die zin eveneens naar hervormde kruisbroeders en cisterciënzers van de Sibculoer observantie.³⁵ In het recente beeld over de Moderne Devotie als bestaande uit drie “takken”, d.i. een “reguliere” (het kapittel van Windesheim), een “semi-religieuze” (broeders en zusters van het gemene leven) en een “verkloosterende” semi-religieuze tak (het kapittel van Utrecht), komen de kartuizers niet voor.³⁶ In het concreter maken van Mols uitspraak is het duidelijk dat de kartuizerorde in zijn geheel toevoegen als een soort van vierde “tak” van de Moderne Devotie, een niet-verdedigbare of absurde oplossing is.³⁷

³⁴ Mol, ‘Epiloog’, p. 217.

³⁵ *Ibidem*, p. 217-218.

³⁶ Voor dit beeld, zie bv.: Van Dijk, ‘*Iuxta modum cartusiensium*’, p. 108. In Van Dijks “kloosterlandschap” lijken de kartuizers in de verdere loop van de 15e eeuw verdwenen te zijn.

³⁷ Gaens, ‘*Fons hortorum*’, p. 56, n. 20-21.

Maar misschien is dat recente beeld van de Moderne Devotie dan ook ontoereikend om de complexiteit van het religieuze leven tijdens de latere middeleeuwen en de veelvormigheid aan instellingen en levensvormen in de Moderne Devotie te schematiseren. Zo kan “verkloosterling” bv. nogal eng geïnterpreteerd worden als de aanname van een kloosterregel. Maar ook het afleggen van geloften, het opgeven van eigendom, de aanname van het kloosterslot, het beleven van getijden, het bijeenkomen in kapittel, het begraven en herdenken van bewoners en weldoeners, het leren van Latijn, etc., kunnen gelden als elementen van verkloosterling of het streven naar een “meer” religieus leven. In deze zin zijn alle verschijningsvormen van de vroege Moderne Devotie (d.i., zowel de meer “kloosterlijke” als de meer “semi-religieuze”) in enige mate onderhevig geweest aan verkloosterling. Ook “semi-religiositeit” – op zichzelf een problematische term – is een element dat niet alleen speelde in de “tak” van broeders en zusters, maar ook binnen modern-devote kloostermuren, zoals in het derde hoofdstuk aangetoond.

Voor al om de dynamiek in de vroege Moderne Devotie (d.i. individuele en collectieve overgangen) in rekening te brengen, is dit recente beeld te statisch en te onduidelijk. Waren bv. de regulieren van het kapittel van Groenendaal en deze van het kapittel van Neuss moderne devoten vóór of ná hun aansluiting bij het kapittel van Windesheim? Tot welke tak behoren kloosters van het kapittel van Sion die een achtergrond als tertiariissen hadden? Wat met gemeenschappen van begijnen die collectief zusters van het gemene leven werden en passeerden langs een statuut van conversinnen om te eindigen als regularissen? Zijn Luikse of Keulse tertiariissen, conversinnen of donatinnen nu moderne devoten of niét? Zelfs voor individuele gemeenschappen en personen is een dergelijke benadering problematisch. Wilden Windesheimer regulieren zoals deze van Bethlehem te Herent, die leefden volgens constituties die grotendeels afgeleid waren van de kartuizerstatuten, die ingesloten werden op de manier van de kartuizers, die van hun bisschop gedaan kregen dat ze dat ook nog eens mochten doen met een aparte gelofte en levend in aparte kartuizercellen, en die een berg kartuizer- en andere eenzaamheidsliteratuur recipieerden, niet “betere” kartuizers zijn dan de kartuizers zelf? Kunnen ze dan nog moderne devoten genoemd worden? Mag de Zelemse kartuizer Gozewijn Comhaer van Deventer niet als een moderne devoot beschouwd worden omdat hij nooit een broeder van het gemene leven, tertiaan of Windesheimer regulier is geweest? Vervalt de moderne-devotenstatus voor de religieuzen en semi-religieuzen op het moment dat zij de overstap maakten naar de kartuizerorde en dus niet langer tot één van de drie “takken” behoorden?

Uit weinig blijkt immers dat vroege moderne devoten hun identiteit als individu of als collectief enkel en alleen bepaalden op basis van de leefregel of status die ze aannamen. Niet alleen werden heel wat semi-religieuze devoten uitgestuurd ‘naar diverse kloosters en andere nieuwe huizen’³⁸, maar volgens de chroniqueur Jan Busch profesten hun leerlingen ook als ‘regulieren, benedictijnen, kartuizers, kruisbroeders en cisterciënzers’.³⁹ Toen de Deventerse broeder Jan Hattem naar Luik trok om tot priester gewijd te worden, had hij naar eigen zeggen geen problemen om relieken uit Luik en afkomstig van de kruisbroeders van Huy mee te brengen, aangezien er vele Deventer broeders monnik of prelaat waren in het Luikse bisdom – zo rapporteert de *vita* van deze procurator van de broeders van Deventer.⁴⁰ Al vroeg ontstond in semi-religieuze gemeenschappen een gewoonte om zorg te dragen voor de opvoeding van toekomstige kloosterlingen⁴¹, en het valt ook aan te nemen dat vele aspirant-religieuzen in de vroege Moderne Devotie een leven als broeder of als zuster als een passage of een opstap naar een *arctior vita* aanzagen.⁴²

Wanneer men een aantal kruisheren, benedictijnen, cisterciënzers en kartuizers in sommige gemeenschappen in de Lage Landen en het Rijnland als moderne devoten kan beschouwen, geeft dat ook een lichtjes gewijzigd beeld over de verhouding tussen mannen en vrouwen. Zo bestond bv. de Sibculoër observantie grotendeels uit mannengemeenschappen, ondanks het niet geringe aantal monialenkloosters in de cisterciënzer orde in de Lage Landen. Bij de kruisbroeders kende men helemaal geen vrouwenkloosters, terwijl men bij de Windesheimers – gelijkaardig aan de kartuizerorde – terughoudend werd om veel stichtingen van vrouwen gemeenschappen toe te laten. Bij de “semi-religieuze” (of “minder religieuze”) verschijningsvormen van de Moderne Devotie, zoals bv. derdeordelingen en conventuelen die de regel van Augustinus volgden met het

³⁸ Thomas a Kempis, *Dialogi novitiorum III*, ed. Pohl, dl. 7, p. 185-186: *Misit ergo plures personas ad diversa monasteria et ad novas domos pro aliorum conversione extruendas [...] Sed et sacer ordo Carthusiensis necnon Cisterciensis sanctique Benedicti viros habet mihi non ignotos: qui virum Dei Florentium et fratres sacre congregationis eius cum Daventrie frequentarent videre et audire, meruerunt et me verum dicere comprobabunt.* Cf. Van der Wansem, *Het ontstaan en de geschiedenis der broederschap van het Gemene Leven*, p. 137, n. 1-2.

³⁹ Jan Busch, *Liber de viris illustribus*, cap. 68, ed. Grube, p. 208: *Que etiam religio in tota religione reformata vita et nomine preclara viros prestantes ex eius scholaribus se recepisse non gloriatur? Presertim Regulares Benedictinenses Carthusienses Cruciferi et Cistercienses non paucos ex eius discipulis sui ordinis habuere professores.*

⁴⁰ *Vita D. Iohannis Hatten*, ed. Dumbbar, p. 182.

⁴¹ Van der Wansem, *Het ontstaan en de geschiedenis der broederschap van het Gemene Leven*, p. 132.

⁴² *Ibidem*, p. 82-85.

karakter van lekenzusters, is het aantal vrouwengemeenschappen – en ook het gemiddeld aantal bewoners per convent – dan weer zeer groot. In deze optiek is er dus wel iets minder onevenwicht tussen mannen en vrouwen, maar het doet weinig of niets af aan de vaststelling dat de Moderne Devotie in enige mate kan gezien worden als een ‘tweede vrouwenbeweging’.⁴³

Ook de kartuizers zijn niet zomaar los te zien van deze vrouwenbeweging, ondanks het feit dat er in de onderzochte periode geen nieuwe kartuizerinnenkloosters bijkomen. Hoewel de kartuizers op het eerste gezicht weigerachtig lijken te hebben gestaan tegenover nieuwe stichtingen van vrouwenkloosters in hun eigen orde, had de Nederduitse kartuizerprovincie en de urbanistische tak van de orde in en rond de periode van het Schisma juist een bijzondere aandacht voor de Brugse kartuizerinnen.⁴⁴

Voorals de *vicarii* Jan Delden van Oldenzaal (†1434), een profes van Monnikhuizen die op aanraden van Florens Radewijns kartuizer was geworden en wiens zus in Diepenveen was ingetreden, en Herman Steenken van Schüttorf (†1428), een Zelems profes, werden door de kartuizerinnen van St.-Andries op handen gedragen.⁴⁵ Bovendien werd in de periode van het interne schisma de maagdenwijding bij de Brugse kartuizerinnen ingrijpend aangepast, waarbij aan de traditionele Roomse rite met haar bruidsmystiek en haar symbolen van de kroon, de sluier en de ring, de nieuwe symbolen van de stoel, het manipel en het kruis werden toegevoegd, verwijzend naar de passiemystiek van de “nieuwe” devotie.⁴⁶

⁴³ Van Luijk, *Bruiden van Christus*, p. 25 & 297-305.

⁴⁴ De Brugse kartuizerinnen werden in de charta van zowat élk generaal kapittel in Seitz bedankt voor hun volgehouden urbanistische obediëntie. Tijdens deze periode werden de zusters heel wat kleine geldbedragen geschonken door ‘coeplieden’ uit ‘Alemannia’ en ‘Lombardia’. Zie hierover: D’Ydewalle, *De kartuize Sint-Anna-ter-Woestijne*, p. 69-70; *Origo domus sancte Anne monialium Carthusianarum Brugis*, ed. Foppens, p. 600.

⁴⁵ D’Ydewalle, *De kartuize Sint-Anna-ter-Woestijne*, p. 77, n. 2 & p. 82-83, n. 1, 3. Jan Delden was parochiepriester in Oldenzaal voor hij kartuizer werd. Hij was de oudere broer van Elsebe Hasenbroecks, moniale te Diepenveen (De Backer, ‘De kartuize Monichusen bij Arnhem’, p. 160, no. 171). Onder Herman Steenkens vicariaat traden 35 nonnen, 12 *converse*, 9 *donate* and 2 *clerice redditae* in St.-Andries in, en vertoonden de kartuizerinnen een vroege verering van Catherina van Siena, nog vóór haar canonisatie. Met zijn devotie voor de passie inspireerde hij een kartuizerin tot het schrijven van een tekst over dit onderwerp (D’Ydewalle, *De kartuize Sint-Anna-ter-Woestijne*, p. 82-83, n. 1; p. 92; p. 101, n. 3 & 102, n. 1; Hendrickx, ‘Uit het literaire erfgoed van de kartuizers in de Nederlanden en het Rijnland’, p. 94; Claasens, ‘*Ende gaet inder sartroeysen ordine*’, p. 219, n. 24).

⁴⁶ Over deze onalledaagse en explosieve wijziging in de rite, die de Brugse kartuizerinnen een status van quasi (sub)diakonessen gaf, zie Jérôme, *Entre apogée et déclin*, dl. 2, p. 259-290; Jérôme, ‘Un mariage divin’. Ook sommige regulieren moeten interesse gehad hebben in deze vorm van maagdenwijding, want één van de oudste handschriftelijke getuigenissen met de bijhorende en opmerkelijke wijdingsliturgie is afkomstig van de regulieren van Korsendonk

Daarnaast is het opvallend dat er heel wat vrouwen (uit steden) zijn terug te vinden onder de weldoeners van kartuizerkloosters in de onderzochte periode – zowel van belangrijke schenkingen als reeksen van kleinere giften. De *charte* van het generaal kapittel beginnen in de eerste helft van de vijftiende eeuw zelfs de vermelding van het *obiit* van vrouwelijke weldoeners in een aparte rubriek *mulieres* onder te brengen. Ook in hun contacten met andere gemeenschappen (bv. via economische relaties, in het verzorgen van boeken, het schrijven of compileren van gelegenheidsteksten) en in het afsluiten van gebedsovereenkomsten vertoonden de kartuizers een bijzondere voorkeur voor regularissenkloosters en tertiariissenconventen – zij het vooral wanneer ze besloten waren (en meer contemplatiever van aard).

Hoewel de theologische motivering achter de Moderne Devotie zich tegen bepaalde opinies keerde die het bereiken van religieuze perfectie als een prerogatief voor kloosterlingen met geloften beschouwden, en reguliere devoten vonden dat zij op het vlak van *conversatio* niet zo heel erg afweken van semi-religieuze devoten, betekent dit echter niet – zoals betoogd – dat bepaalde vormen van devotie niet als “meer” of “minder” verdienstelijk, goed of heilig aanzien konden worden. Binnen de Moderne Devotie werd de orde van de kartuizers in een eenzelfde positie geduwd als in de hele kerk – in Geert Grotes woorden als ‘boven alle andere aangeraden’ (*ordo pre ceteris commendatus*).⁴⁷ Dat blijkt ook uit de pauselijke bul van Martinus V die in 1420 de voorrechten van het kapittel van Windesheim bevestigde en uitbreidde. Hiermee werden immers overgangen van Windesheimse regulieren naar andere ordes niet toegelaten, tenzij naar die van de kartuizers.⁴⁸ In zekere zin erkenden de Windesheimers hiermee hun “meerderen”, terwijl ze zich tegelijk “boven” alle andere ordes plaatsten.⁴⁹

(*Modus et ordo consecrandi virgines moniales ordinis Carthusiensis*, in: Brussel, KB, MS 8245-57).

⁴⁷ Geert Grote, *Ep.* 69, ed. Mulder, p. 269: *ordinem tuum, pre ceteris commendatum*. Zie hierover: Van Dijk, ‘Bemoedigende wenken’, p. 69, n. 95.

⁴⁸ Pauselijke bul *Sponsa Christi* van Martinus V, ed. Foppens, p. 446.

⁴⁹ Twee jaar eerder had paus Martinus V hetzelfde gedaan voor de mendicanten, d.i., hen expliciet verboden om nog langer naar een niet-mendicantenorde over te gaan zonder toelating, uitgezonderd die van de kartuizers (*ordine Carthusiensium dumtaxat excepto*). Cf. Pauselijke bul *Viam ambiciose cupiditatis* van Martinus V (29 juli 1418), ed. *Bullarium Romanum*. Zie hierover: Dannenberg, *Das Recht der Religiosen in der Kanonistik des 12. und 13. Jahrhunderts*, p. 313. Dominicanen en franciscanen stonden 250 jaar eerder tegenover elkaar in een dispuut over welke mendicanten de *ordo arctior, humilior, sanctor, dignior* en *superior* belichaamden en hoe zij zich tot de traditionelere ordes verhielden (vgl. Mattheus Paris, *Historia maior Angliae*, ed. Wats, p. 414; Rüthing, ‘Die Kartäuser und die spätmittelalterlichen Ordensreformen’, p. 54, n. 18; Gaens, ‘*Fons hortorum*’, p. 100, n. 243). In 1439 zou ook aan de

De kartuizerorde nam dus een uitzonderlijke positie in het laatmiddeleeuwse religieuze landschap in, wat Heinrich Rüthing een ‘Sonderstellung’ genoemd heeft.⁵⁰ Zij werden door hervormingsgezinden bijna als “halve heiligen” afgeschilderd.⁵¹ Niet alleen de bemiddelings- en onderhandelingsopdrachten in wereldlijke conflicten⁵², de visitatie- en hervormingsopdrachten, hen door bisschoppen, pausen en concilies toebedeeld, maar ook hun literaire werken kregen daardoor een zweem van autoritair gezag.⁵³ Johan Huizinga noemde dit een ‘romantisme der heiligheid’, dat zich meer ‘vermeit’ in ‘wonderlijke vroomheid’ dan wel in ‘kerkelijk-sociale verdiensten, al zijn die nog zoo groot’.⁵⁴ Hoe dan ook, moeten Martin Luthers kritische opmerkingen over de kartuizers, die hij herhaaldelijk in zijn aanvallen op het monnikendom uitte⁵⁵, in de juiste context geplaatst worden. Niet *per se* vanuit een specifiek of persoonlijk probleem met de kartuizerorde, maar eerder als een profanatie van het meest “heilige” in dat monnikendom.⁵⁶

*
* *

cisterciënzers verboden worden om naar een andere orde dan die van de kartuizers over te gaan. Cf. Pauselijk bul *Regularem vitam professis* van Eugenius IV (16 kal. maart 1439), ed. *Bullarium Romanum*,

⁵⁰ Rüthing, ‘Zur Geschichte der Kartausen in der Ordensprovinz Alemannia inferior von 1320 bis 1400’, p. 155-157.

⁵¹ De Parijse kanselier Jean Gerson opende zelfs zijn beroemde commentaar op het Hooglied, opgedragen aan de kartuizers, met de pathetische liefdesverklaring ‘Ik hou van u, heilige orde van de kartuizers’ (Gaens & Timmermans, ‘*Amo te, sacer ordo Carthusiensis*’, p. 13, n. 1).

⁵² Zie hoofdstuk 5 bv. voor de activiteiten van Gozewijn Comhaer van Deventer. Later voerde deze kartuizer ook pendeldiplomatie uit als bisschop in IJsland en biechtvader van de Deense koning. In ongeveer dezelfde periode zat de kartuizerbisschop Niccolò Albergati de vredesonderhandelingen tussen Engeland in Frankrijk in Arras voor.

⁵³ Voor een overzicht van dergelijke activiteiten, zie Gaens, ‘*Fons hortorum*’.

⁵⁴ Huizinga, *Herfstij der middeleeuwen*, p. 219.

⁵⁵ Zie bv.: Martin Luther, *In Esaiam Scholia Commentarius*, in cap. 40, v. 18, ed. *D. Martin Luthers Werke*, dl. 25, p. 257: *Carthusianus fingit Deum cucullatum et cinctum fune. Credit enim, quod Deus delectetur, si sic vivat* (‘De kartuizer beeldt zich God in als een monnik met kap en gordel van touw. Want hij gelooft dat het God verheugt, als hij op deze wijze leeft’); *Idem*, ‘Am dritten Sonntag nach Trinitatis’ (1 Petrus 5), ed. *D. Martin Luthers Werke*, dl. 22, p. 22 [over deemoed]: ‘Das ich viel lieber wolte eine solche Stad leben, da das junge Volck in der Tugend ausserzogen würde, dann hundert Barfüsser und Cartheuser Klöster, wenn sie auffß strengste lebten’.

⁵⁶ In de context van *idolatria* (‘afgoderij’) als ‘werken van het vlees’, beweerde Luther dat ook de kartuizers zélf ‘zich inbeelden dat ze heilig zijn’ (*imagentur se sanctos esse*). Cf. Martin Luther, *In Epistolam S. Pauli ad Galatas Commentarius*, cap. 5, v. 19-20, ed. *D. Martin Luthers Werke*, dl. 40:2, p. 110-112.

Eerst in Brussel, daarna in Groenendaal, ontwikkelde Jan van Ruusbroec een mystieke theologie, die zich afzette van een louter negatieve theologie waarin de nadruk enkel en alleen ligt op een verborgen en onbenoembare Godheid, één met zichzelf in een contemplatief genieten. Volgens Ruusbroec participeert de mens ook in het actieve leven van een zichzelf manifesterende drie-ene God, waarin God (de Vader) tegelijkertijd uit de duistere stilte treedt om zijn ‘Woord’ (de Zoon) te ‘woorden’, dat alles wat anders is – als ‘Exemplaar’ – representeert, maar waarin hij ook – als ‘Beeld’ en ‘Spiegel’ – zichzelf herkent.⁵⁷

Sommige kartuizers, die zelf de “woestijn” meer en meer verlieten om de “stad” op te zoeken, en die in toenemende mate geroepen werden om uit de stilte te treden, zagen in Ruusbroec een ‘tweede Dionysius’ (*alter Dionysius*).⁵⁸ De devotionele theologie van Hendrik van Coesfeld is een reflectie van de manier waarop de Latijnse, monastieke kartuizertraditie de vernaculaire, urbane mystiek van Ruusbroec (en de teksten van andere auteurs) opzoo, alsook de weerslag van de dialectische spanningen tussen traditie en werkelijkheid, woestijn en stad, contemplatie en devotie, afgezonderdheid en engagement, cel en wereld. Geert Grotes kennismaking met Ruusbroecs werk en zijn hertaling ervan – een zorgvuldige vertaling van de volkstaal naar het Latijn, en niet omgekeerd – is een illustratie (en misschien ook een onderdeel) hiervan.⁵⁹

Thomas a Kempis vermeldde in zijn levensbeschrijving van Grote dat deze laatste zijn verblijf in Monnikhuizen zéér ernstig nam en er een ‘spi-

⁵⁷ Over het vernieuwende van Ruusbroecs mystieke theologie in deze zin, zie: Dupré, ‘The Mystical Theology of Cusanus’ *De Visione Dei*, p. 109 en Gaens, ‘How Ruusbroec Tastes, Sounds, and Smells’ (incl. de kartuizerreceptie van Ruusbroec).

⁵⁸ *Ibidem*, p. 201, n. 99; Emery Jr., ‘The Carthusians, Intermediaries for the Teaching of John of Ruysbroeck’.

⁵⁹ Sommige auteurs die absoluut een tegenstelling tussen Ruusbroec en Grote willen zien, voeren een passage van Ruusbroecs biograaf Pomerius op, waarin over de bezoeken van Grote aan de priorij van Groenendaal verhaald wordt – nadat Grote tijdens zijn verblijf in Monnikhuizen met diens werken had kennisgemaakt en een vertaling van minstens één daarvan gemaakt had (of tenminste ermee gestart was). M.i. wil Pomerius hier echter hoofdzakelijk melden dat Geert Grote verwonderd en verbaasd was over Ruusbroecs ‘kinderlijke vrees’ (*timor filialis*) en dat het Grote toescheen dat de Brabantse mysticus ‘niet voldoende de vrees Gods bezat’ (*timor servilis*). Cf. Hendrik Utenbogaerde, *De origine monasterii Viridisvallis et de gestis patrum et fratrum in primordiali fervore ibidem degentium*, pars 2, cap. 10-11, ed. De Leu, p. 290-291. Bovendien is dit een wel erg selectieve lezing van Grotes biografiek, want uit Thomas a Kempis’ *vita* blijkt niets dan bewondering voor Ruusbroec vanwege de Deventer koopmanszoon. Uiteraard betekent dit niet dat Grote (of Coesfeld) niet kritisch zouden gestaan hebben tegenover Ruusbroecs werk. Over de overeenkomsten tussen Grotes vertaling van de *Brulocht* en Coesfelds citaten of verwijzingen naar Ruusbroec, zie: Gaens, ‘How Ruusbroec Tastes, Sounds, and Smells’, p. 182, n. 15; p. 187, n. 34; p. 194, n. 67; p. 202.

rituele oorlog' voerde tegen 'vlees en bloed'⁶⁰, maar dat uiteindelijk de broeders van Monnikhuizen vonden dat zijn plaats eerder in de wereld was – als prediker van het 'woord'.⁶¹ De kiem die tijdens Geert Grotes verblijf in de kartuis van Monnikhuizen was gelegd, kwam tijdens de vroege ontwikkeling van de Moderne Devotie als een lawine terug in de vorm van schenkingen en intredes, alsook in de receptie van literaire en compilatoire teksten, met name in urbanistische kartuizerkloosters tijdens het Westers Schisma. Ongetwijfeld heeft deze evolutie ook de devotie in kartuizen in de Nederlanden en het Rijnland (mede) “intensiever” gemaakt. De gevolgen van deze actieve kruisbestuiving, bv. op het vlak van spiritualiteit en de onderlinge receptie van literaire werken, meditatie-schema's en gebeden, zijn – vooral langs kartuizerkant – nog nauwelijks onderzocht. De bekende slogan “Meer onderzoek is gewenst” is hier wel op zijn plaats.

Het is wellicht niet toevallig dat Geert Grote de kartuizers van Arnhem ‘devote broeders’ (*devoti fratres*) noemde.⁶² Dat zij het meer “nuttig” of “noodzakelijk” inschatten om hem uit Monnikhuizen weg te sturen, is misschien nog wel hun belangrijkste bijdrage aan het ontstaan en de vroege ontwikkeling van de Moderne Devotie. De rest is geschiedenis.

⁶⁰ Thomas a Kempis, *Dialogi novitiorum*, lib. 2, cap. 7, ed. Pohl, dl. 7, p. 43-45.

⁶¹ Thomas a Kempis, *Dialogi novitiorum*, lib. 2, cap. 8, ed. Pohl, dl. 7, p. 45.

⁶² Cf. Van Dijk, ‘Bemoedigende wenken voor een wankelmoedige kartuizer’, p. 79, n. 167.

Appendix I. – Bronnen voor de studie van Hendrik van Coesfelds werken

Overzicht van de werken (volgens de oude bibliografen)

Bostius, <i>Opusculum de precipuis aliquot Cartusiane familie patribus</i>, p. 22-23	Trithemius, <i>De scriptoribus ecclesiasticis</i>, fol. 101r	Register van Rooklooster, in: Wenen, ÖNB, S. n. 12694, fol. 159v
Commentaria in profundissimam divi apostoli Pauli ad Romanos epistolam	In epistolam Pauli ad Romanos li. i	In epistolam Pauli ad Romanos 1.
De tribus votis substantialibus vite monastice [...] in duos libros [...] [Inc.] Nolite diligere mundum	De tribus votis substantialibus li. ii [Inc.] Nolite diligere mundum	De tribus votis substantialibus 1. [Inc.] Nolite diligere mundum
Contra proprietatis vitium	Contra vitium proprietatis li. i	Contra vitium proprietatis 1. secunda pars precedentis vidi De tribus monasticis votis 2.
De tribus custodiis monasticis	De tribus custodiis monasticis li. i	De tribus mysticis [<i>sic</i>] custodiis
De novitiorum instructione per 36 capitula	De institutione novitiorum li. i	De institutione novitiorum 1.
In Exodum mystice	In Exodum mystice li. i	In Exodum mystice 1.
Circumcisorium mysticum	Circumcisorium mysticum li. i	Circumcisorium mysticum
De sacrosancto altaris sacramento tractatus diversos compegit, meditationibus et orationibus devotissimis refertos	De sacramento altaris li. i	De sacramento altaris. [Inc.] Panem celi dedit eis Meditationes a sacerdote celebraturo habende circa sacramentum Orationes de venerabili sacramento secundum quinque litteras confictas in hac dictione Ihesus
Libellus de annuntiatione d. Marie	De annuntiatione dominica li. i	De annuntiatione dominica
Eulogium breve in vitam d. Pauli eremite	Eulogium Pauli heremite li. i	Eulogium Pauli heremite

Sermones ... per anni circulum	Sermones de tempore li. i Sermones de sanctis li. i	Sermones de tempore Sermones de sanctis Collatio de generibus devotionum De diversis generibus devotorum
Epistole complures	Epistolarum ad diversos li. i	Epistolarum ad diversos
De confessione		
De indulgentiis		
De participatione missarum tricenariarum		
Guillelmi Alverni ... opus ... de universo corporeo seu spirituali in compendium redegit	Guilhelmi Parisiensis ... opus de universo corporeo et incorporeo seu spirituali ... brevi compendio pulchre conclusit Alia complura	De universo breviatura. [Inc.] Scientia de universo

Datering van de werken

Over Coesfelds leven is niet veel bekend.¹ Ook de datering van zijn werk is problematisch. *De sacramento eucharistie* is het enige werk waarbij hij in een aantal handschriften vermeld wordt met zijn naam 'Kemenade' én als prior van Monnikhuizen, waardoor men kan aannemen dat het tijdens zijn prioraat te Arnhem (1373-1378) tot stand kwam of daarvóór. Een Utrechts handschrift met *De tribus votis monasticis* werd gedateerd op ca. 1390. Bij drie apart circulerende sermoenen in een Basels handschrift wordt hij prior te Diest genoemd, wat misschien betekent dat ze te Zelem (of in de periode daarvóór) werden geschreven.² Van twee andere preken is geweten dat ze op het urbanistische generale kapittel van 1404 en 1406 gehouden werden. Vooral dat laatste speelde een rol in de Gerson-Groenendaal controverse, wat ook kan verklaren waarom Hendriks sermoenen over *devotio* apart circuleerden in Groenendaal en aanverwante kloosters.³ Handschriften met "volledige" collecties van preken vermelden hem stevast als prior van Geertruidenberg en soms ook als visitator, wat erop zou kunnen wijzen dat hijzelf of een medemonnik een samenhangende collectie aangelegd heeft op het einde van zijn leven of kort daarna.

¹ Zo is het niet duidelijk wanneer hij geboren werd, waar en wanneer hij in de *artes* studeerde en wanneer hij in de orde intrad. Zelfs de periodes van zijn priorschap te Zelem en Geertruidenberg zijn onzeker. Voor een beknopt overzicht, zie Hoofdstuk 1, p. 61, n. 4.

² Zie het onderstaande overzicht voor de handschriften uit Utrecht en Basel.

³ Zie hierover: Gaens, 'How Ruusbroec Tastes, Sounds, and Smells'.

Overzicht van gekende en overgeleverde handschriften

De tribus votis monasticis⁴

Inc.: [lange redactie] *Cum sapiens Ihesus magister perfectionis ...* [korte redactie] *Nolite diligere mundum neque ea que in mundo sunt. Sic aquila illa celestis ... Sed quia maledicta illa ...*

Aberystwyth, National Library of Wales, 76-A (Williams 281), p. 255-460
15e eeuw [niet gefolieerd, maar gepagineerd]

olim Antwerpen, kartuizers⁵
vermoedelijk verloren gegaan

olim Arnhem, regulieren⁶
vermoedelijk verloren gegaan

Augsburg, Universitätsbibliothek, II. 1. quart. 48, fol. 1r-17v
onvolledig, benedictijnen van Sankt Mang in Füssen, 15e eeuw

Berlin, Staatsbibliothek – Preussischer Kulturbesitz, theol. lat. fol. 225, fol. 167r-212r
lange redactie, franciscanen van Brandenburg, 15e eeuw

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1520-42 (cat. 1467), fol. 33r-48r
15e eeuw

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 5029-30 (cat. 2159), fol. 1r-68r
kartuizers van Herne, ca. 1430

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 9654-63 (cat. 3707), fol. 222r-236v
benedictijnen van Saint-Laurent in Liège, ca. 1440

olim Cambron, cisterciënzers⁷
vermoedelijk verloren gegaan

Deventer, Athenaeumbibliotheek, 10 W 2 (olim I 78), fol. 46r-78v
regulieren van Windesheim, 1409

Darmstadt, Universitäts- und Landesbibliothek, 16, fol. 1r-88v
1e helft 15e eeuw

Douai, Bibliothèque municipale, 379, fol. 1r-119v
lange redactie, benedictijnen van Anchin, 1435

Göttweig, Stiftsbibliothek, 197/140, fol. 167r-188r
benedictijnen van Göttweig, 1e kwart 15e eeuw

Grenoble, Bibliothèque municipale, 1845, fol. 1r-33r
kartuizerprovenance (?), 15e eeuw

⁴ Volgens Gaens, '*Fons hortorum*', p. 69, n. 79 & p. 73-74, n. 105-114.

⁵ Volgens het Register van Rooklooster, in: Wien, ÖNB, MS S. n. 12694 [hierna geciteerd als RRKL], fol. 159v. Een gedigitaliseerde microfilm is beschikbaar op <http://rrkl.cartusiana.org>.

⁶ *Idem*.

⁷ Volgens Paquot, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, de la principauté de Liège et de quelques contrées voisines*, dl. 7, p. 52.

- olim Herent, regulieren van Bethlehem⁸
vermoedelijk verloren gegaan
- olim Hoeilaart, regulieren van Groenendaal⁹
vermoedelijk verloren gegaan
- olim Köln, kartuizers¹⁰
vermoedelijk verloren gegaan
- Köln, Diözesan- und Dombibliothek, 247, fol. 121r-170r
benedictijnen van Gross Sankt Martin in Köln, einde 15e / begin 16e eeuw
- olim Korsendonk, regulieren¹¹
vermoedelijk verloren gegaan
- Lambach, Stiftsbibliothek, 254, fol. 59r-100r
lange redactie, benedictijnen van Lambach, 15e eeuw
- olim Leuven, regulieren¹²
vermoedelijk verloren gegaan
- Liège, Bibliothèque du Grand Séminaire, 6 G 28, fol. 30v-82r
kruisheren van Liège, 1466
- Mainz, Stadtbibliothek, I 137, fol. 66v-91v
kartuizers van Mainz, begin 15e eeuw
- Mainz, Stadtbibliothek, I 306, fol. 3r-84v
kartuizers van Mainz, 1e helft 15e eeuw
- Melk, Stiftsbibliothek, 900, fol. 130r-159r
lange redactie, benedictijnen van Melk, 15e eeuw
- Melk, Stiftsbibliothek, 993, fol. 143r-200r
benedictijnen van Melk, 15e eeuw
- Melk, Stiftsbibliothek, 1806, fol. 90r-166r
benedictijnen van Melk, 18e eeuw [Nachlass-Pez]
- München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 7507, fol. 234r-253v
regulieren van Indersdorf, 15e eeuw
- München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 14919, fol. 46r-146r
benedictijnen van Sankt Emmeram in Regensburg, 15e eeuw
- München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 18381, fol. 122r-155r
benedictijnen van Tegernsee, 15e eeuw
- olim Oudergem, regulieren van Rooklooster¹³
vermoedelijk verloren gegaan
- Praha, Národní knihovna České republiky, XIII G 15 (cat. 2382), fol. 234r-268v
regulieren van Třeboň [Wittingau], 15e eeuw

⁸ Volgens RRKL, fol. 159v.

⁹ *Idem*.

¹⁰ Volgens een inventaris uit 1748 bezat de kartuis twee MSS met deze tekst (*Bibliotheca Cartusiae Coloniensis*, in: Köln, HA, MS GB fol. 15, p. 425).

¹¹ Volgens Paquot, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, de la principauté de Liège et de quelques contrées voisines*, dl. 7, p. 52.

¹² Volgens RRKL, fol. 159v.

¹³ *Idem*.

Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, 918, fol. 169r-254r¹⁴
 benedictijnen van Sankt Gallen, 1435

olim Tongeren, regulieren¹⁵
 vermoedelijk verloren gegaan

Trier, Stadtbibliothek, 230/1401, fol. 204r-223r
 kartuizers van Trier, 14e / 15e eeuw

Utrecht, Universiteitsbibliotheek, 161, fol. 147r-181r
 kartuizers van Utrecht, einde 14e eeuw

Utrecht, Universiteitsbibliotheek, 368, fol. 13r-51r
 tertianen van Maastricht, 15e eeuw

Utrecht, Universiteitsbibliotheek, 378, fol. 31r-88v
 regulieren van Utrecht, vroege 15e eeuw

Vorau, Stiftsbibliothek, 214, fol. 130r-159r
 regulieren van Vorau, midden 15e eeuw

Wien, Österreichische Nationalbibliothek, 4257, fol. 73r-90r
 uittreksel, benedictijnen van Wien (Schottenkloster), 15e eeuw

Slotgebed¹⁶

Augsburg, Universitätsbibliothek, II.1.2° 38, fol. 210r
 benedictijnen van Donauwörth, ca. 1474-1476

Herzogenburg, Stiftsbibliothek, 88, fol. 193v
 regulieren van Herzogenburg, 15e eeuw

Melk, Stiftsbibliothek, 1876, fol. 28r
 benedictijnen van Melk, 15e eeuw

¹⁴ Gaens, *Sic vivere est devote vivere*, vermeldde dit MS niet, gebaseerd op de informatie in de catalogus Scherrer, *Verzeichniss der Handschriften der Stiftsbibliothek von St. Gallen*, p. 344-345.

¹⁵ Volgens Paquot, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, de la principauté de Liège et de quelques contrées voisines*, dl. 7, p. 52.

¹⁶ Het slotgebed van *De tribus votis* circuleerde ook apart, bv. in MSS van de Melker benedictijnen en de reguliere kanunniken van Herzogenburg, en ook als onderdeel van een visitatiesermoen voor de benedictijnen van Donauwörth waarvan het thema overeenkomt met dat van *De tribus votis*. Over het MS uit Donauwörth, zie Hägele, *Lateinische mittelalterliche Handschriften in Folio der Universitätsbibliothek Augsburg*, p. 201. Over het MS uit Herzogenburg, zie Mayo, *Descriptive Inventories of Manuscripts Microfilmed for the Hill Monastic Manuscript Library*, dl. 3, p. 356.

Epistola de instructione novitiorum et iuvenum
(Epistola de institutione novitiorum)¹⁷

Inc.: *Carissime in Christo Ihesu multis ac variis petisti a me instantiis ...
Ingressuro tibi iam ordinem sanctum carissime ...*

olim Antwerpen, kartuizers¹⁸
vermoedelijk verloren gegaan

Berlin, Staatsbibliothek – Preussischer Kulturbesitz, theol. lat. fol. 705, fol. 2r-25r
kartuizers van Köln, ca. 1570

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 2415-18 (cat. 1423), fol. 2r-36v
regulieren van Leuven, 14e eeuw

Cambrai, Bibliothèque municipale, 835, fol. 1r-31r
benedictijnen van Saint-Sépulcre in Cambrai, 1411

Darmstadt, Universitäts- und Landesbibliothek, 2246, fol. 1r-54v
kartuizers van Köln¹⁹, ca. 1600

olim Gaming, kartuizers²⁰
vermoedelijk verloren gegaan

olim Gent, kartuizers²¹
vermoedelijk verloren gegaan

Mainz, Stadtbibliothek, I 621
kartuizerprovenance, 1423

Paris, Bibliothèque nationale, lat. 10718, fol. 2r-27v
kartuizers van Köln, 1468

Praha, Národní knihovna České republiky, I G 21, p. 1-66
kartuizers van Valdice [Walditz], 1706 [niet gefolieerd, maar gepagineerd]²²

Wien, Österreichische Nationalbibliothek, 15262, fol. 1r-57r
proloog ontbrekend, kartuizers van Roermond, 1457

Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Series nova 12889, fol. 69r-108v
regulieren van Rooklooster in Oudergem, 2e helft 15e eeuw

olim Zelem (Diest), kartuizers²³
vermoedelijk verloren gegaan

¹⁷ Volgens Worstbrock, 'Heinrich von Coesfeld', p. 619-620, met enkele toevoegingen.

¹⁸ Volgens RRKL, fol. 159v.

¹⁹ Volgens een inventaris uit 1748 bezat de kartuis vier MSS met deze tekst (*Bibliotheca Cartusiae Coloniensis*, in: Köln, HA, MS GB fol. 15, p. 425-426).

²⁰ Volgens een aantekening in Praha, Národní knihovna České republiky, I G 21, p. 66. Zie n. 22.

²¹ Volgens Paquot, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, de la principauté de Liège et de quelques contrées voisines*, dl. 7, p. 52.

²² Gekopieerd van een MS uit de kartuis van Gaming (ex *M.S. libello Gemnici 8 Julij 1706*). Zie n. 20.

²³ Volgens Paquot, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, de la principauté de Liège et de quelques contrées voisines*, dl. 7, p. 52.

Middel nederlandse vertaling

Berlin, Staatsbibliothek – Preussischer Kulturbesitz, germ. oct. 430, fol. 17r-84r
15e eeuw

Berlin, Staatsbibliothek – Preussischer Kulturbesitz, germ. qu. 525, fol. 105r-160v
15e eeuw

Berlin, Staatsbibliothek – Preussischer Kulturbesitz, germ. qu. 1122, fol. 1r-48r
15e eeuw

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 11151-55 (cat. 2377), fol. 218r-299r
clarissen van Amsterdam, 16e eeuw

Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 133 E 4
Liège-Tongeren-Maastricht, ca. 1475

Deventer, Athenaeumbibliotheek, 101 D 4 (olim I 52)
zusters van het gemene leven van St.-Ursula in Deventer, ca. 1470-1500

Gent, Universiteitsbibliotheek, 1764, fol. 28v-74r
tertiarissen van Schagen, 2e helft 15e eeuw

Halle (Saale), Franckesche Stiftungen, P 4, fol. 60v-116r
Nederlanden, ca. 1450

Leiden, Universiteitsbibliotheek, BPL 2383, fol. 165r-225r
noordoostelijke Nederlanden, ca. 1460-1470

*De sacramento eucharistie*²⁴

Inc.: *Panem celi dedit eis ... Verba hec prout ...*

olim Antwerpen, kartuizers²⁵
vermoedelijk verloren gegaan

olim Arnhem, regulieren²⁶
vermoedelijk verloren gegaan

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4971-73 (cat. 2158), fol. 3r-117r
kartuizers van Herne, 1416

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 11811-12 (cat. 2160), fol. 3r-101v
regulieren van Bethlehem in Herent, 1516

olim Eindhoven (Woensel), regulieren²⁷
vermoedelijk verloren gegaan

olim Hoeilaart, regulieren van Groenendaal²⁸
vermoedelijk verloren gegaan

olim Köln, kartuizers²⁹
vermoedelijk verloren gegaan

²⁴ Volgens Worstbrock, 'Heinrich von Coesfeld', p. 620-621, met enkele toevoegingen.

²⁵ Volgens RRKL, fol. 159v.

²⁶ *Idem.*

²⁷ *Idem.*

²⁸ *Idem.*

²⁹ Volgens *Bibliotheca Cartusiae Coloniensis*, in: Köln, HA, MS GB fol. 15, p. 425.

- Köln, Historisches Archiv, GB quart. 173, fol. 1r-15v
onvolledig, benedictijnen van Gross Sankt Martin in Cologne, ca. 1480
- Mainz, Stadtbibliothek, I 47, fol. 69r-116r
kartuizers van Mainz, ca. 1450-1500
- Mainz, Stadtbibliothek, I 158, fol. 117r-165v
kartuizers van Mainz, 1e helft 15e eeuw, 1426?
- Leuven, KU Leuven, Faculteit Theologie en Religiewetenschappen, Maurits Sabbe-bibliotheek, Mechelen 25, fol. 1r-62r
regulieren van Bois-Seigneur-Isaac, 15e / 16e eeuw
- olim Metz, Bibliothèque municipale, 357
onvolledig, kartuizers van Rettel, verloren gegaan in WO II
- olim Strasbourg, Bibliothèque municipale³⁰
verloren gegaan in WO I
- olim Tongeren, regulieren³¹
vermoedelijk verloren gegaan
- Trier, Stadtbibliothek, 681/878 8°, fol. 66r-160v
ongekende provenance, 1465, later in het bezit van de regulieren van Sankt German
- Trier, Stadtbibliothek, 327/1999 4°, fol. 220r-223v
onvolledig, benedictijnen van Sankt Matthias in Trier, 15e eeuw
- Yale University, Beinecke Rare Book and Manuscript Library, 904, fol. 108r-145v
kruisheren van Huy, 1e helft 15e eeuw
- olim Zelem (Diest), kartuizers³²
vermoedelijk verloren gegaan

Circumcisorium mysticum³³

Inc.: *Sciat pius lector quod collector sequentis libelli a quodam rogatus ...*

- Berlin, Staatsbibliothek – Preussischer Kulturbesitz, theol. lat. fol. 705, fol. 42r-88v
kartuizers van Köln, 16e eeuw – door een latere hand toegevoegd: *Anno 92. librum istum vidi scriptum in Ruremunda, authore Carthusiensis Leodiensis*
- Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 11811-12 (cat. 2160), fol. 104r-125v
ontbrekende proloog, 1516
- Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KA 2, fol. 1r-48r
15e eeuw
- olim Grobbendonk, regulieren
vermoedelijk verloren gegaan³⁴

³⁰ Volgens Haenel, *Catalogi librorum manuscriptorum qui in bibliothecis Galliae, Helvetiae, Belgii, Britanniae M., Hispaniae, Lusitaniae asservantur*, p. 450 & 1047.

³¹ Volgens RRKL, fol. 159v.

³² *Idem*.

³³ Worstbrock, 'Heinrich von Coesfeld' zaait wat twijfel over het auteurschap. Echter, op basis van duidelijke overeenkomsten (inhoudelijk en stilistisch) met ander werk van Hendrik van Coesfeld, lijkt het mij volstrekt overbodig om de oude bibliografen hierover tegen te spreken.

³⁴ Volgens RRKL, fol. 412v.

Sermones³⁵

olim Aggsbach, kartuizers³⁶
vermoedelijk verloren gegaan

olim Antwerpen, kartuizers³⁷
vermoedelijk verloren gegaan

olim Arnhem, regulieren³⁸
vermoedelijk verloren gegaan

Basel, Universitätsbibliothek, A VIII 18, fol. 4r-17r
kartuizers van Basel, 2e helft 15e eeuw – fol. 1r vermeldt dat het gaat om sermoenen *Henrici de Cosveldia quondam prioris in diest Carthus*.

olim Brugge, kartuizers³⁹
vermoedelijk verloren gegaan

olim Brussel, kartuizers⁴⁰
vermoedelijk verloren gegaan

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 1212 (cat. 1945)
regulieren van Groenendaal in Hoeilaart, 1440⁴¹

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 2415-18 (cat. 1423), fol. 48r-70v (*De multiplici devotione sive de diversis generibus devotorum*)
regulieren van Leuven, 15e eeuw⁴²

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 2641-47 (cat. 1371), fol. 91r-100v (*De multiplici devotione sive de diversis generibus devotorum*)
regulieren van Rooklooster in Oudergem, 15e eeuw⁴³

Darmstadt, Universitäts- und Landesbibliothek, 403
kartuizers van Köln, ca. 1425-1450⁴⁴

³⁵ Volgens Worstbrock, 'Heinrich von Coesfeld', p. 622, en Gaens, 'Fons hortorum', p. 82, n. 156, met enkele toevoegingen.

³⁶ Volgens Melk, Stiftsbibliothek, 1850, fol. 38r. Zie ook: Gottlieb, *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs*, dl. 1, p. 583, l. 22 (*Item Hollandie pro capitulo, parvus libellus*) & p. 584, l. 26 (*Item sermones Hollandie ad capitulum nostrum*).

³⁷ Volgens RRKL, fol. 159v.

³⁸ *Idem*.

³⁹ Volgens Paquot, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, de la principauté de Liège et de quelques contrées voisines*, dl. 7, p. 53.

⁴⁰ Een opheffingscatalogus van de kartuis van Brussel, gemaakt door de Oostenrijkse administratie, vermeldt een MS met kapittelsermoenen. Zie: *Liste des manuscrits trouvés au couvent supprimé des Chartreux à Bruxelles*, gepubliceerd in: Machiels, *Inventarissen van kloosterbibliotheken door Jozef II afgeschafft en aanwezig in het Algemeen Rijksarchief (nrs. 52-95)* [Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Reprints 169] (Brussel 2000), p. 522 (nr. 12): *Sermones capitulares Patris Henrici Coesvelli in 4°, manuscrit sur papier*.

⁴¹ Wellicht hetzelfde MS, vermeld in RRKL, fol. 159v.

⁴² *Idem*.

⁴³ Wellicht een van de MSS, vermeld in RRKL, fol. 422v.

⁴⁴ Zie ook de inventaris uit 1748, waarin een collectie van sermoenen wordt vermeld (*Bibliotheca Cartusiae Coloniensis*, in: Köln, HA, MS GB fol. 15, p. 425).

Düsseldorf, Universitäts- und Landesbibliothek, B 191, fol. 1r-145v
benedictijnen van Werden

olim Gaming, kartuizers⁴⁵
vermoedelijk verloren gegaan

Grande Chartreuse, Archives, 3 Henr 1 (olim 1062)
15e eeuw

olim Herent, regulieren van Bethlehem (*Collatio de generibus devotorum*)⁴⁶
vermoedelijk verloren gegaan

olim Hoeilaart, regulieren van Groenendaal (*De diversis generibus devotorum*)⁴⁷
vermoedelijk verloren gegaan

Innsbruck, Universitäts- und Landesbibliothek Tirol, 434, fol. 1r-121v
kartuizers van Jurkloster [Geirach], 15e eeuw

København, Kongelige Bibliothek, Ny kgl. S. 1596, fol. 1r-200v
kartuizers van Weddern (Dülmen), 15e eeuw

Köln, Historisches Archiv, GB fol. 163, fol. 67r-234v
kruisheren van Köln, ca. 1450-1500

Köln, Historisches Archiv, GB quart. 34, fol. 52r-54v
kruisheren van Köln, 15e eeuw

Leuven, KU Leuven, Faculteit Theologie en Religiewetenschappen, Maurits Sabbe-
bibliotheek, Mechelen 26
regulieren van Bois-Seigneur-Isaac, 15e eeuw

Liège, Bibliothèque du Grand Séminaire, 6 F 22, fol. 29v-30v
kruisheren van Huy, 15e eeuw

olim Lier, kartuizers⁴⁸
vermoedelijk verloren gegaan, 1433

olim Mainz, Stadtbibliothek, I 59
kartuizers van Mainz, 15e eeuw, verloren gegaan

Mainz, Stadtbibliothek, I 115a, fol. 396r-399v
kartuizers van Mainz, 15e eeuw

Mainz, Stadtbibliothek, I 306, fol. 95r-136r
kartuizers van Mainz, 1e helft 15e eeuw

Melk, Benediktinerstift, 140, fol. 70r-71r and 73r-275v
benedictijnen van Melk, 15e eeuw

olim Metz, Bibliothèque municipale, 374
kartuizers van Rettel, 1470, verloren gegaan tijdens WO II

München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 18390, fol. 143r-294r
benedictijnen van Tegernsee, 1454

⁴⁵ Volgens een brief van Leopold Wydemann (Melk, Stiftsarchiv, Karton 7 Patres 7, Fasz. 2, Pez-Korrespondenz Bd. III, fol. 300r-301v). Met dank aan de makers van de *Bibliotheca Gemnicensis* database op <http://bibliotheca-gemnicensis.univie.ac.at> (een virtuele bibliotheek van de kartuis van Gaming).

⁴⁶ Volgens RRKL, fol. 159v.

⁴⁷ *Idem*.

⁴⁸ Volgens Paquot, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, de la principauté de Liège et de quelques contrées voisines*, dl. 7, p. 53. Wellicht is dit hetzelfde MS, vermeld in het Rooklooster register voor de kartuis van Antwerpen (zie n. 37).

München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 18528b, fol. 74r-91r
benedictijnen van Tegernsee, 1473

München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 18551, fol. 212r-244r
benedictijnen van Tegernsee, 15e eeuw

olim Münster, Universitätsbibliothek, 748 (cat. 134), fol. 50v-90v
verloren gegaan tijdens WO II

Oxford, Bodleian Library, Lyell 61, p. 454-475 [olim Melk, Stiftsbibliothek, 1760]
(*De devotione et generibus devotorum excerptis ex dictis cuiusdam doctoris theologie
Karthusiensis ordinis*)
benedictijnen van Melk, 1452-1453

olim Strasbourg, Bibliothèque municipale⁴⁹
verloren gegaan tijdens WO I

Trier, Bibliothek des Priesterseminars, 55
benedictijnen van Trier, 1469

Trier, Stadtbibliothek, 238/1392 8°
kartuizers van Trier, 15e eeuw

Trier, Stadtbibliothek, 295/1968 8°, fol. 218r-227r
kartuizers van Trier, ca. 1470

Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Series nova 12848, fol. xcii-cxxiv (*De mul-
tiplici devotione sive de diversis generibus devotorum*)
regulieren van Rooklooster in Oudergem, 2e helft 15e eeuw⁵⁰

Duitse vertaling

Melk, Stiftsbibliothek, 1794, fol. 77r-82v [vertaling van *Sermo in nativitate BMV*]
benedictijnen van Melk, 15e eeuw

⁴⁹ Volgens Haenel, *Catalogi librorum manuscriptorum qui in bibliothecis Galliae, Helvetiae, Belgii, Britanniae M., Hispaniae, Lusitaniae asservantur*, p. 454 & 1047.

⁵⁰ Wellicht een van de MSS, vermeld in RRKL, fol. 422v.

Devota meditatio a sacerdote celebraturo habenda circa magnalia
mysteria sacramenti eucharistie⁵¹

Inc.: *Exurge nunc, anima mea, et excutere de pulvere evagationis ...*

Editie: Alardus Aemstelredamus & Cornelius Crocus, *Parasceve ad sacrosanctam synaxin ... Piaae preces in passionem Iesu Christi*, Coloniae [Köln]: Petrus Quentell, 1532

olim Aggsbach, kartuizers

vermoedelijk verloren gegaan⁵²

Bethesda MD, National Library of Medicine, 39/524, fol. 137v-142v
Brussel, 1471

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 3553-57 (cat. 1344), fol. 174r-175v
15e eeuw

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 4949 (cat. 2228), fol. 1r-35r
15e eeuw

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 5004-08 (cat. 1625), fol. 141r-145v
15e eeuw

Düsseldorf, Universitäts- und Landesbibliothek, B 108, fol. 11v-17r
Rijnland, kruisheren van Bentlage, 2e helft 15e eeuw

olim Gaming, kartuizers, 45⁵³

vermoedelijk verloren gegaan

olim Hoeilaart, reguleren van Groenendaal⁵⁴

vermoedelijk verloren gegaan

Köln, Historisches Archiv, GB oct. 8, fol. 72r-83r
kruisheren van Köln, 1e helft 15e eeuw

Leuven, KU Leuven, Faculteit Theologie en Religiewetenschappen, Maurits Sabbe-
bibliotheek, Mechelen 25, fol. 62r-65v
reguleren van Bois-Seigneur-Isaac, 15e / 16e eeuw

Ljubljana, Narodna in Univerzitetna Knjižnica, 146 (Kos 48), fol. 1r-7r
kartuizers van Pletrije [Pletriach], 1e helft 15e eeuw

⁵¹ Volgens Worstbrock, 'Heinrich von Coesfeld', p. 621, met enkele toevoegingen.

⁵² Zie Gottlieb, *Mittelalterliche Bibliothekskataloge*, p. 590, l. 21-22 (*Item meditatio devota a sacerdote celebraturo habenda magistri Henrici de Hassia*), en p. 604, l. 19-20 (*Item meditatio devota a sacerdote celebraturo habenda magistri Henrici de Hassia*). Het lijkt erop dat de MSS van Aggsbach en Gaming Hendriks meditatie toeschrijven aan *Henricus de Hassia*. Zie de volgende noot. Een brief van Leopold Wydemann (Melk, Stiftsarchiv, Karton 7 Patres 7, Fasz. 2, Pez-Korrespondenz Bd. III, fol. 300r-301v) refereert aan een ander MS uit Gaming, dat Hendriks sermoenen bevat en ook 'Hendrik van Hessen' vermeldt: *In exteriori etiam codicis assere titulus legitur Sermones Henrici de Hassia ...*

⁵³ Zie Pez, *Thesaurus anecdotorum novissimus seu veterum monumentorum praecipue ecclesiasticorum*, dl. 1, p. lxxix, waar het werk verkeerdelijk aan Hendrik van Langenstein wordt toegeschreven.

⁵⁴ Volgens RRKL, fol. 159v.

Mainz, Stadtbibliothek, I 316, fol. 35r-44r
kartuizers van Mainz, 15e eeuw

München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 28299, fol. 96v-99v
kartuizers van Buxheim, 1e helft 15e eeuw

Orationes de sacramento altaris⁵⁵

Inc.: *Iocunditas merentium Iesu fili dei vivi letificator ...*

olim Arnhem, reguleren⁵⁶
vermoedelijk verloren gegaan

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 3553-57 (cat. 1344), fol. 175v-177r
15e eeuw

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, 5004-08 (cat. 1625), fol. 145v-150r
15e eeuw

Köln, Historisches Archiv, GB oct. 8, fol. 83r-95v
kruisheren van Köln, 1e helft 15e eeuw

Ljubljana, Narodna in Univerzitetna Knjižnica, 146 (Kos 48), fol. 7r-15v
kartuizers van Pletrije [Pletriach], 1e helft 15e eeuw

Leuven, KU Leuven, Faculteit Theologie en Religiewetenschappen, Maurits Sabbe-bibliotheek, Mechelen 25, fol. 65v-69r
reguleren van Bois-Seigneur-Isaac, 15e / 16e eeuw

Mainz, Stadtbibliothek, I 316, fol. 44v-54r
kartuizers van Mainz, 15e eeuw

Oratio ad BMV⁵⁷

Inc.: *Ave Maria Dei genitrix beatissima virgo pre omnibus creaturis ...*

Darmstadt, Universitäts- und Landesbibliothek, 521, fol. 93r-93v
cisterciënzers van Kamp, *Orationale magnum per circulum anni*, 1460/1462

Ljubljana, Narodna in Univerzitetna Knjižnica, 146 (Kos 48), fol. 16r-17v
kartuizers van Pletrije [Pletriach], 1e helft 15e eeuw

⁵⁵ Volgens Worstbrock, 'Heinrich von Coesfeld', p. 621, met enkele toevoegingen.

⁵⁶ Volgens RRL, fol. 159v.

⁵⁷ Volgens Worstbrock, 'Heinrich von Coesfeld', p. 621, met een toevoeging.

Appendix 2. – Moderne devoten als kartuizers

Deze bijlage wil een overzicht geven van enkele Groenendaalse regulieren, gekende volgelingen, vrienden en kennissen van Geert Grote, personen die tot het vroege netwerk van moderne devoten behoorden, broeders van het gemene leven alsook regulieren, die de overgang maakten naar een kartuizerklooster, een poging deden of een wens daartoe uitten.

In sommige levensbeschrijvingen, zoals bv. voor de beroemde Dirk van Herxen, wordt er enkel gewag gemaakt van het verlangen om in een kartuis in te treden en is het – bij gebrek aan verdere gegevens – niet meer na te gaan in hoeverre dit zich ook geconcretiseerd heeft. Het valt niet uit te sluiten dat de intentie-om-kartuizer-te-worden in een enkel geval functioneerde als een hagiografisch element om een persoon als deugdzaam af te schilderen.

Dat regelmatige overgangen van broeders of regulieren naar de kartuizers toch wel een realiteit waren, blijkt eveneens uit de aandacht die eraan besteed werd in een aantal historiografische teksten. Wanneer de kroniekschrijver van het Doesburgse fraterhuis meegeeft dat broeder Gerard van Tiel *debilis in capite en pene totus furibundus* werd bij de Zelemse kartuizers, is het niet onmiddellijk duidelijk of het hier gaat om stof tot nadenken voor medebroeders die iets gelijkaardigs overwogen.¹ Maar dit is wél duidelijk het geval in de twee lange uitweidingen die de reguliere kanunnik Gaspar Ofhuys in zijn *catalogus* van de Windesheimer regulieren van Rooklooster besteedde aan twee individuele gevallen van een overgang naar de kartuizerorde.²

In onderstaande tabel zijn een aantal gekende contacten en daadwerkelijke overgangen (en pogingen of wensen daartoe) opgelijst. Ze zijn min of meer chronologisch gerangschikt voor zover de beschikbare gegevens dat toelaten. Met rechte haken zijn professies aangegeven die nooit of wellicht niet zijn doorgegaan.

¹ Jan Aelwilre & Egbert van Utrecht, *De ortu domus fratrum in Doesborch*, ed. Weiler & Gruijs, p. 23.

² Gaspar Ofhuys, *Catalogus fratrum regularium coenobii Rubeae vallis in Zonia prope Bruxellam*, ed. Poncelet, p. 216-218 & 229.

Naam	Bijkomende gegevens	Kartuis
Jan Helleman van Mechelen, priester (†>1390) ³	reg. Groenendaal	Herne (<1381)
Gielis Sceerbanck, priester, kapelaan te Breda (†1398) ⁴	reg. Groenendaal	Geertruidenberg
Dirk Voet, vicecureit in Delft (†1410) ⁵	reg. Groenendaal	Geertruidenberg
Willem Vroede van Utrecht, mag. art. (†1394) ⁶	correspondent van Geert Grote, rector Latijnse school Deventer door bemiddeling van Grote (1378-1381)	Monnikhuizen (>1381; <1383)
Peter of Gerlach	geadresseerde van Geert Grotes Ep. 6; bedreigd met ontslag in de kartuis van Koblenz	Koblenz
Gisbert ⁷	postulant waarvoor Geert Grote aanklopt in Monnikhuizen (Ep. 12)	[Monnikhuizen]
Jan ⁸	vermeld in Geert Grotes Ep. 12, kopiist	Monnikhuizen
anon. ⁹	geadresseerde van Geert Grotes Ep. 16	Luik
Rikolt, mag. ¹⁰	postulant waarvoor Geert Grote aanklopt in Monnikhuizen (Ep. 26)	[Monnikhuizen]

³ PCBR, nr. ChM136.

⁴ Sanders, *Waterland als woestijn*, p. 193.

⁵ *Ibidem*, p. 207; Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen Fünfzehnten Jahrhundert*, p. 24.

⁶ De Backer, *De kartuize Monichusen bij Arnhem*, p. 170, nr. 300.

⁷ Van Dijk, 'Raadgevingen voor een kartuizernovice', p. 20. Het is niet geweten of hij ook een plaats kreeg in Monnikhuizen (of elders).

⁸ De Backer, *De kartuize Monichusen bij Arnhem*, p. 158, nr. 145.

⁹ Van Dijk, 'Raadgevingen voor een kartuizernovice', p. 20. Volgens de Luikse kartuizer Jacob van Gruitrode was Ep. 16 gericht *ad quendam novitium in domo Cartusiensi prope Leodium*. Zie hierover: Gaens, 'Spiritu Iesu operante', p. 171, n. 160.

¹⁰ Van Dijk, 'Raadgevingen voor een kartuizernovice', p. 20.

Jan ¹¹	door Jan Cele aan Geert Grote toevertrouwd; zocht tevergeefs een plaats (Ep. 34)	[onbekend]
Hendrik van Alkemade (†1418) of Dirk Poelman ¹²	geadresseerde van Geert Grotes Ep. 69; ridder- of priesterbroeder Duitse orde	Monnikhuizen
Jan van Arnhem ¹³	geadresseerde van Geert Grotes Ep. 70	Luik
Peter Coning ¹⁴	geadresseerde van Geert Grotes Ep. 77; apostaat uit Koblenz die verlangde terug te keren	Koblenz
drie anon. jongeren ¹⁵	postulanten waarvoor Geert Grote een plaats zocht in de kartuizerorde (Ep. 82-83)	[Monnikhuizen?]
twee cisterciënzers uit Kamp ¹⁶	Geert Grote zocht een plaats voor hen als donaten of proveniers (Ep. 84)	[Monnikhuizen?]
Gerlach, clericus te Zwolle (†>1409) ¹⁷	leerling van Geert Grote die Jan Cele behulpzaam was, kopiist, opvoeder van de kinderen van de Zwolse schepenen Albert Snavel	Monnikhuizen

¹¹ *Idem.*

¹² Volgens de meeste auteurs werd Geert Grote's Ep. 69 gericht aan Hendrik van Alkemade, voormalig Utrechts landcommandeur van de Duitse Orde (zie De Backer, *De kartuize Monichusen bij Arnhem*, p. 153-154, nr. 87). Over deze brief en de toeschrijving ervan, zie: Van Dijk, 'Bemoedigende wenken voor een wankelmoedige kartuizer'. Recent is echter deze toeschrijving gecontesteerd door Stapel, 'Onder dese ridderen zijn oec papen', p. 137, n. 129, die Dirk Poelman, voormalig priesterbroeder van de Duitse Orde, naar voor schuift. Zie hierover ook: Van Dijk, *Salome Sticken (1369-1449) en de oorsprong van de Moderne Devotie*, p. 93-94, n. 88.

¹³ PCBR, nr. LiM101 (profes van Luik, keert als hospes in Zelem terug naar Luik c.1411).

¹⁴ Van Dijk, 'Raadgevingen voor een kartuizernovice', p. 20.

¹⁵ *Idem.*

¹⁶ *Idem.*

¹⁷ De Backer, *De kartuize Monichusen bij Arnhem*, p. 152, nr. 73.

Jan Delden (†1434), pastoor in Oldenzaal ¹⁸	werd kartuizer na overleg met Florens Radewijns; broer van de Diepenveense zuster Elsebe Hasenbroecks	Monnikhuizen (ca. 1392)
Dirk Sloyer (†1404) & Dirk Nicolaas Gode- vaertsznsz (†1432) ¹⁹	<i>initiator</i> reg. Amsterdam (ca. 1393)	Amsterdam
Wouter van Gierle (†1424), mag. art., rector Latijnse school 's- Hertogenbosch ²⁰	reg. Korsendonk	[Geertruidenberg (ca. 1395)]
Hendrik Walvisch (†1413) & Willem Vornken (†1455) ²¹	reg. Windesheim (1398)	[Utrecht?]
Gozewijn Comhaer (†1447) & Coenraad Momme (†>1411) ²²	[reg. Windesheim]	Zelem (ca. 1400)
Dirk van Herxen (†1457) ²³	broeder Zwolle	[onbekend (vóór 1406)]
Hendrik (de) Wilde van 's-Hertogenbosch (†1439) ²⁴	reg. Windesheim	[onbekend (ca. 1412)]

¹⁸ *Ibidem*, p. 160, nr. 171. Volgens Diepenveense bronnen kreeg Elsebe van hem een 'devoot boek' (*librum quendam devotum ad legendum*) toen zij intrad in het klooster in 1397. Deze vermelding leidde De Bruin, *Vita Ihesu Christi*, p. XVII, n. 28, ertoe om nogal voortvarend te speculeren over Deldens rol in de compilatie van het zogenaamde 'Pseudo-Bonaventura-Ludolfiaanse' leven van Christus.

¹⁹ Zie p. 160; De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*, p. 295.

²⁰ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 14v. Volgens Impens stond hij op het punt in Geertruidenberg in te treden toen hij naar Korsendonk gehaald werd. Zie p. 193, n. 26-27.

²¹ Zie p. 149, n. 30-33; De Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken*, p. 350. Of zij daadwerkelijk gefliert hebben met een intrede in de kartuizerorde, is niet meer uit te maken.

²² PCBR, nr. DiM026 & DiM059. Zie p. 247, n. 311-314.

²³ Brinkerink, 'Herxen, Dirk van'.

²⁴ Voormalig broeder en *initiator* van Windesheim, die tot de commissie behoorde die de eerste statuten van de Windesheimers opstelde. Hiervoor werd volgens *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 20v-21r heel wat uit de kartuizerstatuten geplukt. Volgens Jan Busch, *Liber de viris illustribus*, ed. Grube, p. 99-100 trad Hendrik Wilde af als prior van Eemstein (1395-1412) en poogde hij in verschillende kartuizerkloosters in te treden, om tenslotte toch in de orde te blijven. Zie over hem: Brinkerink, 'Wilde, Hendrik de'.

Reinier Vischtgen of Visbaen ²⁵	broeder Hoorn	Amsterdam (ca. 1415)
Hendrik van Maurik, van Den Haag (†ch.1431) ²⁶	broeder	Zelem (<1416)
Jacob Scorken (†1459) ²⁷	verwant met Herman Scorken, priester uit Tiel; reg. Arnhem	Monnikhuizen (<1419)
Peter Vos (†>1440) ²⁸	reg. Zaltbommel (novice)	Geertruidenberg (1433)
Claes Vituli van Belle, mag. art., clericus ²⁹	reg. Groenendaal	onbekend
Gerard van Tiel (<i>de Teila</i>) ³⁰	broeder Doesburg	[Zelem]
Herman Braesken van Kleve ³¹	johannieter in Wesel, later reg. Herent; zijn zus was ingetreden bij de regularissen in Venlo	[onbekend]
Jan van Zevenbergen van Ranst ³²	reg. Herent	[Zelem] [Antwerpen]
Hendrik van Raetshoven (†ch.1464) ³³	reg. Zevenborren	Zelem

²⁵ Zie p. 185, n. 263-266.

²⁶ PCBR, nr. DiC010 & DiC02. Zie p. 200, n. 49-51.

²⁷ De Backer, 'De kartuize Monichusen bij Arnhem', p. 138.

²⁸ Sanders, *Waterland als woestijn*, p. 137, 204.

²⁹ *Obituarium Viridis vallis*, ed. Dykmans, p. 25, nr. 77.

³⁰ Jan Aelwilre & Egbert van Utrecht, *De ortu domus fratrum in Doesborch*, ed. A.G. Weiler & A. Gruijs, p. 23.

³¹ *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 174v; Jan vander Meulen, *Historiae Lovaniensium libri xiv*, ed. De Ram, dl. 1, p. 280. Verkreeg pauselijke dispensatie om toe te treden tot de kartuizerorde of de naar het voorbeeld van de kartuizerorde besloten Windesheimer regulieren in Herent bij Leuven. Hij las elke dag de 100 artikelen.

³² *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 236v; Jan vander Meulen, *Historiae Lovaniensium libri xiv*, ed. De Ram, dl. 1, p. 282-283. Volgens Impens was zijn vader heer van Zevenbergen en zijn moeder een dochter van de heer van Rotselaar. Hij wilde in Zelem intreden, maar kreeg er geen plaats. In Antwerpen lukte het wel, maar uiteindelijk veranderde hij van mening door toedoen van de prior van Beverwijk.

³³ PCBR, nr. DiM078. Zie p. 236, n. 228.

Hendrik Fabri van Haacht (†ch.1457) ³⁴	reg. Rooklooster	Zelem
Jan Wilde van Zwolle (†1499) ³⁵	reg. Frenswegen	Trier
Godfried Platvoets van Leuven ³⁶	reg. Herent	[Gent] [Brussel]
Godfried van Halem ³⁷	reg. Rooklooster	[onbekend]
Jan Vos (†1534) ³⁸	reg. Rooklooster	[Zelem]
Willem Klaasz. van Amsterdam (†>1518) ³⁹	reg. Utrecht	Geertruidenberg (<1516)

³⁴ PCBR, nr. DiM072; Gaspar Ofhuys, *Catalogus fratrum regularium coenobii Rubeae vallis in Zonia prope Bruxellam*, ed. Poncelet, p. 216-218.

³⁵ Kohl, *Das Bistum Münster. 2: Die Klöster der Augustiner-Chorherren*, p. 126-127.

³⁶ Volgens *Chronicon Bethlemiticum*, fol. 312v, schreef hij na zijn intrede de prioren van Gent en Scheut aan, maar werd hij geweigerd. Uiteindelijk profeste hij toch bij de regulieren van Bethlehem.

³⁷ Gaspar Ofhuys, *Catalogus fratrum regularium coenobii Rubeae vallis in Zonia prope Bruxellam*, ed. Poncelet, p. 229.

³⁸ *Ibidem*, p. 217.

³⁹ Sanders, *Waterland als woestijn*, p. 138, 209.

Gebruikte afkortingen

anon.	anoniem
bv.	bijvoorbeeld
ca.	<i>circa</i>
cf.	<i>confer</i>
ch.	<i>charta</i> [verslag van het generaal kapittel van de kartuizerorde]. > zie het item <i>Chartae</i> in de bibliografie
dd.	<i>de dato</i>
d.i.	dit is
dl./dln.	deel/delen
d.m.v.	door middel van
etc.	<i>et cetera</i>
e.v.	en volgende
fol.	folio('s)
i.e.	<i>id est</i>
i.h.b.	in het bijzonder
m.b.t.	met betrekking tot
m.i.	mijns inziens
MS/MSS	manuscript/manuscripten
n.	noot
nr.	nummer(s)
p.	pagina('s)
PCBR	<i>Prosopographia Cartusiana Belgica Renovata</i> > zie het item De Grauwe & Timmermans, <i>Prosopographia Cartusiana Belgica Renovata</i> in de bibliografie
PMB	<i>Prosopographia Monialium Brugis</i> > zie het item De Grauwe & Timmermans, <i>Prosopographia Monialium Brugis</i> in de bibliografie
st.	sint
vgl.	vergelijk
vol./vols.	volume/volumes
zgn.	zogenaamd(e)

Lijst van figuren

1. – Kartuizer in een dodendans-voorstelling uit een Parijs getijdenboek van 1430-1435, p. 16
2. – Voorstelling van de Kartuizer vs. de Officier in een dodendans, p. 17
3. – De legende van Raymond Diocrès en de bekering van Bruno in het getijdenboek *Très riches heures du duc de Berry*, p. 18
4. – Evolutie van de kartuizerorde (11e-15e eeuw), p. 30
5. – Kaart met de middeleeuwse stichtingen van de kartuizerorde, p. 32
6. – Aantal overleden conversen en donaten in de Utrechtse kartuis tussen 1400 en 1550, p. 40
7. – Aantal overleden conversen en donaten in de Luikse kartuis tussen 1400 en 1550, p. 40
8. – Aantal overleden conversinnen en donatinnen bij de Brugse kartuizerinnen tussen 1400 en 1550, p. 41
9. – Aantal overleden conversen en donaten bij de Brugse kartuizerinnen tussen 1400 en 1550, p. 41
10. – Geografische concentratie van handschriften met gekende herkomst die werken van Hendrik van Coesfeld bevatten, p. 45
11. – Aantal middeleeuwse handschriften in Nederlandse collecties, p. 46
12. – Aantal handschriften in Leiden, Bibliotheca Neerlandica Manuscripta, p. 46
13. – Kartuizerstichtingen in de Lage Landen tot het uitbreken van het Westers Schisma, p. 52
14. – Kartuizerstichtingen in de Lage Landen tijdens het Westers Schisma, p. 52

15. – Hendrik van Coesfeld, *De tribus votis monasticis*, gekopieerd in 1411 door Bertold ten Hove, medestichter en belangrijke weldoener van de priorij van Windesheim, en neef van Geert Grote, p. 76
16. – Hendrik van Coesfeld, *Epistola de instructione novitiorum et iuvenum* in Middelnederlandse vertaling, in een handschrift afkomstig van de tertiariissen van Schagen, p. 102
17. – Hendrik van Coesfeld, *Epistola de instructione novitiorum et iuvenum* in Middelnederlandse vertaling, in een handschrift afkomstig van de zusters van het gemene leven van St.-Ursula te Deventer, p. 106
18. – Register van de oudste en voornaamste weldoeners van het kartuizerklooster Nieuwlicht bij Utrecht, van wie de schenkingen een waarde van meer dan 100 pond bedroegen – met vermelding van Alienora van Zuilen en Evert Foec, p. 146
19. – Slot van *De spiritualibus ascensionibus* van Gerard Zerbolt van Zutphen en opening van de *Devotum exercitium cellitarum*, een anonieme compilatie uit *De quadripartito exercitio celle* van de kartuizer Adam van Dryburgh, gekopieerd in 1411 door de regulier Hendrik Walvisch, p. 153
20. – Hendrik van Coesfeld, *De tribus votis monasticis*, in een handschrift afkomstig uit de kartuis van Utrecht, ca. 1390, p. 170
21. – *Monasteria canonicorum regularium virorum sub capitulo de Wyndesim existentium*, p. 203
22. – De *Sermones quinquaginta super orationem dominicam* van de Zelemse kartuizer Herman Steenken van Schüttorf in een handschrift van de regulieren van Bethlehem bij Herent, ca. 1450, p. 204
23. – Dionysius de Kartuizer, *De vita inclusarum*, gekopieerd in 1457 door Walter (vande) Vliet van Retie (†1483), regulier van Korsendonk, rector van de monialen van Falconshof te Antwerpen en van de regularissen van Emmaüs in Hildernisse bij Bergen-op-Zoom, p. 220
24. – Gravure van een glasraam in de St.-Joriskapel van de Turnhoutse St.-Pieterskerk, geschonken door hertog Jan III van Brabant, met een afbeelding van de hertogen en hun zes kinderen, waaronder de zussen Johanna en Maria, p. 222
25. – Testament van ridder Hendrik van Kronenburg (17 december 1439), p. 228

26. – Gravure van de graftombe van Jan van Cuijk, heer van Hoogstraten, gelegen in het midden van het koor in de kloosterkerk van de priorij van Korsendonk, p. 231
27. – Zegel van de kartuizer Gozewijn Comhaer, bisschop van Skálholt, p. 249
28. – De *Sermones quinquaginta super orationem dominicam* van de Zelemse kartuizer Hendrik Steenken van Schüttorf in Middernederlandse vertaling, in een handschrift afkomstig van de tertiarissen van Maagdendries te Maastricht, p. 262

Geraadpleegde archivalische bronnen

Onuitgegeven archivalische bronnen

Akte waarbij de kartuizers van Zelem namens hun medebroeder Hendrik van Mauderic een lijfrente verkopen aan de tertiariissen buiten Leiden aan de Nyen wech (6 november 1416), in: Leiden, Erfgoed Leiden en omstreken, Archieven Kloosters (toegangsnr. 0503), inv. nr. 1536

Akte waarbij het generaal kapittel der kartuizers het Windesheimer monialenklooster Jeruzalem te Utrecht deel geeft aan alle missen, gebeden en verdere godsdienstige handelingen, in: Utrecht, Het Utrechts Archief, Archieven, bewaard bij het stadsbestuur van Utrecht, behorend aan de stad, 'Bewaarde archieven I' (toegangsnr. 708), inv. nr. 1213

Akte waarbij het kapittel van St.-Jan te Utrecht aan het klooster Nieuwlicht broederschap verleent en laat delen in de goede werken van het kapittel (20 mei 1417), in: Utrecht, Het Utrechts Archief, Archief Kartuizerklooster Nieuwlicht bij Utrecht (toegangsnr. 1006-3), inv. nr. 20

Akte waarbij het kapittel van St.-Marie te Utrecht aan het klooster Nieuwlicht broederschap verleent en laat delen in de geestelijke goede werken van het kapittel (25 juli 1487), in: Utrecht, Het Utrechts Archief, Archief Kartuizerklooster Nieuwlicht bij Utrecht (toegangsnr. 1006-3), inv. nr. 23

Akte waarbij het kapittel van St.-Salvator (Oudmunster) te Utrecht aan het kartuizerklooster Nieuwlicht broederschap verleent en laat delen in de goede werken van het kapittel onder erkenning van de gemeenschappelijke kerkpatroon (4 januari 1394), in: Utrecht, Het Utrechts Archief, Archief Kartuizerklooster Nieuwlicht bij Utrecht (toegangsnr. 1006-3), inv. nr. 18

Akte waarbij Thomas de Firmo, magister generaal van de predikherenorde, het Utrechtse kartuizerklooster laat delen in de goede werken van de orde (4 april 1403), in: Utrecht, Het Utrechts Archief, Archief Kartuizerklooster Nieuwlicht bij Utrecht (toegangsnr. 1006-3), inv. nr. 19

Antiqua statuta monasteriorum monialium ordinis canonicorum regularium sancti Augustini, descripta ex libro monasterii de Cabbeke [afschrift], in: Mechelen, Aartsbisshoppelijk archief, Archief Priorij van St.-Agnes te Tienen, inv. nr. 1

Bibliotheca Cartusiae Coloniensis, in: Köln, Historisches Archiv, MS GB fol. 15

Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent Mariadal te Diest door Jan van Heinsberg (23 augustus 1422) [18e-eeuws afschrift], in: Maastricht, Regionaal Historisch Centrum Limburg, Archief Klooster St.-Elizabethsdal te Nunhem (toegangsnr. 14.D035), inv. nr. 444

Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Catharinadal te Hasselt door Jan van Heinsberg (12 november 1430) [afschrift ca. 1635-1640 in H. Van den Bergh, *Monumenta Patriae Leodiensis*], in: Liège, Bibliothèque de l'Université, MS 188, fol. 166

Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Catharinadal te Hasselt door Jan van Heinsberg (21 september 1441) [afschrift ca. 1635-1640 in H. Van den Bergh, *Monumenta Patriae Leodiensis*], in: Liège, Bibliothèque de l'Université, MS 188, fol. 167-168

Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Agnesdal te Peer door Jan van Heinsberg (28 augustus 1439) [afschrift], in: Hasselt, Rijksarchief, Oorkonden van Agnetendal Peer (toegangsnr. 2532), inv. nr. 11

Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Catharinadal te Achel door Jan van Heinsberg (6 mei 1439) [afschrift], in: Hasselt, Rijksarchief, Archief Catharinadal Achel (toegangsnr. 1349), inv. nr. 3

Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Elizabethsdal te Bortel door Lodewijk van Bourbon (16 januari 1473) [afschrift 16e eeuw], in: 's-Hertogenbosch, Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), *Schepenprotocollen Bortel, Akten van delingen, overdrachten en geloften, 1547-1550* (toegangsnr. 392), inv. nr. 64, fol. 89r

Bisschoppelijke goedkeuring voor het regulierenklooster St.-Agnietenberg bij Zwolle door Frederik van Blankenheim (26 augustus 1398), in: Deventer, Stadsarchief, Klooster St.-Agnietenberg (toegangsnr. 1066), inv. nr. 5

Bisschoppelijke verordening van Jan van Heinsberg m.b.t. de visitatie van de conventen van Venlo, Tienen, Leuven, Diest en St.-Truiden door resp. de regulieren van Aken, Tongeren, Herent, Eindhoven en Luik (12 maart 1431), in: Mechelen, Aartsbisschoppelijk archief, Archief Priorij St.-Ursula te Leuven, inv. nr. 1

Cartularium (B) van de regulieren van OLV en Twaalf Apostelen te Utrecht, in: Utrecht, Het Utrechts Archief, Archieven, bewaard bij het stadsbestuur van Utrecht, in bewaring gegeven aan de stad, 'Bewaarde archieven II' (toegangsnr. 709), inv. nr. 870

Cartularium van het monialenklooster te Diepenveen, in: Deventer, Athenaeumbibliotheek, MS 101 D 11 KL [niet gefolieerd]

Charters van het kartuizerklooster te Zelem, in: Hasselt, Rijksarchief, Archief Kartuziers Zelem (toegangsnr. 2008), Charters

Conciliaire bul voor het convent Mariadal te Diest door het Concilie van Basel (25 november 1434), in: Maastricht, Regionaal Historisch Centrum Limburg, Archief Klooster St.-Elizabethsdal te Nunhem (toegangsnr. 14.D035), inv. nr. 444

Dossier over de *inclusio* bijeengebracht door de regulier Wouter Rumelants van Diest, in: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, MS 11752-64 (cat. 1135), fol. 67r-109v

Forma inclusionis canonicorum regularium in Bethleem iuxta Lovanium, in: Utrecht, Universiteitsbibliotheek, MS 1589, fol. 93r-106r

Liber fundationis beneficiorum et memoriarum benefactorum domus Montis Omnium Apostolorum prope Leodium ordinis Carthusiensis, in: Liège, Archives de l'État, Chartreux, inv. nr. 6

Modus recipiendi donatos ad ordinem [Carthusiensium], in: Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, MS Pal. lat. 568, fol. 147r-147v

Monasteria canonicorum regularium virorum sub capitulo de Wyndesim existentium, in: Paris, Bibliothèque nationale de France, MS latin 10881, fol. 138v-141v

Monasteria monialium sub eodem capitulo [de Wyndesim] existentium, in: Paris, Bibliothèque nationale de France, MS latin 10881, fol. 141v-142r

Necrologium van het monialenklooster te Diepenveen, in: Deventer, Athenaeumbibliotheek, MS 101 D 11 KL, fol. 1r-11v

Obituarium van het convent St.-Catharinadal te Hasselt, in: Hasselt, Rijksarchief, Archief Klooster St.-Catharinadal in Hasselt (toegangsnr. 1379), inv. nr. 1

Obituarium van het convent St.-Ursula en de 11000 maagden te Leuven, in: Mechelen, Aartsbisschoppelijk Archief, Archief St.-Ursula te Leuven, inv. nr. 51 [niet gefolieerd] (cat. nr. 243)

Overeenkomst van het convent Mariaweide te Venlo met de pastoor van Venlo (2 maart 1413), in: Maastricht, Regionaal Historisch Centrum Limburg, Archief Klooster Maria Weide te Venlo (toegangsnr. 14.D063), inv. nr. 1

Processus super nova inclusione per venerabile dominum magistrum Paulum de Rota, in: Paris, Bibliothèque nationale de France, MS latin 10881, fol. 121r-138r

Questiones per fratrem Egidium Boucheroul in consilio Basiliensi mote, in: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, MS 11752-64 (cat. 1135), fol. 110r-114v

Regest van de akte waarbij de executeurs-testamentair van de stichter van het St.-Pietersgasthuis tegenover burgemeesters, schepenen en raad van Arnhem verklaren steeds medewerking te verlenen voor het raadplegen van de stukken van het gasthuis, welke zich in het kartuizerklooster van Utrecht bevinden (6 april 1407), in: Arnhem, Gelders Archief, Archief Gasthuizen en gilden (toegangsnr. 2001), inv. nr. 25, op www.archieven.nl [geraadpleegd 23/09/2017]

Regesten van de schenking door kanunnik Willem van Rhenen (13 en 15 mei 1410), in: Utrecht, Het Utrechts Archief, Archief St.-Agnietenklooster te Rhenen (toegangsnr. 1006-4), inv. nr. 118-119, op www.hetutrechtsarchief.nl [geraadpleegd 23/09/2017]

Register van de weldoeners met schenkingen aan het kartuizerklooster Nieuwlicht te Utrecht van een waarde van minder dan 100 Stichtse ponden, in: Utrecht, Het Utrechts Archief, Archief Kartuizerklooster Nieuwlicht bij Utrecht (toegangsnr. 1006-3), inv. nr. 28

Register van het tertiariissenconvent St.-Nicolaas te Utrecht, in: Utrecht, Het Utrechts Archief, Archieven, bewaard bij het stadsbestuur van Utrecht, behorend aan de stad, 'Bewaarde archieven I' (toegangsnr. 708), inv. nr. 986

Register van Rooklooster, in: Wien, Österreichische Nationalbibliothek, MS Series nova 12694

Scheiding van goederen tussen Korstine Trinde en haar broers, in: Utrecht, Het Utrechts Archief, Archieven, bewaard bij het stadsbestuur van Utrecht, behorend aan de stad, 'Bewaarde archieven I' (toegangsnr. 708), inv. nr. 954

Statuta domus sancte Marie extra muros Nussiensis, in: Trier, Stadtbibliothek und Stadtarchiv, MS. 1239/601 oct., fol. 93r-126r

Stukken betreffende vermogensverwerving van het convent Mariaweide te Venlo, in: Maastricht, Regionaal Historisch Centrum Limburg, Archief Klooster Maria Weide te Venlo (toegangsnr. 14.D063), inv. nr. 103 (dd. 1425), 104 (dd. 1425) & 135 (dd. 1430)

Testament van kanunnik Frank Over de Vecht (2 april 1414), in: Utrecht, Het Utrechts Archief, Archief Kapittel van Oudmunster te Utrecht (toegangsnr. 223), inv. nr. 152-6

Testament van kanunnik Gerard van Bronkhorst (1 september 1403), in: Utrecht, Het Utrechts Archief, Archief Kapittel van Oudmunster te Utrecht (toegangsnr. 223), inv. nr. 160-2

Testament van kanunnik Gerard Zelingen (28 mei 1437), in: Utrecht, Het Utrechts Archief, Archief Kapittel van Oudmunster te Utrecht (toegangsnr. 223), inv. nr. 157

Testament van kanunnik Peter van der Meer, proost van Emmerik (17 december 1444) [vidimus], in: Utrecht, Het Utrechts Archief, Archief Domkapittel te Utrecht (toegangsnr. 216), inv. nr. 251

Testament van ridder Hendrik van Kronenburg (17 december 1439), in: Mechelen, Stadsarchief, Archief Klooster van Bethanië, inv. nr. C1

Uitgegeven archivalische bronnen

Aanklachten tegen de staat en de levenswijze der van ketterij verdachte zustersgezelschappen van Wermbold van Buscop te Utrecht, Rhenen en andere plaatsen, ed. P. Fredericq, *Corpus documentorum inquisitionis haereticarum pravitatis Neerlandicae. Verzameling van stukken betreffende de pauselijke en bisschoppelijke inquisitie in de Nederlanden*, dl. 2: *Stukken tot aanvulling van het eerste deel (1077-1518)* [Hogeschool van Gent. Werken van den practischen leergang van vaderlandsche geschiedenis, 5], Gent & 's-Gravenhage, 1902, 153-156

Aflaatbrief van Gozewijn Comhaer, bisschop van Skálholt, gegeven in Antwerpen voor de kartuis van Kiel (2 februari 1446) [afschrift in Lier, Stadsarchief, Kartuisers, inv. nr. 22, fol. 129r-129v], ed. F. Timmermans, *Obituaria cartusiae Lirensis* [Analecta Cartusiana, 279:2], Salzburg, 2011, 401-402

Aflaatbrief van Gozewijn Comhaer, bisschop van Skálholt, gegeven in Antwerpen voor de reguleren van Korsendonk (1 februari 1446), ed. [F. Prims], 'Documenten. Uit het archief der priorij Korsendonk', in: *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het oude hertogdom Brabant*, 3e s., 32 (1949), 48-63, i.h.b. 54-55

Aflaatbrieven van Gozewijn Comhaer, bisschop van Skálholt, gegeven in Deventer voor de abdij Mariënhorst in Ter Hunnepe (7 mei 1446) [Zwolle, Historisch Centrum Overijssel, Archief Abdij St. Mariënhorst te Ter Hunnepe (toegangsnr. 0189.1), inv. nr. 30]; voor het hospitaal van de Heilige Geest in Deventer (29 mei 1446) [Deventer, Stadsarchief, Archief Groote (vroeger Heilige Geesten-) en Voorster gasthuis te Deventer (toegangsnr. 0767), inv. nr. 419-HG]; voor de tertiariissenconventen St.-Agnes op de Vloetdijk en St.-Catharina op de Vloetdijk in Kampen en het convent O.L.V. en St.-Agnes te Blesdijke bij Steenwijk (30 mei 1446) [Kampen, Stadsarchief, Archief Agnietenconvent (toegangsnr. 00270), inv. nr. 212]; voor de tertiariissen van Maria Magdalena of IJzendoorn, de zusters van het gemene leven van het Heer Hendrikshuis of Wolfshuis, van het Adamanshuis en het hospitaal te Zutphen (30 mei 1446) [Zutphen, Regionaal Archief, Archief van Vrouwenconvent Adamanshuis (toegangsnr. 0209), inv. nr. 1, katern A, fol. 1r-12r]; ed. Moll, 'Gozewijn Comhaer. Een Nederlander aan het hoofd der kerk van IJsland', in: *Studiën en bijdragen op 't gebied der historische theologie*, dl. 4, Amsterdam, 1880, 145-206, i.h.b. 187-206

Anniversarium Carthusianorum Vallis novae Lucis sancti Salvatoris Ultrajectensis (Necrologium van het Utrechtse kartuizerklooster Nieuwlicht, samengesteld door Hendrik Bor, ca. 1440, met gegevens vanaf 1391 tot en met 1580) [Utrecht, Het Utrechts Archief, Archief Kartuizerklooster Nieuwlicht bij Utrecht (toegangsnr. 1006-3), inv. nr. 4] & *Kalendarium van de vaste kerkelijke feestdagen*, met uittreksel en aanvullingen van het necrologium van het klooster Nieuwlicht [*Ibidem*, inv. nr. 14], ed. L. van Hasselt, *Het necrologium van het karthuizer-klooster Nieuwlicht of Bloemendaal buiten Utrecht, Utrecht*, 1886. – Overdruk van: *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht*, 9 (1886), 126-392

Bisschoppelijke goedkeuring van de verbinding van de conventen te Venlo, Maaseik, Roermond en 's-Hertogenbosch tot een kapittel naar het voorbeeld van het kapittel van Windesheim (4 november 1455), ed. G. van den Elsen & W. Hoevenaars, *Analecta Gijsberti Coeverincx*, dl. 2, 's-Hertogenbosch, s.d., 224-226

Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent Bloemkamp (Elizabeth & Agnes) achter de Tolbrug te 's-Hertogenbosch door Lodewijk van Bourbon (12 oktober 1459), ed. G. van den Elsen & W. Hoevenaars, *Analecta Gijsberti Coeverincx*, dl. 2, 's-Hertogenbosch, s.d., 322-324

Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent Burg van Maria & Barbara (Mariënborg) op de Uilenburg te 's-Hertogenbosch door Lodewijk van Bourbon (28 juli 1469), in: 's-Hertogenbosch, Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), *Archief Klooster Mariënborg op de Uilenburg* (toegangsnr. 252), inv. nr. 290, ed. G. van den Elsen & W. Hoevenaars, *Analecta Gijsberti Coeverincx*, dl. 2, 's-Hertogenbosch, s.d., 347-349

Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent Mariadal te Diest door Jan van Heinsberg (23 augustus 1422), ed. A. Mertens, *Mariëndael te Diest (1419-1504). Een klooster onder invloed van Windesheim*, Lic. Th. (KU Leuven, 1963), Leuven, 1963, 169-172

Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Geertrui te 's-Hertogenbosch door Jan van Heinsberg (17 december 1448), ed. G. van den Elsen & W. Hoevenaars, *Analecta Gijsberti Coeverincx*, dl. 2, 's-Hertogenbosch, s.d., 213-219

Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Hieronymusdal of Steynaert te St.-Truiden door Jan van Heinsberg (6 augustus 1454), ed. C. Piot, *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Trond*, dl. 2, Bruxelles, 1874, 312-316

Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Hieronymusveld te Zepperen door Jan van Heinsberg (15 februari 1425), ed. A. Kempeneers, 'La maison des bogards à Zepperen et la chapelle du Natenbamp sous Bruthem', in: *Publications de la Société d'archéologie dans le duché de Limbourg*, 2 (1865), 14-125, i.h.b. 117-118

Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Hieronymusveld te Zepperen door Jan van Heinsberg (22 juni 1435), ed. A. Kempeneers, 'La maison des bogards à Zepperen et la chapelle du Natenbamp sous Bruthem', in: *Publications de la Société d'archéologie dans le duché de Limbourg*, 2 (1865), 14-125, i.h.b. 119-120

Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Agnes te Maaseik door Jan van Heinsberg (1 april 1429), ed. A. Polus, 'Vijf charters betreffende Sint Agnetenklooster te Maeseyck', in: *Publications de la Société historique et archéologique dans le duché de Limbourg*, 12 (1875), 458-479, i.h.b. 461-467, nr. 5

Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Agnes te Tienen door Jan van Beieren (14 december 1415), ed. F. De Ridder, 'Tienen. Oorkonden en stukken aangaande de stichting der priorij van Ste Agnes, ook geheeten het klooster van Cabbeek, nu 't klooster der Grauwzusters te Tienen', in: *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant*, 1 (1902), 42-45, 134-141, 183-176, 341-344, 365-372, i.h.b. 137-141, nr. 6

Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Agnes te Tongeren door Jan van Heinsberg (21 maart 1438), ed. J. Paquay, 'Cartulaire de l'ancienne église collégiale et archidiaconale de Notre-Dame à Tongres. Chartes du XVe siècle', in: *Bulletin de la Société scientifique & littéraire du Limbourg*, 30 (1912), 313-317, nr. 2647

Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Agnesdal te Dommelen door Jan van Heinsberg (2 maart 1454), ed. G. van den Elsen & W. Hoevenaars, *Analecta Gijsberti Coeverincx*, dl. 2, 's-Hertogenbosch, s.d., 385-389

Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Barbaradal op de Eikendonk in Den Dungen door Lodewijk van Bourbon (26 mei 1475), ed. G. van den Elsen & W. Hoevenaars, *Analecta Gijsberti Coeverincx*, dl. 2, 's-Hertogenbosch, s.d., 363-366

Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent St.-Ursula en de 11000 maagden te Leuven door Jan van Heinsberg (4 maart 1420), ed. J.-F. Foppens, *Diplomatum Belgicorum nova collectio siue supplementum ad opera diplomatica Auberti Miraei*, dl. 3, Bruxellis [Brussel], 1734, 618-620 (cap. 65)

Bisschoppelijke goedkeuring voor het convent Soeterbeek door Jan van Heinsberg (16 februari 1454), ed. C.R. Hermans, m.m.v. A. van Hoogstraten & M. van den Boogaard, *Verzameling van charters en geschiedkundige bescheiden betreffende het land van Ravestein*, dl. 2, 's-Hertogenbosch, 1850, 390

Bisschoppelijke goedkeuring voor het regulierenklooster Windesheim bij Zwolle door Floris van Wevelinkhoven (13 december 1387), ed. Th.P. van Zijl, 'Bisschoppelijke goedkeuring voor Windesheim', in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, 8 (1966), 327-341, i.h.b. 337-341

Bisschoppelijke verheffing van het convent St.-Geertrui te 's-Hertogenbosch tot een *perfectus conventus* door Jan van Heinsberg (22 augustus 1453), ed. G. van den Elsen & W. Hoevenaars, *Analecta Gijsberti Coeverincx*, dl. 2, 's-Hertogenbosch, s.d., 219-223

Breviarium caeremoniarum monasterii Mellicensis ducatus Austriae, Pataviensis diocesis, anno Domini 1418, per venerabiles patres monasteriorum Sublacensis et sacri specus, autoritate Domini Martini papae V, reformati, ed. A. Schramb, *Chronicon Mellicense, seu annales monasterii Mellicensis utrumque statum imprimis Austriae cum successione principum, regimine, praerogativis, elogiis, et rebus memorabilibus a prima mundi aetate usque ad novissimam anni nimirum saecularis septingentesimi supra millesimum. Deinde exempti monasterii Mellicensis, ordinis s. Benedicti inferioris Austrae ex vetustissimis monumentis ibidem praecipue M.S. codicibus bibliothecae complectens*, Viennae Austriae [Wien], 1702, 320-355

Capitulum novum de recipiendis donatis, ed. I. Van der Auwera, *Tekst van de constituties der Windesheimse koorheren in zijn evolutie van 1402 tot 1639 voorgesteld*, Lic. Th. (KU Leuven, 1964), dl. 2, Leuven, 1964, 370-386

Chartae [Verslagen van het generale kapittel van de kartuizerorde], ed. AC 100:10:1; 100:11; 100:25

Chartarium van de priorij van Korsendonk, ed. F. Prims, 'Het Chartarium van de O.L.V. Priorij van Korsendonk (Oud-Turnhout) van af de stichting 1395 tot rond 1415', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 113 (1948), 119-204

Conclusiones fratris Mathei Grabov, ed. P. Fredericq, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae. Verzameling van stukken betreffende de pauselijke en bisschoppelijke inquisitie in de Nederlanden*, dl. 2: *Stukken tot aanvulling van het eerste deel (1077-1518)* [Hogeschool van Gent. Werken van den practischen leergang van vaderlandsche geschiedenis, 5], Gent & 's-Gravenhage, 1896, 216-220

Constitutiones monachorum s. Hieronymi in Hispania, ed. L. Holstenius & M. Brockie, *Codex regularum monasticarum et canonicarum*, dl. 6: *Regulas ac statuta recentiorum ordinum et congregationum additamentis X*, Augustae Vindelicorum [Augsburg], 1759, 1-87

Consuetudines domus nostre [Gewoonten van het Zwolse broederhuis], ed. M. Schoengen, *Jacobus Traiecti alias de Voecht, Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwollis. Met akten en bescheiden betreffende dit fraterhuis* [Werken uitgegeven door het Historisch genootschap gevestigd te Utrecht. Derde serie, 13], Amsterdam, 1908, 239-278

Consuetudines et observantie monasterium sancti Mathie et sancti Maximini Treverensium ab Iohanne Rode abbate conscripte, ed. P. Becker [Corpus consuetudinum monasticarum, 5], Siegburg, 1968

Consuetudines Sublacensis. Ceremoniae regularis observantie ordinis sanctissimi patris nostri Benedicti sicuti practicantur in monasteriis Sublacensis et sacri specus, ed. B. Albers, *Consuetudines monasticae*, dl. 2: *Consuetudines Chuniacenses antiquiores necnon consuetudines Sublacenses et sacri specus nunc primum ex variis apographis inter se collatas*, Mons Casinus [Montecassino], 1905, 117-226

Consuetudines van de broeders van Deventer, Münster & Wesel, ed. T. Klausmann, *Consuetudo consuetudine vincitur. Die Hausordnungen der Brüder vom gemeinsamen Leben im Bildungs- und Sozialisationsprogramm der Devotio Moderna* [Tradition – Reform – Innovation. Studien zur Modernität des Mittelalters, 4], Frankfurt am Main, 2003, 369-376 [Deventer], 377-395 [Münster], 397-412 [Wesel]

De rebus Matthaei Grabov, ed. H. von der Hardt, *Magnum oecumenicum Constantiense Concilium*, dl. 3: *Rerum concilii oecumenici Constantiensis, de religionis et fidei momentis* Francofurti et Lipsiae [Frankfurt & Leipzig], 1698, 106-121

Deventer cameraarsrekening over 1410, ed. G.A. De Meyer, *De stadsrekeningen van Deventer*, dl. 2: *1401-1410* [Teksten en documenten, 9], Groningen, 1971

Modus vivendi clericorum sine propriis in communi, ed. A. Hyma, *The Christian Renaissance. A History of the Devotio Moderna*, Grand Rapids MI, 1924, 440-476

Necrologium van het kartuizerklooster te Antwerpen (nadien Lier) [Lier, Stadsarchief, Kartuizers, inv. nr. 22], ed. F. Timmermans, *Obituaria cartusiae Lirensis* [Analecta Cartusiana, 279:2], Salzburg, 2011

Nicolaas van Euskerken, *Collatiën* [uittreksels], ed. D.A. Brinkerink, 'Goede punten uit de collatiën van Claus van Euskerken (naar hs. No. 686 der Provinciale Bibliotheek van Friesland)', in: *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, n.s. 3 (1905), 225-264, 353-395

Nicolaas van Kues, *De visione Dei*, ed. Nicolai de Cusa *Opera omnia iussu et auctoritate Academiae Litterarum Heidelbergensis ad codicum fidem edita*, dl. 6: *De visione Dei*, ed. A.D. Riemann, Haubst, Hamburgi [Hamburg], 2000

Nicolaas van Kues, *Sermones*, nr. V-X, ed. Nicolai de Cusa *Opera omnia iussu et auctoritate Academiae Litterarum Heidelbergensis ad codicum fidem edita*, dl. 16: *Sermones I (1430-1441)*, vol. 2: *Sermones V-X*, ed. R. Haubst, Hamburgi [Hamburg], 1973

Nova collectio statutorum ordinis Cartusiensis ea quae in antiquis et novis statutis, ac tertia compilatione dispersa & confusa habebantur simul ordinate disposita complectens. Editio secunda, Correriae [Correrie], 1681

Obituarium Viridis vallis [Brussel, Koninklijke Bibliotheek, MS 557-559], ed. M. Dykmans, *Obituaire du monastère de Groenendaal dans la Forêt de Soignes*, Brussel, 1940

Onuitgegeven documenten betreffende de priorij van O.L.V. ten Troon, Grobbendonk (1430-1437), ed. F. Prims, in: *Bijdragen tot de geschiedenis*, n.s. 10 (1932), 17-108

Oorkonden m.b.t. het convent St.-Agnes te Tienen (1412-1433), ed. F. De Ridder, 'Thienen. Oorkonden en stukken aangaande de stichting der priorij van Ste Agnes, ook geheeten het klooster van Cabbeeck, nu 't klooster der Grauwzusters te Tienen', in: *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant*, 1 (1902), 42-45, 134-141, 183-176, 341-344, 365-372

Pauselijke bul *Ad ea ex suscepte servitutis officio* van Eugenius IV (6 december 1431), ed. A. Miraeus, *Regulae et constitutiones clericorum in congregatione viventium*, Antverpiae [Antwerpen], 1638, 10-11

Pauselijke bul *De personarum omnium* van Alexander VI (16 mei 1495), ed. L. Wadding, *Annales minorum seu trium ordinum a S. Francisco institutorum*, dl. 15, 2e ed., Romae [Roma], 1736, 521-523

Pauselijke bul *Iniunctum nobis* van Innocentius XI (27 maart 1688), in: *Bullarium Romanum seu novissima et accuratissima collectio apostolicarum constitutionum*, dl. 8, Romae [Roma], 1734, 448-518

Pauselijke bul *Regimini universalis ecclesie* van Martinus V (13 april 1418), ed. J.-F. Foppens, *Diplomatum Belgicorum nova collectio sive supplementum ad opera diplomatica Auberti Miraei*, dl. 4, Bruxellis [Brussel], 1748, 59-61 (cap. 57)

Pauselijk bul *Regularem vitam professis* van Eugenius IV (16 kal. maart 1439), ed. *Bullarium diplomatum et privilegiorum sanctorum Romanorum pontificum Taurinensis editio*, dl. 5, Augustae Taurinorum [Torino], 1860, 39

Pauselijke bul *Sponsa Christi* van Martinus V (15 kal. april 1420), ed. J.-F. Foppens, *Diplomatum Belgicorum nova collectio sive Supplementum ad opera diplomatica Auberti Miraei*, dl. 3, Bruxellis [Brussel], 1734, 444-447 (cap. 158)

Pauselijke bul *Viam ambiciose cupiditatis* van Martinus V (29 juli 1418), in: *Bullarium diplomatum et privilegiorum sanctorum Romanorum pontificum Taurinensis editio*, dl. 4, Augustae Taurinorum [Torino], 1860, 678-679

Protocollen en akten over het Colloquium van Münster, ed. R. Doebner, *Annalen und Akten der Brüder des gemeinsamen Lebens im Lüchtenhofe zu Hildesheim* [Quellen und Darstellungen zur Geschichte Niedersachsens, 9], Hannover & Leipzig, 1903, 246-282

Quaestiones com suis solutionibus pro munimine Beghardorum, ed. P. Fredericq, *Corpus documentorum inquisitionis haereticae pravitatis Neerlandicae. Verzameling van stukken betreffende de pauselijke en bisschoppelijke inquisitie in de Nederlanden*, dl. 2: *Stukken tot aanvulling van het eerste deel (1077-1518)* [Hogeschool van Gent. Werken van den practischen leergang van vaderlandsche geschiedenis, 5], Gent & 's-Gravenhage, 1896, 176-181

Register van de oudste en voornaamste weldoeners van het kartuizerklooster Nieuwlicht bij Utrecht, van wie de schenkingen een waarde van meer dan 100 pond bedroegen (1391-1426), afschrift 1450 [Utrecht, Het Utrechts Archief, Archief Kartuizerklooster Nieuwlicht bij Utrecht (toegangsnr. 1006-3), inv. nr. 27], ed. B.J.L. de Geer, 'Begiftigers en bezittingen van het Carthuiser convent bij Utrecht', in: *Kroniek van het Historisch Genootschap Utrecht*, jg. 13, ser. 3, dl. 3, 129-146

Statuten ofte Ordinantiën des Cloosters van Soeterbeeck, ed. A.M. Frenken, 'Het Augustinessen-Klooster te Zoeterbeeck', in: *Bossche bijdragen. Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, 11 (1931-1932), 174-301, i.h.b. 213-255

Statuten van een regularissenklooster aangesloten bij het kapittel van Venlo, ed. A.M. Frenken, 'Het Augustinessenklooster in De Hage te Helmond', in: *Bossche bijdragen. Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, 13 (1935-1936), 198-237, i.h.b. 212-234

Statuten van de regularissen van St.-Annenborch te Rosmalen, ed. G. van den Elsen & W. Hoevenaars, *Analecta Gijsberti Coeverincx*, dl. 2, 's-Hertogenbosch, s.d., 237-264

Statuten van het Meester-Geertshuis te Deventer, ed. R.R. Post, 'De statuten van het Mr. Geertshuis te Deventer', in: *Archief voor de geschiedenis van het bisdom Utrecht*, 71 (1952), 3-21

Statuta a donatis in conventibus fratrum S. Crucis observanda, ed. C. Hermans, *Annales canonicorum regularium sancti Augustini, ordinis s. Crucis*, dl. 2, Silvae-ducis ['s-Hertogenbosch], 1858, 238-240

Statuta nova ordinis Cartusiensis, ed. Basilee [Basel], 1510

Statuta Windeshemensia, ed. I. Van der Auwera, *Tekst van de constituties der Windesheimse koorheren in zijn evolutie van 1402 tot 1639 voorgesteld*, Lic. Th. (KU Leuven, 1964), dl. 2, Leuven, 1964

Statuten voor het Groot Gasthuis in 's-Hertogenbosch door bisschop Jan van Arkel (6 september 1376), ed. J.P.A. Coopmans, *De rechtstoestand van de godshuizen te 's-Hertogenbosch vóór 1629*, Acad. Proefschrift (Katholieke Universiteit Nijmegen, 1964), 's-Hertogenbosch, 1964, 182-183

Stichtingsoorkonde van hertog Reinoud IV van Gelre voor een nonnenklooster te Renkum bij Wageningen (12 november 1405), ed. I.A. Nijhoff, *Gedenkwaardigheden uit de geschiedenis van Gelderland door onuitgegeven oorkonden opgehelderd en bevestigd*, dl. 3: *Willem en Reinoud IV, hertogen van Gelre uit het huis van Gelre*, Arnhem, 1839, 274-276, nr. 282

Testamentum Wilhelmi de Renen canonici Traiectensis anno 1422, ed. A. Mattheus, *Veteris aevi analecta seu vetera monumenta hactenus nondum visa*, dl. 2, Hagae Comitum [Den Haag], 1698, 555-567

Uiterste wilsbeschikking van Alienora van Zuilen, ed. *Codex diplomaticus Neerlandicus, Verzameling van oorkonden, betreffende de vaderlandsche geschiedenis*, ser. 2, dl. 2, afd. 1, Utrecht, 1853, 241-244

Vita D. Iohannis Hatten, collecta et conscripta per venerabiles fratres Petrum Traiecti & Gerardum de Busco discipulos eius, ed. G. Dumbar, *Analecta seu vetera aliquot scripta inedita ab ipso publici juris facta*, dl. 1, Daventriae [Deventer], 1719, 179-223

Weldoenerslijst van de kartuizers van Luik [Leuven, KU Leuven, Centrale Universiteitsbibliotheek, MS 1473], ed. T. Gaens & F. Timmermans, 'Aperçu de l'histoire de la chartreuse des Douze Apôtres au Mont-Cornillon à Liège (1360-1796)', in: T. Gaens & F. Timmermans, *Tradition et transformation. Les chartreux dans l'Europe médiévale et moderne. Colloque international à l'occasion du 650e anniversaire de la fondation de la chartreuse de Liège (6-8 octobre 2010)* [Analecta Cartusiana, 306], Saint-Étienne, 2015, 11-29, i.h.b. 22-29

Weldoenerslijst van het convent St.-Caecilia te Utrecht, met opgave van de door hen geschonken giften, 1397-(ca. 1500), later vervolgd tot 1618 [Utrecht, Het Utrechts Archief, Archieven, bewaard bij het stadsbestuur van Utrecht, behorend aan de stad, 'Bewaarde archieven I' (toegangs-nr. 708), inv. nr. 890], ed. L.G. Visscher, 'Manuaal der conventualen van St. Caecilia binnen Utrecht', in: *Tijdschrift voor geschiedenis, oudheden en statistiek*, 8 (1942), 397-419

Geraadpleegde literaire bronnen

Onuitgegeven literaire bronnen

Cloosterleven, in: Gent, Universiteitsbibliotheek, MS 1764

Gillis vander Hecken, *Catalogus fratrum domus Septemfontium*, in: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, MS 11974-85 (cat. 3672), fol. 220r-266v

—, *Memoriale benefactorum domus Septemfontium*, in: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, MS 11974-85 (cat. 3672), fol. 274r-296v

Hendrik van Coesfeld, *Circumcisorium mysticum*, in: Berlin, Staatsbibliothek – Preussischer Kulturbesitz, theol. lat. fol. 705, fol. 42r-88v

—, *De sacramento eucharistie*, in: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, MS 11811-12 (cat. 2160), fol. 3r-101v

—, *De tribus votis monasticis*, in: Berlin, Staatsbibliothek – Preussischer Kulturbesitz, MS theol. lat. fol. 225, fol. 167r-212r

—, *De tribus votis monasticis*, in: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, MS 5029-30 (cat. 2159), fol. 1r-68r

—, *De tribus votis monasticis*, in: Deventer, Athenaeumbibliotheek, MS 10 W 2 (olim I78), fol. 46r-78v

—, *Epistola de instructione novitiorum et iuvenum*, in: Berlin, Staatsbibliothek – Preussischer Kulturbesitz, MS theol. lat. fol. 705, fol. 2r-25r

—, *Sermones*, in: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, MS 1212 (cat. 1945)

—, *Sermones*, in: Innsbruck, Universitäts- und Landesbibliothek Tirol, MS 434, fol. 1r-121v

—, *Sermones*, in: Leuven, KU Leuven, Faculteit Theologie en Religiewetenschappen, Maurits Sabbebibliotheek, MS Mechelen 26, fol. 53r-80v

Jacob van Gruitrode, *De disciplina filiorum Dei*, in: Périgueux, Bibliothèque municipale, MS 2, fol. 64v-114v

Kroniek van het klooster Bethanië te Mechelen, in: Mechelen, Stadsarchief, Archief Klooster van Bethanië, inv. nr. EE XX IX 1-2 [niet gefolieerd]

Modus et ordo consecrandi virgines moniales ordinis Carthusiensis, in: Brussel, Koninklijke Bibliotheek, MS 8245-57 (cat. 3116), fol. 285v-288v

Nicolaas Clopper, *Florarium Temporum*, in: München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 10436

Peter Impens, *Chronicon Bethlemiticum*, in: Wien, Österreichische Nationalbibliothek, MS Series nova 12816

Sermo capitularis, in: Köln, Historisches Archiv, MS GB quart. 34, fol. 52r-54v

Tractatus de laude inclusionis religiosorum, in: Utrecht, Universiteitsbibliotheek, MS 332, fol. 95r-139v

Uitgegeven literaire bronnen

Adam van Eynsham, *Magna vita sancti Hugonis episcopi Lincolniensis*, ed. J.F. Dimock, London, 1864

Arnold Beeltsens, *Chronica domus Capelle*, ed. E. Lamalle, *Arnold Beeltsens et Jean Ammonius, Chronique de la Chartreuse de la Chapelle à Hérinnes-lez-Enghien* [Bibliothèque de la Revue d'histoire ecclésiastique, 8], Leuven, 1932

Arnold van Vaernewyck (*Bostius*), *Opusculum de praecipuis aliquot Cartusianae familiae patribus*, ed. Theodorus Petreius, Coloniae Agrippinae [Köln], 1609

(Pseudo-)Beda, *Expositio in evangelium Lucae*, ed. J.-P. Migne, *Patrologia Latina*, dl. 92, Lutetiae Parisiorum [Paris], 1862, 301-634

Daniel van Papenbroeck, *Annales Antverpienses ab urbe condita ad annum 1700 collecti ex ipsius civitatis monumentis publicis privatisque latinae ac patriae linguae*, ed. F.H. Mertens & E. Buschmann, dl. 1, Antverpiae [Antwerpen], 1845

Die chronijcke der Stadt ende Meijerije van 's-Hertogenbosch, ed. H. van Bavel, A.C.M. Kappelhof, G.M. van der Velden & G. Verbeek, *De kroniek van het St. Geertruijklooster te 's-Hertogenbosch. Die chronijcke der Stadt ende Meijerije van 's-Hertogenbosch. Een tekstuitgave*, 's-Hertogenbosch & Heeswijk, 2001

Dionysius de Kartuizer, *De arcta via salutis ac mundi contemptu*, ed. *Doctoris ecstatici D. Dionysii Cartusiani Opera omnia*, dl. 39, Tornaci [Tournai], 1910, 421-484

—, *De contemplatione libri tres*, ed. *Doctoris ecstatici D. Dionysii Cartusiani Opera omnia*, dl. 41, Tornaci [Tournai], 1912, 113-289

—, *De professione monastica*, ed. *Doctoris ecstatici D. Dionysii Cartusiani Opera omnia*, dl. 38, Tornaci [Tournai], 1909, 547-582

—, *De reformatione monialium*, ed. *Doctoris ecstatici D. Dionysii Cartusiani Opera omnia*, dl. 38, Tornaci [Tournai], 1909, 243-261

—, *De vita inclusarum*, ed. *Doctoris ecstatici D. Dionysii Cartusiani Opera omnia*, dl. 38, Tornaci [Tournai], 1909, 383-409

—, *Exhortatorium novitiorum*, ed. *Doctoris ecstatici D. Dionysii Cartusiani Opera omnia*, dl. 38, Tornaci [Tournai], 1909, 523-545

—, *Sermones de tempore – Ad religiosos*, ed. *Doctoris ecstatici D. Dionysii Cartusiani Opera omnia*, dl. 29-30, Tornaci [Tournai], 1905

Dirk van Herxen, *Contra detractores monachorum*, ed. M. Haverals, 'Contra detractores monachorum alias De utilitate monachorum van Dirk van Herxen', in W. Verbeke et al. (ed.), *Serta devota in memoriam Guillelmi Lourdaux*, dl. 1: *Devotio Windeshemensis* [Mediaevalia Lovaniensia. Series 1 / Studia, 20], Leuven, 1992, 241-294

Edmond de Dynter, *Chronica nobilissimorum Ducum Lotharingiae et Brabantiae ac Regum Francorum*, ed. P.F.X. De Ram, 3 dln., Bruxelles, 1854-1860

Exercitium [Trier, Bibliothek des bischöflichen Priesterseminars, MS 130], ed. T. Klausmann, *Consuetudo consuetudine vincitur. Die Hausordnungen der Brüder vom gemeinsamen Leben im Bildungs- und Sozialisationsprogramm der Devotio Moderna* [Tradition – Reform – Innovation. Studien zur Modernität des Mittelalters, 4], Frankfurt am Main, 2003, 335-338

Florens Radewijns, *Tractatulus devotus de extirpatione vitiorum et passionum et acquisitione verarum virtutum et maxime caritatis Dei et proximi et vere unionis cum Deo et proximo*, ed. L.A.M. Goossens, *De meditatie in de eerste tijd van de Moderne Devotie*, Acad. Proefschrift (Katholieke Universiteit Nijmegen, 1952), Haarlem & Antwerpen, 1952, 207-254

—, *Tractatulus devotus de extirpatione vitiorum et passionum et acquisitione verarum virtutum et maxime caritatis Dei et proximi et vere unionis cum Deo et proximo*, ed. & tr. F.-J. Legrand, Florent Radewijns, *Petit manuel pour le dévot moderne* [Sous la règle de saint Augustin, 6], Turnhout, 1999

Frensewegse handschrift [Utrecht, Universiteitsbibliotheek, MS 8 L 16], ed. W. Jappe Alberts & A.L. Hulshoff, *Het Frenseweger handschrift betreffende de geschiedenis van de Moderne Devotie*, Groningen, 1958

Gaspar Ofhuys, *Catalogus fratrum regularium coenobii Rubeae vallis in Zonia prope Bruxellam*, ed. [A. Poncellet], *Anecdota ex codicibus hagiographicis Iohannis Gielemans canonici regularis in Rubea valle prope Bruxellas*, Bruxelles, 1895, 201-245

Geert Grote, *Conclusa et proposita*, ed. M.I. Pohl, *Thomae Hemerken a Kempis Opera omnia*, dl. 7, Freiburg, 1922, 87-107

—, *De simonia ad beguttas*, ed. R. Langenberg, *Quellen und Forschungen zur Geschichte der deutschen Mystik*, Bonn, 1902, 1-33

—, *De simonia ad beguttas*, ed. W. De Vreese, *Geert Groote, "De simonia ad beguttas". De Middelnederlandsche tekst opnieuw uitgegeven met inleiding en aantekeningen*, 's-Gravenhage, 1940

—, *Epistola (41) ad abbatem in Camp de proprietariis vitandis*, ed. R. Hofman & M. van den Berg, in: *Gerardi Magni Opera omnia*, pt. 2, vol. 2: *Scripta contra simoniam et proprietarios* [Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, 235A], Turnhout, 2016, 383-395

—, *Epistolae*, ed. W. Mulder, *Gerardi Magnae epistolae* [Tekstuutgaven van Ons geestelijk erf, 3], Antwerpen, 1933

—, *Sermo de nativitate Domini*, ed. A. Hyma, 'Het Tractatus de quatuor generibus meditationum sive contemplationum of Sermo de nativitate domini, van Geert Groote', in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 49 (1924), 296-326

—, *Sermo de paupertate*, ed. R. Hofman & M. van den Berg, in: *Gerardi Magni Opera omnia*, dl. 2, vol. 2: *Scripta contra simoniam et proprietarios* [Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, 235A], Turnhout, 2016, 423-473

Gerard Zerbolt van Zutphen, *De reformatione virium anime*, ed. F.-J. Legrand, *Aux origines de la Devotio Moderna. Gérard Zerbolt de Zutphen, Manuel de la réforme intérieure / Tractatus devotus de reformatione virium anime* [Sous la règle de saint Augustin, 11], Turnhout, 2006

Gerard Zerbolt van Zutphen (?), *Super modo vivendi devotorum*, ed. A. Hyma, 'Het traktaat *Super modo vivendi devotorum hominum simul commorantium* door Gerard Zerbolt van Zutphen', in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 52 (1926), 1-100

Hendrik Seuse, *Horologium sapientiae* [tr. by. E. Colledge], ed. E. Colledge, *Blessed Henry Suso, Wisdom's Watch Upon the Hours* [The Fathers of the Church. Mediaeval Continuation, 4], Washington DC, 1994

—, *Horologium sapientiae*, ed. P. Künzle, *Heinrich Seuses Horologium sapientiae* [Spicilegium Friburgense, 23], Freiburg, 1977

Hendrik van Coesfeld, *Devota meditatio a sacerdote celebraturo habenda circa magnalia mysteria sacramenti eucharistie*, ed. A. Aemstelredamus & C. Crocus, *Parasceve ad sacrosanctam synaxin ... Piaae precesiones in passionem Iesu Christi, Coloniae* [Köln]: Petrus Quentell, 1532

Hendrik Egger van Kalkar, *Ortus et decursus ordinis Carthusiensis*, ed. H.B.C.W. Vermeer, *Het traktaat "Ortus et decursus Ordinis Cartusiensis" van Hendrik Egger van Kalkar, met een biografische inleiding*, Wageningen, 1929, 85-141

Pseudo-Hendrik Egger van Kalkar, *Volens purgari*, ed. J.-B. Malou, *Recherches historiques et critiques sur le véritable auteur du livre de l'Imitation de Jésus-Christ*, Louvain, 1849, 402-413

Hendrik Utenbogaerde (Pomerius), *De origine monasterii Viridisvallis et de gestis patrum et fratrum in primordiali fervore ibidem degentium*, ed. J.B. De Leu, in: *Analecta bollandiana*, 4 (1885), 263-322

Hugo van Saint-Victor, *De modo orandi*, cap. 1, ed. J.-P. Migne, *Patrologia Latina*, dl. 176, Lutetiae Parisiorum [Paris], 1854, 977-988

Jacobus de la Torre, *Relatio seu descriptio status religionis Catholicae in Hollandia*, ed. A. Van Lommel, 'Relatio seu descriptio status religionis Catholicae in Hollandia etc. quam Romae collegit et exhibuit Alexandro septimo et cardinalibus congregationis de propaganda fidei, Jacobus de la Torre. Kal. Septembris Anno 1656', in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 10 (1882), 95-240 & 11 (1883), 57-211, 374-393

Jan Aelwile & Egbert van Utrecht, *De ortu domus fratrum in Doesborch*, ed. A.G. Weiler & A. Gruijs, *Necrologie, kroniek en cartularium C.A. van het Fraterhuis te Doesburg (1432-1559)*, [Kerkhistorische bijdragen, 4], Leiden, 1974, 1-152

Jan Brinckerinck, *Collacien*, ed. W. Moll, 'Acht collatiën van Johannes Brinckerinck. Eene bijdrage tot de kennis van den kanselarbeid der Broeders van het Gemeene Leven, uit handschriften der vijftiende en zestiende eeuw', in: *Kerkhistorisch archief*, 4 (1866), 97-167

Jan Busch, *Liber de origine devotionis moderne en Liber de viris illustribus*, ed. K. Grube, *Des Augustinerpropstes Iohannes Busch Chronicon Windeshemense und Liber de reformatione monasteriorum* [Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete, 19], Halle, 1886, 1-375

Jan Gielemans, *Primordiale monasterii monachorum regularium Rubeae vallis in Zonia*, ed. [A. Poncelet], *Anecdota ex codicibus hagiographicis Iohannis Gielemans canonici regularis in Rubea valle prope Bruxellas*, Bruxelles, 1895, 110-185

Jan van der Meulen (Molanus), *Historiae Lovaniensium libri xiv*, ed. P.F.X. De Ram, *Les quatorze livres sur l'histoire de la ville de Louvain du docteur et professeur en théologie Jean Molanus*, 2 dln. [Académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique. Commission royale d'histoire. Publications in-4°, 9], Bruxelles, 1861

Jan Mombaer (Johannes Mauburnus), *Rosetum exercitiorum spiritualium et sacrarum meditationum*, Mediolani [Milano], 1603

Jan van Ruusbroec, *Ornatus spiritualis desponsationis* [tr. Geert Grote], ed. H.A.M. Douwes, *De ornatu spiritualis desponsacionis*. Kritische uitgave met commentaar, Acad. Proefschrift (Universiteit van Amsterdam, 2000), Amsterdam, 2000

—, *Ornatus spiritualis desponsationis* [tr. Willem Jordaens], ed. K. Schepers, *Iohannis Rusbrochii De ornatu spiritualium nuptiarum Wilhelmo Iordani interprete* [Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, 207], Turnhout, 2004

—, *Van den geesteliken tabernakel*, ed. T. Mertens & tr. H. Rolfson, *Jan van Ruusbroec Opera omnia*, dln. 5 & 6 [Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, 105-106], Brepols, 2006

Jan van Schoonhoven, *De contemptu huius mundi*, ed. A. Gruijs, 'Jean de Schoonhoven, *De contemptu huius mundi*', in: *Bulletin du Cange. Archivum Latinitatis Medii Aevi*, 33 (1963), 35-97

Jan Steenhouders (Latomius), *Origo ac progressus canonice Corsendoncane cum catalogo priorum eiusdem loci*, ed. I. Hoybergius, *Corsendonca sive coenobii canonicorum regularium ordinis s. Augustini de Corsendoncq Origo et progressus*, Antverpiae [Antwerpen], 1644

Jan Tauler, *Sermons*, tr. M. Shradly, New York & Mahwah NJ, 1985

—, *Transite ad me omnes qui concupiscitis me* [sermoen], ed. F. Vetter, *Die Predigten Taulers*, Berlin, 1910, 219-224

Jan van Trithemheim (Trithemius), *Catalogus illustrium virorum germaniam suis ingeniis et lucubrationibus omnifariam exornantium*, [Mainz], [1495]

—, *Liber de scriptoribus ecclesiasticis*, Basileae [Basel], 1494

Kroniekje van het convent Mariadal te Diest, later te St.-Oedenrode, ed. C.J. Vromans, 'De Zusters Augustinessen te Sint-Oedenrode', in: *Bossche bijdragen. Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, 4 (1921-1922), 178-198, i.h.b. 180-198

Ludolf van Saksen, *Vita Christi*, ed. J.-P. Mabile & J.-J. Guerrin, Parisiis & Romae [Paris & Roma], 1865

Martin Luther, 'Am dritten Sonntag nach Trinitatis' (1 Petrus 5), ed. *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*, dl. 22, Weimar, 1929, 21-51

—, *In Epistolam S. Pauli ad Galatas Commentarius*, ed. *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*, dl. 40:2, Weimar, 1914, 1-184

—, *In Esaiam Scholia Commentarius*, ed. *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*, dl. 25, Weimar, 1902, 89-401

Mattheus Paris, *Historia maior Angliae*, ed. W. Wats, *Matthaei Paris monachi Albanensis Angli Historia maior*, Parisiis [Paris], 1644

Origo domus sancte Anne monialium Carthusianarum Brugis, ed. J.-F. Foppens, *Diplomatum Belgicorum nova collectio sive supplementum ad opera diplomatica Auberti Miraei*, dl. 4, Bruxellis [Brussel], 1748, 599-602 (cap. 103)

Peter Blomevenna, *Candela evangelica*, ed. Johannes Justus [Lanspergius], [Köln], 1527

Peter Dorland, *Chronicon Cartusiense*, ed. Theodorus Petreius, Coloniae Agrippinae [Köln], 1608

Peter Horn, *Vita magistri Gerardi Magni*, ed. J.W. Kühler, 'De *Vita magistri Gerardi Magni* van Petrus Horn', in: *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, n.s. 6 (1909), 332-370

Peter van St.-Truiden, *Catalogus scriptorum Windeshemensium*, ed. W. Lourdaux & E. Persoons, *Petri Trudonensis catalogus scriptorum Windeshemensium* [Publicaties op het gebied van de geschiedenis en de filologie. 5e serie, 3], Leuven, 1968

Rudolf Dier van Mudén, *Scriptum de magistro Gerardo Grote*, ed. G. Dumbbar, *Analecta seu vetera aliquot scripta inedita ab ipso publici juris facta*, dl. 1, Daventriae [Deventer], 1719, 1-87

Salome Sticken, *Vivendi formula*, ed. J.W. Kühler, *Johannes Brinkerinck en zijn klooster te Diepenveen*, Acad. Proefschrift (Universiteit van Amsterdam, 1908), Rotterdam, 1908, 362-380

Speculum virginum, ed. J. Seyfarth [Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, 5], Turnhouti [Turnhout], 1990 & tr. *Idem*, *Speculum virginum. Jungfrauenspiegel*, 4 dln. [Fontes christiani, 30:1-4], Freiburg, 2001

Thomas a Kempis, *Chronica Montis Sancti Agnetis* [Kroniek van het regulierenklooster St.-Agnetenberg bij Zwolle], ed. M.I. Pohl, *Thomae Hemerken a Kempis, Opera omnia*, dl. 7, Friburgi Brisigavorum [Freiburg im Breisgau], 1922, 331-466, 479-525

—, *De imitatione Christi*, ed. & tr. R.Th.M. van Dijk, *Navolging van Christus*, Kampen, 2008

—, *Dialogi novitiorum III*, ed. M.J. Pohl, *Opera omnia*, dl. 7, Friburgi Brisigavorum [Freiburg im Breisgau], 1922, 116-195

Willem Vornken, *Epistola de prima institutione monasterii in Windesem*, ed. J.G.R. Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, dl. 3, Leeuwarden, 1984. – Anastatische herdruk [Nederlandse herdrukken, 4], Utrecht, 1875-1880, 235-255

Zusterboek van het klooster Diepenveen, ed. D.A. Brinkerink, *Van den doechden der vuriger ende stichtiger susteren van Diepenveen ("Handschrift D")*, dl. 1: *De tekst van het handschrift* [Bibliotheek van Middelnederlandse letterkunde], Groningen, 1904

Geraadpleegde secundaire literatuur

G. Achten, 'Kartäuser und Devotio Moderna. Kleiner Beitrag zur Geschichte der spätmittelalterlichen Mystik', in: *Die Geschichte des Kartäuserordens*, dl. 2 [Analecta Cartusiana, 125:2], Salzburg, 1992, 154-181

J.G.R. Acquoy, *Het klooster te Windesheim en zijn invloed*, 3 dln., Utrecht, 1875-1880

Acta sanctorum julii, dl. 3, Antverpiae [Antwerpen], 1723

P. Adnès, 'Luxure spirituelle', in: *Dictionnaire de spiritualité*, 9 (1976), 1260-1264

J. van Aelst, 'Ad modum Cartusiensium. Carthusian Inspiration for the Enclosed Saint-Agnes Convent at Maaseik', in: M. van Dijk, J. Van Aelst & T. Gaens (ed.), *Faithful to the Cross in a Moving World. Late Medieval Carthusians as Devotional Reformers* [Church History and Religious Culture, 96:1-2], Leiden, 2016, 65-79

—, *Vruchten van de Passie. De laatmiddeleeuwse passieliteratuur verkend aan de hand van Suso's Honderd artikelen* [Middeleeuwse studies en bronnen, 129], Hilversum, 2011

G. Agamben, *Opus Dei. An Archeology of Duty*, tr. A Kotsko, Stanford CA, 2013

K. Alfsvåg, 'Cusanus and Luther on Human Liberty', in: *Neue Zeitschrift für systematische Theologie und Religionsphilosophie*, 54:1 (2012), 66-80

—, 'Human Liberty as Participation in the Divine in the Work of Nicholas Cusanus', in: W.A. Euler, Y. Gustafsson & I. Wikström (ed.), *Nicholas of Cusa on the Self and Self-Consciousness*, Åbo, 2010, 39-66

A. Ampe, *L'Imitation de Jésus-Christ et son auteur. Réflexions critiques* [Sussidi eruditi, 25], Roma, 1973

V. Andreas, *Bibliotheca Belgica. De Belgis vita scriptisque claris, praemissa topographica totius Belgii seu Germaniae inferioris descriptione. Edition renovata, & tertia parte arctor, Lovanii* [Leuven], 1643

Annuaire de la province de Limbourg, rédigé par la Société des amis des sciences, lettres et arts, établie à Maastricht, Maastricht, 1831

J. Arblaster & R. Faesen, 'John of Ruusbroec's Life and Works', in: J. Arblaster & R. Faesen (ed.), *A Companion to John of Ruusbroec* [Brill's Companions to the Christian Tradition, 51], Leiden – Boston, 2014

D. Van den Auweele & A. Verrycken, 'Imago fundatoris. Jean de Huldenberghe (†1459) et le prieuré de Notre-Dame à Bois-Seigneur-Isaac', in: W. Verbeke et al. (ed.), *Serta devota in memoriam Guillelmi Lourdaux*, dl. 1: *Devotio Windeshemensis* [Mediaevalia Lovaniensia. Series, 1 / Studia, 20], Leuven, 1992, 79-114

S. Axters, *De geschiedenis van de vroomheid in de Nederlanden*, dl. 3: *De Moderne Devotie*, Antwerpen, 1956

C. De Backer, 'De kartuize Monichusen bij Arnhem. Prosopografie samen met de regesten van de zopas ontdekte oorkondenschat', in: F. Hendrickx & T. Gaens (ed.), *Amo te, sacer ordo Carthusiensium. Jan De Grauwe, passionné de l'Ordre des Chartreux* [Miscellanea Neerlandica, 38 / Studia Cartusiana, 1], Leuven, 2012, 132-204

W. Baier & K. Ruh, 'Ludolf von Sachsen', in: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, 2e ed., 5 (1985), 967-977. – Addendum in: 11 (2004), 938

E. Bauer, 'Das "Testament des Hieronymus" (Ps.-Eusebius *De morte Hieronymi*)', in: *Die Kartäuser und ihre Welt. Kontakte und gegenseitige Einflüsse*, dl. 2 [Analecta Cartusiana, 62:2], Salzburg, 1993, 7-27

—, 'Hieronymus-Briefe', in: *Die Deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, dl. 3, Berlin – New York, 1981, 1233-1238

- , 'Zur Geschichte der "Hieronymus-Briefe"', in: J. Janota et al. (ed.), *Festschrift Walter Haug und Burghart Wachinger*, Tübingen, 1992, 305-321
- P. Becker, 'Benediktinische Reformbewegungen im Spätmittelalter', in: *Untersuchungen zu Kloster und Stift* [Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 68 / Studien zur Germania Sacra, 14], Göttingen, 1980
- , *Consuetudines et observantiae monasteriorum sancti Mathiae et sancti Maximini Treverensium ab Iohanne Rode abbate conscriptae* [Corpus consuetudinum monasticarum, 5], Siegburg, 1968
- L. van Beek, *Leken trekken tot Gods Woord. Dirc van Herxen (1381-1457) en zijn Eerste Collatieboek* [Middeleeuwse studies en bronnen, 120], Hilversum, 2009
- C.M. Bellitto, *Nicolas de Clamanges. Spirituality, Personal Reform, and Pastoral Renewal on the Eve of the Reformation*, Washington DC, 2001
- U. Berlière, *Documents pontificaux concernant Raoul de Rivo, doyen de Notre-Dame à Tongres*, Namur, 1908
- R. Bessem (ed.), *Oorkondenboek van het karthuizerklooster St.-Andries-ter-Zaliger-Haven bij Amsterdam (1392-1579)* [Publikaties van het Gemeentearchief Amsterdam, 25], Amsterdam, 1997
- A.-J. Bijsterveld, *Do Ut Des. Gift Giving, Memoria, and Conflict Management in the Medieval Low Countries* [Middeleeuwse studies en bronnen, 104], Hilversum, 2007
- M. Birkedal Bruun & E. Jamroziak, 'Introduction. Withdrawal and engagement', in: M. Birkedal Bruun (ed.), *The Cambridge Companion to the Cistercian Order*, Cambridge, 2013, 1-22
- B. Bligny, 'La Grande Chartreuse et son ordre au temps du Grand Schisme et de la crise conciliaire', in: J. De Grauwe, *Historia et spiritualitas cartusiensis. Colloquii quarti internationalis Acta, Gandavi-Antverpiae-Brugis 16-19 Sept.*, Destelbergen, 1983, 35-57
- I. Bocken, 'The Language of the Layman. The Meaning of *Imitatio Christi* for a Theory of Spirituality', in: *Studies in Spirituality*, 15 (2005), 217-249
- C. Bohic, *Chronica ordinis Cartusiensis ab anno 1084 ad annum 1510*, 4 dln., Tornaci [Tournai] & Parkmonasterii [Parkminster], 1911-1922
- F. Böhrringer, *Die Kirche Christi und ihre Zeugen oder die Kirchengeschichte in Biographieen*, dl. 2: *Mittelalter*, vol. 3: *Die Deutschen Mystiker des vierzehnten und fünfzehnten Jahrhunderts*, Zürich, 1855
- A. Bollmann, *Frauenleben und Frauenliteratur in der Devotio Moderna. Volkssprachige Schwesternbücher in literarhistorischer Perspektive*, Acad. Proefschrift (Rijksuniversiteit Groningen, 2004), Groningen, 2004
- , 'The Influence of the *Devotio Moderna* in Northern Germany', in: E. Andersen, H. Lähmann & A. Simon (ed.), *A Companion to Mysticism and Devotion in Northern Germany in the Late Middle Ages* [Brill's Companions to the Christian Tradition, 44], Leiden – Boston, 2014, 231-260
- B.J.M. de Bont, 'De O.L.Vrouwe- of Nieuwe Kerk te Amsterdam', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*, 31 (1908), 191-257
- , 'De voormalige Amsterdamsche vrouwenkloosters', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*, 21 (1896), 267-281; 22 (1897), 67-111, 237-261, 369-387 [vervolg]; 23 (1898), 18-50, 265-291 [slot]
- J.A.M.Y. Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland (1389-1433)* [Hollandse studiën, 29], Hilversum, 1993
- P. van den Bosch, 'De bibliotheken van de kruisherenkloosters in de Nederlanden vóór 1550', in: *Studies over het boekenbezit en boekengebruik in de Nederlanden vóór 1600* [Archief- en bibliotheekwezen in België. Extranummers, 11], Brussel, 1974, 563-636

- , *Studiën over de observantie der kruisbroeders in de vijftiende eeuw*, Acad. Proefschrift (Universiteit van Amsterdam), Diest, 1968
- A. Bostius, *Opusculum de praecipuis aliquot Cartusianae familiae patribus*, ed. Theodorus Petreius, Coloniae Agrippinae [Köln], 1609
- S. Botterill, *Dante and the Mystical Tradition. Bernard of Clairvaux in the Commedia* [Cambridge Studies in Medieval Literature, 22], Cambridge, 1994
- D.A. Brinkerink, 'Herxen, Dirk van', in: *Nieuw Nederlands biografisch woordenboek*, 6 (1924), 770-771
- , 'Wilde, Hendrik de', in: *Nieuw Nederlands biografisch woordenboek*, 5 (1921), 1123-1124
- C. Brown, *Pastor and Laity in the Theology of Jean Gerson*, Cambridge, 1987
- C.C. de Bruin, 'Bespiegelingen over de Bijbelvertaler van 1360. Zijn milieu, werk en persoon [IV]', in: *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis*, 51:1 (1970), 16-41
- , *Vita Ihesu Christi (Bibliotheca Univ. Leid., Cod. Ltk 1984)* [Corpus sacrae scripturae Neerlandicae medii aevi. Miscellanea, 2], Leiden, 1980
- T. van Bueren & S.A.C. Dudok van Heel, 'De Geboorte van Christus door Jacob Corneliszn. De identificatie van de geportretteerde personen', in: *Oud-Holland*, 125 (2012), 169-179
- C. Butler, *Western Mysticism. The Teaching of SS. Augustine, Gregory and Bernard on Contemplation and the Contemplative Life*, 2e ed., London & New York, 2000
- M. Carnier, 'De reguliere vrouwelijke derde orde in de Zuidelijke Nederlanden', in: S. Corbellini & H. van Engen (ed.), *De Derde Orde op orde. Balans van het onderzoeksproject naar de derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht* [Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden, 14], Nijmegen, 2005, 215-220
- C. Caspers & P.J. Margry, *Identiteit en spiritualiteit van de Amsterdamse Stille Omgang*, Hilversum, 2006
- C. Caspers & R. Hofman (ed.), *Twaalf kapitels over ontstaan, bloei en doorwerking van de Moderne Devotie* [Middeleeuwse studies en bronnen, 140], Hilversum, 2012
- J. Chabot, 'Een geschil tusschen Anton van Bourgondië, hertog van Brabant en Reinald IV, hertog van Gulik en Gelre in 1412 en 1413', in: *Gelre. Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht. Bijdragen en mededeelingen*, 45 (1940), 1-77
- G. Chaix, *Réforme et contre-réforme catholiques. Recherches sur la chartreuse de Cologne au XVIe siècle*, 3 dln. [Analecta Cartusiana, 80], Salzburg, 1981
- , 'Sainte-Barbe, Cologne et l'Empire au XVIe siècle', in: *Die Kartäuser in Österreich. Zweiter Internationaler Kongress über die Kartäusergeschichte und -spiritualität*, vom 11. bis 14. September 1980, Aggsbach, dl. 3 [Analecta Cartusiana, 83:3], Salzburg, 1981, 96-111
- J.A. de Chalmot, *Biographisch woordenboek der Nederlanden*, dl. 1, Amsterdam, 1798
- Un chartreux, *La Grande Chartreuse*, 18e ed., [St Victor de Cessieu], 2007
- J. Chatillon, 'Devotio', in: *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique*, 3 (1957), 702-716
- G. Claassens, 'Ende gaet inder sartroeysen ordine. De kartuizers en de Catharina van Siena-cultus in de Lage Landen', in: S.J. Molvarec & T. Gaens (ed.), *A Fish Out of Water? From Contemplative Solitude to Carthusian Involvement in Pastoral Care and Reform Activity* [Miscellanea Neerlandica, 41 / Studia Cartusiana, 2], Leuven, 2013, 211-230
- J. Clark, 'Carthusian Legislation in the Sixteenth Century as Reflected in the Chartae', in: F. Hendrickx & T. Gaens (ed.), *Amo te, sacer ordo Carthusiensis. Jan De Grauwe, passionné de l'Ordre des Chartreux* [Miscellanea Neerlandica 38 / Studia Cartusiana, 1], Leuven, 2012, 117-131
- J.S. Coleman, 'Social Capital in the Creation of Human Capital', in: *American Journal of Sociology*, 94 (1988), 95-120

S. Corbellini, 'Een oude spiegel voor nieuwe maagden. Het gebruik van het *Speculum virginum* in gemeenschappen van tertiariissen', in: *Ons geestelijk erf*, 80:3 (2009), 171-198

J. Corstjens, *De franciscanessen van het klooster O.-L.-Vrouw-ter-Rivieren te Bree (1464-1797)*, Lic. Th. (KU Leuven, 1984), Leuven, 1984

F.E. Cranz, 'Cusanus and the Mystical Tradition', in: C. Trinkaus & H. Oberman (ed.), *The Pursuit of Holiness in Late Medieval and Renaissance Religion* [Studies in Medieval and Reformation Thought, 10], Leiden, 1974, 93-102

C. Creemers, *Kronijk uit het klooster Maria-Wijngaard te Weert (1442-1587), gevolgd door eene bijdrage tot die kronijk op het jaar 1566 en een vijftal stukken betreffende de hervorming te Weert (1583-1584)*, Roermond, 1875

J.W. Curran, 'Devotion (fondement théologique)', in: *Dictionnaire de spiritualité ascétique et mystique*, 3 (1957), 716-727

F. Cygler, 'Cartusia numquam reformata? La réforme constitutionnelle de l'ordre cartusien au XIIIe siècle', in: R. Butz & J. Oberste (ed.), *Studia monastica. Beiträge zum klösterlichen Leben im christlichen Abendland während des Mittelalters* [Vita regularis. Ordnungen und Deutungen religiösen Lebens im Mittelalter. Abhandlungen, 22], Münster, 2004, 47-72

—, 'Les Consuetudines et Statuta des chartreux au Moyen Âge', in: C. Andenna & G. Melville (ed.), *Regulae – Consuetudines – Statuta. Studi sulle fonti normative degli ordini religiosi nei secoli centrali del Medioevo* [Vita regularis. Ordnungen und Deutungen religiösen Lebens im Mittelalter. Abhandlungen, 25], Münster, 2005, 179-193

L.-A. Dannenberg, *Das Recht der Religiösen in der Kanonistik des 12. und 13. Jahrhunderts* [Vita regularis. Ordnungen und Deutungen religiösen Lebens im Mittelalter, 39], Münster – Hamburg – Berlin – London, 2008

J. Daris, 'L'hôpital de S. Matthieu à la chaîne. Documents historiques', in: *Bulletin de l'Institut archéologique liégeois*, 11 (1872), 233-239

J. Deeters, W. Herborn, W. Schmid & H. Wallenborn, 'Quellen zur Geschichte der Kölner Kartause', in: W. Schäfer (ed.), *Die Kölner Kartause um 1500. Eine Reise in unsere Vergangenheit*, Köln, 1991, 10-122

R. Deigendesch, *Die Kartause Güterstein. Geschichte, geistiges Leben und personales Umfeld* [Schriften zur südwestdeutschen Landeskunde, 39], Leinfelden-Echterdingen, 2001

H. Delvaux, *Het kartuizerklooster "Sint Katharina" op het Kiel bij Antwerpen (1323-1542)*, Lic. Th. (Katholieke Universiteit Leuven, 1956), Leuven, 1956

J. Deschamps, 'Drie fragmenten van een Middelnederlandse bijbel afkomstig uit het kartuizerklooster te Zelem', in: F. Hendrickx (ed.), *De kartuizers en hun klooster te Zelem*. Tentoonstelling ter gelegenheid van het negende eeuwfeest van de Orde (1084-1984) [Diestsche cronycke, 7], Diest, 1984, 73-83

—, 'Herman Stekin, *Sermones quinquaginta super orationem dominicam*, Middelnederlandse bewerking. – Maastricht, Maagdendries, 1487 [Gent, KANTL, MS 10]', in: F. Hendrickx (ed.), *De kartuizers en hun klooster te Zelem*. Tentoonstelling ter gelegenheid van het negende eeuwfeest van de Orde (1084-1984) [Diestsche cronycke, 7], Diest, 1984, 198-201

—, 'Ludolf van Saksen, *Vita Jesu Christi e quatuor Evangelii et scriptoribus orthodoxis concinnata, Pars secunda*, kap. 58-66 en 68-89, Middelnederlandse vertaling. – Hasselt, St.-Catharinadal, 1472 [Den Haag, KB, MS 73 E 7]', in: F. Hendrickx (ed.), *De kartuizers en hun klooster te Zelem*. Tentoonstelling ter gelegenheid van het negende eeuwfeest van de Orde (1084-1984) [Diestsche cronycke, 7], Diest, 1984, 180-183

C. Delsing, 'Archivalia uit het Klooster te Albergen', in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 64 (1940), 50-95

M. van Dijk, 'The Devotio Moderna, the Emotions and the Search for "Dutchness"', in: *BMGN – Low Countries Historical Review*, 129:2 (2014), 20-41

—, 'Persevere! ... God Will Help You! Thomas à Kempis's Sermons For The Novices And His Perspective On Pastoral Care', in: R. Stansbury (ed.), *A Companion to Pastoral Care in the Late Middle Ages (1200-1500)* [Brill's Companions to the Christian Tradition, 22], Turnhout, 2010, 363-368

M. van Dijk, J. van Aelst & T. Gaens, 'Introduction. Faithful to the Cross in a Moving World. Late Medieval Carthusians as Devotional Reformers', in: M. van Dijk, J. Van Aelst & T. Gaens (ed.), *Faithful to the Cross in a Moving World. Late Medieval Carthusians as Devotional Reformers* [Church History and Religious Culture, 96:1-2], Leiden, 2016, 1-12

M. van Dijk, J. van Aelst & T. Gaens (ed.), *Faithful to the Cross in a Moving World. Late Medieval Carthusians as Devotional Reformers* [Church History and Religious Culture, 96:1-2], Leiden, 2016

R.Th.M. van Dijk, 'Ad instar fratrum ordinis Carthusiensis. Einflüsse der Kartäuserstatuten auf die Windesheimer Gesetzgebung', in: *Die Ausbreitung kartäuischen Lebens und Geistes im Mittelalter*, dl. 1 [Analecta Cartusiana, 63:1], Salzburg, 1990, 72-89

—, 'Bemoedigende wenken voor een wankelmoedige kartuizer. De brief van Geert Grote aan Hendrik van Alkemade', in: C. Caspers & R. Hofman (ed.), *Twaalf kapitels over ontstaan, bloei en doorwerking van de Moderne Devotie* [Middeleeuwse studies en bronnen, 140], Hilversum, 2012, 45-84. – Eerder gepubliceerd in: T. Gaens & F. Timmermans (ed.), *Liber Amicorum Jan De Grauwe. Essays over de geschiedenis en het spirituele leven van de kartuizers / Essais sur l'histoire et la spiritualité cartusienne* [Analecta Cartusiana, 222], Salzburg, 2004, 429-475

—, *De constituties der Windesheimse vrouwenkloosters vóór 1559. Bijdrage tot de institutionele geschiedenis van het kapittel van Windesheim*, Acad. Proefschrift (Katholieke Universiteit Nijmegen, 1986), 2 dln. [Middeleeuwse studies, 3-1 & 3-2], Nijmegen, 1986

—, 'Een getuige van de oudere Windesheimse kloosterwetgeving', in: C. De Backer, A.J. Geurts & A.G. Weiler (ed.), *Codex in context. Studies over codicologie, kartuizergeschiedenis en laatmiddeleeuws geestesleven aangeboden aan Prof. Dr. A. Gruijs* [Nijmeegse codicologische cahiers, 4-6], Nijmegen & Grave, 1985, 129-146

—, 'Geert Grote. Enkele tractaten', in: A.J. Geurts (ed.), *Moderne Devotie. Figuren en facetten*, Nijmegen, 1984, 82-84

—, 'Geert Grote en de Moderne Devotie', in: A.J. Geurts (ed.), *Moderne Devotie. Figuren en facetten*, Nijmegen, 1984, 14-16, 65-78

—, 'Geert Grote im Lichte seiner kartäuischen Beziehungen', in: *Die Geschichte des Kartäuserordens*, dl. 1 [Analecta Cartusiana, 125:1], Salzburg & Lewiston NY, 1991, 113-129

—, 'Geert Grote und die Volkssprache bei Kartäusern', in: *Die Kartäuser und ihre Welt. Kontakte und gegenseitige Einflüsse*, dl. 1 [Analecta Cartusiana, 62:1], Salzburg & Lewiston NY, 1993, 140-159

—, *Gerard Zerbolt van Zutphen, Geestelijke opklimmingen. Een gids voor de geestelijke weg uit de vroege Moderne Devotie* [Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum], Amsterdam, 2011

—, *Gerardi Magni Opera omnia*, dl. 1, vol. 1: *Ad Gerardi Magni Opera omnia Prolegomena. Die Forschungslage des gesamten Schrifttums (mit Ausnahme des Stundenbuches)* [Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, 192], Turnhout [Turnhout], 2003

—, 'In het voetspoor van Bruno. Guigo I over het cartusiaanse eremietenideaal', in: F. Timmermans & T. Gaens (ed.), *Magister Bruno. Negen eeuwen uitstraling van de kartuizerorde*, Leuven, 2003, 323-341

—, 'Invloed van de Moderne Devotie in de negentiende en twintigste eeuw', in: C. Caspers & R. Hofman (ed.), *Twaalf kapitels over ontstaan, bloei en doorwerking van de Moderne Devotie* [Middeleeuwse studies en bronnen, 140], Hilversum, 2012, 397-450

- , ‘*Iuxta modum cartusienisium*. Kartäusische Einflüsse in der spätmittelalterlichen Klosterlandschaft der Niederlande’, in: Krijn Pansters (ed.), *The Carthusians in the Low Countries. Studies in Monastic History and Heritage* [Miscellanea Neerlandica, 43 / Studia Cartusiana, 4], Leuven, 2014, 105-127
- , ‘Ontstaan, ontwikkeling en ondergang van de *Colligatio Sibculoensis*’, in: R.Th.M. van Dijk & M. Vonk (ed.), *Moderne Devoten in monnikspij. Klooster en Colligatie van Sibculo (1406-1580)*, Kampen & Nijmegen, 2007, 209-248
- , ‘Raadgevingen voor een kartuizernovice. Geert Grote en zijn *Brief over een nieuwe monnik*’, in: C. Caspers & R. Hofman (ed.), *Twaalf kapitels over ontstaan, bloei en doorwerking van de Moderne Devotie* [Middeleeuwse studies en bronnen, 140], Hilversum, 2012, 19-43
- , ‘Spiritualiteit van de innigheid. Mystiek en kerkkritiek in de Moderne Devotie’, in: C. Caspers & R. Hofman (ed.), *Twaalf kapitels over ontstaan, bloei en doorwerking van de Moderne Devotie* [Middeleeuwse studies en bronnen, 140], Hilversum, 2012, 247-279
- , ‘Tot vertroosting en ter herinnering. De Agnietenbergkroniek in het licht van de Moderne Devotie’, in: C. Caspers & R. Hofman (ed.), *Twaalf kapitels over ontstaan, bloei en doorwerking van de Moderne Devotie* [Middeleeuwse studies en bronnen, 140], Hilversum, 2012, 129-198
- , ‘Tussen kartuizers en cisterciënzers. De brieven van Geert Grote aan de abdij van Kamp’, in: S.J. Molvarec and T. Gaens (ed.), *A Fish Out of Water? From Contemplative Solitude to Carthusian Involvement in Pastoral Care and Reform Activity* [Miscellanea Neerlandica, 41 / Studia Cartusiana, 2], Leuven, 2013, 127-163
- R.Th.M. van Dijk, m.m.v. R. Hofman & M. van den Berg, *Salome Sticken (1369-1449) en de oorsprong van de Moderne Devotie* [Bibliotheca dissidentium neerlandicorum. Studies], Hilversum, 2015
- R.Th.M. van Dijk & M. Vonk (ed.), *Moderne Devoten in monnikspij. Klooster en Colligatie van Sibculo (1406-1580)*, Kampen & Nijmegen, 2007
- A. Dlabáčová, *Literatuur en observantie. De “Spiegel der volcomenheit” van Hendrik Herp en de dynamiek van laatmiddeleeuwse tekstverspreiding* [Middeleeuwse studies en bronnen, 149], Hilversum, 2014
- H. Dorresteyn, ‘*Der kerken claghe* in haar wisselende vormen en beteekenis’, in: *Ons geestelijk erf*, 9 (1935), 5-28
- J. Dubois, ‘Quelques problèmes de l’histoire de l’ordre des chartreux à propos de livres récents’, in: *Revue d’histoire ecclésiastique*, 63:1 (1968), 27-54
- L. Dupré, ‘The Mystical Theology of Cusanus’ *De Visione Dei*’, in: P. van Tongeren et al. (ed.), *Eros and Eris. Contributions to a Hermeneutical Phenomenology*. Liber Amicorum for Adriaan Peperzak [Phaenomenologica, 127], Dordrecht, 1992, 105-117
- L.C. Van Dyck, *De abdij van Tongerlo. Gebundelde historische studies* [Bibliotheca analectorum praemonstratensium, 19], Averbode, 1999
- I.H. van Eeghen, *Vrouwenkloosters en begijnhof in Amsterdam van de 14e tot het eind der 16e eeuw*, Acad. Proefschrift (Universiteit van Amsterdam, 1941), Amsterdam, 1941
- P. Egidi (ed.), *Necrologi e libri affini della provincia Romana*, dl. 2: *Necrologi della città di Roma*, 1914
- A. Ehrhard, *Das Mittelalter und seine kirchliche Entwicklung* [Kultur und Katholizismus, 8], Mainz & München, 1908
- H. Elie, *Les éditions des statuts de l’ordre des chartreux*, Lausanne, 1943
- K. Emery Jr., ‘The Carthusians, Intermediaries for the Teaching of John of Ruysbroeck During the Period of Early Reform and in the Counter-Reformation’, in: *Miscellanea Cartusiana*, dl. 4, Salzburg, 1979, 100-129

H. van Engen, 'A Learned Acquaintance. Jan van Galecop (c.1375-1428) and the Modern Devotion', in: K. Goudriaan, J. van Moolenbroek & A. Tervoort (ed.), *Education and learning in the Netherlands*. Essays in honour of Hilde de Ridder-Symoens [Brill's Studies in Intellectual History, 123], Leiden – Boston, 2004, 13-32

—, *De derde orde van Sint-Franciscus in het middeleeuwse bisdom Utrecht. Een bijdrage tot de institutionele geschiedenis van de Moderne Devotie* [Middeleeuwse bronnen en studies, 95], Hilversum, 2006

—, 'De institutionele grondslagen van de Colligatie van Sibculo', in: R.Th.M. van Dijk & M. Vonk (ed.), *Moderne Devoten in monnikspij. Klooster en Colligatie van Sibculo (1406-1580)*, Kampen & Nijmegen, 2007, 249-263

—, 'Dionysius de Kartuizer en de tertiariissen van het Kapittel van Zepperen', in: S.J. Molvarec & T. Gaens (ed.), *A Fish Out of Water? From Contemplative Solitude to Carthusian Involvement in Pastoral Care and Reform Activity* [Miscellanea Neerlandica, 41 / Studia Cartusiana, 2], Leuven, 2013, 181-198

—, 'Speciosus forma. Het Kapittel van Utrecht en de invoering van de clausuur', in: *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, 5 (2002), 206-246

J. van Engen, 'A Brabantine Perspective on the Origins of the Modern Devotion. The First book of Petrus Impens's *Compendium decursus temporum monasterii Christifere Bethleemite puerpere*', in: W. Verbeke et al. (ed.), *Serta devota in memoriam Guillelmi Lourdaux*, dl. 1: *Devotio Windeshemensis* [Mediaevalia Lovaniensia. Series, 1 / Studia, 20], Leuven, 1992, 3-78

—, 'Late Medieval Anticlericalism. The Case of the New Devout', in: P.A. Dykema & H.A. Oberman (ed.), *Anticlericalism in Late Medieval and Early Modern Europe* [Studies in Medieval and Reformation Thought, 51], Leiden – New York – Köln, 1994, 19-52

—, 'Multiple Options. The World of the Fifteenth-Century Church', in: *Church History. Studies in Christianity & Culture*, 77 (2008), 257-284

—, 'New Devotion in the Low Countries', in: *Ons geestelijk erf*, 77:3 (2003), 235-263

—, *Sisters and Brothers of the Common Life. The Devotio Moderna and the World of the Later Middle Ages*, Philadelphia PA, 2008

G. Épiney-Burgard, *Gérard Grote (1340-1384) et les débuts de la Dévotion moderne* [Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, 54 / Abteilung abendländische Religionsgeschichte], Wiesbaden, 1970

H. Evers, *Die Emmericher Familie Hotman. Eine familiengeschichtliche Studie* [Emmericher Forschungen, 26], Emmerich, 2006

S. Excoffon (ed.), *Les chartreux et les élites (XIIe-XVIIIe siècles)*. Colloque international du CERCOR (30-31 août 2012) [Analecta Cartusiana, 298], Saint-Étienne, 2013

R. Faesen, 'Ruusbroec at the Charterhouse of Herne. How Did the Carthusians React to the Eckhart Shock?', in: S.J. Molvarec & T. Gaens (ed.), *A Fish Out of water? From Contemplative Solitude to Carthusian Involvement in Pastoral Care and Reform Activity* [Miscellanea Neerlandica, 41 / Studia Cartusiana, 2], Leuven, 2013, 107-125

A.R. Fayen, 'Le prieuré augustin d'Elseghem, près d'Audenarde, et son obituaire', in: *Handelingen der Maatschappij van geschied- en oudheidkunde te Gent*, 4 (1901-1902), 327-394

R. Fuller, *The Brotherhood of the Common Life and its Influence*, Albany NY, 1995

T. Gaens, 'Acquiring Religious Perfection Outside a Vow. The Carthusian Institution of the Donati in Late Medieval Reformist Communities and the Modern Devotion', in: *The Medieval Low Countries*, 1 (2014), 139-171

—, 'Atque haec quidem fuerunt! The Carthusians and College Foundations at the University of Leuven', in: S. Excoffon (ed.), *Les chartreux et les élites (XIIe-XVIIIe siècles)*. Colloque international du CERCOR (30-31 août 2012) [Analecta Cartusiana, 298], Saint-Etienne, 2013, 259-284

- , 'De bewoners van St.-Sophia. Over de constructie van kloostergemeenschappen, de destructie van idealen en de deconstructie van pastoorslijsten', in: J.G.M. Sanders (ed.), *Domus prope Buscumducis. Bronnen voor de geschiedenis van het kartuizerklooster bij 's-Hertogenbosch (1466-1641)* [Miscellanea Neerlandica, 44 / Studia Cartusiana, 5], Leuven, 2016, 347-355
- , 'Dignes et dévotion. Les propriétés des chartreux de Zelem près de Diest dans le comté de Hollande et Zélande et la fondation de la chartreuse de Zierikzee dans une nouvelle perspective', in: T. Gaens & F. Timmermans (ed.), *Tradition et transformation. Les chartreux dans l'Europe médiévale et moderne*. Colloque international à l'occasion du 650e anniversaire de la fondation de la chartreuse de Liège (6-8 octobre 2010) [Analecta Cartusiana, 306], Saint-Étienne, 2015, 71-87
- , 'Fons hortorum irriguus, ceteras irrigans religiones. Carthusian Influences on Monastic Reform in Germany and the Low Countries in the Fifteenth Century', in: S.J. Molvarec & T. Gaens (ed.), *A Fish Out of Water? From Contemplative Solitude to Carthusian Involvement in Pastoral Care and Reform Activity* [Miscellanea Neerlandica, 41 / Studia Cartusiana, 2], Leuven, 2013, 51-103
- , 'How Ruusbroec Tastes, Sounds, and Smells. Henry of Coesfeld and the Gerson-Groenendaal Controversy', in: T. Gaens, Th. Mertens & K. Schepers (ed.), *Libros sempiternum animarum cibum custodire voluit. Essays voor Frans Hendrickx* [Ons geestelijk erf, 88:2-4], Leuven, 2017, 178-208
- , 'Les chartreux de Zelem lez Diest et la clôture des monastères dépendant du chapitre de Windesheim', in: M. Niederkorn-Bruck (ed.), *Liber amicorum James Hogg. Kartäuserforschung 1970-2006*. Internationale Tagung Kartause Aggsbach 28.8-1.9.2006. Kartause Mauerbach, dl. 1 [Analecta Cartusiana, 210:1], Salzburg, 2007, 133-174
- , 'Sic vivere est devote vivere. Henry of Coesfeld as Theologian of Modern-Day Devotion', in: M. van Dijk, J. Van Aelst & T. Gaens (ed.), *Faithful to the Cross in a Moving World. Late Medieval Carthusians as Devotional Reformers* [Church History and Religious Culture, 96:1-2], Leiden, 2016, 13-39
- , 'Speculum Carthusianum. Carthusian Historiographical Texts as Mirrors for Reform and Conversion', in: S. Excoffon et C. Zermatten (ed.), *Histoire et mémoire chez les chartreux (XIIe-XIXe siècles)*. Actes du colloque international du CERCOR (24-27 juin 2015) [Analecta Cartusiana, 319], Saint-Étienne, 2017, 225-244
- , 'Spiritu Iesu operante. Written sources for the work of James of Gruitrode', in: K. Pansters (ed.), *The Carthusians in the Low Countries. Studies in Monastic History and Heritage* [Miscellanea Neerlandica, 43 / Studia Cartusiana, 4], Leuven, 2014, 129-172
- , 'Van de woestijn naar de stad. Connecties tussen Utrechtse en Amsterdamse kartuizers en stedelijke netwerken van moderne devoten ten tijde van het interne schisma', in: H. van Engen & Gerrit Verhoeven (ed.), *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden* [Middeleeuwse studies en bronnen, 110], Hilversum, 2008, 69-106
- T. Gaens & J. De Grauwe, *De kracht van de stilte. Geest en geschiedenis van de kartuizerorde*, Leuven, 2006
- T. Gaens & F. Hendrickx, 'Het vaste ritme van verandering. Vijf eeuwen kartuizergeschiedenis in de Nederlanden (1314-1796)', in: Krijn Pansters (ed.), *Het geheim van de stilte. De besloten wereld van de Roermondse kartuizers*, Zwolle, 2009, 30-47, 249-253
- T. Gaens & J.G.M. Sanders, 'Prosopografisch overzicht van de bewoners van Sint-Sophia', in: J.G.M. Sanders (ed.), *Domus prope Buscumducis. Bronnen voor de geschiedenis van het kartuizerklooster bij 's-Hertogenbosch (1466-1641)* [Miscellanea Neerlandica, 44 / Studia Cartusiana, 5], Leuven, 2016, 295-346
- T. Gaens & F. Timmermans, 'Amo te, sacer ordo Carthusiensis', in: F. Hendrickx & T. Gaens (ed.), *Amo te, sacer ordo Carthusiensis. Jan De Grauwe, passionné de l'Ordre des Chartreux* [Miscellanea Neerlandica, 38 / Studia Cartusiana, 1], Leuven, 2012, 13-21

- L. Galesloot, 'Fondation du monastère dit du Trône-de-Notre-Dame et documents qui s'y rapportent', in: *Analectes pour servir à l'histoire ecclésiastique de la Belgique*, 19 (1883), 5-35
- T. Gerits, 'Boekenbezit en boekengebruik in de middeleeuwse Premonstratenzerabdijen van de Nederlanden', in: *Contributions à l'histoire des bibliothèques et de la lecture aux Pays-Bas avant 1600 / Studies over het boekenbezit en boekengebruik in de Nederlanden vóór 1600* [Archief- en bibliotheekwezen in België. Extranummers, 11], Brussel, 1974, 79-157
- G.H. Gerrits, *Inter timorem et spem. A Study of the Theological Thought of Gerard Zerbolt of Zutphen* (1367-1398), Leiden, 1986
- J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique*, dl. 3: *Théologie*, Bruxelles, 1903
- P. Glorieux, 'Gerson et les Chartreux', in: *Recherches de théologie ancienne et médiévale*, 28 (1961), 115-153
- H. Goder, 'De Roermondse kartuis en haar betrekkingen met andere vestigingen in de Provincia Rheni', in: K. Pansters (ed.), *Het geheim van de stilte. De besloten wereld van de Roermondse kartuizers*, Zwolle, 2009, 90-101, 275-281
- , 'Die Beziehungen zwischen der Provincia Picardiae remotioris / Provincia Teutoniae und der Provincia Rheni', in: T. Gaens & F. Timmermans (ed.), *Tradition et transformation. Les chartreux dans l'Europe médiévale et moderne*. Colloque international à l'occasion du 650e anniversaire de la fondation de la chartreuse de Liège (6-8 octobre 2010) [Analecta Cartusiana, 306], Saint-Étienne, 2015, 111-137
- U. Goerlitz, 'Monastische Buchkultur und geistiges Leben in Mainz am Übergang vom Mittelalter zur Neuzeit. Die Kartause St. Michael und das Benediktinerkloster St. Jakob (zum Entstehungsfeld der Mainzer Augustinus-Handschrift "I 9")', in: G. Hönscheid & G. May (ed.), *Die Mainzer Augustinus-Predigten. Studien zu einem Jahrhundertfund* [Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Beihefte, 59], Mainz, 2003, 21-53
- F. Gooskens, 'Curialists, Carthusians, and Hospitals. An Analysis of a Series of Interlocking Networks surrounding the Modern Devotion', in: S.J. Molvarec & T. Gaens (ed.), *A Fish Out of Water? From Contemplative Solitude to Carthusian Involvement in Pastoral Care and Reform Activity* [Miscellanea Neerlandica, 41 / Studia Cartusiana, 2], Leuven, 2013, 231-245
- , *Idealen en macht. Het kerkelijk netwerk van Anselmus Fabri van Breda in de vijftiende eeuw en de stichting van apostelhuizen*, Acad. Proefschrift (Tilburg University, 2016), Enschede, 2016
- L.A.M. Goossens, *De meditatie in de eerste tijd van de Moderne Devotie*, Haarlem – Antwerpen, 1952
- F. Gorissen, *Regesten zur politischen Geschichte des Niederrheins. I: Stadtrechnungen von Wesel*, 5 dln. [Publikationen der Rheinischen Gesellschaft für Geschichtskunde, 55], Bonn, 1963-1968
- T. Gottlieb, *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs*, dl. 1: *Niederösterreich*, Wien, 1915
- K. Goudriaan, 'De derde orde als onderdeel van de Moderne Devotie', in: *Ons geestelijk erf*, 74 (2000), 9-32
- , 'De derde orde van Sint Franciscus in het bisdom Utrecht', in: *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, 1 (1998), 205-260
- , 'De observantie der conversinnen van Sint-Augustinus', in: H. van Engen & Gerrit Verhoeven (ed.), *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden* [Middeleeuwse studies en bronnen, 110], Hilversum, 2008, 166-211
- , 'Een netwerk van devoten', in: V. Nijenhuis & K. Goudriaan (ed.), *Vrouwen en vroomheid. De boetvaardige zusters van het Sint-Ursulaklooster in Purmerend (1392-1572)* [Middeleeuwse studies en bronnen, 156], Hilversum, 2007, 49-55

- , 'Geert Grote, On Simony to the Beguines, and Church Reform', in: I. Kwiatkowski & J. Engelbrecht, *Die räumliche und geistige Ausstrahlung der Devotio Moderna – Zur Dynamik ihres Gedankengutes* [Die Devotio Moderna. Sozialer und kultureller Transfer (1350-1580), 2], Münster, 2013, 115-140
- , 'Gouda en de Moderne Devotie', in: *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift*, 27 (1995), 119-141
- , *Het einde van de middeleeuwen?* Rede uitgesproken bij het afscheid als hoogleraar Geschiedenis van de Middeleeuwen aan de Faculteit der Geesteswetenschappen van Vrije Universiteit Amsterdam, 17 september 2015, url: research.vu.nl/en/publications/het-einde-van-de-middeleeuwen [geraadpleegd 16/10/2017]
- , 'Het Leven van Liduina en de Moderne Devotie', in: *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, 6 (2003), 161-236
- K. Goudriaan (ed.), *Vernieuwde innigheid. Over Moderne Devotie, Geert Grote en Deventer* [Deventer reeks], Nieuwegein, 2008
- J.L. van der Gouw, *De reguleren van Rugge*, Alphen aan de Rijn, 1986
- K. Graf, 'Ordensreform und Literatur in Augsburg', in: J. Janota & W. Williams-Krapp (ed.), *Literarisches Leben in Augsburg während des 15. Jahrhunderts* [Studia Augustana. Augsburger Forschungen zur europäischen Kulturgeschichte, 7], Tübingen, 1995, 100-159
- J. De Grauwe, 'Chartreuse de Amsterdam', in: J. Hogg & G. Schlegel (ed.), *Monasticon Cartusiense*, dl. 3 [Analecta Cartusiana, 185:3], Salzburg, 2005, 195-198
- , 'Chartreuse de Delft', in: J. Hogg & G. Schlegel (ed.), *Monasticon Cartusiense*, dl. 3 [Analecta Cartusiana, 185:3], Salzburg, 2005, 223-225
- , 'Chartreuse de Utrecht', in: J. Hogg & G. Schlegel (ed.), *Monasticon Cartusiense*, dl. 3 [Analecta Cartusiana, 185:3], Salzburg, 2005, 191-194
- , 'Chartreuse de Zierikzee', in: J. Hogg & G. Schlegel (ed.), *Monasticon Cartusiense*, dl. 3 [Analecta Cartusiana, 185:3], Salzburg, 2005, 199-202
- , 'Dom Benoît Lambres. Bio-bibliografie', in: J. Hogg (ed.), *The Mystical Tradition and the Carthusians*, dl. 9 [Analecta Cartusiana, 130], Salzburg, 1996, 5-64
- , 'Provincia Teutoniae', in: J. Hogg & G. Schlegel (ed.), *Monasticon Cartusiense*, dl. 3 [Analecta Cartusiana, 185:3], Salzburg, 2005, 93-97
- , 'Vorming van de novicen en studie van de theologie in de Provincia Teutoniae (1314-1796)', in: F. Hendrickx & T. Gaens (ed.), *Amo te, sacer ordo Carthusiensis. Jan De Grauwe, passionné de l'Ordre des Chartreux* [Miscellanea Neerlandica, 38 / Studia Cartusiana, 1], Leuven, 2012, 205-214
- J. De Grauwe & F. Timmermans, *Prosopographia Cartusiana Belgica Renovata (1314-1796)*, 2 dln. [Analecta Cartusiana, 154:1-2], Salzburg, 1999
- , *Prosopographia monialium Brugis* [Analecta Cartusiana, 163], Salzburg, 2001
- J. Green & K. Pansters, 'The Golden Epistle and the Ladder of Monks. Aspects of Twelfth Century Carthusian Spirituality', in: K. Pansters (ed.), *The Carthusians in the Low Countries. Studies in Monastic History and Heritage* [Miscellanea Neerlandica, 43 / Studia Cartusiana, 4], Leuven, 2014, 189-216
- J. Greven, *Die Kölner Kartause und die Anfänge der katholischen Reform in Deutschland* [Katholisches Leben und Kämpfen im Zeitalter der Glaubensspaltung. Vereinsschriften der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum, 6], Münster, 1935
- J. Greving, 'Geschichte des Klosters der Windesheimer Chorherren zu Aachen', in: *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins*, 13 (1891), 1-122
- A. Gruijs, 'Hendrik Jan Joseph Scholtens', in: *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde 1981-1982*, Leiden, 1983, 93-100

- A. Gruijs & T. Van Koolwijk, 'Bio-bibliografie van de 75-jarige kartuizervorser Mr. H.J.J. Scholtens, oud-burgemeester van Houten en Beverwijk', in: *Ons geestelijk erf*, 44 (1970), 45-56
- H. Grundmann, *Religious Movements in the Middle Ages*, tr. Steven Rowan, Notre Dame IN, 1995
- P.M. Grijpink, 'Koopakte der gronden waarop de Regulieren-Kanunniken te Amsterdam hun klooster buiten de Regulierspoort bouwden (1410)', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*, 30 (1906), 401-402
- J.P. Gumbert, *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen Fünfzehnten Jahrhundert*, Leiden, 1974
- , 'Over kartuizerbibliotheken in de Nederlanden', in: *Studies over het boekenbezit en boekengebruik in de Nederlanden vóór 1600* [Archief- en bibliotheekwezen in België. Extranummers, 11], Brussel, 1974, 159-186
- R. Haass, 'Spätmittelalterliche Reformbestrebungen in niederländisch-niederrheinischen Raum und der Kreuzherrenorde', in: *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein*, 144-145 (1946-1947), 44-62
- J. Habets, 'Drie chronijkjes van Ste-Agnetenklooster der orde van den H. Augustinus te Maeseyck (1430-1589)', in: *Publications de la Société historique et archéologique dans le duché de Limbourg*, 6 (1869), 383-440
- G. Haenel, *Catalogi librorum manuscriptorum qui in bibliothecis Galliae, Helvetiae, Belgii, Britanniae M., Hispaniae, Lusitaniae asservantur*, Lipsiae [Leipzig], 1830
- G. Hägele, *Lateinische mittelalterliche Handschriften in Folio der Universitätsbibliothek Augsburg. Die Signaturengruppen Cod. I.2.2° und Cod. II.1.2° 1-90* [Die Handschriften der Universitätsbibliothek Augsburg, 1], Wiesbaden, 1996
- L.-E. Halkin, 'La Maison des Bons-Enfants de Liège', in: *Bulletin de l'Institut archéologique liégeois*, 64 (1940), 49-53
- B. Hamm, 'Normative Centering in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. Observations On Religiosity, Theology, and Iconology', tr. J. Frymire, in: *Journal of Early Modern History*, 3:4 (1999), 307-354
- G. Hansotte, 'Prieuré de Lens-Saint-Remy', in: *Monasticon belge*, dl. 2: *Province de Liège*, vol. 3, Liège, 1955, 445-453
- R. Haubst, *Die Christologie des Nikolaus von Kues*, Freiburg [im Breisgau], 1956
- S. Haude, 'The Silent Monks Speak Up. The Changing Identity of the Carthusians in the Fifteenth and Sixteenth Centuries', in: *Archiv für Reformationsgeschichte – Archive for Reformation History*, 86 (1995), 124-140
- M. Haverals, 'Deux exhortations à la vie monastique de la "Dévotion moderne"', in: R. Lievens et al. (ed.), *Pascua mediaevalia. Studies voor Prof. Dr. J.M. De Smet* [Mediaevalia Lovaniensia. Series 1. Studia, 10], Leuven, 1983, 605-618
- , 'Domus Vallis sanctae Barbarae in Thenis (Barberendal, Tienen)', in: W. Kohl, E. Persoons & A.G. Weiler (ed.), *Monasticon Windeshemense*, dl. 1: *Belgien* [Archief- en bibliotheekwezen in België. Extranummers, 16], Brussel, 1976, 203-210
- M. Haverals (ed.) & F.-J. Legrand (tr.), *Les constitutions des chanoines réguliers de Windesheim. Constitutiones canonicorum Windeshemensium* [Sous la règle de saint Augustin 14], Turnhout, 2014
- D. van Heel, 'De tertiarissen van het Utrechtse kapittel', in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 63 (1939), 1-382
- F. Hendrickx, 'Die Kartäuserautoren und -bibliotheken nach dem Register des Rooklosters bei Brüssel', in: H.J. Roth (ed.), *Geschichte und Kultur der Kartäuser. Tagung am 21. und 22. Oktober 1979 in Köln* [Cistercienser Chronik, 87:1], Bregenz, 1980, 6-10

—, 'Een *Directorium* uit het St.-Agnesklooster te Maaseik, mogelijk herkomstig van St.-Luciadal te St.-Truiden', in: *Ons geestelijk erf*, 56 (1982), 183-211

—, 'Geschriften over en van Franciscus van Assisi; andere teksten – Parijs, Bibliothèque Mazarine, 989 (Zelem, kartuizers, 24 januari 1459 – 28 november 1460)', in: [M. Smeyers, (ed.)], *Handschriften uit Diestse kerken en kloosters*. Tentoonstelling Diest – Stedelijk Museum 25 juni – 25 september 1983 [Diestsche cronycke, 6], Diest, 1983, 181-183, nr. 28

—, 'Petrus Riga, *Aurora*', in: [M. Smeyers, (ed.)], *Handschriften uit Diestse kerken en kloosters*. Tentoonstelling Diest – Stedelijk Museum 25 juni – 25 september 1983 [Diestsche cronycke, 6], Diest, 1983, 174-175, nr. 24

—, 'Pseudo-Cyprianus, *De duodecim abusivis saeculi*; Bernold van Constanstanz, *Micrologus de ecclesiasticis observationibus*; Radulphus de Rivo, *De psalterio observando*', in: [M. Smeyers (ed.)], *Handschriften uit Diestse kerken en kloosters*. Tentoonstelling Diest – Stedelijk Museum 25 juni – 25 september 1983 [Diestsche cronycke, 6], Diest, 1983, 133-136, nr. 5

—, 'Uit het literaire erfgoed van de kartuizers in de Nederlanden en het Rijnland', in: F. Hendrickx (ed.), *De kartuizers en hun klooster te Zelem*. Tentoonstelling ter gelegenheid van het negende eeuwfeest van de Orde (1084-1984) [Diestsche cronycke, 7], Diest, 1984, 85-145

F. Hendrickx & J. Deschamps, '[De handschriften van de kartuizers van Zelem]', in: [M. Smeyers, (ed.)], *Handschriften uit Diestse kerken en kloosters*. Tentoonstelling Diest – Stedelijk Museum 25 juni – 25 september 1983 [Diestsche cronycke, 6], Diest, 1983, 162-185

C.R. Hermans, *Annales canonicorum regularium sancti Augustini ordinis S. Crucis*, dl. 2, Silvae-Ducis [s-Hertogenbosch], 1858

H.F. van Heussen, *Historia episcopatum foederati Belgii; utpote metropolitani Ultrajectini, nec non suffraganeorum Harlemensis, Daventriensis, Leovardiensis, Groningensis, et Middelburgensis*, dl. 2, Lugduni in Batavis [Leiden], 1719

Ph.J.C.G. van Hinsbergen, *Inventaris van het archief van de ridderlijke Duitse Orde – Balije van Utrecht (1200-1811)*, Utrecht, 1955/1982

E. Hoekstra, 'Henri de Coesfeld (Kenemadius, Kenemade, Kemnade, De Caminata)', in: *Dictionnaire de spiritualité*, 7:1 (1969), 182-184

M. Hoenen, 'Academics and Intellectual Life in the Low Countries. The University Career of Heymeric de Campo (†1460)', in: *Recherches de théologie ancienne et médiévale*, 61 (1994), 173-209

J.H. Hofman, 'De broeders van 't Gemeene Leven en de Windesheimsche klooster-vereeniging', in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 2 (1875), 217-275

R. Hofman & M. Van den Berg, 'Introduction', in *Gerardi Magni Opera omnia*, dl. 2, vol. 2: *Scripta contra simoniam et proprietarios*, ed. R. Hofman & M. van den Berg [Corpus Christianorum. Continuatio Mediaevalis, 235A], Turnhout, 2016, 23-236

J. Hogg, 'Analecta Cartusiana 1970-2008', in: *Analecta Cartusiana*, dl. 259, Salzburg, 2008, 83-108

—, 'Catalogue of the *Analecta Cartusiana* 1970-2014', in: *Analecta Cartusiana*, dl. 312, Salzburg, 2015, 51-107

—, 'Dom Charles Le Couteulx, Annalist of the Carthusian Order', in: *Analecta Cartusiana*, dl. 223, Salzburg, 2004, 153-159

—, 'Everyday Life in the Charterhouse in the Fourteenth and Fifteenth Centuries', in: *Klösterliche Sachkultur des Spätmittelalters*. Internationaler Kongress Krems an der Donau, 18. bis 21. September 1978 [Veröffentlichungen des Instituts für mittelalterliche Realienkunde Österreichs, 3], Wenen, 1980, 113-146

F.A.H. van den Hombergh, *Leven en werk van Jan Brugman O.F.M. (± 1400-1473) met een uitgave van twee van zijn tractaten*, Groningen, 1967

- G.J. Hoogewerff, *Bescheiden in Italië omtrent Nederlandsche kunstenaars en geleerden*, dl. 2, 's-Gravenhage, 1913
- A.J. Hoogland, 'Het klooster van de H. Maria Magdalena te Wijk bij Duurstede', in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 14 (1886), 52-119
- E. Houtman, 'Prieuré Het Besloten Hof à Herentals', in: *Monasticon belge*, dl. 8: *Province d'Anvers*, vol. 1, Liège, 1992, 377-396
- B. van den Hoven van Genderen, *De heren van de kerk. De kanunniken van Oudmunster te Utrecht in de late middeleeuwen*, Zutphen, 1997
- , 'Rebell ende ongehoirsam. Problemen rond de hervorming van de Utrechtse Paulusabdij (1420-1455)', in: H. van Engen & K. van Vliet (ed.), *De nalatenschap van de Paulusabdij in Utrecht* [Middeleeuwse studies en bronnen, 130], Hilversum, 2012, 201-258
- J. Huizinga, *Herfsttij der middeleeuwen*, in: L. Brummel (ed.), *Johan Huizinga, Verzamelde werken*, dl. 3, Haarlem, 1949, 3-435
- L. Indestege, *Memorieboek van het klooster van Onze-Lieve-Vrouw-ter-Riviere te Bree (1464-1539)*, Antwerpen, 1943
- H. Jedin, *Geschichte des Konzils von Trient*, dl. 1: *Der Kampf um das Konzil*, Freiburg im Breisgau, 1951
- T. Jérôme, *Entre apogée et déclin. Vivre sa foi au Grand Siècle dans les chartreuses féminines (1570-1715)*, Acad. Proefschrift (Université d'Artois, 2014), 3 dln., Arras, 2014
- , 'Un mariage divin. Les filles de saint Bruno et la consécration des vierges', in T. Gaens & F. Timmermans (ed.), *Tradition et transformation. Les chartreux dans l'Europe médiévale et moderne*. Colloque international à l'occasion du 650e anniversaire de la fondation de la chartreuse de Liège (6-8 octobre 2010) [Analecta Cartusiana, 306], Saint-Étienne, 2015, 139-156
- A.E. Jostes, *Die Historisierung der Devotio moderna im 15. und 16. Jahrhundert. Verbandsbewußtsein und Selbstverständnis in der Windesheimer Kongregation*, Acad. Proefschrift (Rijksuniversiteit Groningen, 2008), Groningen, 2008
- F.J.W. van Kan, *Prosopografische gegevens betreffende de lokale Haagse politieke elite tot in 1572*, url: www.haagseelite.nl [geraadpleegd 2007]
- P. Kempeneers, 'Het verdwenen klooster van Barberendaal te Tienen', in: *Oost-Brabant. Heemkundig tijdschrift voor het Hageland en omgeving*, 36:3 (1999), 131-139
- M. Keuffer & G. Kentenich, *Beschreibendes Verzeichnis der Handschriften der Stadtbibliothek zu Trier*, dl. 8: *Handschriften des historischen Archivs*, Trier, 1914
- R. De Keyser, 'Domus beatae Mariae in Facons in Antverpia (Facons, Antwerpen)', in: W. Koch, E. Persoons & A.G. Weiler (ed.), *Monasticon Windeshemense*, dl. 1: *Belgien* [Archief- en bibliotheekwezen in België, Extranummers, 16], Brussel, 1976, 223-235
- R. De Keyser & P. Trio, 'De inclusio van Melle uit 1447. Bijdrage tot de insluiting van Windesheimse kloosters', in: W. Verbeke et al. (ed.), *Serta devota in memoriam Guillelmi Lourdaux*, dl. 1: *Devotio Windeshemensis* [Mediaevalia Lovaniensia. Series 1 / Studia, 20], Leuven, 1992, 189-202
- A. Kinch, *Imago Mortis. Mediating Images of Death in Late Medieval Culture* [Visualising the Middle Ages, 9], Leiden & Boston, 2013
- K.-H. Kirchhoff, 'Die Anfänge des Fraterhauses zu Münster (1400 -1409). Analyse und Korrektur der Gründungslegende', in: *Westfälische Zeitschrift*, 121 (1971), 9-36
- T. Klausmann, *Consuetudo consuetudine vincitur. Die Hausordnungen der Brüder vom gemeinsamen Leben im Bildungs- und Sozialisationsprogramm der Devotio Moderna* [Tradition – Reform – Innovation. Studien zur Modernität des Mittelalters, 4], Frankfurt am Main, 2003
- D. Knibbe, 'De eenzaamheid van de woestijn. Een analyse van de religieuze ervaring bij elfde- en twaalfde-eeuwse kartuizers', in: *Madoc. Tijdschrift over de middeleeuwen*, 26 (2012), 77-87

- E.M.F. Koch, *De kloosterpoort als sluitpost? Adellijke vrouwen langs Maas en Rijn tussen huwelijk en convent (1200-1600)* [Maaslandse monografieën, 57], Leeuwarden – Mechelen, 1994
- H. Kochendörffer, 'Päpstliche Kurialen während des grossen Schismas', in: *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 30 (1905), 549-601
- Th. Kock, *Die Buchkultur der Devotio Moderna. Handschriftenproduktion, Literaturversorgung, und Bibliotheksaufbau in Zeitalter des Medienwechsels* [Tradition – Reform – Innovation. Studien zur Modernität des Mittelalters, 2], Frankfurt, 1999
- , 'Lektüre und Meditation der Laienbrüder in der Devotio moderna', in: *Ons geestelijk erf*, 76:1 (2002), 15-63
- W. Kohl, *Das Bistum Münster. 2: Die Klöster der Augustiner-Chorherren* [Germania sacra. Neue Folge, 5], Berlin & New York, 1971
- , 'Konversen und verwandte Gruppen in den Klöstern der Windesheimer Kongregation', in: K. Elm (ed.), *Ordensstudien I: Beiträge zur Geschichte der Konversen im Mittelalter* [Berliner Historische Studien, 2], Berlin, 1980, 67-92
- D. de Kok, 'Bijdragen tot de geschiedenis van het Sint-Elizabetsdal te Boxtel', in: *Taxandria*, 41 (1934), 100-112, 227-237, 271-284, 301-319
- , 'Inventaris van het archief der Clarissen te Megen', in: *Bossche bijdragen. Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom 's-Hertogenbosch*, 4 (1912-1922), 84-119
- W.A. Koning, *Specimen historico-theologicum de Gerardi Zutphaniensis vita, scriptis et meritis*, Acad. Proefschrift (Universiteit van Utrecht, 1858), Utrecht, 1858
- U. Köpf, 'Zur Spiritualität der frühen Kartäuser und Zisterzienser', in: S. Lorenz (ed.), *Bücher, Bibliotheken und Schriftkultur der Kartäuser*. Festgabe zum 65. Geburtstag von Edward Potkowski [Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, 59], Stuttgart, 2002, 215-241
- M. Kors, *De Middelnederlandse brieven van Gerlach Peters (†1411). Studie en tekstuutgave*, Acad. Proefschrift (Katholieke Universiteit Nijmegen, 1991) [Middeleeuwse studies, 7], Nijmegen, 1991
- J.C. Kort, *Inventaris van het archief van de Graven van Holland, 1189-1581 (ca. 1650)*, Den Haag, 1981
- S. Krauss, *Die Devotio moderna in Deventer. Anatomie eines Zentrums der Reformbewegung* [Vita regularis. Ordnungen und Deutungen religiösen Lebens im Mittelalter. Abhandlungen, 31], Berlin, 2007
- C.J. de Kruijter & H.B.J. Pieron, 'Heren en vrouwen van Kronenburg (1)', in: *Vechtkroniek*, 18 (2003), 20-23
- W.J. Kühler, *Johannes Brinckerinck en zijn klooster te Diepenveen*, Acad. Proefschrift (Universiteit van Amsterdam, 1908), Rotterdam, 1908
- U. Kühne, B. Tönnies & A. Haucap, *Handschriften in Osnabrück* [Mittelalterlichen Handschriften in Niedersachsen. Kurzkatalog, 2], Wiesbaden, 1993
- P. Künzle (ed.), *Heinrich Seuses Horologium sapientiae* [Spicilegium Friburgense, 23], Freiburg, 1977
- E. Kwakkel, *Die Dietsche boeke die ons toebehoeren. De kartuizers van Herne en de productie van Middelnederlandse handschriften in de regio Brussel (1350-1400)* [Miscellanea Neerlandica, 27], Leuven, 2002
- L.J.A. van de Laar, *Mariëndaal. De geschiedenis van een slotklooster*, in: *Heemschild*, 4 (1970), 1-48
- [M. Laporte], *Aux sources de la vie cartusienne*, dl. 3: *L'institution des Frères en Chartreuse*, In Domo Cartusiae [Grande Chartreuse], 1960

- D. Laureys, *Het Elzenklooster te Zichem. Een slotklooster van reguliere kanunnikessen van Sint-Augustinus (1660-1797)*, Lic. Th. (Katholieke Universiteit Leuven, 1987), Leuven, 1987
- C. Le Couteulx, *Annales ordinis Cartusiensis ab anno 1084 usque ad annum 1429*, 8 dln., Monstrolii [Montreuil], 1887-1891
- C.W. Maas, *The German Community in Renaissance Rome (1378-1523)* [Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde and für Kirchengeschichte. Supplementheft, 39], Freiburg, 1981
- D. De Man, *Hier beginnen sommige stichtige punten van onsen oelden zusteren. Naar het te Arnhem berustende handschrift uitgegeven*, 's-Gravenhage, 1919
- I. Le Masson, *Annales ordinis cartusiensis, tribus tomis distributi. Tomus primus complectens ea quae ad institutionem, disciplinam et observationem ordinis spectant*, Correriae [Corriere], 1687
- J. Le Roy, *Notitia marchionatus sacri Romani imperii, hoc est urbi et agri Antverpiensis, oppidorum, dominiorum, monasteriorum, castellorumque, sub eo, in qua origines & progressus illorum eruuntur, ex archivis regiis, oppidanis, monasticis, principumque diplomatibus & sigillis, & sepulchralibus episcoporum, praelatorum, et nobilium monumentis*, Amstelaedami [Amsterdam], 1678
- L. Le Vasseur, *Ephemerides Ordinis Cartusiensis ... nunc primum a monachis ejusdem Ordinis in lucem editae*, 5 dln., Monstrolii [Montreuil], 1890
- B. Lesser, *Johannes Busch, Chronist der Devotio Moderna. Werkstruktur, Überlieferung, Rezeption* [Tradition – Reform – Innovation. Studien zur Modernität des Mittelalters, 10], Frankfurt am Main, 2005
- R. Lievens, 'Lezenderwijs, §22. Brinckerinck en Coesfeld', in: *Handelingen* [van de] *Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij*, 35 (1981), 202-206
- J. Lindebornius, *Historia sive notitia episcopatus Daventriensis, Coloniae Agrippinae* [Köln] 1670
- J.C. van der Loos, 'Het klooster der "Canonissen reguliers van Sinte Mariënveld ten Nyen Lichte", bijgenaamd dat der oude nonnen te Amsterdam', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, 33 (1910), 118-187
- S. Lorenz, 'Ausbreitung und Studium der Kartäuser in Mitteleuropa', in: S. Lorenz (ed.), *Bücher, Bibliotheken und Schriftkultur der Kartäuser*. Festgabe zum 65. Geburtstag von Edward Potkowski [Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte, 59], Stuttgart, 2002, 1-19
- J. Lortz, *Die Reformation in Deutschland*, dl. 2: *Ausbau der Fronten. Unionsversuche. Ergebnis*, Freiburg im Breisgau, 1940
- W. Lourdaux, 'De Moderne Devoten te Leuven. Enkele aspecten van hun geestelijk leven', in: *Ons geestelijk erf*, 27 (1963), 5-39
- , 'Enkele beschouwingen over de betrekkingen tussen de Kartuizers en de Moderne Devoten', in: *Handelingen van het XXVe Vlaamse filologencongres*, Antwerpen, 1967, 416-423
- , 'Het boekenbezit en het boekengebruik bij de Moderne Devoten', in: *Studies over het boekenbezit en boekengebruik in de Nederlanden vóór 1600* [Archief- en bibliotheekwezen in België. Extranummers, 11], Brussel, 1974, 247-325
- , 'Kartuizers – Moderne Devoten. Een probleem van afhankelijkheid', in: *Ons geestelijk erf*, 37 (1963), 402-418
- , *Moderne Devotie en christelijk humanisme. De geschiedenis van Sint-Maarten te Leuven van 1433 tot het einde der XVIe eeuw* [Universiteit te Leuven. Werken op het gebied van de geschiedenis en de filologie. 5e reeks, 1], Leuven, 1967

- W. Lourdaux & M. Haverals, *Bibliotheca vallis sancti Martini in Lovanio. Bijdrage tot de studie van het geestesleven in de Nederlanden (15e-18e eeuw). A Contribution to the Study of Intellectual Life in the Netherlands (15th-18th C.)*, dl. 1: *De bewaarde handschriften. The Surviving Manuscripts* [Symbolae facultatis litterarum et philosophiae Lovaniensis. Series A, 8], Leuven, 1978
- M.D. van Luijk, *Bruiden van Christus. De tweede religieuze vrouwenbeweging in Leiden en Zwolle (1380-1580)*, Zutphen, 2004
- W.P. Lundell, *Carthusian Policy and the Council of Basel*, Acad. Proefschrift (University of Toronto, 1996), Toronto, 1996
- J. Luxford, '[Book Review of:] Krijn Pansters (ed.), *The Carthusians in the Low Countries: Studies in Monastic History and Heritage*. Leuven: Peeters Publishers, 2014 (Miscellanea Neerlandica XLIII – Studia Cartusiana 4)', in: *The Medieval Low Countries. An Annual Review*, 3 (2016), 232-239
- , 'Introduction', in: J. Luxford (ed.), *Studies in Carthusian Monasticism in the Late Middle Ages* [Medieval Church Studies, 14], Turnhout, 2008, 1-16
- B. McGinn, 'Essential Themes in Ruusbroec's Mysticism', in: J. Arblaster & R. Faesen, *A Companion to John of Ruusbroec* [Brill's Companions to the Christian Tradition, 51], Leiden & Boston, 2014, 130-178
- B.P. McGuire, 'Denys of Ryckel's debt to Bernard of Clairvaux', in: James Hogg (ed.), *Die Ausbreitung kartäusischen Lebens und Geistes im Mittelalter*, dl. 1 [Analecta Cartusiana, 63:1], Salzburg & Lewiston NY, 1990, 13-34
- , 'Loving the Holy Order. Jean Gerson and the Carthusians', in: J. Hogg (ed.), *Die Kartäuser und ihre Welt – Kontakte und gegenseitige Einflüsse*. Internationaler Kongress vom 23. bis 26. September 1992 Gaming, dl. 1 [Analecta Cartusiana, 62:1], Salzburg & Lewiston NY, 1993, 100-139
- J. Machiels, *Inventarissen van kloosterbibliotheken door Jozef II afgeschafft en aanwezig in het Algemeen Rijksarchief (nrs. 52-95)*, 5 dln. [Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën. Reprints, 169], Brussel, 2000
- E. Makowski, *Canon Law and Cloistered Women. "Periculoso" and Its Commentators (1298-1545)* [Studies in Medieval and Early Modern Canon Law, 5], Washington DC, 1997
- M. Malm, 'Ludolf von Sachsen (Landulfus, Leutolphus, Litoldus; Saxon, de Saxonia, Cartusianus, Cartusienensis) OCart', in: W. Achnitz (ed.), *Deutsches Literatur-Lexikon. Das Mittelalter*, dl. 2: *Das geistliche Schrifttum des Spätmittelalters*, Berlin & Boston, 2011, 263-268
- P. Mannaerts, '*In hoc praecedunt Carthusienses*. Radulph de Rivo and Carthusian Liturgy', in: S.J. Molvarec & T. Gaens (ed.), *A Fish Out of Water? From Contemplative Solitude to Carthusian Involvement in Pastoral Care and Reform Activity* [Miscellanea Neerlandica, 41 / Studia Cartusiana, 2], Leuven, 2013, 165-179
- D. Martin, *Carthusian Spirituality. The Writings of Hugh of Balma and Guigo de Ponte* [The Classics of Western Spirituality, 88], Mahwah NJ, 1997
- , *Fifteenth-Century Carthusian Reform. The World of Nicholas Kempf* [Studies in the History of Christian Thought, 49], Leiden, New York & Köln, 1992
- A. Mattheus, *Fundationes et fata ecclesiarum, quae et Ultrajecti, et in ejusdem suburbiis, et passim alibi in diocesi, Lugduni Batavorum* [Leiden], 1703
- W. Maurenbrecher, *Geschichte der katholischen Reformation*, dl. 1, Nördlingen, 1880
- H. Mayo, *Descriptive Inventories of Manuscripts Microfilmed for the Hill Monastic Manuscript Library. Austrian Libraries*, dl. 3: *Herzogenburg*, Collegeville MN, 1985
- K.O. Meisma, *Middeleeuwsche bibliotheken*, Amsterdam, 1902

- B. de Melker, 'Burgers en devotie (1340-1520)', in: M. Carasso-Kok (ed.), *Geschiedenis van Amsterdam*, dl. 1: *Een stad uit het niets, tot 1578*, Amsterdam, 2004, 251-311
- , *Metamorfose van stad en devotie. Ontstaan en conjunctuur van kerkelijke, religieuze en charitatieve instellingen in Amsterdam in het licht van de stedelijke ontwikkeling (1385-1435)*, Acad. Proefschrift (Universiteit van Amsterdam, 2002), Amsterdam, 2002
- B. de Melker (ed.), *Oorkondenboek van Amsterdam tot 1400. Supplement* [Apparaat voor de geschiedenis van Holland, 12], Hilversum, 1995
- A. Mertens, *Mariëndaal te Diest (1419-1504). Een klooster onder invloed van Windesheim*, Lic. Th. (Katholieke Universiteit Leuven, 1963), Leuven, 1963
- D. Mertens, *Iacobus Carthusiensis. Untersuchungen zur Rezeption der Werke des Kartäusers Jakob von Paradis (1381-1465)* [Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 50 / Studien zur Germania Sacra, 13], Göttingen, 1976
- Th. Mertens, 'Boeken voor de eeuwigheid. Ter inleiding', in: Th. Mertens et al. (ed.), *Boeken voor de eeuwigheid. Middelnederlands geestelijk proza* [Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen, 8], Amsterdam, 1993, 8-35, 361-372
- , 'Het aspiratieve gebed bij Hendrik Mande. Invloed van Hugo de Balma?', in: *Ons geestelijk erf*, 58 (1984), 300-321
- , 'Omstreeks 1362: Jan van Ruusbroec bezoekt de kartuizers te Herne. De mysticus als schrijver', in: *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*, Groningen, 1993, 58-61
- G.A. Meyer, 'De eerste Nederlandsche dominicanessen in de middeleeuwen', in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 39 (1913), 373-397
- , 'Kerkelijk Schiedam vóór de Hervorming', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*, 21 (1896), 1-43
- A. De Meyer & J.-M. De Smet, *Guigo's Consuetudines van de eerste kartuizers* [Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren, 13:6], Brussel, 1951
- E. Van Mingroot, 'Domus Beatae Mariae de Galilea in Gandavo (Galilea, Gent)', in: W. Koch, E. Persoons & A.G. Weiler (ed.), *Monasticon Windeshemense*, dl. 1: *Belgien* [Archief- en bibliotheekwezen in België, Extranummers, 16], Brussel, 1976, 236-268
- , 'Domus Beatae Mariae de Vallo in Elseghem (O.L.Vrouwe ten Walle, Elsegem)', in: W. Koch, E. Persoons & A.G. Weiler (ed.), *Monasticon Windeshemense*, dl. 1: *Belgien* [Archief- en bibliotheekwezen in België, Extranummers, 16], Brussel, 1976, 84-107
- C. de Miramon, *Les 'donnés' au Moyen Âge. Une forme de vie religieuse laïque (v. 1180-v. 1500)*, Paris, 1999
- C. Mohlberg, *Radulph de Rivo, der letzte Vertreter der altrömischen Liturgie*, 2 dln., Louvain & Paris, 1911
- J.A. Mol, 'Epiloog. De Moderne Devotie en de vernieuwing van het kloosterlandschap in Nederland', in: H. van Engen & G. Verhoeven, *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden* [Middeleeuwse studies en bronnen, 110], Hilversum, 2008, 213-231
- , 'Friezen en het hiernamaals. Zieleheilsbeschikkingen ten gunste van kerken, kloosters en armen in testamenten uit Friesland tot 1580', in: J.A. Mol (ed.), *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de vijftiende en zestiende eeuw*, Leeuwarden, 1994, 175-214
- N. Molin, *Historia Cartusiana ab origine usque ad tempus auctoris 1638 defuncti*, Tornaci [Tournai], 1903-1906
- W. Moll, 'Gozewijn Comhaer. Een Nederlander aan het hoofd der kerk van IJsland', in: *Studiën en bijdragen op 't gebied der historische theologie*, dl. 4, Amsterdam, 1880, 145-206
- , *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de hervorming*, dl. 2, vol. 1, Arnhem, 1866

- S.J. Molvarec & T. Gaens (ed.), *A Fish Out of Water? From Contemplative Solitude to Carthusian Involvement in Pastoral Care and Reform Activity* [Miscellanea Neerlandica, 41 / Studia Cartusiana, 2], Leuven, 2013, 51-103
- C.I. Morotius, *Theatrum chronologicum sacri Cartusiensis ordinis*, Taurini [Torino], 1681
- S. Mossman, 'Ubertino da Casale and the Devotio Moderna', in: *Ons geestelijk erf*, 80:3 (2009), 199-280
- P.A. van Nieuwstadt, 'De kloosterlingen van het kartuizerklooster buiten Delft', in: *De Kartuizers en hun Delftse Klooster*. Een bundel studiën, uitgegeven ter gelegenheid van het achtste lustrum van het Genootschap Delfia Batavorum, Delft, 1975, 149-156
- P. Nissen, 'Carthusian Worlds, Carthusian Images. The Fascination of Silence and Inaccessibility', in: *Studies in Spirituality*, 24 (2014), 143-154
- , 'Dom Benoît Lambres, a Prolific Carthusian Writer of the 20th Century', in: *Notes & commentary [of the] Center for Contemplative Studies in the University of Dallas*, 5 (1982), 2-4
- , 'Dom Benoît Lambres en het zielsavontuur van Desmond Bowdry', in: T. Gaens & F. Timmermans (ed.), *Liber amicorum Jan De Grauwe* [Analecta Cartusiana, 222], Salzburg, 2004
- , 'Nederlandstalige kartuizerauteurs uit de 19de en 20ste eeuw', in: F. Hendrickx (ed.), *De kartuizers en hun klooster te Zelem*. Tentoonstelling ter gelegenheid van het negende eeuwfeest van de Orde (1084-1984) [Diestsche cronycke, 7], Diest, 1984, 146-156
- , 'Topography of Solitude. Places of Silence in Early Carthusian Spirituality', in: H. Blommesteijn, C. Caspers, R. Hofman, F. Mertens, P. Nissen & H. Welzen (ed.), *Seeing the Seeker. Explorations in the Discipline of Spirituality*. A Festschrift for Kees Waaijman on the Occasion of his 65th Birthday [Studies in Spirituality. Supplements, 19], Leuven – Paris – Dudley MA, 2008, 201-213
- P. Noordeloos, 'Uit de kloostergeschiedenis van Hoorn. Het Fraterhuis (1385-1429)', in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, 3 (1961), 162-184
- J. Odstrčilík, F. Battista, R. Burgazzi, 'The Preaching of Henry Totting of Oyta', in: *Acta universitatis Carolinae. Historia universitatis Carolinae Pragensis*, 55:1 (2015), 71-91
- P. Oosterbaan, 'Kroniek van de Nieuwe Kerk te Delft', in: *Haarlemse bijdragen. Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, 65 (1958), 3-304
- S. Oosterwijk, 'Fro Paris to Ingland'? *The Danse Macabre in Text and Image in Late-Medieval England*, Acad. Proefschrift (Universiteit van Leiden, 2009), Leiden, 2009
- P. Ormerod & A.P. Roach, 'The Medieval Inquisition. Scale-Free Networks and the Suppression of Heresy', in: *Physica A. Statistical Mechanics and its Applications*, 339:3-4 (2004), 645-652
- E. Overgaauw, *Die mittelalterlichen Handschriften der Universitäts- und Landesbibliothek Münster*, Wiesbaden, 1996
- K. Pansters, *De kardinale deugden in de Lage Landen (1200-1500)* [Middeleeuwse studies en bronnen, 108], Hilversum, 2007
- , *Franciscan Virtue. Spiritual Growth and the Virtues in Franciscan Literature* [Studies in the History of Christian Traditions, 161], Boston – Leiden, 2012
- , 'Norm and Form. Virtues as Constituents of Identity in Medieval Religious Communities', in: M. Breitenstein, J. Burkhardt, S. Burkhardt & J. Sonntag (ed.), *Identität und Gemeinschaft. Vier Zugänge zu Eigengeschichten und Selbstbildern institutioneller Ordnungen* [Vita regularis. Ordnungen und Deutungen religiösen Lebens im Mittelalter. Abhandlungen, 67], Berlin, 2015, 99-124
- , 'Profectus virtutum. The Roots of Devout Moral Praxis', in: H. Blommesteijn et al. (ed.), *Seeing the Seeker. Explorations in the Discipline of Spirituality*. A Festschrift for Kees Waaijman on the Occasion of his 65th Birthday [Studies in Spirituality. Supplement 19], Leuven, 2008, 231-249

- , *Spiritual Morality. The Religious Orders and the Virtues (1050-1300)*, Acad. Proefschrift (KU Leuven, 2019), Leuven, 2019
- , 'The Carthusians in the Low Countries. Introduction', in: K. Pansters (ed.), *The Carthusians in the Low Countries. Studies in Monastic History and Heritage* [Miscellanea Neerlandica, 43 / Studia Cartusiana, 4], Leuven, 2014, 11-29
- J. Paquay, 'Cartulaire de l'ancienne église collégiale et archidiaconale de Notre-Dame à Tongres', in: *Bulletin de la Société scientifique et littéraire du Limbourg*, 31 (1913), 132-394
- , 'Het regulierenklooster en Latijnsch college te Tongeren', in: *Bulletin de la Société scientifique et littéraire du Limbourg*, 48 (1923), 107-123
- J. Paquay & J. Simoons, *Bilzen voorheen. Geschiedkundige schets*, 2e ed., Bilzen, 1977
- J.-N. Paquot, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, de la principauté de Liège et de quelques contrées voisines*, 18 dln., Louvain [Leuven], 1763-1770
- A. van de Pasch, 'Sermo capitularis von Everardus ab Orsoy (1464). Sermones capitulares bei den Kreuzherren in XV. Jahrhundert', in: *Clairlieu*, 31 (1973), 55-111
- M. Peeters, *Het kartuizerklooster 'Sint-Jan' te Zelem bij Diest (1329-1500)*, Lic. Th. (KU Leuven, 1958), Leuven, 1958
- E. Persoons, 'De autograaf van het *Chronicon Bethlemiticum* door Pieter Impens', in: *Mededelingen van de Geschied- en oudheidkundige kring voor Leuven en omgeving*, 2 (1962), 3-10
- , 'De vrome stichtingen van Aart van Crayenhem en Johanna van Stevoort', in: *Liber amicorum Raymond Peeters* [Taxandria. Jaarboek van de Koninklijke geschied- en oudheidkundige kring van de Antwerpse Kempen, n.s. 48], s.l., 1976, 121-127
- , 'Domus beatae Mariae in Bethania prope Mechliniam (Bethanië, Mechelen)', in: W. Kohl, E. Persoons & A.G. Weiler (ed.), *Monasticon Windeshemense*, dl. 1: *Belgien* [Archief- en bibliotheekwezen in België. Extranummers, 16], Brussel, 1976, 212-221
- , 'Domus beatae Mariae in Bethlehem prope Lovanium (Bethlehem, Herent)', in: W. Kohl, E. Persoons & A.G. Weiler (ed.), *Monasticon Windeshemense*, dl. 1: *Belgien* [Archief- en bibliotheekwezen in België. Extranummers, 16], Brussel, 1976, 19-30
- , 'Domus Passionis Christi et beatae Mariae in Tongris (Ter Nood Gods, Tongeren)', in: W. Kohl, E. Persoons & A.G. Weiler (ed.), *Monasticon Windeshemense*, dl. 1: *Belgien* [Archief- en bibliotheekwezen in België. Extranummers, 16], Brussel, 1976, 179-187
- , 'Enkele nota's over Luciëndal en Hieronymusdal te Sint-Truiden', in: *Limburg*, 43 (1964), 101-115
- , 'Het bullarium van het klooster Ter Noet Gods te Tongeren', in: *Limburg. Tijdschrift voor geschiedenis, oudheidkunde en volkskunde*, 44:7-8 (1966), 210-215
- , *Het kapittel van Windesheim en de laat-middeleeuwse vroomheid. De religieuze en kulturele geschiedenis van het klooster Bethleëm bij Leuven in de 15de eeuw*, Acad. Proefschrift (Centrale Examencommissie, 1970), Brussel, 1970
- , 'Prieuré de Korsendonk à Oud-Turnhout', in: *Monasticon belge*, dl. 8: *Province d'Anvers*, vol. 2, Liège, 1993, 460-477
- , 'Prieuré de Luciëndal à Saint-Trond', in: *Monasticon belge*, dl. 6: *Province de Limbourg*, Liège, 1976, 261-266
- , 'Prieuré de Mariendaal à Anvers', in: *Monasticon belge*, dl. 8: *Province d'Anvers*, vol. 2, Liège, 1993, 563-579
- , 'Prieuré de Sainte-Agnès à Maaseik', in: *Monasticon belge*, dl. 6: *Province de Limbourg*, Liège, 1976, 283-291
- , 'Prieuré de Sainte-Ursule à Louvain', in: *Monasticon belge*, dl. 4: *Province de Brabant*, vol. 5, Liège, 1971, 1323-1332

- , 'Prieuré du Trône-Notre-Dame à Grobbendonk', in: *Monasticon belge*, dl. 8: *Province d'Anvers*, vol. 2, Liège, 1993, 479-490
- , 'Prieuré du Val-Notre-Dame à Diest', in: *Monasticon Belge*, dl. 4: *Province de Brabant*, vol. 5, Liège, 1971, 1337-1343
- , 'Prieuré du Val-Sainte-Agnès ou de Kabbeek à Tirlemont', in: *Monasticon belge*, dl. 4: *Province de Brabant*, vol. 5, Liège, 1971, 1345-1352
- T. Petreius, *Bibliotheca Cartusiana sive illustrium sacri Cartusiensis ordinis scriptorium catalogus*, Coloniae [Köln], 1609
- B. Pez, *Thesaurus anecdotorum novissimus seu veterum monumentorum praecipue ecclesiasticorum*, dl. 1, Augustae Vindelicorum [Augsburg] & Graecii [Graz], 1721
- M. Piot, *Een klooster te Leuven onder de invloed der Devotio Moderna. St-Ursula of klooster der Elfduizend Maagden (1415-1511)*, Lic. Th. (KU Leuven, 1963), Leuven, 1963
- A. Pompen, 'Jacob de Eerste, graaf van Horne', in: *Publications de la Société historique et archéologique dans le duché de Limbourg*, 40 / n.s. 20 (1904), 3-47
- J.C. Pool, *Frederik van Heilo en zijn geschriften*, Acad. Proefschrift (Hoogeschool Leiden, 1866), Amsterdam, 1866
- R.R. Post, *De Moderne Devotie. Geert Grote en zijn stichtingen* [Patria. Vaderlandsche cultuurgeschiedenis in monografiën, 22], Amsterdam, 1940
- , 'De statuten van het Mr. Geertshuis te Deventer', in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 71 (1951), 1-46
- , 'Stukken betreffende de verkiezingen van de bisschoppen van Utrecht en het bestuur Sede Vacante van 1301 tot 1559', in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 55 (1931), 72-264
- , 'Supplieken gericht aan de pausen Clemens VI, Innocentius VI en Urbanus V (1342-1366)', in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 61 (1937), 1-504
- , *The Modern Devotion. Confrontation with Reformation and Humanism* [Studies in Medieval and Reformation Thought, 8], Leiden, 1968
- G.H.M. Posthumus Meyjes, *Jean Gerson – Apostle of Unity. His Church Politics and Ecclesiology* [Studies in the History of Christian Thought, 94], Leiden, Boston & Köln, 1999
- F. Prims, 'De kloosterslot-beweging in Brabant in de XVde eeuw', in: *Mededeelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schoone Kunsten van België. Klasse der Letteren*, 6:1 (1944), 5-34
- , *Geschiedenis van Antwerpen*, dl. 4, vol. 2, 1933
- , *Onze Lieve Vrouw Besloten Hof te Herentals* [Campinia sacra, 3], Antwerpen, 1933
- , *Onze-Lieve-Vrouw-Priorij te Korsendonk* [Campinia sacra, 7], Antwerpen, 1947
- , *Onze Lieve Vrouw ten Troon te Ouwen-Grobbendonk* [Campinia sacra, 2], Antwerpen, s.d. [1932]
- F.-J. Raymaekers, *Historische oogslag op de voormalige St.-Janskerk te Diest*, Brussel, 1863
- , *Historische oogslag op het voormalige karthuizersklooster te Zeelhem*, Brussel, 1863
- F. De Ridder, 'De familie van Raetshoven', in: *Bijdragen tot de geschiedenis bijzonderlijk van het aloude hertogdom Brabant*, 5 (1906), 3-10
- B. Rieder, 'Der Mythos der Kartäuser. Beobachtungen zum Bild der Kartäuser in der öffentlichen und literarischen Vorstellung', in: J. Ganz & M. Früh (ed.), *Das Erbe der Kartäuser. Internationaler Kongress für Kartäuserforschung 1.-5. Dezember 1999 Kartause Ittingen* [Analecta Cartusiana, 160], Salzburg, 2000, 185-195

—, *Deus locum dabit. Studien zur Theologie des Kartäuserpriors Guigo I. (1083-1136)* [Veröffentlichungen des Grabmann-Institutes zur Erforschung der mittelalterlichen Theologie und Philosophie, N.F. 42], Paderborn, 1997

Th. van Riemsdijk, *De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche huis*, Den Haag, 1908

B. Roest, *Order and Disorder. The Poor Clares between Foundation and Reform* [The Medieval Franciscans, 8], Leiden & Boston, 2013

R.C.H. Römer, *Geschiedkundig overzicht van de kloosters en abdijen in de voormalige graafschappen van Holland en Zeeland* [Werken van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde. Nieuwe reeks, 8], Leiden, 1854

A.A.J. van Rossum, 'Necrologium van Oud-Munster te Utrecht', in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 10 (1882), 270-320

W. De Roy, 'Briefwisseling tussen Petrus van Herentals en Johannes van Schoonhoven', in: *Ons geestelijk erf*, 19 (1945), 151-210

H. Rütting, *Der Kartäuser Heinrich Egger von Kalkar (1328-1408)* [Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 18 / Studien zur Germania Sacra, 8], Göttingen, 1967

—, 'Die Kartäuser und die spätmittelalterlichen Ordensreformen', in: K. Elm (ed.), *Reformbemühungen und Observanzbestrebungen im spätmittelalterlichen Ordenswesen* [Berliner historische Studien, 14 / Ordensstudien, 6], Berlin, 1989, 35-58

—, 'L'expansion des chartreux jusqu'en 1500', in: H. Jedin, K. Scott Latourette & J. Martin (ed.), *Atlas d'histoire de l'Église. Les églises chrétiennes hier et aujourd'hui*. Nouvelle édition mise à jour, [Turnhout], 1990, 38*-39* + kaart 51

—, 'Zum Einfluss der Kartäuserstatuten auf die Windesheimer Konstitutionen', in: J. Andriesen, P. Bange & A.G. Weiler (ed.), *Geert Grote & Moderne Devotie*. Voordrachten gehouden tijdens het Geert Grote congres, Nijmegen 27-29 september 1984 [Middeleeuwse studies, 1 / Ons geestelijk erf, 59: 2-3], Nijmegen & Antwerpen, 1985, 85-98

—, 'Zur Geschichte der Kartäuser in der Ordensprovinz Alemannia inferior von 1320 bis 1400', in: M. Zadnikar & A. Wienand (ed.), *Die Kartäuser. Der Orden der schweigenden Mönche*, Köln, 1983, 139-167

J. Sanders, 'De Moderne Devotie als schakel tussen de kartuizers bij Geertruidenberg en bij 's-Hertogenbosch', in: J.P.A. Coopmans & A.M.D. van der Veen (ed.), *Van blauwe stoep tot citadel. Varia historica Brabantica nova Ludovico Pirenne dedicata*, 's-Hertogenbosch, 1988, 69-81

—, *Kartuziers in het land van de Dommel. Klooster Sint-Sophia van Constantinopel bij 's-Hertogenbosch (1466-1641)*, Woudrichem, 2012

—, *Waterland als woestijn. Geschiedenis van het kartuizerklooster 'Het Hollandse Huis' bij Geertruidenberg (1336-1595)* [Hollandse studiën, 25], Hilversum, 1990

T. van Schaik, *Het kroost van broeder Joost. Waarom de kartuizers niet terugkwamen naar Nederland*, Kampen, 2007

W. Scheepsma, *Medieval Religious Women in the Low Countries. The "Modern Devotion", the Canonesses of Windesheim, and Their Writings*, tr. D.F. Johnson, Woodbridge, 2004

K. Schepers, *Bedudinghe op Cantica Canticorum. Vertaling en bewerking van Glossa Tripartita super Cantica. Teksthistorische studies en kritische editie*, dl. 1: *Teksthistorische studies* [Miscellanea Neerlandica, 34], Leuven, 2006

—, 'Ruusbroec in Latin: Impulses and Impediments', in: J. Arblaster & R. Faesen (ed.), *A Companion to John of Ruusbroec* [Brill's Companions to the Christian Tradition, 51], Leiden & Boston, 2014, 237-285

G. Scherrer, *Verzeichniss der Handschriften der Stiftsbibliothek von St. Gallen*, Halle, 1875

- G. Schlegel, 'Hanse und Kartausen. Orden und Kaufleute im 14.-16. Jahrhundert', in: F. Hendrickx & T. Gaens (ed.), *Amo te, sacer ordo Carthusiensis. Jan De Grauwe, passionné de l'Ordre des Chartreux* [Miscellanea Neerlandica, 38 / Studia Cartusiana, 1], Leuven, 2012, 387-399
- L. Schmedding, *De regeering van Frederik van Blankenheim, bisschop van Utrecht*, Leiden, 1899
- M. Schoengen, *Monasticon Batavum*, dl. 2: *De Augustijnsche orden benevens de broeders en zusters van het gemeene leven* [Verhandelingen der Nederlandsche Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde. Nieuwe reeks, 45], Amsterdam, 1941
- H.J.J. Scholtens, 'De priors van het kartuizerklooster Monnikhuizen bij Arnhem', in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 56 (1932), 1-80
- , 'Gozewijn Comhair, karthuizer en bisschop van IJsland (†1447). Een bijdrage tot zijn biographie', in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 52 (1926), 101-173
- , 'Hendrik van Eger uit Kalkar en zijn kring', in: A. Ampe (ed.), *Dr. L. Reypens-album*. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. L. Reypens s.j. ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag op 26 februari 1964 [Studiën en tekstuitgaven van Ons geestelijk erf, 16], Antwerpen, 1964
- , 'Het te Napels bewaarde Kersttafereel van Jacob Cornelisz. van Oostsanen', in: *Oud-Holland*, 73 (1958), 198-211
- , 'Het voormalige kartuizerklooster bij Amsterdam', in: *Haarlemsche Bijdragen. Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, 54 (1937), 1-87
- , 'Necrologie van de Utrechtse kartuizers', in: *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht*, 71 (1952), 97-150
- , 'Necrologie van het Amsterdamse kartuizerconvent', in: *Haarlemse bijdragen. Bouwstoffen voor de geschiedenis van het bisdom Haarlem*, 62 (1953), 181-202
- , 'Uit een testament van 1436', in: *Het Boek*, 14 (1925), 67-68
- H.J.J. Scholtens, [C. Lambres] & J. Nicolas, *Een boek over karthuizers*, Roermond, 1923
- J.G. Schoonbroodt, *Inventaire analytique et chronologique des chartes du chapitre de Saint-Lambert, à Liège*, Liège, 1863
- C. Schrickx, *Bethlehem in de Bangert. Een historische en archeologische studie naar de ontwikkeling van een vrouwenklooster onder de Orde van het Heilig Kruis in het buitengebied van Hoorn (1475-1572)*, Acad. Proefschrift (Universiteit Leiden, 2015), Leiden, 2015
- İ. Semih Akçomak, D. Webbink & B. ter Weel, 'Why Did the Netherlands Develop So Early? The Legacy of the Brethren of the Common Life', in: *The Economic Journal*, 126 (2016), 821-860
- K. Seynaeve, *De kartuis van "Alle Apostelen" te Luik (1357-1520). Een historische en prosopografische studie*, Lic. Th. (KU Leuven, 1981), 3 dln., Leuven, 1981
- J. Slangen, 'Nicolas, Josephus Antonius Hubertus Franciscus (1897-1972)', in: *Biografisch woordenboek van Nederland*, url: resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn6/nicolas [geraadpleegd 19/09/2016]
- F. Smolders, 'Retraitehuisjes van edellieden in 't kartuizerklooster te Zeelhem', in: *Hagelandse gedenkschriften*, 10 (1920), 8-29
- P. De Spiegeler, *Les hôpitaux et l'assistance à Liège (Xe-XVe siècles). Aspects institutionnels et sociaux* [Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université de Liège, 249], Paris, 1987
- W. Van Spilbeeck, *De abdij van Tongerlo. Geschiedkundige navorschingen*, Lier & Geel, 1888
- R. Stapel, 'Onder dese ridderen zijn oec papen. De priesterbroeders in de balije Utrecht van de Duitse Orde (1350-1600)', in: *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis*, 11 (2008), 205-248

- R. Stark, 'Why Religious Movements Succeed or Fail. A Revised General Model', in: *Journal of Contemporary Religion*, 11:2 (1996), 133-146
- N. Staubach, 'Die Meditation im Reformprogramm der Devotio Moderna', in: K. Enenkel & W. Melion (ed.), *Meditatio – Refashioning the Self. Theory and Practice in Late Medieval and Early Modern Intellectual Culture* [Intersections. Interdisciplinary Studies in Early Modern Culture, 17], Leiden, 2011, 181-207
- , 'Memores pristinae perfectionis. The importance of the Church Fathers for Devotio Moderna', in: I. Backus (ed.), *The Reception of the Church Fathers in the West. From the Carolingians to the Maurists*, dl. 1, Leiden, New York & Köln, 1997, 405-469
- , *Pragmatische Schriftlichkeit im Bereich der Devotio moderna*, in: *Frühmittelalterliche Studien*, 25 (1991), 418-461
- J.F.M. Sterck, 'Van kloosterkerk tot athenaeum. Uit de geschiedenis der S. Agneskapel te Amsterdam', in: *Bijdragen voor de geschiedenis van het bisdom van Haarlem*, 40 (1921), 216-281
- J. Stinissen, *Geschiedenis van Agnetendal, het tertiariissenklooster van Peer (1437-1798)* [Documenta libraria, 28], Leuven, 2001
- K. Stooker & T. Verbeij, 'Uut profectus. Over de verspreiding van Middel nederlandse kloosterliteratuur aan de hand van de *Profectus religiosorum* van David van Augsburg', in: Th. Mertens et al. (ed.), *Boeken voor de eeuwigheid. Middel nederlandse geestelijk proza* [Nederlandse literatuur en cultuur in de middeleeuwen, 8], Amsterdam, 1993, 318-340, 476-490
- P.H. Stump, 'The Continuing Relevance of *The Idea of Reform*', in: C.M. Bellitto & D.Z. Flanagan (ed.), *Reassessing Reform. A Historical Investigation into Church Renewal*, Washington DC, 2012, p. 42-57.
- A. Sulpice-Pérard, 'Le Tombel de Chartrose et le Legiloque. L'histoire de la fondation de l'ordre des chartreux dans deux récits anonymes français du XIVe siècle', in: T. Gaens & F. Timmermans (ed.), *Tradition et transformation. Les chartreux dans l'Europe médiévale et moderne. Actes du colloque international à l'occasion du 650e anniversaire de la fondation de la chartreuse de Liège (6-8 octobre 2010)* [Analecta Cartusiana, 306], Saint-Étienne, 2015, 283-300
- J.J.Th.M. Tersteeg & W.F. Scheepsma, *Cartularium van de brieven van het O.L.Vrouweklooster te Renkum (1383-1609)* [Werken uitgegeven door Gelre, vereniging tot beoefening van Gelderse geschiedenis, oudheidkunde en recht, 41], Arnhem, 1992
- P. Thissen, *Cel en wereld. Kartuziers en boeken in Roermond (1376-1783)* [Miscellanea Neerlandica, 42 / Studia Cartusiana, 3], Leuven, 2014
- C. Thys, 'Liste contenant les noms, les titres et les années de réception des chanoines qui composèrent durant le 13e, 14e, 15e, 16e, 17e et 18e siècle le chapitre de l'église archidiaconale et collégiale de Notre-Dame à Tongres', in: *Bulletin de la Société scientifique et littéraire du Limbourg*, 7 (1865), 5-24
- J.G.J. Tiecke, *De werken van Geert Groote*, Acad. Proefschrift (Katholieke Universiteit Nijmegen, 1941), Utrecht & Nijmegen, 1941
- F. Timmermans, 'Chartreuse Mont-Saint-Jean à Zelem (Diest)', in: J. Hogg & G. Schlegel (ed.), *Monasticon Cartusiense*, dl. 3 [Analecta Cartusiana, 185:3], Salzburg, 2005, 125-134
- G.A. van der Toorn-Piebenga, 'De Ter Poortens, een Deventer gezin uit de tijd van de Moderne Devotie', in: *Deventer Jaarboek* (1992), 43-54
- , 'Over de aflaatsbrieven van Gozewijn Comhaer en de Moderne Devotie', in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland*, 28 (1986), 130-137
- J. Trithemius, *Catalogus illustrium virorum germaniam suis ingeniis et lucubrationibus omnifariam exornantium*, [Mainz], [1495]
- , *Liber de scriptoribus ecclesiasticis*, Basileae [Basel], 1494

- P. Tschackert, *Peter von Ailli (Petrus de Alliaco). Zur Geschichte des grossen abendländischen Schisma und der Reformconcilien von Pisa und Constanz*, Gotha, 1877
- D. Turner, 'Why did Denys the Carthusian write *Sermones ad saeculares*?', in C. Muessig, *Medieval Monastic Preaching* [Brill's Studies in Intellectual History, 90], Leiden, Boston & Köln, 1998, 19-35
- R. Van Uytven, 'De vroegste geschiedenis van de Onze Lieve Vrouw Priorij te Korsendonk (1393-1432)', in: *Taxandria*, n.s. 35 (1963), 1-94 & n.s. 36 (1964), 101-168
- F. Vanhoof, 'De Moderne Devoten te Aarschot', in: W. Verbeke et al. (ed.), *Serta devota in memoriam Guillelmi Lourdaux*, dl. 1: *Devotio Windeshemensis* [Mediaevalia Lovaniensia. Series, 1 / Studia, 20], Leuven, 1992, 133-153
- R. Vanvoorden & M. Van der Eycken (ed.), *Het Chronicon Diestense* [Diestsche cronycke, 10], Diest, 1992
- A.J. van de Ven, *Het oud-archief der gemeente Doesburg*, dl. 2, Doesburg, 1950
- J. Vennebusch, *Die Theologische Handschriften des Stadtarchivs Köln*, dl. 3: *Die Oktav-Handschriften der Gymnasialbibliothek* [Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln. Sonderreihe: Die Handschriften des Archivs, 3], Köln – Wien, 1983
- P. Verdeyen, 'Ruusbroec et les chartreux', in: J. Hogg (ed.), *The mystical tradition and the Carthusians*. Internationaler Kongress vom 20. bis zum 23. September 1995, Stift Lilienfeld, dl. 4 [Analecta Cartusiana, 130:4], Salzburg, 1995, 5-15
- , *Willem van Saint-Thierry en de liefde. Eerste mysticus van de Lage Landen*, Leuven, 2001
- G. Verhoeven, 'De kronieken van twee Delftse tertiarijconventen', in: *Ons geestelijk erf*, 74 (2000), 105-152
- A. Verkooren et al., *Inventaire des Chartes et Cartulaires des duchés de Brabant et de Limbourg et des pays d'Outre-Meuse*, 3 dln. in 8 vols., Bruxelles, 1910-1988
- H.B.C.W. Vermeer, *Het tractaat "Ortus et decursus Ordinis Cartusiensis" van Hendrik Egger van Kalkar, met een biographische inleiding*, Wageningen, 1929
- W. De Vreese, Geert Groote, "*De simonia ad beguttas*". *De Middelnederlandsche tekst opnieuw uitgegeven met inleiding en aantekeningen*, 's-Gravenhage, 1940
- K. Waaijman, 'Image and Imagelessness. A Challenge to [the Modern] Devotion', in H. Blommestijn, C. Caspers & R. Hofman (ed.), *Spirituality Renewed. Studies on the Significant Representatives of the Modern Devotion* [Studies in Spirituality. Supplements, 10], Leuven, 2003, 29-40
- J. Wagenaar, *Amsterdam, in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorregten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterye, gilden en regeering*, Amsterdam, 1768
- J. de Wal, *Nederlanders, studenten te Heidelberg*, Leiden, 1886
- C. van der Wansem, *Het ontstaan en de geschiedenis der Broederschap van het Gemene Leven tot 1400* [Universiteit te Leuven. Publicaties op het gebied der geschiedenis en der philologie. 4e reeks, 12], Leuven, 1958
- G. Warnar, 'Jan van Ruusbroec and the Social Position of Late Medieval Mysticism', in: W. Blockmans & A. Janse (ed.), *Showing Status. Representation of Social Positions in the Late Middle Ages* [Medieval Texts and Cultures of Northern Europe, 2], Turnhout, 1999, 365-386
- R. de Weijert-Gutman, *Schenken, begraven, gedenken. Lekenmemoria in het Utrechtse kartuizerklooster Nieuwlicht (1391-1580)*, Acad. Proefschrift (Universiteit van Utrecht, 2015), Utrecht, 2015
- A.G. Weiler, 'Amersfoort. Domus sancti Johannis (1395-1529)', in: E. Persoons & A.G. Weiler (ed.), *Monasticon Fratrum Vitae Communis*, dl. 3: *Niederlande* [Archief- en bibliotheekwezen in België. Extranummers, 20], Brussel, 2004, 55-69

- , 'De constructie van het zelf bij Geert Grote', in: W. Verbeke et al. (ed.), *Serta devota in memoriam Guillelmi Lourdaux*, dl. 1: *Devotio Windeshemensis* [Mediaevalia Lovaniensia. Series, 1 / Studia, 20], Leuven, 1992, 225-239
- , 'La construction du soi dans les milieux de la Devotio Moderna', in: J.-M. Cauchie (ed.), *La dévotion moderne dans les pays bourguignons et rhénans des origines à la fin du XVIe siècle*. Rencontres de Colmar-Strasbourg (29 septembre au 2 octobre 1988) [Publications du Centre européen d'études bourguignonnes (XIVe-XVIe s.), 29], Neuchâtel, 1989, 9-16
- A.G. Weiler & N. Geirnaert, 'Domus beatae Mariae et sanctae Agnetis in Diepenvene iuxta Daventriam (Diepenveen)', in: W. Koch, E. Persoons & A.G. Weiler (ed.), *Monasticon Windeshemense*, dl. 3: *Niederlande* [Archief- en bibliotheekwezen in België, Extranummers, 16], Brussel, 1980, 592-614
- , 'Domus beatae Mariae in Redinchem (Renkum)', in: W. Koch, E. Persoons & A.G. Weiler (ed.), *Monasticon Windeshemense*, dl. 3: *Niederlande* [Archief- en bibliotheekwezen in België, Extranummers, 16], Brussel, 1980, 633-642
- , 'Domus Campi beatae Mariae in Aemstelredamo. Antiquae Moniales (Amsterdam, Mariënveld, Oude Nonnen)', in: W. Koch, E. Persoons & A.G. Weiler (ed.), *Monasticon Windeshemense*, dl. 3: *Niederlande* [Archief- en bibliotheekwezen in België, Extranummers, 16], Brussel, 1980, 554-567
- , 'Domus sanctae Agnetis (Dordrecht)', in: W. Koch, E. Persoons & A.G. Weiler (ed.), *Monasticon Windeshemense*, dl. 3: *Niederlande* [Archief- en bibliotheekwezen in België, Extranummers, 16], Brussel, 1980, 615-621
- , 'Domus sancti Joannis Evangelistae (Amsterdam, nach 1533 Heiloo)', in: W. Koch, E. Persoons & A.G. Weiler (ed.), *Monasticon Windeshemense*, dl. 3: *Niederlande* [Archief- en bibliotheekwezen in België, Extranummers, 16], Brussel, 1980, 97-119
- A.G. Weiler & N. Geirnaert, m.m.v. W. Downer, 'Domus beatae Mariae in Valle Angelorum in Leyderdorp (Leiderdorp, Engelendaal)', in: W. Koch, E. Persoons & A.G. Weiler (ed.), *Monasticon Windeshemense*, dl. 3: *Niederlande* [Archief- en bibliotheekwezen in België, Extranummers, 16], Brussel, 1980, 279-297
- A.G. Weiler & N. Geirnaert, m.m.v. A. Van der Biesen, 'Domus beatae Mariae in Dumo prope Endoviam (Eindhoven-Woensel und Weert, Mariënhage)', in: W. Kohl, E. Persoons & A.G. Weiler (ed.), *Monasticon Windeshemense*, dl. 3: *Niederlande* [Archief- en bibliotheekwezen in België, Extranummers, 16], Brussel, 1980, 203-240
- C. Van de Wiel, 'Kartuizerdocumenten van 1335 tot 1796', in: *Ons geestelijk erf*, 58 (1984), 374-387
- C. Wilkes, *Inventar der Urkunden des Stiftsarchivs Xanten (1119-1449)*, dl. 1 [Inventare Nicht-staatlicher Archive, 2], Köln, 1952
- F.J. Worstbrock, 'Heinrich von Coesfeld (Henricus Kemenade, Kemenadius) OCart', in: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*, 2e ed., 11 (2004), 616-623
- S. van der Woude, *Acta Capituli Windeshemensis. Acta van de kapittelvergaderingen der Congregatie van Windesheim*, Den Haag, 1953
- S. D'Ydewalle, *De kartuize Sint-Anna-ter-Woestijne* [Andreana-reeks. Bijdragen tot de geschiedenis van de Gemeente Sint-Andries, 1], Brussel, 1945
- D.S. Yocum, *Petrarch's Humanist Writing and Carthusian Monasticism. The Secret Language of the Self* [Medieval Church Studies, 26], Turnhout, 2013
- E. Ypma, *Het Generaal Kapittel van Sion. Zijn oorsprong, ontwikkeling en inrichting*, Nijmegen, 1949

C. Zermatten, 'La construction de la figure de Bruno. Considérations sur la création de l'image d'un père formateur', in: S. Excoffon & C. Zermatten (ed.), *Histoire et mémoire chez les chartreux (XIIe-XXe siècles)*. Actes du colloque international du CERCOR (24-27 juin 2015) [*Analecta Cartusiana*, 319], Saint-Étienne, 2017, 53-72

—, 'Le Grand Schisme d'Occident et ses implications dans l'Ordre des Chartreux', in: *Analecta Cartusiana*, dl. 293, Salzburg, 2011, 5-28

G.C. Zielemann, *Middel nederlandse epistel- en evangeliepreken* [Kerkhistorische bijdragen, 8], Leiden, 1978

Samenvatting van *Beter dan het origineel. Kartuizeridealen en de vroege Moderne Devotie*

Deze dissertatie bespreekt de verhouding tussen de kartuizerorde en de vroege Moderne Devotie in de latere middeleeuwen, alsook de materiële en spirituele interacties tussen beide. Ze toont aan dat het recentere beeld in de onderzoeksliteratuur, dat de relatie tussen beide ziet als passief eenrichtingsverkeer van beïnvloeding (op afstand), moet verlaten worden om plaats te maken voor een pad van actieve kruisbestuiving (in nabijheid).

Een beter begrip hiervan werd in het verleden niet alleen in de weg gestaan door – intussen achterhaalde – ideeën over de Moderne Devotie als een anti-monastieke lekenbeweging, maar ook door geen oog te hebben voor veranderingen en ontwikkelingen in de kartuizerorde. Om de rol van de kartuizers in de vroege Moderne Devotie in het licht te zetten, bekijkt deze dissertatie dergelijke evoluties bij de kartuizers vanuit drie “grenzen”:

1. tussen kartuizer- en buitenwereld (bv. socio-economische interacties, omgang met weldoeners), in hoofdstuk 4 (‘Van de woestijn naar de stad. Connecties tussen Utrechtse en Amsterdamse kartuizers en stedelijke netwerken van moderne devoten ten tijde van het interne schisma’) en hoofdstuk 5 (‘Een ongehoorde en ongeziene zaak. De kartuizers en het streven naar insluiting in Brabant en Luik’);
2. binnen de kartuizerwereld (bv. verhouding tussen monniken en lekenbroeders), in hoofdstuk 3 (‘Religieuze perfectie zonder geloften. Het statuut van de kartuizerdonaat in laatmiddeleeuwse, hervormingsgezinde communiteiten en de Moderne Devotie’);
3. in het “innerlijke” (bv. de relatie met het goddelijke en – bij extensie – met de naaste), in hoofdstuk 1 (‘*Sic vivere est devote vivere*. Hendrik van Coesfeld als een theoloog van moderne devotie’) en hoofdstuk 2 (‘Limieten aan kennis en verlangen. De devotionele concentratie in Hendrik van Coesfelds theologie’).

Wat de **eerste** relatie – tussen kartuizer- en buitenwereld – betreft, kent de kartuizerorde in de late middeleeuwen een evolutie (a) waarbij – in tegenstelling tot vroegere tijden – de orde zich in toenemende mate inlaat met kerk en samenleving, (b) waarbij nieuwe stichtingen, met name in de Lage Landen en het Rijnland, zich steeds meer vestigen in de onmiddellijke nabijheid van steden, waarbij ook het fenomeen van de stadskartuis opgang maakt en (c) waarbij ook de omgang met en de aard van weldoeners en stichters wijzigt.

Deze relatie is het onderwerp van hoofdstukken 4 en 5, die de connecties tussen de kartuizers en netwerken van moderne devoten behandelen. De studie van nieuwe kartuizerstichtingen in de onderzochte periode, zoals te Amsterdam en Utrecht, en van de opbloei van reeds bestaande kartuizen, zoals te Zelem bij Diest, wijzen op nauwe banden van een aantal kartuizers met vroege moderne devoten. Meer nog, het is duidelijk dat het beter bijeenbrengen van prosopografische gegevens m.b.t. bewoners, weldoeners en beschermers van gemeenschappen in de sfeer van de Moderne Devotie het mogelijk maakt om netwerken van moderne devoten op een duidelijkere manier in kaart te brengen. Uit de bronnen tekent zich immers een urbaan sociaal netwerk af, met in elke stad één of enkele sterke knopen, d.i. belangrijke figuren en “projectontwikkelaars” uit de vroege Moderne Devotie, die op hun beurt lokaal zeer sterk verbonden waren met de politieke, economische of religieuze elite, en met families waaruit bewoners en weldoeners van devote gemeenschappen afkomstig zijn. In dit netwerk zijn bovendien heel wat personen te vinden die als weldoeners in verband gebracht worden met een of meerdere kartuizen. Nieuwe kartuizen, zoals te Amsterdam, kunnen zelfs als echte ‘netwerkstichtingen’ beschouwd worden, en bestaande kartuizen, zoals te Zelem, bloeiden in economisch en spiritueel opzicht helemaal op door toedoen van schenkingen vanuit devote hoek.

Bij deze ‘instrumentele’ uitingen van devotie, valt in een aantal gevallen op dat rijke en koopkrachtige weldoeners schenkingen doen aan meerdere religieuze instellingen, waarbij specifiek kartuizerkloosters en kloosterlijke of semi-religieuze gemeenschappen van moderne devoten bedacht worden – soms zelfs tegelijkertijd. Uiteraard geldt hier het traditionele *do ut des* (bv. een schenking in ruil voor ‘dertigsten’), maar er voegt zich daar een “gemene” component aan toe (bv. de ‘dertigsten’ worden verdeeld over een reeks van instellingen en niet uitsluitend aan één religieuze gemeenschap waarmee men een speciale band heeft of waar men wil begraven worden). M.a.w. in de gemaakte keuzes van deze weldoeners worden specifieke accenten gelegd (bv. geen onderscheid maken tussen semi-religieuzen en derde-ordelingen, maar wel tussen besloten en niet-besloten gemeenschappen). Dergelijke schenkingspatronen verraden dus religieuze en hervormingsgezinde motieven (bv. welke gemeenschappen door de begiftigers als “devoot” beschouwd worden) en soms ook politieke motieven (bv. de schenkingspolitiek van de Luikse bisschop-elect en latere gouverneur van de Hollandse gewesten Jan van Beieren, begunstigingspatronen tijdens de Hoeks-Kabeljauwse twisten in Amsterdam).

Uit de voorbeelden in hoofdstukken 4 en 5 en Appendix 2 blijkt bovendien dat er niet alleen overlap is tussen de weldoeners van kartuizerkloosters en devote stichtingen, maar dat zij ook regelmatig uit dezelfde “devote families” recruteerden. In sommige gevallen is het aantoonbaar dat leden ervan elkaar bekeerden of aanspoorden tot een intrede in een devote gemeenschap of een kartuis. Rond de eeuwwisseling kunnen ook enkele paren van levenslange of hechte vrienden gevonden worden, die flirtten met een intrede in ofwel een Windesheims regulierenklooster of in een kartuizerklooster. Onlogisch is dit niet, want het is al langer uit onderzoek gebleken dat familie- en vriendschapsbanden cruciaal zijn in de ontwikkelingsfase van een succesvol religieus netwerk. Niet alleen tussen vroege moderne devoten zijn dergelijke onderlinge connecties bekend, maar ze zijn ook terug te vinden tussen kartuizers en devoten. M.a.w. niet alleen in de ‘instrumentele’ maar ook in de ‘participatieve’ uitingen van devotie is gemeenschapsvorming een voortbrengsel van familie- en netwerkrelaties en de productie en reproductie van sociaal kapitaal. Met deze intredes van “devoten in kartuizerkovel” kwamen ook Latijnse en Middelnederlandse handschriften met o.m. teksten van vroege moderne devoten kartuizerkloosters binnengesijpeld.

Wat de **tweede** relatie – binnen de kartuizergemeenschap – betreft, werd de evolutie in de latere middeleeuwen onderzocht van het statuut van de donaat (en het daaraan verwante statuut van de provenier), dat (a) in de latere middeleeuwen – met name in de Lage Landen en het Rijnland – meer en meer de overhand nam ten opzichte van het traditionelere statuut van de geprofeste lekenbroeder of convers, dat (b) een grote invloed uitoefende op hervormde religieuze ordes, waar op kartuizerleest geschoeide donaten geïntroduceerd werden, en (c) waarbij lekenbroeders en -zusters bovendien niet altijd de “ongeleterde werkkrachten” blijken te zijn waarvoor ze in het verleden door historici versleten werden.

Hoofdstuk 3 toont hoe de vroege moderne devoten in hetzelfde “gat” in het canonieke recht doken als kartuizerdonaten. Om de status van donaten kerkelijk-juridisch vast te leggen, had Hendrik van Segusio (alias Hostiensis) religiositeit ‘in brede zin’ (*largo modo*) gedefinieerd. De eerste *casus* die Hostiensis daarbij gaf, was deze van de donaat, die zich in levenswandel onderscheidde van leken, en zich daarmee als “meer” religieus mocht beschouwen. In de kartuizerorde institutionaliseerde deze vorm van ongeprofest leven in de *Statuta nova* onder de noemers van de kartuizerdonaat of *donatus* (d.i. lekenbroeders die *se et sua* “geven” aan de gemeenschap) en dat van de kartuizerprovenier of *prebendarius* (d.i. “kostgangers” zonder opgave van bezittingen).

Ondanks het feit dat de vroegste gewoonten van broeders van het gemene leven aanvankelijk een leven met een gemeenschappelijke huishouding of kas maar mét privé-bezit aangaven, doken al snel semi-religieuzen op die hun bezittingen opgaven. In sommige gemeenschappen gebeurde dat ook collectief. Blijkens latere constituties, werden de broeders van het gemene leven quasi donaten, waarbij zij alle bezittingen opgaven en waarbij de inzetting en acceptatie van nieuwe broeders analoog gebeurde met donaten in een kloosterlijke omgeving. Deze bewegingen vormen onderdeel van het streven naar een “meer” religieus leven, en ook naar het bezit van gewijde kapellen en kerkhoven. Conventen van tertiaren en tertiariissen onderscheidden zich hiervan door gelijkaardige doelen na te streven met andere middelen, d.i. door de aanname van een regel, door het afleggen van een of meerdere geloften, en – in het geval van vrouwenconventen – door besluiting. Hoewel derde-ordelingen aanvankelijk eveneens niet gevraagd werden hun bezittingen op te geven, kwamen ook bij hen dergelijke (collectieve) *donationes inter vivos* voor. Wat betreft de opgelegde voorwaarden om collectief als “religieus (in brede zin)” beschouwd te worden of om kapellen en kerkhoven te mogen oprichten, waren de devoten sterk afhankelijk van de politiek van de lokale bisschop (of van Rome).

Wat het model van de kartuizerdonaat zo aantrekkelijk maakte, is niet zozeer het kerkrechtelijk kader ervan, maar veel meer de integratie van de donaat in de gemeenschap, met een (sterk vereenvoudigd) liturgisch programma en aandacht voor collatie, correctie en de sacramenten van confessie en communie. Die omkadering uit zich daarnaast in het feit dat een aantal kartuizen in de latere middeleeuwen aparte bibliotheken hadden of toch op zijn minst specifieke literatuur voorzagen – veelal in de volkstaal – voor hun lekenbroeders.

Wat theologische motivering betreft, is de zaak Grabow tekenend voor een in de latere middeleeuwen ontstane evolutie, waarin een erg statische en geëxternaliseerde tweedeling de evangelische ‘raden’ (*consilia*) per definitie was gaan gelijkstellen met de kloosterlijke geloften (en verbod aan niet-kloosterlingen), en het aannemen van geloften met het bereiken van de ‘staat van perfectie’ (*status perfectionis*). Theologen als Jean Gerson en de kartuizer Hendrik van Coesfeld reageerden hiertegen door erop te wijzen dat de raden (*consilia*) van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid enkel ‘als middelen’ (*instrumentaliter*) tot de perfectie van liefde behoren, hoewel – gezien de ‘staat van perfectie’ uit ‘akten van liefde’ (*actus caritatis*) bestaat – devotie volgens ‘spontane verplichting’ wél meer ‘verdienstelijk’ (*meritorius*) te beschouwen valt dan deze volgens ‘noodzakelijke verplichting’.

Dergelijke ideeën over religieuze perfectie en de kloosterlijke staat werden ook door Geert Grote en de vroege moderne devoten niet losgelaten, hoe graag ook in het verleden protestantse kerkhistorici, op zoek naar voorvaders, hen als noodzakelijke voorlopers van de Reformatie wilden zien. Het voornemen van vele devoten om wél een religieus leven in bredere zin te leiden maar geen geloften af te leggen, kan dus niet zomaar gezien worden als een verwerping van de kloosterlijke geloften. Dergelijk “anti-clericalisme” lijkt eerder een angst uit te drukken om meegesleurd te worden in het morele verval dat devoten aanvoelden in de traditionele religieuze ordes, alsook een respect voor de kloosterlijke geloften (en voor de hogere wijdingen) en een vrees voor verdoemenis indien men deze zou breken. In deze manier van denken werd het veel beter geacht om helemaal géén geloften af te leggen dan wel om er zich niet aan te houden.

De **derde** relatie – tussen de kartuizer en het goddelijke en de naaste –, komt aan de orde in hoofdstukken 1 en 2. Deze belichten het werk van de kartuizer Hendrik van Coesfeld, onder wiens prioraat Geert Grote – mogelijk als donaat of provenier – in de kartuis van Monnikhuizen verbleef. In Coesfelds teksten is een vorm van devotionele theologie (‘Frömmigkeitstheologie’) te ontwaren, die niet alleen de termen *devotio* en *moderna* ideologisch en theologisch schraagt, maar ook de verhouding tussen Jan van Ruusbroec, de kartuizers en de vroege moderne devoten meer inzichtelijk maakt. Uit dit onderzoek blijkt dat Coesfelds nalatenschap te weinig aandacht heeft gekregen in het verleden en dat zijn oeuvre bovendien vooruitwijst naar het hervormingsdiscours van de vijftiende eeuw en naar theologen als Bernard van Waging en de jonge Nicolaas van Kues. Zijn sermoenen en traktaten, zowel originele teksten als een enkele vertaling in de volkstaal, circuleerden voornamelijk in de Nederlanden en het Rijnland, maar ook daarbuiten, tot en met een opmerkelijke verspreiding in augustijner en benedictijner gemeenschappen uit de zgn. hervorming van Melk-Tegernsee en Roudnice-Indersdorf in de ruimere Donau-regio.

Coesfeld steunde voor zijn devotionele theologie o.m. op het werk van Ruusbroec. Belangrijke elementen in het werk van de kartuizer – die ook terug te vinden zijn in de sfeer van de vroege Moderne Devotie – waren in de kern reeds aanwezig in Ruusbroecs werk: de onkenbaarheid van het ‘wesen’ van God en mens, het elitaire van het pure contemplatieve leven, de gevaren van quiëtistische neigingen en ontsporingen in ‘zinnelijke devotie’, de aandacht voor innerlijkheid en voor eucharistische vroomheid, de gepercipieerde teloorgang van het religieuze leven, de opvallende negatieve houding t.o.v. mendicanten, de probleemvelden van proprie-

tarisme en simonie, en vooral het middelsambt van Christus in (het herstel van) de relatie tussen mens en God. Coesfelds werk integreert onderdelen van Ruusbroecs werk in een synthese met elementen uit de monastieke overlevering (bv. Willem van Saint-Thierry), uit de scholastieke methode (bv. Thomas van Aquino, maar ook veertiende-eeuwse theologen), alsook met thema's die de kartuizers opgezogen hadden uit andere tradities (bv. uit de franciscaanse spiritualiteit, uit het werk van Petrarca en uit de Brabantse en Rijnlandse mystiek). Het resultaat is een 'vergemeenschappelijking' van theologie en mystiek. In een "devotionele concentratie" verlegt Coesfeld hierbij het perspectief naar de onwetendheid van de mens en de zondeval, wat ook maakt dat elke zoektocht naar "onmogelijke" kennis kan afgedaan worden als "nutteloze" *scrutatio* en elk verlangen naar "vereniging" met God als een glibberig pad naar "valse" of "minder pure" vormen van devotie. Dergelijke ideeën zouden ook uitgewerkt en (verder) geradicaliseerd worden in de vroege Moderne Devotie.

Coesfeld plaatste tegenover de "problemen" van zijn tijd de gekende concepten van de woestijnvaders ('vermurwing', 'zuiverheid van het hart', etc.) en van een religieus leven met voortgang in de deugden ('nederigheid', 'gematigdheid', etc.) en pleitte daarnaast voor een meer 'intense' (*intensus*) devotie. Hoewel hij met deze recepten de spreekwoordelijke "oude wijn" serveert, doet hij dit wel in een andere (en misschien zelfs in een enigszins "nieuwe") filosofisch-theologische context. De devotionele theologie van Coesfeld kan tegelijkertijd beschouwd worden als een reflectie van een kartuizerorde die in de veertiende eeuw in de Lage Landen en het Rijnland in transitie was, getuige de manier waarop de kartuizer de dialectiek van het monastieke vs. het laïcale leven (d.i., de wijzigende verhouding tussen bewoners als gevolg van de introductie van reddieten, donaten en proveniers) en van afgezonderdheid vs. engagement (d.i., de wijzigende houding tegenover kerk en samenleving) thematiseert.

De verzamelde gegevens over nauwe contacten tussen sommige kartuizers en vooraanstaande leden van de vroege Moderne Devotie, de gebedsovereenkomsten en economische banden met devote gemeenschappen (waaraan vaak familie- en vriendschapsrelaties aan de oorsprong liggen), de actieve betrokkenheid van sommige kartuizers in het ontstaan en de verkloosterling van devote gemeenschappen (o.m. in het Brabants-Luikse streven naar insluiting), de intredes in kartuizen en de schenkingen aan kartuizerkloosters vanuit devote hoek, en de aantoonbare overgangen van moderne devoten naar de kartuizerorde, werpen de vraag op of een aantal kartuizers in de Lage Landen en het Rijnland ook niet als "moderne devoten" moeten worden betiteld. Het recentere beeld van de Moderne

Devotie als bestaande uit een reguliere “tak” (het kapittel van Windesheim), een semi-religieuze “tak” (broeders en zusters van het gemene leven), en een verkloosterende semi-religieuze “tak” (derde-ordelingen van het kapittel van Utrecht, regulieren en regularissen van het kapittel van Sion) laat dit namelijk moeilijk toe. Deze dissertatie problematiseert dit statische beeld ernstig. Zo kan “verkloosteren” nogal eng geïnterpreteerd worden als de aanname van een kloosterregel. Maar ook het afleggen van geloften, het opgeven van eigendom, de aanname van het kloosterslot, het beleven van getijden, het bijeenkomen in kapittel, het begraven en herdenken van bewoners en weldoeners, het leren van Latijn, etc., kunnen gelden als elementen van verkloosteren of het streven naar een “meer” religieus leven. In deze zin zijn alle nieuwe verschijningsvormen van de vroege Moderne Devotie (d.i., zowel de meer “kloosterlijke” als de meer “semi-religieuze” instellingen) in enige mate onderhevig geweest aan verkloosteren. Bovendien toont deze dissertatie dat semi-religiositeit ook een element is dat speelt in de meer kloosterlijke verschijningsvormen van de Moderne Devotie. Meer nog, niet alleen Luikse regularissen of de kapittels van Windesheim en Sion, maar zowat alle hervormde religieuze ordes uit de latere middeleeuwen in de Lage Landen en het Rijnland vertonen de invoering van een statuut van ongeprofeste lekenbroeders naar het model van de kartuizerdonaat.

Deze dissertatie stelt dan ook dat het onderzoek naar de Moderne Devotie dit beeld van drie “vertakkingen” moet bijstellen. Het is immers ontoereikend om de complexiteit van het religieuze leven in de Lage Landen tijdens de latere middeleeuwen weer te geven. Het brengt onvoldoende de veelvormigheid aan instellingen en vormen van leven in de Moderne Devotie in rekening. De vroege moderne devoten bepaalden immers hun identiteit als individu of als collectief niet enkel op basis van de leefregel of status die ze aannamen. Bovendien biedt dit beeld geen plaats aan de vele devoten die in de kartuizerorde intraden (en in andere religieuze ordes zoals bv. die van de hervormde kruisbroeders of hervormde cisterciënzers van de Sibculoer observantie).

Hoewel de theologische motivering achter de Moderne Devotie zich tegen bepaalde opinies keerde die het bereiken van religieuze perfectie als een prerogatief voor kloosterlingen met geloften beschouwden, betekent dit niet dat bepaalde vormen van devotie niet als “meer” of “minder” verdienstelijk, goed of heilig golden. Binnen de Moderne Devotie blijkt alleszins dat de orde van de kartuizers in een eenzelfde positie geduwd werd als in de hele kerk – in Geert Grotes woorden als ‘boven alle andere aangeraden’ (*ordo pre ceteris commendatus*).

In dit opzicht is het wellicht niet toevallig dat Geert Grote de Arnhemse kartuizers ‘devote broeders’ (*devotis fratribus*) noemde. De kiem die tijdens Geert Grotes verblijf was gelegd, kwam tijdens de vroege ontwikkeling van de Moderne Devotie als een lawine terug in de vorm van schenkingen en intredes, alsook in de receptie van literaire en compilatoire teksten, met name in urbanistische kartuizerkloosters tijdens het Westers Schisma. Ongetwijfeld heeft deze evolutie ook de devotie in kartuizen in de Nederlanden en het Rijnland (mee) “intenser” gemaakt. De gevolgen van deze actieve kruisbestuiving, bv. op het vlak van spiritualiteit en de onderlinge receptie van literaire werken, meditatieschema’s en gebeden, zijn – vooral langs kartuizerkant – nog nauwelijks onderzocht. De bekende slogan “Meer onderzoek is gewenst” is hier wel op zijn plaats.

Summary of *Beter dan het origineel. Kartuizeridealen en de vroege Moderne Devotie* [Better Than the Original. Carthusian Ideals and the Early Modern Devotion]

Past and present-day scholars have viewed the relations between the Carthusian Order and the early Modern Devotion in the Later Middle Ages primarily as passive, one-way traffic of Carthusians influencing the modern devout (at a distance). This dissertation abandons this path by describing these interactions as an active cross-fertilization (in proximity).

In order to get a better understanding of the role of the Carthusians in the early development of the Modern Devotion, this doctoral dissertation looks at the reality of later-medieval Carthusian life and the evolutions within the Carthusian Order from the angle of three “border conflicts” or “dialectical relationships”:

1. between the Carthusian and the outside world (e.g., in socio-economic interactions, in dealings with benefactors), in chapter 4, ‘Van de woestijn naar de stad. Connecties tussen Utrechtse en Amsterdamse kartuizers en stedelijke netwerken van moderne devoten ten tijde van het interne schisma’ [From the Desert to the City. Connections between Carthusians of Amsterdam and Utrecht and Urban Networks of Modern Devout]), and chapter 5, ‘Een ongehoorde en ongeziene zaak. De kartuizers en het streven naar insluiting in Brabant en Luik’ [An Unheard and Unseen Matter. The Carthusians and the Striving for Enclosure in Brabant and Liège];
2. within the charterhouse (e.g., the relations between monks and lay brethren), in chapter 3, ‘Religieuze perfectie zonder geloften. Het statuut van de kartuizerdonaat in laatmiddeleeuwse, hervormingsgezinde communauteiten en de Moderne Devotie’ [Acquiring Religious Perfection Outside a Vow. The Carthusian Institution of the *Donati* in Late Medieval Reformist Communities and the Modern Devotion];
3. in the “inner” Carthusian world (e.g., the relations with the divine and the neighbor), in chapter 1, ‘*Sic vivere est devote vivere*. Hendrik van Coesfeld als een theoloog van moderne devotie’ [*Sic vivere est devote vivere*. Henry of Coesfeld as a Theologian of Modern-Day Devotion], and chapter 2, ‘Limieten aan kennis en verlangen. De devotionele concentratie in Hendrik van Coesfelds theologie’ [Limits of Knowledge and Desire. The Devotional Concentration in Henry of Coesfeld’s Theology].

As far as the **first** relationship is concerned, that is to say, between the Carthusian world and the outside world, chapters 4 and 5 explore new foundations of urban charterhouses (such as those of Amsterdam and Utrecht) as well as the continued growth of existing charterhouses (such as that of Zelem near Diest). The study of these charterhouses points at the close proximity between a number of Carthusians and modern devout. Some Carthusians were even actively involved in the so-called striving towards a “stricter life” (*arctior vita*) and “enclosure” (*inclusio*) within communities of modern devout, e.g., in Brabant and Liège.

From the available sources one can uncover the contours of an urban social network consisting of a number of weakly connected but important knots or hubs, i.e., leading figures and “promotors” of the early Modern Devotion, that locally, in their respective towns and cities, were tightly connected to the political, economical and religious elite. In this network many people can be identified as benefactors of one or more charterhouses. Especially the urban charterhouses in the dioceses of Utrecht, Liège and Cologne received an impressive amount of small and large donations out of this devout network. Some newly erected charterhouses, such as that of Amsterdam, can even be considered as “network foundations”.

Striking in these ‘instrumental’ forms of devotion, is the fact that some powerful and wealthy benefactors provided donations to multiple religious institutions, and specifically to charterhouses and religious or semi-religious houses of the modern devout – in some cases even at the same time. Here, the traditional “*do-ut-des*” principle (i.e., intercessory prayers in exchange for a pious gift) is supplemented by a “common” element (i.e., the gift is divided over a number of institutions and not only the religious community with which the giver wants to establish a special or commemorative relationship).

Furthermore, the many examples in chapters 4 and 5 (as well as in Appendix 2) show that there was not only overlap between the lists of benefactors of charterhouses and communities of modern devout, but that these institutions also recruited new members from the same “devout families”. In other words, not only in the ‘instrumental’ but also in the ‘participative’ forms of devotion, community building was a product of family and network relations and the production and reproduction of social capital. Latin and Middle-Dutch manuscripts, containing – amongst others – texts of early authors of the Modern Devotion, seeped into the charterhouse together with these “new devout in Carthusian habit”.

As far as the **second** relationship is concerned, that is to say, within the Carthusian community, chapter 3 points at the relative success of the Carthusian institution of the *donatus*, an unprofessed form of life in the charterhouse that became increasingly popular in the Later Middle Ages, even outside of the Order.

This chapter shows how the early modern devout, in defending their lifestyle, relied on the work of the canonist Henry of Segusio. Hostiensis had defined religiosity in a ‘broad sense’ (*largo modo*). The first *casus* provided by the canonist, was that of the *donatus*, who distinguished himself from lay people and hence could be called “more” religious. The Carthusian Order had integrated this form of non-professed religious life into their constitutions through several normative phases. In the *Statuta nova* this institutionalization culminated in the life forms of the *donati* (i.e., lay brethren who “donated” *se et sua*) and that of the *prebendarii* (i.e., “lodgers” who did not gave up their possessions).

Even though the earliest constitutions of the Brethren of the Common Life indicated that the Brethren were not required to renounce private property, soon several semi-religious devout gave up their possessions – in some cases even collectively. Later constitutions show that the Brethren in a certain sense became *donati*, whose acceptance and “profession” showed similarity with that of the Carthusian *donati*. This evolution has to be seen as part of a striving towards a “more” religious life, and as a result of the desire on the part of the modern devout to have their own consecrated churches and graveyards. Other communities, such as convents of Tertiaries, diverged from this practice by making different constitutional choices (i.e., adopting a monastic rule, taking one or more vows and/or the enclosure) – albeit with the same goals in mind.

What made the model of the Carthusian *donati* so attractive, however, is not so much its canonical-legal framework, but also the integration of these forms of life in the charterhouse that did not require profession of vows, with specific attention to a (reduced and simplified) liturgical program, as well as to the introduction of elements such as collation, correction, and communion. This approach also included the provisioning of (mostly Middle Dutch) books or even specific libraries for lay brethren.

As far as theological motivation is concerned, the Grabow case is shown to be typical of a later-medieval evolution in which the evangelical counsels in a very static and externalized manner were equated with solemn vows (and even considered forbidden for the non-religious), and in which the taking of solemn vows was equated with reaching a state of acquired perfection. Theologians such as Jean Gerson and the Carthusian Henry of Coesfeld reacted against this by insisting that the counsels were

only ‘means’ to the ‘perfection of charity’, although that devotion according to ‘spontaneous obligation’ was still considered to be more ‘meritorious’ than devotion according to ‘necessary obligation’.

These ideas about the ‘state of perfection’ (consisting of ‘acts of charity’) and religious perfection also were not abandoned by Geert Grote and the early modern devout. Their *propositum* to lead a religious life outside a vow hence should not be considered as a rejection of vows. The “anti-clericalism” of these devout rather shows a deep respect for the vows (and for the higher orders) and a fear to break them. In their type of reasoning, they considered it better not to take vows rather than not being able to live up to them.

As far as the **third** relationship is concerned, that is to say, between the Carthusian and the divine (and, by extension, the neighbor), chapters 1 and 2 discuss the works of the Carthusian monk Henry of Coesfeld, who was prior during Geert Grote’s stay at the charterhouse of Monnikhuizen. Coesfeld’s texts contain a form of ‘devotional theology’ (‘Frömmigkeitstheologie’), that not only clarifies the terms *devotio* and *moderna*, but that also provides more insight into the relations between the mystical theology of John of Ruusbroec, the traditional Carthusian spirituality and the reform program of the early modern devout. Coesfeld’s texts integrate elements of later medieval urban mysticism into the Carthusian tradition – a tradition that itself had continuously absorbed elements from the outside. In Coesfeld’s call for a more ‘intense’ devotion, this becomes clear in his use of aspects of the traditional monastic schools of spirituality (e.g., Bernard of Clairvaux and William of Saint-Thierry), of the scholastic method (e.g., Thomas Aquinas and fourteenth-century theologians), of Franciscan spirituality (e.g., Ubertino da Casale and Ludolph the Carthusian), of female mystical authors (e.g., Bridget of Sweden), and of Brabantine and Rhineland mysticism (e.g., Suso and Ruusbroec).

In what could be called a “devotional concentration”, Coesfeld moves the perspective to human ‘ignorance’ (*ignorantia*) and the ‘culpable infection’ (*culpabilis infectio*) of the Fall, i.e., the gap within the human soul between “spirit” and the “senses”. This allows him to dismiss the searching for “impossible” knowledge as “useless” *scrutatio*, and the desire for unification with God as a dangerous path to “false” or “less pure” kinds of devotion. Although firmly rooted in the Carthusian tradition, his theology of *devotio* can be considered a reflection of a Carthusian Order in transition, as it becomes clear from Coesfeld’s treatment of the dialectic of the professed vs. the lay life, or that of seclusion (contemplation) vs. engagement (action).

The historical data, gathered in this dissertation, finally leads to the conclusion that some Carthusians (and probably also other religious such as some reformed Croisiers and Cistercians) should also be considered to be “modern devout”. In the scholarly literature the quite limited “model” of the Modern Devotion as consisting of three “branches” (the chapter of Windesheim, semi-religious Brethren, the chapter of Utrecht), should hence be adjusted, so that it can cater to the complexities and the institutional manifoldness of devout religious life in the Later Middle Ages.

In this respect, it is probably not a coincidence that Geert Grote called the Carthusians of Monnikhuizen near Arnhem ‘devout brothers’ (*devoti fratres*). The seeds that were sown during Grote’s stay at the charterhouse immediately bore fruit, in the form of donations and entries into several charterhouses of the Urbanist obedience, as well in the reception of literary and compilatory texts, prayer and meditation schemes, produced by the early modern devout. Without a doubt, this process also made the “devotion” in the charterhouse become more “intense”. The consequences of this cross-fertilization is only gradually becoming clear, and more research on these aspects of later medieval religious life is definitely required.

Tom Gaens (°24/07/1973) volgde een hogere opleiding in de toegepaste wetenschappen aan de universiteiten van Leuven en Bologna en studeerde in 1996 met onderscheiding af aan de KU Leuven als burgerlijk elektrotechnisch-werktuigkundig ingenieur. Sindsdien is hij in binnen- en buitenland als consultant werkzaam voor Fortune 500 en Bel 20 bedrijven in het ontwikkelen van complexe software en het begeleiden van omvangrijke ICT-transformaties. Zijn interesse voor de geschiedenis kreeg een nieuwe impuls met de aankoop van het poortgebouw van de voormalige kartuis van Zelem bij Diest in 1999. In 2001 organiseerde hij met Francis Timmermans (†2015) een driedaags internationaal congres en een tentoonstelling over de kartuizers in Zelem. Bij de voorstelling van een *Liber amicorum* voor Jan De Grauwe, “éminence grise” van het Belgische kartuizeronderzoek, in 2004 te Drongen bij Gent, ontvouwen beiden plannen voor de oprichting van de vereniging Cartusiana vzw in 2005, d.i. een Belgisch-Nederlands non-profit netwerk en kenniscentrum dat de belangrijkste academici en onderzoekers uit België en Nederland samenbrengt, die rond het kartuizererfgoed werkzaam zijn. In datzelfde jaar zette hij met Frans Hendrickx, academisch bibliothecaris van het Ruusbroecgenootschap, een wetenschappelijke website over de kartuizers op touw (www.cartusiana.org). In 2006 presenteerde hij met Jan De Grauwe een inleidend boekje over geest en geschiedenis van de kartuizerorde bij de perscreening van de film *Into Great Silence*. In 2008 zette hij een eendaags symposium op over kartuizers en laatmiddeleeuwse hervormingen in Zelem, en in 2010 organiseerde hij, opnieuw met Francis Timmermans, een driedaags internationaal congres over de kartuizers te Luik. Verder werkte hij mee aan grote projecten rond kartuizererfgoed in Roermond (2009) en 's-Hertogenbosch (2012) en een aantal kleinere, lokale initiatieven. Hij nam als spreker deel aan meerdere wetenschappelijke congressen in binnen- en buitenland. Met Frans Hendrickx stichtte hij in 2012 de gepeerreviewde wetenschappelijke reeks *Studia Cartusiana*, waarvan beiden de hoofdredactie vormen. In deze reeks, uitgegeven door Peeters Publishers te Leuven, zijn intussen vijf volumes verschenen.